

अध्याय - एक

शोध पद्धति : एक संक्षिप्त परिचय

१.१ शोध परिचय

आजको युगमा प्रजातन्त्र मानव जीवनको अभिन्न अङ्ग बनेको छ । प्रजातन्त्र विना समाज र राष्ट्रको कल्पना गर्न सकिदैन । मानव जीवनयापन गर्ने अभ्यासको क्रममा हुर्किएको प्रजातन्त्रलाई समयानुसार राजनीतिक तथा विधिशास्त्रीय दार्शनिकहरूले आ-आफ्नो पक्षबाट अध्ययन गरेका छन् साथै त्यसलाई विश्वका हरेक मुलुकले आफ्नै किसिमले समय सापेक्षित रूपमा हुर्काएका छन् । जसले गर्दा प्रजातन्त्रको अभ्यासक्रम पनि विश्वका हरेक मुलुकमा फरक देखिन सक्छ, तर पनि प्रजातन्त्रको विरुद्धमा लाग्नेहरू आजको युगमा असफल बन्दै धारासाही भएका छन् । प्रजातन्त्रको पक्षमा लाग्नेहरू भने सफल र सुदृढ भएका देखिन्छन् । यसले गर्दा प्रजातन्त्रको संरक्षण गर्नु पर्ने आजको टड्कारो आवश्यकता महसुस भएको छ ।

शक्ति पृथकीकरण र शक्ति नियन्त्रण तथा सन्तुलनका आधारमा राज्य व्यवस्था सञ्चालन हुने र त्यसरी राज्य व्यवस्था सञ्चालन गर्ने क्रममा कानूनको शासनलाई मान्यता दिँदै राजनीतिक तथा कानुनी दस्तावेजका आधारमा देशको मूल कानून (संविधान) निर्माण गरी सोही आधारमा राज्य व्यवस्था सञ्चालन भएको छ । अर्कोतर्फ राज्य व्यवस्था सञ्चालन गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी लिएको कार्यपालिकाकाले दैनिक शासन सञ्चालन गर्ने क्रममा प्रजातन्त्र र जनताका मौलिक हकाधिकारको उल्लंघन र वेवास्ता गरेको देखिन्छ । त्यस्तै कतिपय अवस्थामा व्यवस्थापिकाले पनि समयमा कानून निर्माण गर्न नसकी प्रजातन्त्रलाई स्थिर रूपमा संरक्षण दिन असफल भएको देखिन्छ ।

सरकारको अर्को अंग न्यायपालिकाले कानूनको शासनका आधारमा प्रजातन्त्रको रक्षा गर्दै कार्यपालिका र व्यवस्थापिकालाई शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रणको बन्देजमा राख्नु आवश्यक छ । यसका लागि न्यायपालिकाले मुलुकको संविधान र कानूनको व्याख्या, जनताका मौलिक तथा संवैधानिक हक संरक्षण, साथै

संविधान र कानुन विपरित कार्य गर्नेलाई कानुनी मार्गमा डोच्याउँदै कानुनको उल्लङ्घन गर्नेलाई शारीरिकदेखि आर्थिक दण्डसमेत तोक्ने गर्दछ । कानुन राज्यको मूल कानुनको रूपमा रहेको र संविधानकै आधारमा निर्माण गरिने भए पनि त्यसको व्याख्या विश्लेषण गर्दै राज्य व्यवस्थालाई प्रष्ट मार्गदर्शन गर्ने कार्य न्यायपालिकाले गर्दछ । सामान्यतः कानुन निर्माण गर्ने कार्य व्यवस्थापिकाको र त्यसको कार्वान्वयन गर्ने कार्यपालिकाको कर्तव्य भए पनि त्यस्ता कानुनहरू निर्माण भए नभएका र निर्माण नभएको अवस्थामा कानुन निर्माण गर्न निर्देशात्मक आदेश दिनेदेखि निर्माण गरिएका कानुनहरू संविधान तथा मौलिक हकसँग बाजिएको देखिए वदर घोषित गर्ने कार्य न्यायपालिकाले गर्दछ । यसका साथै कार्यपालिकाले आफ्नो कर्तव्य पालनाको क्रममा कानुनको उल्लङ्घन गरी कुनै कार्य गरेमो सो कार्यलाई वदर घोषित गरी कानुनबमोजिमको काम गर्ने आदेश दिने कार्य पनि न्यायपालिकाले गर्दछ ।

न्यायपालिकाले प्रजातन्त्र रक्षाको क्रममा संवैधानिक तथा न्यायिक सर्वोच्चतालाई अवलम्बन गर्ने गरेको छ । न्यायपालिका राज्य व्यवस्थाको प्रमुख निकाय भएको हुँदा यसले मुलुकमा निर्मित कानुनका आधारमा व्यक्ति-व्यक्तिबीचमा उठ्ने हकाधिकार र दायित्वसम्बन्धी विवादहरूलाई मात्र निपटारा नगरी अझ व्यक्तिगत विवादभन्दा माथि सार्वजनिक सरोकारका विवादका विषयमा उठेका हकद्वैयासम्बन्धी चुनौतीको समेत निपटारा गर्दै भविष्यको सामान्यतालाई फराकिलो पारेको छ । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूको न्यायिक निरूपण गर्ने कार्य पनि सक्रियताका साथ गर्दछ । अझ स्पष्ट भन्ने हो भने सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा पर्न आएका उजुरीका आधारमा सर्वोच्च अदालतले आफ्नो असाधारण अधिकार क्षेत्र प्रयोग गरी विवादको निरूपण गर्दछ । सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू भनेका त्यस्ता विवादहरू हुन्, जसमा- मुलुकको व्यवस्थापिकाले सबै पक्षमा कानुन निर्माण गरी व्यवस्थित गर्न सकेको हुँदैन । त्यस्तो अवस्थामा सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूले सोभै न्यायपालिकाको असाधारण अधिकार क्षेत्रको ढोका घचघच्याई न्यायका लागि सरण माग्न पुगेका हुन्छन् । त्यसबखत न्यायपालिकाले आफ्नो असाधारण अधिकार क्षेत्रको सीमामा रही विवादको तथ्यलाई न्यायिक र संवैधानिक मनले केलाएर विश्लेषण गर्दै न्याय निरूपण गर्दछ । हुनत, सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूले एक व्यक्ति वा सीमित

व्यक्तिहरूलाई मात्र प्रभाव नपारी सामूहिक र राष्ट्रिय स्तरमा समेत प्रभाव पारेको हुन्छ । अझ वातावरणसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय बन्दछ भने यसले त विश्वलाई नै चुनौती दिएको देखिन्छ । तर त्यस सम्बन्धमा समूहगत रूपमा उजुरी पर्न नआई व्यक्तिगत रूपमा नै उजुरी परेको तथ्यले देखाए पनि त्यस्तो उजुरीबाट समूहगत वा राष्ट्रिय स्तरमै असर पर्ने देखिए सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय मानी त्यसलाई न्यायिक निपटारा गरेको छ । उदाहरणका लागि *रविराज भण्डारीसमेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत भएको* उत्प्रेषण युक्त परमादेशको आदेश वा अन्य उपयुक्त आदेश वा पूर्जा जारी गरी पाउँ भन्ने मुद्दामा प्रधान न्यायाधीशसहित ११ जनाको विशेष इजलासबाट फैसला गर्दा संविधान एउटा राजनीतिक लिखतको साथै कानुनी लिखत पनि भएकाले संविधानअन्तर्गतका विवादहरूमा राजनीतिक प्रश्नहरूका साथै संवैधानिक वा कानुनी वैद्यताका प्रश्नहरू पनि विवादको विषय बनेका हुन्छन् । कार्यपालिका वा व्यवस्थापिकाका संविधान प्रदत्त अधिकारसँग सम्बन्धित भएको कारणले मात्र तत्सम्बन्धी सबै प्रश्नहरू राजनीतिक प्रश्न हुँदैनन् । विवादमा उपस्थित संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नसँग राजनीतिक प्रश्न पनि गाँसिएका अथवा संवैधानिक विवादमा राजनीतिक प्रश्नहरूका अतिरिक्त संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नहरू पनि मुछिएका छन् र विवादको निरूपणका लागि ती संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नहरूको निरूपण हुनु आवश्यक देखिन्छ भने राजनीतिक प्रश्नसम्बन्धी अवधारणालाई अघि सारेर यस अदालतले संवैधानिक र कानुनी प्रश्नको निर्णय गर्ने आफ्नो वैधानिक अविभारालाई पन्छाउन पनि मिल्दैन । यस अवस्थामा अदालतले राजनीतिक प्रश्नहरूलाई अलग पन्छाएर संवैधानिक र कानुनी प्रश्नहरूको निर्णय गर्नु संविधानको व्यवस्था र भावनाअनुरूप हुन्छ । यस्तो स्थितिमा संविधान र कानुनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकारीको रूपमा संविधानले यस अदालतलाई सुम्पेको अधिकार र अधिकार क्षेत्रलाई सीमित वा कुण्ठित गर्ने आधारमा राजनीतिक प्रश्नसम्बन्धी अवधारणाको उपयोग गर्नु कदापि संविधानसम्मत नहुने भनिएको छ । सोही निर्णयको अर्को बुँदामा वस्तुतः राजनीतिक विवाद निरूपणका लागि अन्तिम न्यायकर्ता सार्वभौम जनतासमक्ष जाने आग्रह स्वयंममा आपत्तिजनक हुँदैन । अनिवार्य भएमा जनता समक्ष पुनरावेदन गरेर

राजनीतिक अन्याय र विवादको समाधान अवस्य खोजिनु पर्छ । त्यसबाट राजनीतिलाई नियन्त्रित गरेर सही दिशा प्रदान गर्न सार्वभौम जनतालाई अवसर प्राप्त हुने हुनाले कतिपय अवस्थामा प्रतिनिधि सभाको विघटन नै देशको राजनीतिक सङ्कट र संवैधानिक गतिरोध समाधान गर्ने एक मात्र प्रभावकारी उपायको रूपमा प्रयोग गर्नु आवश्यक पनि हुन्छ । तर त्यो अधिकारको प्रयोग उत्तरदायीपूर्ण र संविधानसम्मत ढङ्गबाट नभएमा त्यसले संसदीय प्रणालीमाथि नै आघात पुऱ्याउने सम्भावना हुन्छ, भनि निर्णयमा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी *सूर्य प्रसाद हुंगेल विरुद्ध गोदावरी मार्वल इण्डस्ट्रिज प्रा.लि. समेत भएको* परमादेश मिश्रित उत्प्रेषणको आदेश जारी गरी पाउँ भन्ने मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासले मिति २०५२/७/१४/३ गते फैसला गर्दा- विधायिकाले कानुन बनाउने, कार्यपालिकाले लागू नगर्ने गर्दा कार्यपालिकाले विधायिकाको भावना अनुकूल कार्य गर्न तत्परता देखाएको भन्न मिल्ने देखिदैन । यसरी सानातिना कुराहरूमा भने ध्यान गएको र संविधानको मार्गदर्शन र राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय जनभावनाको प्रभावकारी ढङ्गले ख्याल राखेको देखिदैन । तसर्थ यथासक्य चाँडो पर्यावरण संरक्षणसम्बन्धी कानुन निर्माण गरी यसको अन्याय अन्त्य हुनुपर्ने र पर्यावरणप्रतिको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वलाई मूर्त रूप दिनुपर्छ भन्ने जस्ता धेरै निर्णयहरू भएका छन् । यसरी हेर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्भाव्यता र चुनौतीका सम्बन्धमा छुट्टै कानुनी प्रावधान गर्न असम्भव प्रायः भएको कारणले गर्दा न्यायालयको न्यायिक सक्रियताका आधारमा प्रजातन्त्रको संरक्षण गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादका मार्फत पर्न आएका मुद्दाहरूमा अदालतले व्याख्या एवं विवेचना गर्दै आफ्नो उचाई कायम राखेको छ ।

प्रजातन्त्र संरक्षणका लागि सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू भनेका ज्यादै महत्त्वपूर्ण र व्यापक विषय भएर बसेका देखिन्छन् । यस्ता विषयहरूको लेखाजोखा गरी निश्चित गर्न प्रायः असम्भव देखिन्छ । तर पनि यस्ता विवादहरू सामूहिक रूपमा असर पर्ने किसिमका देखिए यस्ता विवादहरूको सही मार्गनिर्देशन कायम गर्दै न्यायिक निरूपण गर्नु अति आवश्यक भएको महसुस गरिन्छ । भट्ट हेर्दा यस्ता किसिमका विवादहरूले कुनै एक व्यक्तिलाई तत्कालीन प्रत्यक्ष असर पारेको नदेखिए तापनि दीर्घकालीन रूपमा भने व्यक्ति, समाज र पूरै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय

जगतमा समेत असर पार्न सक्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ । उदाहरणमा नेपाल-भारतबीचको महाकाली सन्धिसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई लिन सकिन्छ । त्यस्तै वातावरण प्रदूषणसम्बन्धी विभिन्न विवादलाई पनि लिन सकिन्छ ।

प्रजातन्त्र रक्षार्थ देखापरेका सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाले आफ्नो सक्रिय अभ्यास गर्दै र देखिएका चुनौतीको सामना गर्दै आएको देखिए पनि न्यायपालिकाले यस विषयमा कति विवादहरूको सामना गरेको छ र त्यसको सकारात्मक तथा नकारात्मक परिणाम के निस्किएको छ भन्ने विषयमा आजसम्म समग्र रूपमा समेटेर खोजपूर्ण अनुसन्धान गरी निचोड निकाल्न सकेको देखिदैन । नेपालको प्रसंगमा यो विषय ज्यादै जल्दोबल्दो बनेर देखापरेको छ । अनुसन्धानमूलक प्रक्रिया अपनाई सबै सामग्रीलाई समेटेर निष्कर्ष निकाल्न प्रयास गर्नु शोधकर्ताको मूल उद्देश्य रहेको छ । किनकि यस सम्बन्धमा सरोकार राख्ने कोही व्यक्तिले सामान्य चासो राखेर सीमित रूपमा मात्र न्यायपालिकामा यस्ता विषयहरूलाई उठाउँदै न्यायिक चुनौती दिएका र न्यायपालिकाले पनि तिनै उजुरीको दायरामा सीमित रहेर मात्र विवादको निरूपण गरेको देखिन्छ । त्यसका साथै यस विषयमा अध्ययन गर्ने अध्ययनकर्ताहरूले पनि छोटो रूपमा अनुसन्धान गरी प्रकाश पारे पनि समग्र रूपमा समेटेर व्यापक अध्ययन भने कहीं कतैबाट गरेको पाइँदैन । यस्ता विवादहरूले अर्कोतर्फ भने व्यक्ति, समाज, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रलाई समेत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा असर पारेको हुन्छ । यसकारण यस्ता विषयमा अनुसन्धान गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.२ अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययन-अनुसन्धानका उद्देश्यहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरी गरिएको छ :

१.२.१ सामान्य उद्देश्य

अध्ययन-अनुसन्धानका क्रममा सामान्य उद्देश्यअन्तर्गत निम्नानुसार बुँदाहरूलाई लिइएको छ :

- (१) प्रजातन्त्रको आधार स्तम्भ र सार्वजनिक सरोकारको विवादको प्रकृतिबारेमा खोजी गर्ने,

- (२) प्रजातन्त्र र यसको रक्षाका लागि सार्वजनिक सरोकारका विवादले राज्य व्यवस्था र समाजको सरोकारसँग सम्बन्ध राख्दछ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्ने,
- (३) सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू सामान्य देखिए पनि प्रजातान्त्रिक अभ्यास क्रममा अति गम्भिर प्रकृतिका हुन्छन् भन्ने कुरा प्रष्ट पार्ने, र
- (४) सार्वजनिक सरोकारको विवाद निरूपण गर्ने क्रममा न्यायपालिकाले गरेका फैसलाहरूलाई केलाउने ।

१.२.२ विशिष्ट उद्देश्य

अध्ययन-अनुसन्धान क्रममा विशिष्ट उद्देश्यअन्तर्गत निम्न बुँदाहरूलाई लिइएको छ :

- (१) प्रजातन्त्ररक्षाको क्रममा सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू न्यायपालिकाको असाधारण अधिकार क्षेत्रअन्तर्गत हेरी निष्टारा गरिने विषय बनेको हुँदा गम्भिर किसिमका मानिन्छन् र समाज तथा राष्ट्रमा यस्ता विवादले गम्भिर र दीर्घकालीन असर पार्दछन् । यस्ता दीर्घकालीन असर पार्ने अदालतका निर्णयहरूलाई केलाएर समाज तथा राष्ट्रमा कानून तथा न्यायिक सुदृढीकरण गर्दै लैजाने पक्षमा सघाउ पुऱ्याउने,
- (२) प्रजातन्त्र रक्षा गर्ने क्रममा न्यायपालिकाले गरेका निर्णयहरू कुन हदसम्म कार्यान्वयन भए भन्ने खोजि गर्ने,
- (३) सार्वजनिक सरोकारका विवादमा व्यवस्थापिका र कार्यपालिकालाई दिएको निर्देशात्मक आदेशको पालना भए नभएको मूल्याङ्कन गर्ने, र
- (४) प्रजातन्त्र संरक्षण गर्ने क्रममा न्यायालय समक्ष देखापरेका सम्भाव्य चुनौतीहरूको समग्रमा मूल्याङ्कन गरी निचोड निकाल्ने ।

१.३ प्राकल्पना

प्रजातान्त्रिक अभ्यास क्रममा मान्यता प्राप्त संवैधानिक सर्वोच्चता (Constitutional Supremacy) र न्यायिक सर्वोच्चता (Judicial Supremacy) को सिद्धान्तका आधारमा नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई न्यायिक सक्रियताका साथ निरूपण गरी आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक लगायत विविध

विषयहरूबाट पिछडिएका जात, जाति, वर्ग, धर्म र समुदायहरूको उत्थान गर्न सकिन्छ र नेपालीहरू सबै जात, जाति, वर्ग, धर्म र समुदायको समान रूपमा उत्थान हुन सकेमा नेपालमा प्रजातन्त्र दिगो र विकसित बन्न सक्छ साथै सबै नेपालीहरूले प्रजातान्त्रिक अभ्यासमा समान कानुनी तथा संवैधानिक संरक्षण पाई लोककल्याणकारी राज्य निर्माणको लक्ष्यमा पुऱ्याउन सार्वजनिक सरोकारको विवादले सहयोग पुऱ्याउन सक्छ र त्यसबाट प्रजातन्त्रको संरक्षण हुनसक्छ ।

१.४ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा

प्रस्तुत अनुसन्धानको क्षेत्र र सीमा निम्नानुसार रहेको छ :

- (१) प्रस्तुत अनुसन्धानका क्रममा प्रजातन्त्र रक्षाका लागि न्यायपालिकाले देखाएको न्यायिक सक्रियताका सम्बन्धमा सामान्य चर्चा गरिने छ, तर यसको विस्तृत अनुसन्धान तथा खोज गरिने छैन ।
- (२) न्यायिक सक्रियताको अध्ययन गर्दा सामाजिक न्याय प्राप्त गर्ने उद्देश्यले सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयलाई बढी महत्त्व दिइने छ ।
- (३) सार्वजनिक सरोकारको विवादका आधारमा पर्न आएका उजुरीलाई न्यायिक निपटारा गर्दै प्रजातन्त्रको रक्षा गर्ने दायित्व न्यायालयको भएको हुँदा यस सम्बन्धमा न्यायालयले गरेको कार्यलाई केलाइने छ । तर सार्वजनिक सरोकारको विवादमा कसले के कसरी कति हक हनन गरेका छन् भन्ने विषयलाई छुट्टै खोजी गरिने छैन ।
- (४) प्रजातन्त्र रक्षाका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादमा देखिएका सम्भाव्यता र चुनौतीका विषयमा अनुसन्धान गरिने हुँदा न्यायालयले मुद्दाका क्रममा सामना गरेका चुनौतीहरूलाई मुख्य आधार बनाइने छ । यसका साथै अन्य सम्भाव्य चुनौतीहरूको पनि सकेसम्म खोजी गरिने छ ।
- (५) सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा न्यायालयले गरेका निर्णयहरूको आधार केलाइने छ, तर विना आधार नकारात्मक टिप्पणी गरी विश्लेषण गरिने छैन ।
- (६) सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा नेपालका न्यायपालिकाले गरेको प्रजातान्त्रिक अभ्यास क्रमलाई मुख्य आधार बनाइने छ र यसको विकास

तथा अभ्यासका क्रममा अमेरिका र भारतलाई आधार बनाइने छ । सो बाहेक अन्य मुलुकलाई आधार बनाइने छैन ।

- (७) प्रजातन्त्र संरक्षण गर्ने क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी विधिशास्त्रीय अवधारणाको यथासक्य खोज गर्ने प्रयास गरिने छ ।
- (८) प्रजातन्त्र रक्षाका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा अध्ययन गर्दा सार्वजनिक हक तथा संवैधानिक तथा मौलिक हक र कानुनी हकको सीमामा रहेर मात्र गरिने छ । अन्य पक्षबाट यसलाई केलाइने छैन ।
- (९) प्रजातन्त्र संरक्षणका क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादले नयाँ अध्यायको थालनी कसरी गर्दै छ भन्ने विषयमा नेपाल, भारत र अमेरिकाका अदालतले गरेका निर्णयलाई तुलनात्मक विश्लेषण गरिने छ ।

१.५ अनुसन्धान प्रविधि

अध्ययन-अनुसन्धान क्रममा निम्नानुसार प्रविधि अपनाइने छ :

१.५.१ प्राथमिक स्रोत सङ्कलन

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ लगायत भारत, अमेरिकाका संविधान तथा नेपालको व्यवस्थापिकाबाट पारित भई राजपत्रमा प्रकाशन भएका ऐन, कानून, नियम तथा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजिर (सिद्धान्त) हरू समेतलाई प्राथमिक तथ्याङ्कको स्रोत मानेको हुँदा उक्त प्राथमिक स्रोतहरू खोजी गरी अध्ययन गरिने छ ।

१.५.२ सहायक सामग्री सङ्कलन प्रविधि

सहायक सामग्री सङ्कलन निम्नानुसार गरिने छ :

- (१) **पुस्तकालय अध्ययन** : विभिन्न समयमा प्रकाशित भई पुस्तकालयमा सङ्ग्रहित पुस्तकहरूमध्ये सम्बन्धित विषयका पुस्तक र नेपालबाट प्रकाशन हुने कानून पत्रिका, न्यायदूत, कानून, कानून परिचर्चा लगायतका पत्रपत्रिका र विदेशबाट प्रकाशित दिल्ली ल रिभ्यु, अल इन्डिया रिपोर्ट, हार्वर्ड ल रिभ्यु आदि भारतको सर्वोच्च अदालत, सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय भएका मुद्दा, कानूनसँग सम्बन्धित पत्रपत्रिकाबाट महत्त्वपूर्ण स्रोतहरूको सङ्कलन गरिने छ ।

(२) **अभिलेख अध्ययन** : सम्बन्धित विषयमा सर्वोच्च अदालतबाट समय-समयमा फैसला भएका तर नेपाल कानून पत्रिकामा आधिकारीक रूपमा प्रकाशन नभई सर्वोच्च अदालतको अभिलेखालयमा सीमित भएर रहेका स्रोतहरूलाई सङ्कलन गरी प्रयोग गरिने छ ।

१.६ पूर्वकार्यको विवरण र समीक्षा

प्रजातन्त्र रक्षा गर्ने क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई समेटेर अमेरिका, भारत जस्ता मुलुकले आ-आफ्नै किसिमबाट खोजी गरे पनि समग्र नेपाल, भारत र अमेरिका जस्ता महत्त्वपूर्ण प्रजातान्त्रिक मुलुकले गरेको अभ्यासलाई विश्लेषण गरी खोजमूलक ग्रन्थ अहिलेसम्म तयार भएको पाइँदैन । विभिन्न विदेशी तथा स्वदेशी विद्वान्हरूले लेखेका पुस्तक तथा लेखहरूमा अध्ययन गर्दा आंशिक रूपमा केही कुरा प्रकाशन भएको देखिन्छ । तर यस क्षेत्रमा गहन अध्ययन गरी अनुसन्धानमूलक कार्य हुन सकेको छैन । यस्तै केही अपवादवाहेक पूर्व अध्ययेताहरू कसैले पनि अध्ययनको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतको अभिलेखमा रहेका अप्रकाशित मौलिक स्रोतहरूको प्रयोग गरेका छैनन् । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको विवादको सैद्धान्तिक पक्षलाई पनि विश्लेषण गरी प्रष्ट छुट्याउन सकेका छैनन् । प्रजातन्त्र रक्षा गर्ने क्रममा नेपालको सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत धेरै पहिलेदेखि महत्त्वपूर्ण निर्णय गर्दै आएको भए पनि ती निर्णयहरूलाई समेटेर अनुसन्धान हुन सकेको पनि छैन । केवल प्रकाशित लेख तथा नेपाल कानून पत्रिका र सर्वोच्च अदालतल वुलेटिनमा प्रकाशित सामग्रीका आधारमा मात्र लेख रचनाका माध्यमबाट चर्चा परिचर्चा गरेका छन् । हालसम्म प्राप्त सम्बन्धित विषयमा प्रकाशन भएका पूर्वकार्यको विवरण र समीक्षा निम्नानुसार गरिएको छ ।

(१) **एम.डि.ए. फ्रिम्यान, लयडस इन्ट्रोडक्शन टु जुरिस्पुडेन्स, लण्डन : स्विट एण्ड मेक्सवेल लिमिटेड, (१९९४)**

यो पुस्तक विधिशास्त्रीय अवधारणा राख्ने विद्वान्हरूका मौलिक सामग्रीहरूको प्रयोग गर्दै अनुसन्धान गरिएको छ । कानूनको सैद्धान्तिक पक्षलाई सूक्ष्म रूपले केलाएर अनुसन्धान गरिएको यो कृतिले आजको प्रजातान्त्रिक युगमा

विधिशास्त्रीय पक्षको उजागर गरेको छ । यस कृतिमा न्यायपालिकाले राख्नु पर्ने विधिशास्त्रीय सोचमा धेरै हदसम्म मद्दत गर्नुका साथै न्यायपालिकाले सर्वसाधारणका मौलिक हक संरक्षण गर्ने पक्षमा सचेत रहनु पर्ने कुरा सैद्धान्तिक आधारबाट उल्लेख गरिएको छ, तर मौलिक तथा कानुनी हकअन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारका विवादका पक्षमा पूर्ण रूपले सैद्धान्तिक विश्लेषण हुन सकेको छैन ।

(२) **ओईनी मोरिसन, जुरिस्पुडेन्स फ्रम द ग्रिस टु पोस्ट मोडर्न, लण्डन : सिड्नी : कोमेण्डिस पब्लिसिङ लिमिटेड १९९७, रिप्रिन्टेड (२०००)**

यस पुस्तकमा प्राचीन ग्रिस राज्यदेखि विकसित मानव समाजमा रहेका विधिशास्त्रीय सैद्धान्तिक पक्षलाई सूक्ष्म अनुसन्धानका आधारमा केलाइएको र अत्याधुनिक प्रजातान्त्रिक पक्षसम्मका कानुनी विधाहरूलाई समेटिएको हुँदा यो पुस्तकको महत्त्व निकै उच्च रहेको छ । मानव समाज विकसित हुँदै जाँदा विधिशास्त्रीय दृष्टिकोण पनि सँगसँगै विकसित हुँदै जान्छन् भन्ने विषयलाई प्रकाश पारिएको यो पुस्तकले प्राकृतिक कानुन प्राचीन ग्रीक राज्यको स्थापनादेखि हालको अत्याधुनिक प्रजातान्त्रिक राज्यसम्मका कसरी विकसित भएर आएको छ र यसको प्रयोगले विधिशास्त्रमा के प्रभाव छोडेको छ भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ । प्राचीन ग्रीकदेखि आजसम्मका दार्शनिकहरू सिसेरो, हब्स, लक, रुसो, हिगेल, कार्ल मार्क्स, जोन अष्टिन, जे.एस. मिल, जर्मि वेन्थम, मेक्स ओइवर, फेडिच चिटेष्चि, आर. डर्किन, एच.एल.ए. हार्ट, हेण्ड केल्सन, फ्यूलर, नोजिक, जोन रावल्स जस्ता विभिन्न विधिशास्त्रीहरूका अवधारणाहरू यस पुस्तकमा खोजपूर्ण तरिकाले अभिव्यक्त भएका छन् । यस पुस्तकमा *क्रिटिकल लिगल स्टडि* नामक अध्याय पनि छ र यस अध्यायमा आफ्नो अविमत जाहेर गर्ने क्रममा आजको युगमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय पनि अध्ययन गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरेका छन् । तर अनुसन्धानमूलक प्रकृयाबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा अध्ययन गरिएको भने पाइँदैन ।

(३) **जेफ्रि जि. मर्फि र जुलिस एल. कोलमेन, फिलोसोफि अफ ल, एन इन्ट्रोडक्शन टु जुरिस्पुडेन्स, लण्डन : ओल्डर सान फ्रान्सिस्को र लण्डन वेष्ट प्रेस (१९९०)**

यस पुस्तकमा उपयोगितावाद र सामाजिक नीति, पक्ष र निजी (व्यक्तिगत) कानुन आदि विषयहरूमा विश्लेषणात्मक र खोजपूर्ण अध्ययन गरिएको छ । यस पुस्तकले व्यक्तिगत कानुन र सार्वजनिक कानुन गरी वर्गीकरण गर्दै निजी

कानूनलाई बढी जोड दिएर खोज अनुसन्धान गरिएको छ तर सार्वजनिक कानून तथा सार्वजनिक सरोकारको विवादको पाटो भने अनुसन्धान गरिएको भेटिदैन ।

(४) **रोगर कोट्रेल, द पोलिटिक्स अफ जुरिस्प्रुडेन्स ए क्रिटिकल इन्ट्रोडक्शन टु लिगल फिलोसफि, लण्डन : लण्डन एण्ड ईडनवर्ज, बटरवर्थस (१९८९)**

समाजमा कानुनी दर्शन र राजनीतिक परिप्रेक्षको सम्बन्धमा खोज गरिएको प्रस्तुत कृतिमा सार्वभौमिकताको विषय वस्तुलाई उजागर गर्दै उदार प्रजातन्त्रका सम्बन्धमा पनि खोजपूर्ण वर्णन गरिएको छ, साथै प्राकृतिक कानूनको प्रयोग गर्न न्यायपालिका सक्षम हुनु पर्ने र न्यायमूर्तिहरूले सही रूपमा सामाजिक न्याय दिन सक्नु पर्ने जस्ता विषयहरूमा बढी केन्द्रित भएर अनुसन्धान गरिएको देखिन्छ । तर सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयमा न्यायपालिकाले के कस्तो भूमिका निर्वाह गर्नु पर्छ भन्ने पक्षमा भने प्रसंगवस सामान्य उल्लेख मात्र गरेको देखिन्छ ।

(५) **जोन रावल्स, ए थ्योरी अफ जस्टिस, दिल्ली यूनिभर्सल ल पब्लिसिङ्ग कम्पनी प्राइवेट लिमिटेड, फस्ट इण्डियन रिप्रिन्ट (२०००)**

प्रस्तुत कृति न्याय सिद्धान्तको दृष्टिले ज्यादै उपयोगी छ । मौलिक सामग्रीहरूको बढी प्रयोग भएको यो पुस्तकलाई आफ्नो अनुसन्धान क्रममा उपयोगी सामग्री मानेको छ । यस कृतिले न्यायको सैद्धान्तिक पक्षलाई खोजि गर्दै दरिलो गराउने प्रयास गरिएको छ । न्यायको सैद्धान्तिक पक्षमा प्रकाश पार्दा *न्यायिक सफापन* र *न्यायिक शुद्धता*लाई बढी जोड दिइएको छ । न्यायको भूमिका, न्यायको विषयवस्तु, न्यायिक सिद्धान्तको विचार जस्ता विषयहरू कसरी पैदा भए, न्यायिकपनको मौलिक अवस्था, न्यायिक उपयोगितावाद, न्यायिक अन्तर दृष्टिवाद, प्राकृतिक स्वभाववाद, नैतिक सिद्धान्त आदि जस्ता गहन विषयहरूको न्यायिक विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै न्यायिक सिद्धान्तको मौलिक स्थिति, समान स्वतन्त्रता, प्राकृतिक स्रोत र साधनको समान हिस्सामा वितरण, मानव न्यायका लागि कर्तव्य र दायित्वको निर्वाह, मानव जीवनमा न्यायिक सोचको विकास, आदि जस्ता विषयहरूमा न्यायिक मनले तौलिएर आफ्नो मौलिकताको खोजपूर्ण विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको विवादको पाटोमा पनि सामाजिक न्यायका पक्षबाट केही हदसम्म उजागर गरेको छ । तर व्यवहारिक पक्षबाट

न्यायालयले के भूमिका निर्वाह गरी प्रजातन्त्रको संरक्षण र सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई न्यायिक रूपले निपटारा गर्न सक्छ, भन्ने पक्षमा भने खोजी भएको पाइएन ।

(६) **एल.बि. क्रुजन, लेक्चर नोट अन जुरिस्पुडेन्स, ग्रेट बृटेन : कमेण्डिस पब्लिसिङ्ग लिमिटेड (१९९३)**

खासै अनुसन्धानमूलक तरिकाबाट लेखबद्ध गरिएको पुस्तक भने यो होइन । तर पनि यस पुस्तकमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको सैद्धान्तिक पक्षमा हल्का वर्णन गरिएको हुँदा सैद्धान्तिक पक्ष बुझ्नमा उपयोगि नै छ ।

(७) **एस.एन. ध्यानी, फण्डामेण्टल अफ जुरिस्पुडेन्स, द इण्डियन एप्रोच इलाहाबाद : सेण्ट्रल ल एजेन्सी (१९९७)**

विधिशास्त्रीय पक्षबाट प्रायः पाश्चात्य मुलुकहरूमा मात्र खोज र अनुसन्धान भएको परिस्थितिमा पूर्वीय अवधारणा पनि सामेल गराएर विकसित गराइनु यस कृतिको प्रमुख विशेषता हो । प्रजातन्त्रको रक्षा गर्ने अभ्यास क्रममा हिन्दू विधिशास्त्रीय अवधारणाले ओगटेको स्थानलाई केही हदसम्म प्रष्ट्याइएको छ । यसै क्रममा पूर्वीय अवधारणाका आधारमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई निपटारा गर्ने पनि केही हदसम्म प्रयास गरेको पाइन्छ । यस कृतिमा समाजशास्त्रीय पक्षलाई महत्त्व दिएको र सामाजिक न्याय गरी *सर्वजन हितायः* का पक्षमा जनतालाई निष्पक्ष न्याय दिन सक्नु पर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । तर समाज उत्थानका विषयमा अनुसन्धान गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादका पक्षमा खोजी गरेको भने पाइएन ।

(८) **विजय नारायण मणि त्रिपाठी, एन इण्ट्रोडक्शन टु जुरिस्पुडेणस (लिगल थ्योरी) अलाहाबाद ल एजेन्सी (१९९९)**

प्रस्तुत पुस्तकमा कानून र समाजको परिवर्तन, संविधान र सामाजिक आर्थिक दर्शन, कानुनी सहायता, सार्वजनिक सरोकारको विवाद, मानव अधिकार आदि जस्ता विषयहरूलाई अध्ययन शीर्षक बनाएको देखिन्छ । तर यी शीर्षकहरू भित्र अनुसन्धानात्मक सोच बनाई खोजी गरिएको देखिएन ।

विद्वान् लेखकले आफ्नो कृतिको एउटा छोटो शीर्षकमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई पनि चयन गर्नु भएको छ । उक्त शीर्षक आफ्नो पनि सरोकारको विषय भई अध्ययन गर्दा सो शीर्षक भित्र कुनै खोजमूलक तथ्यहरू फेला

परेनन् केवल छोटो वर्णन मात्र गरेको देखिन्छ । उक्त पुस्तकमा भारतको सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा निपटारा गरेका निर्णयहरू केही हदसम्म पादटिप्पणीमा समावेश गरे पनि उक्त निर्णयहरूलाई अनुसन्धानमूलक प्रकृयाबाट विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालेको देखिदैन । अर्कोतर्फ सार्वजनिक सरोकारको विवादको सैद्धान्तिक पाटो कति हो भन्ने पक्ष पनि खोजमूलक प्रकृयाबाट पूर्ण भएको देखिदैन । साथै न्यायपालिकाले यस पक्षमा के कसरी योगदान पुऱ्याउँदैछ भन्ने पाटोमा पनि मौन देखिन्छ । लेखक आफू भारतीय भएको कारण नेपालको सर्वोच्च अदालतले प्रतिपादन गरेका सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित निर्णय आफ्ना कृतिमा समावेश नगरिनुलाई पनि स्वभाविकै मान्नु पर्दछ ।

(९) **एच.एल.ए. हार्ट, ल, लिबर्टी एण्ड मोरालिटी, लण्डन : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, (१९६३)**

प्रस्तुत पुस्तकमा कानून र नैतिकताका पक्षमा अनुसन्धान गर्दा नैतिकवान जनता नभई प्रजातन्त्र फस्टाउन नसक्ने साथै व्यक्तिगत नैतिकताका आधारमा सार्वजनिक नैतिकता कायम राख्नु पर्ने, सार्वजनिक नैतिकता बिना कानुनी राज्यमा प्रजातन्त्रको संरक्षण हुन नसक्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । यसरी सार्वजनिक नैतिकता र प्रजातन्त्रका पक्षमा अनुसन्धान भए पनि स्वतन्त्र न्यायपालिका र न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादका पक्षमा पुऱ्याएको ठोस योगदानका सम्बन्धमा अनुसन्धान गरिएको छैन ।

(१०) **अस्टिन एम. चिन्च्याङ्गो, एसेन्सियल जुरिस्प्रुडेन्स, लण्डन : कमेण्डिस पब्लिसिङ्ग लिमिटेड**

यस पुस्तकमा अभिव्यक्त न्यायका सिद्धान्त, उपयोगितावाद, कानूनका सिद्धान्त र समाज आदि विषय स्वतन्त्र न्यायपालिकासँग सम्बद्ध विषय भएका र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको माध्यमबाटै सार्वजनिक सरोकारका विवादको न्यायिक निपटारा गरी सार्वजनिक अधिकार कायम राख्नु पर्ने हुँदा यो पुस्तक उपयोगी नै छ ।

(११) **ह्यारोल्ड जे. लास्की, ए ग्रामर अफ पोलिटिक्स, न्यू दिल्ली : एस. चन्द एण्ड कम्पनी लिमिटेड, (१९७९)**

मौलिक सामग्री प्रयोग गरी अनुसन्धान गरिएको प्रस्तुत पुस्तकको दशौं अध्याय *द जुडिसियल प्रोसेस* शीर्षक उपयोगी सामग्रीको रूपमा लिन सकिन्छ । यस

शीर्षकअन्तर्गत कार्यपालिकाबाट न्यायपालिका स्वतन्त्र रहनुपर्छ । कार्यपालिकाको कब्जामा न्यायपालिका पत्यो भने मानव समाजमा अडिएका जनताका मौलिक हक समाप्त हुन्छन् र कानुन पहिचान गरी निष्पक्ष न्याय उपलब्ध गराउन सकिदैन । कानुन पत्ता लगाई कानुनको व्याख्या गर्ने काम न्यायपालिकाले गर्न सक्दैन । यसका लागि न्यायाधीश कानुन पहिचान गर्न र कानुनको व्याख्या गर्न स्वतन्त्र रहनु पर्छ भन्ने विषयहरूको खोजी भएको पाइन्छ । यसरी स्वतन्त्र न्यायपालिकाको बाटोमा सैद्धान्तिक पक्षबाट अनुसन्धान गरिएको भए पनि व्यवहारिक पक्षमा यसले पूर्ण सहयोग गर्न सकेको देखिदैन । व्यवहारमा स्वतन्त्र न्यायपालिका बनेर सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूमा पनि प्रष्ट भूमिका निवाउँ यस पक्षलाई अभि दिगो र दरिलो बनाउनु पर्ने पक्षमा यो पुस्तक मौन रहेको हुँदा केही अधुरो पनि मानिन्छ ।

(१२) दुर्गादास बसु, कन्सिड्यूसनल रिमेडिज एण्ड रिट, कलकत्ता : कमल ल हाउस (१९९४)

प्रस्तुत कृतिमा एउटा सानो शीर्षक राखी सार्वजनिक सरोकारका विवादका विषयमा प्रकाश पार्न खोजिए पनि यसले सबै पक्षलाई समेट्न सकेको देखिदैन । यसका सैद्धान्तिक पाटादेखि लिएर अन्य आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक आदि पाटामा अनुसन्धान नगरी अधुरै राखेको देखिन्छ ।

(१३) बि.जि. रानाचन्द्रन्स, ल अफ रिट, लखनऊ, इस्टर्न बुक्स कम्पनी (१९९२)

प्रस्तुत पुस्तक अदालतको असाधारण क्षेत्रकै पाटोमा रुमलिएको छ । कृतिको तेह्रौँ अध्यायमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा केही हदसम्म केन्द्रित भएको देखिए पनि उक्त अध्यायमा ज्यादै संक्षिप्त रूपमा मात्र प्रकाश पारिएको छ । यसका साथै यस अध्यायमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा उठाइएका सैद्धान्तिक आधारका तथ्याङ्कहरू अनुसन्धानमूलक मौलिक सामग्री प्रयोग भएका छैनन् । केवल भारतको उच्च अदालत र सर्वोच्च अदालतमा पर्ने आएका सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूमा गरिएका फैसलालाई मात्र आधार बनाएर सैद्धान्तिक पाटोलाई कोट्याउन खोजेको पाइन्छ । खोजकर्ताले आफ्नो मौलिक विचार राखी सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई सैद्धान्तिक पक्षबाट पुष्टि गर्न सकेका छैनन् । यसका साथै नेपाल र अमेरिकाका अदालतबाट भएका निर्णयहरू उक्त शीर्षकमा समावेश गरी मूल्याङ्कन गरेको देखिएन ।

(१४) **आई.पि. म्यासी, एडमिनिस्ट्रेटिभ ल, इष्टर्न बुक्स कम्पनी फोर्थ इडिसन**

प्रशासनिक कानूनका सम्बन्धमा तयार गरिएको यस कृतिमा *पब्लिक इन्टरेस्ट लिटिगेशन अर सोसियल एक्सन लिटिगेशन* नामक उप-शीर्षकअन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा छोटो परिचय दिएको छ । यस अध्यायमा उल्लेख भएका संक्षिप्त वर्णनले मात्र यो विषय पूर्ण हुन सक्ने देखिदैन ।

(१५) **दुर्गादास वसु, एडमिनिस्ट्रेटिभ ल, न्यू दिल्ली : प्रिन्टिस हल अफ इन्डिया प्राइभेट लिमिटेड (१९८६)**

प्रस्तुत पुस्तकमा बढी प्रशासनिक कानूनका सम्बन्धमा जोड दिएको र त्यसै क्रममा *लिमिटेड अफ जुडिसियल रिभ्यू* शीर्षकमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा पनि प्रसंवास उल्लेख गरिएको छ । तर अनुसन्धानमूलक तरिकाबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा उल्लेख गर्न सकेको पाइएन साथै यस विषयमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाले निवाएको भूमिकाका सम्बन्धमा प्रकाश पारेको पनि पाइएन ।

(१६) **एम.पि. जैन एण्ड एस.पि. जैन, प्रिन्सिपल अफ एडमिनिस्ट्रेटिभ ल, मुम्बै : एन.एम. त्रिपाठी प्राइभेट लिमिटेड (१९८६)**

प्रशासनिक कानूनको सैद्धान्तिक पक्षमा जोड दिँदै अनुसन्धान गरिएको प्रस्तुत पुस्तकमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा पनि *जुडिसियल कण्ट्रोल अफ एडमिनिस्ट्रेटिभ एक्सन* भन्ने शीर्षकमा प्रसंवास वर्णन गरिएको छ । यस शीर्षकअन्तर्गत बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, अधिकारपृच्छा, प्रतिषेध लगायतका रिट निवेदनहरूमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका कुरा उठाइएको छ । तर अनुसन्धानमूलक प्रकृया अपनाई यस विषयलाई पूर्णता दिन भने सकेको देखिदैन ।

(१७) **भि.एन. शुक्ला, कन्सिड्यूसन अफ इण्डिया, लखनऊ : इष्टर्न बुक कम्पनी (१९९४)**

यो पुस्तक भारतको संविधानको खोजपूर्ण कृति तयार गर्ने क्रममा *फण्डामेण्टल राइट* शीर्षक राखी सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा सामान्य वर्णन गरिएको छ । तर खोजमूलक विधि अपनाएर यस विषयलाई पूर्णता दिन सकेको भने पाइदैन ।

(१८) ए.एस. चौधरी, ल अफ रिट, ल पब्लिकेशन इण्डिया प्राइभेट लिमिटेड (१९९२)

यस पुस्तकको चौधौं अध्यायमा *पब्लिक इन्टरेस्ट लिटिगेशन* शीर्षकमा संक्षिप्त कुराहरू प्रष्ट्याउन प्रयास गरेको देखिन्छ । पुस्तकको उक्त शीर्षकमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको उत्पत्ति, हकदैया, परिभाषा, क्षेत्रका विषयमा संक्षिप्त वर्णन गरिएको छ । तर उक्त कृतिको मुख्य लक्ष्य भारतको सर्वोच्च अदालतमा पर्न आउने समग्र रिट निवेदनका पक्षमा केन्द्रित रहेको हुँदा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा भने केवल प्रसंगवस उठ्ने कुराहरूलाई मात्र उठाइएको देखिन्छ । यसको सैद्धान्तिक पक्षमा गहिरिन नसक्नु यसको कमजोरी हो । यसका साथै आधुनिक युगमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा तथ्याङ्कहरू प्रयोग गर्दा केवल भारतीय उच्च र सर्वोच्च अदालतले गरेका निर्णयहरूलाई मात्र प्रयोग गरी अनुसन्धान टुंग्याइएको देखिन्छ । अन्य पाटामा कुनै किसिमको विश्लेषण गरिएको छैन ।

(१९) ए.भि. डायसी, एन इण्ट्रोडक्शन टु द स्टडी अफ द ल अफ द कन्सिट्यूसन, लण्डन : म्याकमिलन युनिभर्सल बुक ट्रेडर्स (१९७८)

जनताको सार्वभौमशक्ति संसदमा निहित छ । यसैले संसद सर्वशक्तिमान रहनु पर्छ र सर्वशक्तिमान संसदले निर्माण गरेको कानूनका आधारमा मुलुकको राज्य व्यवस्था सञ्चालन हुनु पर्छ । यसरी राज्य व्यवस्था सञ्चालन गर्नु भनेको *कानूनको शासनको* अभ्यास गर्नु हो । कानूनको सर्वोच्चता वा संसदीय सर्वोच्चता यी दुईको अस्तित्व नरहेसम्म कानुनी समानता प्राप्त गर्न सकिदैन र कानुनी समानता प्राप्त नभएमा संसदीय प्रजातन्त्रको महत्त्व रहदैन र त्यहाँ एकतन्त्रीय तानाशाही शासन व्यवस्थाले जन्म लिन्छ, भन्ने विषयमा बढी जोड दिएको पाइन्छ । तर आधुनिक प्रजातान्त्रिक अभ्यासको क्रममा न्यायपालिकाले समूहगत रूपमा न्यायिक उपचार गरी जनताका मौलिक हक अधिकारका सम्बन्धमा सचेत र जागृत गराउनु पर्ने सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा भने पूर्ण रूपले चासो राख्न नसकेको देखिन्छ ।

(२०) हेलेन फेनविक, सिभिल लिबर्टीज, न्यू दिल्ली : लम्यान प्राइभेट लिमिटेड (१९९५)

प्रस्तुत पुस्तक मानव स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित भएर तयार गरिएको एक अनुसन्धानमूलक मौलिक कृति हो । कृति अध्ययनको क्रममा ज्यादै महत्त्वपूर्ण तथा

उपयोगी मान्न सकिन्छ । मावन स्वतन्त्रताको एक पाटेमा सम्बन्धित भएर रहेको सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय भएकाले यसले महत्त्व राखेको हो । यस पुस्तकमा अधिकार के हो ? कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ ? र स्वतन्त्रता उपयोग गर्दा कसरी गर्नु पर्छ, नैतिक अधिकार र कानुनी अधिकार, शक्तिको मूल्याङ्कन, शक्तिका लागि आपसि द्वन्द्व आदि जस्ता विषयहरूमा ज्यादै सान्दर्भिक भएर अनुसन्धान गरेको देखाउँदछ । तर आजको प्रजातान्त्रिक युगमा विकास भएर आएको सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा भने प्रसङ्गबस अभिव्यक्ति मात्र दिएको देखिन्छ । सार्वजनिक सरोकारको विषयमा पूर्ण रूपले खोजी गर्न भने सकेको देखिदैन ।

(२१) हरिवंश त्रिपाठी, फण्डामेण्टल राइट एण्ड जुडिसियल रिभ्यू इन नेपाल इभोल्युशन एण्ड एक्सपेरिमेण्ट, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन प्रा.लि. (२००२)

अनुसन्धानकर्ताले स्वतन्त्र न्यायपालिकाले खेले भूमिकाका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा आजको युगमा विकास भएर व्यापक बन्न पुगेको सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयलाई प्रसङ्गबस कोट्याउने प्रयास गरे पनि पुष्टि गर्न सकेका छैनन् । तर पनि स्वतन्त्र न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा खेलेको भूमिकाका सम्बन्धमा विश्लेषणात्मक अनुसन्धान गर्न मद्दत नै मिले देखिन्छ ।

(२२) सूर्यप्रसाद ढुङ्गेल र अन्य, कमेण्ट्री अन द नेप्लिज कन्सिच्यूसन, काठमाडौँ : डिलिफ, लयर्स ईन्क (१९९८)

यस पुस्तकमा मौलिक रूपमा रहेको मुलुकको संविधानलाई समय सापेक्षित रूपले प्रत्येक धारा, उपधाराको व्याख्या गरिनु र व्याख्या गर्ने क्रममा हरेक प्रजातान्त्रिक मुलुकका संविधानअनुसार गरिएको अभ्यासलाई अवलम्बन गर्नु यस ग्रन्थको आफ्नो विशेषता हो । यसक्रममा संविधानको धारा ८८(२) लाई व्याख्या गर्दा अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रका कुराहरू उठाई सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा पनि केही हदसम्म उल्लेख गरेको देखिन्छ । तर सो कार्य ज्यादै संक्षिप्त किसिमको छ, साथै सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्र ग्रहण गर्ने क्रममा प्रसङ्गबस उक्त अभिव्यक्तिहरू समावेश भएका र सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा उठेका सैद्धान्तिक पक्षका प्रश्नहरूको अनुसन्धानमूलक प्रकृत्याले निराकरण गरेको पाइँदैन ।

(२३) **कनकविक्रम थापा र भरतराज उप्रेती (सम्पा.), नेपालको संवैधानिक कानून, काठमाडौं : कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम (फ्रिडिल) (२०४९)**

यो पुस्तक केवल विभिन्न लेखकहरूले लघु अनुसन्धानका क्रममा तयार गरेका लेखहरू संग्रह गरी सम्पादन गरिएको कृति हो । यस पुस्तकमा न्यायपालिकाको अध्यायान्तर्गत स्वतन्त्र न्यायपालिकाको क्षेत्राधिकारलाई व्याख्या गरी मौलिक हकको संरक्षण गर्दै उपचार दिने प्रयास गरिएको छ, साथै यसै प्रसङ्गमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा पनि केही कुराहरू विश्लेषण गरिएका छन् । तर त्यसरी विश्लेषण गरिएका विषयहरूलाई अनुसन्धानात्मक तथ्यबाट पुष्टि गरेको देखिदैन । यस कृतिमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा नेपालको न्यायपालिकाले पुऱ्याएको योगदानको व्यावहारिक पक्षमा विश्लेषण गरेको पनि पाइएन । यसरी विश्लेषण हुन बाँकी रहेका विषयलाई खोजी गरी अनुसन्धानमा पूर्णता दिनु पर्ने आवश्यकता महसुस गराएको छ ।

(२४) **मोहनप्रसाद बन्जाडे, संवैधानिक हक र न्यायिक पुनरावलोकन, अर्घाखाँची : श्रीमती मिरा बन्जाडे (२०४६)**

यस ग्रन्थमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायपालिकाले खेलेको भूमिका सम्बन्धमा छुट्टै शीर्षक वा उपशीर्षक राखेर चर्चा गरिएको छैन । तर संवैधानिक र न्यायिक पुनरावलोकनसम्बन्धी सैद्धान्तिक पक्षमा चर्चा गर्दा *न्यायिक सक्रियता* शीर्षकमा सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी विषयको केही हदसम्म चर्चा गरिएको छ । न्यायिक सक्रियता भित्र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको दैनिक क्रियाकलापका पक्षहरू पर्दछन्, जसअन्तर्गत मौलिक हकदेखि न्यायिक पुनरावलोकन लगायतका विषय पर्दछन् । यस अध्यायमा न्यायपालिका सक्रिय हुन सकेन अर्थात् न्यायपालिका निष्क्रिय भयो भने कानून, संविधान लगायत जनताका प्रत्यक्ष सरोकार रहेका पक्षहरू शून्यमा परिवर्तन हुन्छन् भन्ने विषयलाई जोड दिएको पाइन्छ । यसै प्रसङ्गमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयहरू पनि संक्षेपमा उठाइएको छ । तर अनुसन्धानकर्ताको अनुसन्धानात्मक मूल विषय न्यायिक पुनरावलोकन रहेको हुँदा सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय पनि खोजपूर्ण छ भनी चिन्त बुझाउन सकिने अवस्था छैन । यसका सैद्धान्तिक अवधारणाहरू लगायत न्यायपालिकाले न्यायिक सक्रियताको क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा के कस्ता

अवधारणा राखेको छ र के कस्ता कुराहरूमा सक्रिय रहेर फैसलाहरू गरेका छन् भन्ने विषय यस पुस्तकको अधुरो पाटो देखिन्छ ।

(२५) नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, श्री ५ को सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति

यस पुस्तकलाई देशको मूल कानूनको रूपमा ग्रहण गरिएको छ । संविधानका विभिन्न धारा उप-धारामा मुलुकको शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने कुरा लेखबद्ध गरी न्यायपालिकाको स्वरूप, क्षेत्राधिकार जस्ता कुराहरूमा प्रष्ट पारिए पनि न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा के कस्ता भूमिका निवाउन सक्छ भन्ने सम्बन्धमा अनुसन्धानमूलक तरिकाले उल्लेख गर्न सकेको छैन । सार्वजनिक सरोकारको विवाद आजको युगमा ज्यादै जटिल र सभ्य मानव जीवन यापन गर्नका लागि उपयोगी साधन हो भन्ने कुरा महसुस गरिए पनि किन र कसरी उपयोग गर्ने भन्ने सम्बन्धमा खोजी हुन बाँकी नै छ ।

(२६) मुलुकि ऐन, २०२०, श्री ५ को सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय कानून किताब व्यवस्था समिति

यो पुस्तकले मुलुकलाई कानूनको शासन अवलम्बन गर्न अग्रसर गराउँदै मत्स्य न्यायबाट बचाएको छ । यस ऐनले व्यक्तिगत हित र सरोकारको विषयमा वृहद कानुनी व्यवस्था गरे पनि सार्वजनिक सरोकारका सम्बन्धमा भने अदालतको अनुमति लिएर मुद्दा गर्न सकिने भन्ने बाहेक अन्य व्यवस्था गरिएको छैन । जसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा स्पष्ट र उपयोगी कानुनी प्रावधानको अभाव नै खट्टिएको मानिन्छ । यसका साथै जिल्ला र पुनरावेदन अदालतहरूले के र कुन आधारबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादहरू निपटारा गर्दछन् भन्ने कुरा खोजमूलक विषय बनेको छ ।

(२७) सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९, श्री ५ को सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति

यस नियमावलीले सर्वोच्च अदालतमा परेका मुद्दामा अपनाउने कार्यविधिका सम्बन्धमा धेरै कुराहरू समेटेको छ । तर व्यवहारमा सर्वोच्च अदालतले मुद्दाहरूमा के कस्तो कार्यविधि अपनायो र नियमावलीको कती र कसरी पालना भयो वा भएन

भन्ने सम्बन्धमा र सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूमा सर्वोच्च अदालतले छुट्टै कार्यविधि अवलम्बन गर्न सक्ने अधिकार छ छैन भन्ने सम्बन्धमा छुट्टै अध्ययन भएको देखिदैन । यसका साथै यस नियमावलीमा भएको कार्यविधि पर्याप्त छ वा छैन भन्ने कुरा पनि खोजको विषय नै बनेको देखिन्छ ।

(२८) विशाल खनाल, रिजेनेरेशन अफ नेप्लिज ल, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन (२०००)

प्रस्तुत पुस्तक सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा छुट्टै लेखबद्ध गरिएको नभै अन्य विविध विषयमा लेखबद्ध गर्ने क्रममा एक सानो उप-शीर्षकमा मात्र लेखिएको छ । उक्त उप-शीर्षकमा नेपालको प्रसंग उठाई सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयलाई व्यापक गराउँदै आधुनिक व्याख्या विश्लेषण समेत कम्ति गरिएको छ । तर यति मात्र पर्याप्त छ भनी चुप लागेर बस्नु उपयोगी हुँदैन । किनभने सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा उत्पन्न अवधारणा, यसको क्षेत्र, प्रकृति, विशेषता आदि जस्ता महत्त्वपूर्ण सैद्धान्तिक पक्षहरूमा उचित विश्लेषण गरिएको छैन । त्यसका साथै स्वतन्त्र न्यायपालिकाको न्यायिक सक्रियता लगायत नेपालको न्यायपालिका सार्वजनिक सरोकारको विवाद निपटारा गर्न स्वतन्त्र एवं सक्षम रहे नरहेको पक्षमा पनि प्रकाश पारेको देखिदैन ।

(२९) नरेन्द्र पाठक र नरेन्द्र प्रकाश खनाल, सङ्कलन एवं सम्पा. संवैधानिक विवादमा सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरू (२०४७-२०५७) भाग १ र २ काठमाडौं पैरवी बुक्स एण्ड स्टेशनरी सेन्टर (२०५८)

प्रस्तुत सामग्री अनुसन्धानात्मक पद्धति नभई केवल नेपालको सर्वोच्च अदालतले अदालतमा पर्न आएका संवैधानिक विवादहरूको व्याख्या र विश्लेषण गरी निपटारा गरेका फैसलाहरूको सङ्कलन तथा सम्पादन मात्र हो । सर्वोच्च अदालतमा परेका संवैधानिक विवादका क्रममा सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू पनि गाँसिएर आएका देखिन्छन् र त्यस्ता सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयहरू सर्वोच्च अदालतले निराकरण गरेको कुरा निर्विवाद छ । यस्ता सङ्कलित तथा सम्पादित सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरू पनि प्रस्तुत अनुसन्धानको क्रममा निकै उपयोगी हुने

देखिन्छ । सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयसँग सम्बन्धित फैसलाहरू छुट्ट्याएर ती फैसलामा उल्लेख गरिएका विषयहरूलाई सामाजिक न्यायको उत्थान र विकासको क्रममा व्याख्या तथा विश्लेषण हुनु आजको आवश्यकता भएको छ ।

(३०) अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा (भूसाल) समेत (सम्पा.) वातावरण संरक्षणसम्बन्धी मुद्दाहरूको सँगालो, काठमाडौँ : जनहित संरक्षण मञ्च (२०५७)

प्रस्तुत सँगालो पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयहरूमध्ये वातावरणका पक्षमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले गरेका फैसलाहरू सङ्कलन भएको संग्रह हो । यस सँगालोमा वातावरणसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा चासो राख्ने व्यक्तिहरूद्वारा भएका मुद्दाको क्रममा अदालतले व्याख्या विश्लेषण गरी निर्णयमा पुगेका सामग्री जस्ताको तस्तै संकलन गरिएको छन् । यी सामग्री आफैमा अनुसन्धानात्मक होइन् । साथै यस ग्रन्थमा अनुसन्धान पद्धतिका पक्षमा कुनै चासो देखाएको छैन । यस सामग्रीले सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयका सैद्धान्तिक अवधारणाका पक्षमा पनि विश्लेषण गरेर पूर्णता दिएको पाइँदैन ।

(३१) सुरेन्द्र भण्डारी, कोर्ट कन्सिड्यूसन एण्ड ग्लोबल पब्लिक पोलेसि, ए स्टडि अन नेप्लिज प्रस्पेक्टिभ, काठमाडौँ : डमोक्रेसी डेभलपमेण्ट एण्ड ल (सन् १९९९)

यस ग्रन्थमा 'फेमिनिष्ट जुरिस्पुडेन्स' भन्ने अध्यायमा सैद्धान्तिक पाटोलाई राम्रोसँग केलाई नेपालको अदालतले फैसला गरेका मिराकुमारी ढुङ्गाना र अन्नपूर्ण राणा नामक दुई प्रसिद्ध मुद्दाको फैसलालाई अनुसन्धानमूलक तरिकाले विश्लेषण गरिएको हुँदा लैङ्गिक समानताको पक्षबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई अध्ययन गर्न मद्दत मिलदछ । तर पनि विशेष ग्राह्यता दिएर सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा उचित प्रकाश पार्न सकेको भने छैन । पुस्तकमा अर्को अध्याय *पि.आई.एल. एण्ड सोसियल रिफर्म : एन इनकन्भिनेण्ट जुडिसियल एप्रोच ईन नेपाल* भन्ने उल्लेख छ । यस अध्यायमा अनुसन्धानकर्ताले सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयलाई सैद्धान्तिक रूपमा संक्षिप्त मात्र विश्लेषण गरेको पाइयो । तर सार्वजनिक सरोकारको विवादको सैद्धान्तिक पक्ष स्पष्ट हुने गरी विश्लेषण र विवेचना गरेको भने पाइएन । यसका साथै नेपालको प्रसंगमा स्वतन्त्र

न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा खेलेको सक्रिय तथा सकारात्मक भूमिकाका बारेमा पनि अनुसन्धान हुन सकेको छैन ।

(३२) मोलचन्द शर्मा, जस्टिस पि.एन. भगवती, कोर्ट कन्सिड्यूसन एण्ड ह्यूमन राइट्स, दिल्ली : यूनिभर्सल बुक ट्रेडर्स (१९९५)

यस पुस्तकमा न्यायकर्ताले जनताका हक हितमा कसरी फैसला गर्नु पर्छ र संविधानको व्याख्याको सिद्धान्त के हो भन्ने पक्षमा अनुसन्धानमूलक विश्लेषण गरेका छन् । यसका साथै प्रसिद्ध न्यायमूर्ति पि.एन. भगवतीको न्यायिक आदर्श के हो भन्ने कुरालाई बढी जोड दिइएको छ । उनले यस पुस्तकमा सामाजिक सक्रियता र सामाजिक न्याय प्राप्तिका पक्षमा उल्लेख गर्दै सामाजिक क्रियाकलापबाट उत्पन्न विवादलाई न्यायिक सक्रियताका आधारमा निरूपण गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । यस कृतिले भारतीय जनताको सरोकारको विवादका विषयलाई न्यायिक रूपले निपटारा गर्न न्यायपालिका सक्रिय छ भन्ने पुष्टि गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस पुस्तकले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको भूमिका निर्वाह गर्न सबै पक्षमा उत्तिकै सक्रिय छ भनी पुष्टि गर्न भने सकेको देखिँदैन । त्यसका साथै अनुसन्धानकर्ताले सामाजिक क्रियाकलापका विवाद अर्थात सार्वजनिक सरोकारका विवादका विषयहरूलाई सैद्धान्तिक आधारमा विवेचना गरी पुष्टि गर्ने पाटोलाई पनि ध्यान दिन सकेको छैन ।

(३३) सोनिया हुर्रा, पब्लिक इण्टरेस्ट लिटिगेशन इन क्याप्ट अफ जस्टिस, अहमदाबाद : मिश्रा एण्ड कम्पनी (१९९७)

प्रस्तुत पुस्तक पनि एक अनुसन्धानमूलक कृति हो । अनुसन्धानकर्ताले कृति तयार गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा ऐतिहासिक पक्षलाई बढी जोड दिएका छन् । ऐतिहासिक पक्ष पुष्टि गर्दा अमेरिकालाई मूल आधार बनाउँदै त्यसपछि भारतमा यसको स्थान कस्तो छ भन्ने विश्लेषण गरिएको छ । त्यसका साथै हकदैयाको सिर्जना गर्ने विषयमा परम्परागत अवधारणालाई उदार व्याख्या गर्दै हाल विकसित सार्वजनिक सरोकारको विवादमा जोसुकैले हकदैयाको सिर्जना गरी उजुरी गर्न सक्नेसम्मका पक्षमा पनि त्यति नै खोजपूर्ण विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै भारतीय सर्वोच्च अदालतहरूले सार्वजनिक सरोकारका विवादका

विषयमा गरेका अभ्यासमा विश्लेषण गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय न्यायिक सक्रियताका कारणले नयाँ अध्यायमा प्रवेश गरेको र सामाजिक न्यायको क्षेत्रमा गरिब, अशिक्षित, पिछडिएको वर्ग, जाती, क्षेत्र आदि विषयहरूमा निकै उपयोगी किसिमबाट अनुसन्धान गरिएको छ । तर आफ्नो कृतिमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयमा रहेको सैद्धान्तिक पक्षमा कुनै चासो देखाएका छैनन् । सैद्धान्तिक धरातल बिनाको यो कृतिलाई पूर्णता दिन मिल्दैन । त्यसका अतिरिक्त भारतीय न्यायालयहरू सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा कुन हदसम्म सक्रिय भएका देखिन्छन् र अबै सक्रिय रहनुपर्ने अवस्था छ, छैन भन्ने सम्बन्धमा पनि पुष्टि गर्न सकेको छैन । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको ऐतिहासिक पक्षमा अडिएर गरिएको यस अनुसन्धानले भारत र अमेरिकाका अतिरिक्त अन्य मुलुकका न्यायपालिकाले गरेको अभ्यासका सम्बन्धमा पनि चासो राख्न सकेको छैन । जसको कारणले गर्दा नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा न्यायपालिकाले पुऱ्याएको योगदानको विषय पनि छायामै परेको देखिन्छ ।

(३४) एस.के. अग्रवाल, पब्लिक इन्टरेस्ट लिटिगोसन इन इण्डिया, ए क्रिटिक्स, मुम्बै : एन.एम. त्रिपाठी प्राईवेट लिभिटेड (१९८५)

प्रस्तुत पुस्तक छोटो रूपमा परिचय, कार्यविधि र अदालतको निर्देशन गरी तीन अध्यायमा विभाजित छ । यी तीन शीर्षकमा उठाइएका विषयवस्तु सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषय आफैमा अपुग छन् । किनभने सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा हालसम्मका विकसित सैद्धान्तिक अवधारणाको पक्ष उजागर गर्न सकेको छैन । यसलाई केलाउनु आजको आवश्यकता बनेको छ । अर्कोतर्फ यो पुस्तक केवल भारतीय उच्च र सर्वोच्च अदालतले प्रतिपादन गरेका नजिरहरूको सहारा लिएर अनुसन्धान गरिएको देखिँदा भारतीय परिवेशमा मात्र सीमित रहेको देखिन्छ । भारतको अदालती अभ्यासलाई मात्र केलाएर अन्य मुलुकका अदालतहरूले गरेका सैद्धान्तिक र कार्यविधिगत कुराहरूका पक्षमा मौन रहने हो र त्यसैलाई मात्र पर्याप्तता मान्ने हो भने अरू मुलुकमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विश्लेषण गर्ने कार्य ओभेलमा पर्ने निश्चित छ । त्यसमा पनि नेपाल जस्तो प्रजातन्त्रोन्मुख मुलुकले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा अनुसन्धान नगरी मौन रहने कुरा पनि छैन ।

(३५) **वन्दना सरिन (सम्पा.), पब्लिक इन्टरेस्ट लिटिगेशन, न्यू दिल्ली : कन्जूमर प्रोडक्शन काउन्सिल (१९९५)**

प्रस्तुत पुस्तकमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको अवधारणा र विकासका सम्बन्धमा केही हदसम्म उल्लेख गरिए पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादको स्वरूप, क्षेत्र, वर्गीकरण, विशेषता आदि सैद्धान्तिक विषयमा मौन रहेको छ । वातावरण संरक्षण, पिछडिएको क्षेत्रको विकास, वन जङ्गल संरक्षण, कैंदिका अधिकार, अनुसन्धान क्रममा हिरासतमा रहेका व्यक्तिका अधिकार, श्रमिकहरूका अधिकार, महिला र बालबालिकाहरूका अधिकार, सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण, उपभोक्ता हित संरक्षण, सुसूचित हुने हकका विषयहरूलाई आफ्नो अध्ययनको विषय बनाएको उल्लेख गरिएको छ । तर उल्लेखित शीर्षकहरू अदालतको फैसलाका उदाहरणबाट परिचयसम्म दिने काम भएको देखिन्छ । अनुसन्धानमूलक तरिकाबाट सबै शीर्षकहरूलाई विश्लेषण गरी पुष्टि गरिएका छैनन् । यस्ता शीर्षकका विषयहरू आज प्राथमिकताका साथ अनुसन्धान गर्नु उक्तिकै आवश्यकता खड्किएको छ ।

(३६) **पि.एम.वक्सी, पब्लिक इन्टरेस्ट लिटिगेशन, न्यू दिल्ली : अशोक ल हाउस (१९९९)**

मेहनतसाथ अनुसन्धान गरिएको भए पनि यस पुस्तकमा सार्वजनिक सरोकारका विवादको सैद्धान्तिक पक्षलाई पूर्णता दिन सकेको पाइएन । सैद्धान्तिक पक्षमा ज्यादै छोटो र अस्पष्ट धारणा मात्र रहेको छ । सैद्धान्तिक पक्षलाई तथ्यले प्रमाणित गर्ने क्रममा पनि कुनै खोजमूलक तथ्याङ्कले पुष्टि गर्न सकेको छैन । केवल भारतीय उच्च अदालत र सर्वोच्च अदालतमा पर्न आएका सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयहरूलाई निपटारा गरी फैसला गर्ने क्रममा अदालतले गरेका निर्णयहरू शोध सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरेको छ । अदालतका फैसलाहरू मात्र तथ्याङ्कको रूपमा प्रयोग गर्नुले सैद्धान्तिक पक्ष पूर्ण हुन्छ भन्न सकिँदैन । यसका लागि सरकारका सार्वजनिक नीति नियमका पक्षबाट खोजी हुनु नितान्त आवश्यक छ ।

प्रस्तुत कृतिको अर्को समीक्षा गर्नु पर्ने पक्ष भनेको अनुसन्धान दायरालाई केवल भारतीय उच्च र सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलालाई मात्र आधार मानी सामग्रीको सीमित प्रयोग गर्नु रहेको छ । तर आज भारत लगायत नेपाल जस्ता मुलुकहरूका अदालतहरूले पनि सार्वजनिक सरोकारका विवादको विषयमा समय

सापेक्ष तरिकाबाट विवादको फैसला गरेका छन् र त्यसरी स्वतन्त्र न्याय दिनमा अदालतहरू सक्रिय छन् भन्ने पाटोमा खोजी गर्न सकेको देखिँदैन ।

(३७) पि.एस. नारायण, पब्लिक इन्टरेस्ट लिटिगेशन, हैदराबाद : भारत, एशिया ल हाउस (१९९९)

सार्वजनिक सरोकारको विवादकै विषयमा समग्र वर्णन गरिएको यो पुस्तकमा हकदैया, वैकल्पिक उपचार, मानव अधिकार, कारागार र कारागारका कैदी, प्रहरी, वातावरण संरक्षण, मजदुर, शिक्षा, हतियारसम्बन्धी शक्ति, राजनीति, प्राङ्ग न्याय, गरिवी आदि जस्ता सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयहरूको वर्णन गरिएको छ । तर त्यसरी वर्णन भएका हरेक अध्यायमा आफ्नो मौलिक पनको विश्लेषण अनुसन्धानकर्ताले गरेका छैनन् । केवल भारतीय उच्च अदालत र सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा फैसला गर्दा बोलेका न्यायपालिकाका विचारहरू जस्ताको त्यस्तै उतार्ने काम मात्र भएको छ, साथै कानुनी परिवेशमा मात्र केन्द्रित रही वर्णन गरेको पाइन्छ । त्यसमा पनि नेपाल लगायत अन्य प्रजातान्त्रिक मुलुकमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा रहेको अवधारणाका पक्षमा कुनै कुरा प्रकाश पार्न सकेको देखिँदैन । त्यसका साथै स्वतन्त्र न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा पुऱ्याएको योगदानका विषयमा पनि कृति मौन छ ।

(३८) संगिता औजा, पुपिल ल एण्ड जष्टिस, केशबुक अन पब्लिक इण्टरेस्ट लिटिगेशन, भोलम १, २, भारत : ओरिएण्ट लङ्गम्यान लिमिटेड (१९९७)

दुई भागमा लिखित यस पुस्तकमा सार्वजनिक सरोकारको विषयलाई मुद्दाको क्रममा भारतीय अदालतमा दायर भएर कारवाईपछि निस्किएको परिणामस्वरूप कैदी र राज्य संस्था, राज्यको सार्वजनिक नीति निर्देशन, हतियारसम्बन्धी शक्ति, महिलामाथि परेको अन्याय, बालबालिकाका हक अधिकार, मजदुरहरूका हक अधिकार, बँदुवा मजदुर, पिछडिएको दुर्गम स्थान, मानवीय जीवनयापन गर्न पाउने वातावरण र त्यसका स्रोतहरूको उपभोगसम्बन्धी विवाद, शिक्षा, राजनीति र निर्वाचन, सार्वजनिक नीति र सार्वजनिक प्रशासन, न्यायाधीश, अदालत, कानून व्यवसायी, सार्वजनिक सरोकारको विवादमा अदालती प्रक्रिया विषयमा अदालतले गरेको फैसलाका आधारमा वर्णन गरिएको छ । यो पुस्तक भारतीय संविधानका

सम्बन्धमा भारतीय अदालतहरूले गरेका अभ्यासका कुराहरूलाई मात्र उठान गरी प्रसंगवस वर्णन गरिएको तर नेपालको प्रसङ्गमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा संवैधानिक व्यवस्था लगायत नेपालका अदालतहरूले फैसला गर्ने क्रममा गरेको अदालती अभ्यास र नेपालको स्वतन्त्र न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा खेलेको गहन भूमिकाका सम्बन्धमा कुनै किसिमबाट पनि प्रकाश नपारेको प्रष्ट देखिन्छ ।

- (३९) **अरमिन रोजनक्रनेज, श्याम देवान र एम.एल. नोबल, इनभाइरोन्मेण्टल ल एण्ड पोलेसि इन इण्डिया, केश, मेटेरियल्स एण्ड स्टेटस, न्यू दिल्ली : द बुक रिभ्यू लिटरलि ट्रष्ट (१९९९)**

प्रस्तुत ग्रन्थ भारतको विधायिकाले पारित गरेका वातावरणसँग सम्बन्धित कानूनहरूलाई केलाउँदै भारतीय सर्वोच्च अदालतले वातावरणसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा उठेका विवादहरूलाई निराकरण गर्ने क्रममा भएका फैसलाहरूलाई आधार लिएर तयार गरिएको देखिन्छ । तर छुट्टै रूपमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सबै विषयलाई समेटेर चर्चा गरिएको छैन । यो पुस्तक भारतको संविधान, कानून र भारतका न्यायालयले गरेका फैसलाका परिवेशमा तयार गरिएको हुँदा नेपालको प्रसंगमा खोजी भएको देखिँदैन । नेपालको परिवेशमा संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था के रहेको छ र स्वतन्त्र न्यायपालिकाले वातावरण लगायत सार्वजनिक सरोकारका विवादका विषयमा पुऱ्याएको योगदानको खोजी गर्नु उपयोगी नै हुन्छ ।

- (४०) **लेखक चिरञ्जीवी भट्टराई, सम्पादक डा. लेखनाथ बेलबासे र नारायण बेलबासे, जैविक विविधता संरक्षण स्रोत सँगालो, काठमाडौँ : जनहित संरक्षण मञ्च**

प्रस्तुत ग्रन्थमा जैविक विविधताका सम्बन्धमा अध्ययन गर्ने क्रममा *जैविक विविधता संरक्षका लागि सार्वजनिक हक हित र सरोकारका मुद्दाहरू* शीर्षक राखी केही हदसम्म सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूका विषयमा उल्लेख गरेको छ । तर समग्रमा यस शीर्षकको अनुसन्धानात्मक धरातल वातावरणीय कानूनको पक्षमा सीमित रहेको हुँदा सार्वजनिक सरोकारको विवादका अन्य सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, मानव अधिकार लगायतका विविध पक्षमा खोज अनुसन्धान गर्न सकेको देखिँदैन ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यका अतिरिक्त विभिन्न विदेशी तथा स्वदेशी अनुसन्धानात्मक जर्नल, साप्ताहिक तथा दैनिक पत्रपत्रिका आदिका माध्यमहरूबाट पनि प्रजातन्त्र रक्षाका लागि सार्वजनिक सरोकारका विवादका विषयमा अलग-अलग दृष्टिकोणबाट खोजी गरी प्रकाशन गरेका लेख तथा रचनाहरू थुप्रै छन् । जसमध्ये यस शोधकार्यलाई सहयोग पुग्ने केही सामग्रीको सूची निम्नअनुसार उल्लेख गरिएको छ ।

- (१) एहरोन वारक, “द सुप्रीम कोर्ट २००१, टर्म फरवार्ड ए जज अन जजिङ्ग : द रोल अफ ए सुप्रीम कोर्ट इन ए डेमोक्रेसी”, *हार्डवर्ड ल रिभ्यू*, भोलम ११६ : १६, (२००२) ।
- (२) एब्राम च्याएस, “द रोल अफद जज इन ल लिटिगेसन”, *हार्डवर्ड ल रिभ्यू*, भोलम ८९, (मे १९७६, नम्बर ७) ।
- (३) एफ.डब्लु. पिटर्स, “क्लास एक्शन एण्ड प्रोफेशनल रेस्पान्सिविलिटि”, *हार्डवर्ड ल रिभ्यू*, भोलम ८९, (मे १९७६, नम्बर ७) ।
- (४) उपेन्द्र वक्सी, “टेकिङ्ग सफरिङ्ग सिरियस्ली : सोसियल एक्शन लिटिगेसन इन द सुप्रीमकोर्ट अफ इण्डिया”, *दिल्ली ल रिभ्यू*, (१९७९-८०) ।
- (५) परमानन्द सिंह, “एक्सेस टु जस्टिस : पब्लिक इन्टरेस्ट लिटिगेसन एण्ड द इण्डियन सुप्रीमकोर्ट”, *दिल्ली ल रिभ्यू*, भोलम १०/११, (१९८१-८२) ।
- (६) एस.जे. सोरावजी, “जुडिसियल एक्टिभिज्म : द इण्डियन एक्सपेरियन्स”, *एस्से अन कन्सिट्यूसन ल*, भोलम २६, काठमाडौं ल सोसाइटी ।
- (७) कल्याण श्रेष्ठ, “जुडिसियल एक्टिभिज्म एण्ड द नेप्लिज एक्सपेरिमेण्ट”, *एस्से अन कन्सिट्यूसन ल*, भोलम २८, काठमाडौं ल सोसाइटी ।
- (८) लक्ष्मणप्रसाद अर्याल, “कम्पटेण्ट जज एलोन क्यान किप जुडिसिएरी फ्रम टर्निङ्ग इट इमेज”, *एस्से अन कन्सिट्यूसन ल*, भोलम २८, काठमाडौं ल सोसाइटी ।
- (९) पूर्णमान शाक्य, “इक्विलिटि क्लासिफिकेसन प्रोटेक्टिभ डिष्क्रिमिनेसन : ए को-अपोटिभ प्रस्पेक्टिभ”, *एस्से अन कन्सिट्यूसन ल*, भोलम २८, काठमाडौं ल सोसाइटी ।
- (१०) गणेशराज शर्मा, “इण्डिपेण्डेन्स अफ जुडिसियरी-एन एक्सपेरिमेण्ट इन नेपाल”, *एस्से अन कन्सिट्यूसन ल*, भोलम २८, काठमाडौं ल सोसाइटी ।
- (११) कृष्णजङ्ग रायमाफी, “फण्डामेण्टल राइट एण्ड डोमेष्टिक एप्लिकेशन अफ इन्टरनेशनल ह्यूमन राइटस स्टेण्डरस इन नेपाल”, *एस्से अन कन्सिट्यूसन ल*, भोलम २६, काठमाडौं ल सोसाइटी ।
- (१२) मोहनप्रसाद बन्जाडे, “पब्लिक इन्टरेस्ट लिटिगेसन कन्सेप्युएल फ्रेम वर्क”, *एस्से अन कन्सिट्यूसन ल*, भोलम १७, काठमाडौं ल सोसाइटी (१९९४) ।
- (१३) सुरेस ढुङ्गाना, “समानताको हकमा हाम्रो संविधानको सीमा रेखा”, *संविधानसम्बन्धी लेखहरूको सँगालो*, भाग १७, नेपाल कानुन समाज ।
- (१४) मोहन बन्जाडे, “न्यायिक सक्रियता : सैद्धान्तिक चर्चा”, *संविधानसम्बन्धी लेखहरूको सँगालो*, भाग २२, नेपाल कानुन समाज ।

- (१५) मोहन बन्जाडे, “कन्सेप्युएल फ्रेम वर्क अफ पि.आइ.एल. एण्ड एडभर्साइल सिस्टम”, *एस्से अन कन्सिड्यूसन ल*, भोलम १८, काठमाडौं ल सोसाइटी ।
- (१६) रवि शर्मा अर्याल, “रिमेडियल राइट अण्डर द कन्सिड्यूसन अफ द किङ्गडम अफ नेपाल”, *एस्से अन कन्सिड्यूसन ल*, भोलम १८, काठमाडौं ल सोसाइटी ।
- (१७) विपिन अधिकारी, “रोल अफ द सुप्रीम कोर्ट : नेप्लीज प्रस्पेक्टिभ”, *एस्से अन कन्सिड्यूसन ल*, भोलम ९, काठमाडौं ल सोसाइटी ।
- (१८) मुरलीप्रसाद शर्मा, “मौलिक हकको संरक्षणमा सर्वोच्च अदालतको भूमिका”, *संविधानसम्बन्धी लेखहरूको संग्रालो*, भाग ९, काठमाडौं : नेपाल कानून समाज ।
- (१९) सतीश कृष्ण खरेल, “स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायपालिका, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को सन्दर्भमा” *संविधानसम्बन्धी लेखहरूको संग्रालो*, भाग ८, काठमाडौं : नेपाल कानून समाज ।
- (२०) अमरप्रसाद पन्त, “नेपालको संविधान निर्माणमा मौलिक अधिकार, मौलिक कर्तव्य र राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू, *संविधानसम्बन्धी लेखहरूको संग्रालो*, भाग ८, काठमाडौं : नेपाल कानून समाज ।
- (२१) वारन ई. वर्जर, “द डक्ट्रिन अफ जुडिसियल रिभ्यू”, *एस्से अन कन्सिड्यूसन ल*, भोलम ८, काठमाडौं ल सोसाइटी ।
- (२२) अम्बरप्रसाद पन्त, “इन्भाइरोन्मेण्ट इम्प्याक्ट एसिस्मेण्ट : ए स्टडि अफ इन्टरनेशनल एण्ड नेप्लीज इनभाइरोन्मेण्टल ल” *नेपाल ल रिभ्यू*, भोलम १३, काठमाडौं : नेपाल ल क्याम्पस ।
- (२३) सितामैया सिंह थापा, “न्वाइज एण्ड न्वाइज पोलुसन कण्ट्रोल इन इण्डिया एण्ड नेपाल”, *न्यायदूत*, वर्ष २६, भाग ७, नेपाल बार एशोसिएशन ।
- (२४) मोहनप्रसाद बन्जाडे, “होराइजन अफ पब्लिक इण्टरेस्ट लिटिगेशन : इण्डियन एक्स्पेरिएन्स”, *न्यायदूत*, वर्ष २६, भाग ७, नेपाल बार एशोसिएशन ।
- (२५) के.एन. उपाध्याय, “जुडिसियल एक्टिभिजम इट्स रिक्वायरमेण्ट एण्ड स्कोप इन नेप्लीज कन्टेस”, *न्यायदूत*, वर्ष २८, पूर्णाङ्क १०२, नेपाल बार एशोसिएशन ।
- (२६) कल्याण श्रेष्ठ, “जुडिसियल एक्टिभिजम एण्ड द नेप्लीज एक्स्पेरिमेण्ट”, *न्यायदूत*, वर्ष २८, पूर्णाङ्क १०२, नेपाल बार एशोसिएशन ।
- (२७) चन्द्रमणि अधिकारी, “सार्वजनिक सरोकारमा सूचनाको हक”, *न्यायदूत*, वर्ष २८, पूर्णाङ्क ९६, सम्मेलन विशेषाङ्क १, नेपाल बार एशोसिएशन ।
- (२८) विजयकुमार सिंह, “न्यायिक सक्रियता र न्यायपालिका”, *न्यायदूत*, वर्ष २८, अङ्क १, पूर्णाङ्क ९६, (२०५३), नेपाल बार एशोसिएशन ।
- (२९) तिलक पराजुली, “न्यायपालिका र न्यायिक सक्रियता : वर्तमान संविधानमा न्यायपालिकाको स्थान”, , *न्यायदूत*, सम्मेलन विशेषाङ्क १, वर्ष २८, अङ्क १, पूर्णाङ्क ९६, (२०५३), नेपाल बार एशोसिएशन ।
- (३०) चन्द्रकान्त ज्ञवाली, “सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषयमा न्यायिक सक्रियता”, , *न्यायदूत*, वर्ष ३२, अङ्क ३, पूर्णाङ्क १२६, श्रावण/भाद्र (२०५८), नेपाल बार एशोसिएशन ।

- (३१) श्रीहरि अर्याल, “जनसरोकारको कसिमा न्यायपालिका र कानून व्यवसायको चुनौती”, , *न्यायदूत*, वर्ष ३३, अङ्क १, पूर्णाङ्क १३१, चैत्र/बैशाख (२०५८/०५९), नेपाल बार एसोसिएशन ।
- (३२) सिताराम तिवारी, “सार्वजनिक सरोकारका मुद्दा र हाम्रो प्रयोग”, *कानून*, अङ्क २५, काठमाडौं : कानून व्यवसायी क्लब ।
- (३३) राजेन्द्र खरेल, “जुडिसियल एक्टिभिज्म”, *कानून*, अङ्क २७, काठमाडौं : कानून व्यवसायी क्लब ।
- (३४) कृष्णप्रसाद बस्याल, “हकदैयाको धारणा र यसको परिवर्तनशीलता”, *कानून*, अङ्क ३०, काठमाडौं : कानून व्यवसायी क्लब ।
- (३५) केशरीराज पण्डित, “न्यायिक निर्णयको अनुगमन : प्रयोग र प्रचलन”, *कानून*, अङ्क ३६, काठमाडौं : कानून व्यवसायी क्लब ।

माथि उल्लेख गरिएका पूर्व साहित्य समीक्षाका अतिरिक्त प्रस्तुत शोधको क्रममा सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित *नेपाल कानून पत्रिका मासिक* आफ्नो अनुसन्धानको क्रममा प्रमुख स्रोतको रूपमा मानिनेछ । नेपालको सर्वोच्च अदालत लगायत भारत र अमेरिकाका सर्वोच्च अदालतबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा प्रतिपादित कानुनी सिद्धान्तहरूलाई पनि ग्रहण गरिने छ । यसका साथै सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित हुने *सर्वोच्च अदालत बुलेटिन* र अदालतको अभिलेखमा संग्रहित भएर रहेका तर अप्रकाशित निर्णयहरू समेत मूल स्रोतका रूपमा प्रयोगमा ल्याइने छन् ।

यसैगरी नेपाल लगायत देश विदेशबाट प्रकाशित हुने दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक, अर्द्ध वार्षिक, वार्षिक आदि पत्रपत्रिकाहरू जुन स्वतन्त्र न्यायपालिका र सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयलाई लिएर प्रकाशित भएका छन् । त्यस्ता विषयसँग सम्बन्धित पत्रपत्रिकाहरूलाई पनि सामग्रीको रूपमा प्रयोगमा ल्याइने छ ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यको समीक्षाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने प्रजातन्त्र रक्षाका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा कसैले पनि समष्टिगत अध्ययन गरेको छैन र यो विषय पूर्णतः ओभरलुकमा परेको छ । अतः यस विषयमा एउटा समग्र अध्ययन गरिनु अत्यन्त सामयिक र औचित्यपूर्ण छ भन्ने देखिएको हुँदा शोध कार्यलाई अगाडि बढाइएको छ ।

१.७ अध्ययनको महत्त्व

प्रस्तुत अनुसन्धान निम्न प्रयोजनका लागि निकै महत्त्वपूर्ण हुने मान्यता राखिएको छ-

- (१) प्रजातन्त्र रक्षा गर्न लागि परेका र हालसम्म नसमेटिएका सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू समेटिएर स्पष्ट हुने छन् ।
- (२) सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा देखिएका चुनौतीलाई समाधान गर्न न्यायालयले देखाएको सक्रियता र आत्मा सम्ययिका बारेमा स्पष्ट हुन सकिन्छ ।
- (३) प्रजातन्त्र रक्षाका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा चासो राख्ने न्यायाधीश, कानून निर्माता, कानून कार्यान्वयनकर्ता, कानून व्यवसायी, न्यायालका कर्मचारी, कानून विषयका शिक्षक तथा विद्यार्थी लगायत यस विषयमा चासो राख्ने जिज्ञासुहरू सबैका लागि यस अध्ययनले महत्त्व राख्ने छ ।
- (४) यसका साथै सार्वजनिक हक के हो र कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा समाज र राष्ट्रमा जनचेतना जगाई सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत प्राप्त हुने सार्वजनिक हकहरू राज्यबाट हनन हुन गएमा त्यसलाई कसरी रोक लगाउन सिक्छ भन्ने विषयमा चेतना लगाउन सहयोग पुग्ने छ । साथै सार्वजनिक हक हनन गर्नेहरूलाई निरुत्साहित गर्न अदालतले कस्तो भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दो रहेछ भन्ने सर्वसाधारणलाई अवगत गराउन सहयो पुऱ्याउँदछ ।

१.८ अध्ययनको विभाजन

प्रस्तुत अनुसन्धानलाई निम्नानुसार विभाजन गरी अध्ययन गरिनेछ-

- (१) शोध पद्धति : एक संक्षिप्त परिचय
 - (२) परिचय ।
 - (३) उत्पत्ति र विकासक्रम ।
 - (४) विधिशास्त्रीय अवधारणा ।
 - (५) न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्याय ।
 - (६) सार्वजनिक सरोकारको विवादको नयाँ युगमा प्रवेश ।
 - (७) नेपालको अभ्यास क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवाद ।
 - (८) सम्भाव्यता र चुनौतीहरू ।
 - (९) निष्कर्ष तथा सुझावहरू ।
- सन्दर्भग्रन्थ सूची

अध्याय - दुई

परिचय

२.१ पृष्ठभूमि

नेपालका बहुसंख्यक जनता गरिबीको रेखामुनि जीवन निर्वाह गरेर बसेका छन् । उनीहरू शक्तिसम्पन्न भएर सुखसयलपूर्वक जीवन बिताउनेहरूका लागि शोषणका माध्यम बनेका छन् । उनीहरूका लागि संविधानले व्यवस्था गरेका मौलिक तथा कानुनी हकको कुनै महत्त्व छैन । संविधानले गरिबहरू समेतका अधिकार संरक्षण गरेको छ, तर राज्यका विरुद्धमा संविधानले आफ्ना मौलिक अधिकारको व्यवस्था गरी संरक्षण गरेको छ, भन्ने थाहा जानकारी पाउन सकेका छैनन् । गरिबी र असहायका कारण व्यक्तिका निजी अधिकारहरू के-के हुन् भन्नेसम्म जानकारी गर्न सकेका छैनन् । गरिबहरू बसोवास गरेका ठाउँमा लोककल्याणकारी राज्यका विभिन्न तालिका र योजनाहरू तैयार गरी लागू गर्नु पर्नेमा त्यो हुनसकेको छैन । धनी र शक्तिसम्पन्नहरूले महिला तथा बालबालिका, आर्थिक, शारीरिक, लैङ्गिकलगायत जीवनका सम्पूर्ण पक्षमा शोषण गरी अत्यधिक दुःख दिएका छन् । संविधान र श्रम कानुनले महिला र पुरुषको बीच समान काम गरेबापत समान ज्याला पाउने व्यवस्था गरे पनि व्यवहारमा लागू हुन सकेको छैन । महिलालाई पुरुषको भन्दा कम ज्याला दिइन्छ । उनीहरू थाहा नपाउँदो किसिमबाट दुःख पाइरहेका हुन्छन् । बालश्रमिकहरूले धनी र शक्ति सम्पन्न व्यक्तिको घरमा वादा बसी सेवा गर्नुपरेको छ । होटल, उद्योग र घरेलु सेवामा बालश्रमिकको संख्या अत्यधिक बढेको छ । फोहोर, मैला र कवाडी सामान सङ्कलन गरी महिला र बालश्रमिकले जीवन निर्वाह गर्नुपरेको छ । अझ काठमाडौँका सडक बालबालिकाको अवस्था त्यो भन्दा दयनीय देखिन्छ । उनीहरू सडेगलेको खाएर सडकमा नै रात बिताउन बाध्य छन् । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को भाग तीनमा व्यवस्था गरी संविधानले संरक्षण गरेका महिला र बालबालिकाका अधिकारहरू उनीहरूका लागि दिवा स्वप्न बनेका छन् । संविधानको भाग-चारमा व्यवस्थित

राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूमा सरकारको प्रतिबद्धताले व्यावहारिक सफलता प्राप्त गर्न सकेको देखिदैन । न्याय पद्धतिभित्रको अवस्था पनि दयनीय देखिन्छ । गरिबले असल कानुन व्यवसायीको शुल्क र अदालती दस्तुर बुझाउन नसकेको कारण मुद्दामा भएको भेदभावपूर्ण निर्णयलाई स्वीकार गर्न बाध्य हुनुपरेको छ । अर्थात् सबैलाई उचित समयमा उचित कानुनी सेवा उपलब्ध हुनसकेको छैन । गरिबीताको कारण अदालतले तोकेको धरौटी तथा फैसलाअनुसारको आर्थिक दण्ड समयमा बुझाउन नसक्दा जेल यातना भोग्न बाध्य हुनुपरेको छ । यसको विपरीत धनी र शक्तिसम्पन्न व्यक्तिले अदालतबाट तोकेको धरौटी तथा आर्थिक दण्ड तुरुन्तै बुझाएर छुटकारा लिई आफ्नो अधिकार र स्वतन्त्रता उपभोग गर्न सफल देखिन्छन् । सरकारले गरिबहरूका लागि वैकल्पिक व्यवस्था गर्न सकेको छैन । गरिबहरू अर्थविहिन भएका कारण आर्थिक दण्ड जरिवानावापत पनि कारागारमै बसेर तोकिएको धरौटी र जरिवाना कट्टा गराउन विवस छन् । यसले गर्दा धनीले स्वतन्त्रता खरिद गर्न सके, तर गरिबलाई अनेक सरकारी तथा गैह्रसरकारी निकायले लगानी गरेका कयौं आर्थिक कार्यक्रमले पनि सघाउ पुऱ्याउन नसकेका देखिन्छन् । महिला, श्रमिक, बालबालिका तथा गरिब र कमजोर समूहका लागि समाजमा आर्थिक तथा सामाजिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिए तर त्यसले समग्रमा लोककल्याणकारी परिणाम ल्याउन सकेन । यसले गर्दा समाजमा रहेका महिला, श्रमिक, बालबालिका तथा गरिब र कमजोर समूदायसँग प्रत्यक्ष सार्वजनिक सरोकार राख्ने हक अधिकारको संरक्षणका लागि कार्यक्रम लागू गर्न नसक्ने हो भने सरकारले निर्माण गरेका संविधान, ऐन, नियम केका लागि ? भन्ने गम्भीर प्रश्न उठ्न थालेको छ । सरकारका तीन अंग कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकाले उल्लेखित वर्ग वा समूहलाई सहज किसिमले सहभागी गराई सहयोग गर्न सक्ने लोककल्याणकारी कानुनी व्यवस्था नीतिगत रूपमा लागू गरी आवश्यकता पूर्ति गर्न सकेको छैन ।

नेपालमा पञ्चायत व्यवस्थाले ३० वर्षसम्म अपहरण गरेको प्रजातन्त्र २०४६ सालको सफल जनआन्दोलन पछि पुनः स्थापित हुन पुग्यो । जनताका गुमेका प्रजातान्त्रिक अधिकारहरू नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ निर्माण गरी सो अनुसार संरक्षित गरिए । संविधानमा नै सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी

विषयको व्यवस्था गरेर अन्य अधिकारको समेत संरक्षण गरियो । यसपछि पुनः स्थापित प्रजातन्त्रको संरक्षण तथा रक्षाको जिम्मा स्वतन्त्र न्यायपालिकालाई सुम्पियो । स्वतन्त्र न्यायपालिकाले पनि न्यायिक सक्रियताको आधारमा निर्णय गर्दै प्रजातन्त्रको रक्षा गरेको देखिन्छ । सरकार र मातहतका निकायहरूले संविधान, ऐन, नियमको उल्लङ्घन गर्दै जनताका संविधान र कानूनद्वारा संरक्षित हकहरू अपहरण गरेको देखेमा अदालतले त्यस्ता अपहरित हकफिर्ता गराएर सरकारलाई संविधान, कानून र नियमको पालन गर्न पाठ सिकाएको देखिन्छ । अर्कोतर्फ विधायिकाले निर्माण गरेका कानूनहरूले प्रजातन्त्रको संरक्षण नभै संविधान र मौलिक हकसँग बाभिएको देखिए संविधान र कानूनको न्यायसंगत व्याख्या गरी संविधानसँग बाभिएका जति कानून संविधानलाई मूल कानून मानि बाभिएका कानूनहरू खारेज गर्दै अदालतले आफ्नो न्यायिक सक्रियता सावित गर्दै मौलिक हकको संरक्षण गरेको छ । यसरी नै कार्यपालिका र विधायिकाले संविधानमा व्यवस्थित राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिअनुसार कानून निर्माण गरी कानूनको शासनका आधारमा असल शासकको भूमिका निवाउनु पर्ने गरी सरकारलाई संविधानले मार्गनिर्देशन गरेको छ । तर त्यसतर्फ सरकारले चासो देखाई कानून निर्माण गर्न नसके सार्वजनिक सरोकारको विवादमा चासो र उत्सुकता देखाउँदै अदालतले नपुग कानून निर्माण गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ र यस्ता आदेशलाई सरकारले ढिलै भए पनि कार्यान्वयन गराउन प्रयत्नरत छ । यस किसिमले प्रजातान्त्रिक समानतालाई संरक्षण गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादका रूपमा उठेका असमानतासम्बन्धी सामूहिक विवादले प्रजातन्त्रमा नयाँ फड्को मारेको छ । यस कार्यको परिणामले प्रजातन्त्रलाई लक्ष्यमा पुऱ्याउन सहयोग पुऱ्याउने हुँदा यसलाई सकारात्मक रूपमा ग्रहण गर्नु पर्ने पनि देखिन्छ । न्यायपालिकाको यस किसिमको न्यायिक सक्रियताले निरन्तरता कायम राख्न सकेमा देशको प्रजातन्त्रको संरक्षण गर्ने कार्यमा टेवा मिल्दछ ।

२.२ प्रजातन्त्र र सार्वजनिक सरोकारको विवादको अर्थ

२.२.१ प्रजातन्त्रको अर्थ

मानवका अनेकौँ लक्ष्य हुन्छन् र ती लक्ष्य व्यक्ति आफैले मात्र पूरा गर्न सक्दैन । तर यस्तै समान लक्ष्य राख्ने विभिन्न व्यक्तिहरूसँग आपसी सहयोग बढाएर

आफना लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्छन् । कल्पना गरौं केही निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्न धेरै मानिसहरू मिलि एउटा संगठन स्थापना गर्न सहमत भयौं । तर अहिले यो संगठनका के कस्ता निश्चि उद्देश्य रहेका छन् भन्ने तर्फ नलागी यसको विधान निर्माण तर्फ लागौं । यसको पहिलो बैठकमै अनेकौं सदस्यले विधान आवश्यक पर्छ भनी सुझाव गरे । यो सुझावले राम्रै समर्थन प्राप्त गर्‍यो । यसपछि विधानको मसौदा निर्माण गर्न कुनै सदस्यलाई जिम्मा लगाइयो र सो अनुसारको प्रस्तावित विधानलाई यसभन्दा पछिको बैठकमा छलफलका लागि पेश गर्ने भनी प्रस्ताव ध्वनिमतबाट पारित गरियो ।

यसरी मसौदा गर्ने काम सुरु गरेपछि प्रजातन्त्र निर्माण गर्ने विभिन्न थरी संगठन र संस्थाहरूले आ-आफ्नै किसिमका अनेकौं थरी विधानहरू बनाएका रहेछन् भन्ने कुरा थाहा हुन्छ । यसरी नै अरू प्रजातान्त्रिक मुलुकहरू बीच पनि संविधानमा महत्त्वपूर्ण किसिमका भिन्नताहरू हुँदा रहेछन् भन्ने पनि जानकारी हुन्छ । जस्तो संयुक्त राज्य अमेरिकाको संविधानले राष्ट्रपतिको रूपमा एउटा शक्तिशाली कार्यकारी प्रमुखको व्यवस्था गरेको छ र कांग्रेसलाई शक्तिशाली विधायिका बनाएको छ; तर यी दुवै एक अर्काबाट निकै स्वतन्त्र रहेका देखिन्छन् । यसको विपरीत, अधिकांश युरोपेली मुलुक साथै भारत र नेपालले संसदीय व्यवस्था स्वीकार गरेका छन् । यसमा प्रधानमन्त्री कार्यकारी प्रमुख भनिन्छ, र संसदबाट निर्वाचित हुन्छ । यस्तै अरू अनेकौं संवैधानिक भिन्नता देखाउन सक्दछौं । यसबाट प्रजातान्त्रिक संविधान एउटै प्रकारको मात्र हुँदैन भन्ने देखिन्छ ।

अर्को के पनि थाहा हुन्छ भने विभिन्न किसिमका संविधानमा केही यस्ता साझा कुराहरू हुन्छन्, जसले आफू प्रजातान्त्रिक भएको दावालाई पुष्टि गर्न सकियोस । यसबाट प्रश्न उठ्दछ कि कुनै एक संविधान अरू भन्दा बढी प्रजातान्त्रिक हुन्छ ? अर्थात् प्रजातन्त्रको अर्थ के ? यी प्रश्नबाट सहज किसिमले थाहा पाउन सकिन्छ कि यो शब्दलाई विभिन्न किसिमका गन्ति गर्न सकिने अर्थमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।^१ बुद्धि पुऱ्याएर, यी अनेकौं परिभाषाहरू उपर ध्यान नदिई निर्णय गर्नु उपयोगी हुन्छ । किनकि हाम्रो सामु एउटा ठोस जिम्मेवारी छ, र एउटा ठोस विधान तैयार हुँदछ, जसमा एक समूहबद्ध नियम र सिद्धान्तहरू स्थापित होस्

^१ रवर्ट ए. डाहल (अनु.) ऋषिकेश उपाध्याय, *प्रजातन्त्रका बारेमा*, (२०००), पृ. ३७ ।

जसअन्तर्गत संगठनका निर्णयहरू तय गर्ने तरिका स्थापित होस् र विधानले एउटा प्राथमिक सिद्धान्तको पालना गरेकै होस् । यो संगठनको अनुसरण गर्ने सम्पूर्ण नीतिहरूको निर्णय प्रक्रियामा भाग लिनका लागि सम्पूर्ण सदस्यहरू समान रूपमा योग्य रहेको व्यवहार गरियोस् । यसरी अन्य प्रश्नहरूमा जुनसुकै व्यवहार हुने भए पनि यो संगठनको संचालनमा सम्पूर्ण सदस्यलाई राजनीतिक दृष्टिले समान मानिन्छ, र यसैलाई प्रजातन्त्र भनी स्वीकार गर्दै अर्थ गरेको देखिन्छ ।

प्रजातन्त्रको अर्थ व्यावस्थापिकामा आफ्नो प्रतिनिधि पठाएर जनताको शासन अधिकार कायम गर्नु हो । यसरी शासनाधिकार कायम गर्ने क्रममा निश्चित समयावधिमा निश्चित सिद्धान्त र मान्यतामा आधारित राजनीतिक संगठनहरूका तर्फबाट प्रतिस्पर्धी उम्मेदवारहरू खडागरी उनीहरू बीच स्वतन्त्र चुनावका माध्यमद्वारा जनप्रतिनिधिहरूको चयन गरिनु हो ।

प्रजातन्त्रको आफ्नै आन्तरिक नैतिकता हुन्छ । यस्तो नैतिकता मानवीय सार्वभौमिकता र स्वतन्त्रतामा आधारित हुन्छ । बाह्य औपचारिकता बाहेकका कुरा पनि यसमा आउँछन् । प्रजातन्त्रको सर्वोच्चता मानवीय सार्वभौमिकता, समानता र सहिष्णुता जस्ता मूल्यमान्यताहरूमा निहित रहेको हुन्छ । नैतिकता र न्यायविना प्रजातन्त्रलाई सहि अर्थको प्रजातन्त्र मानिदैन । ती सबैभन्दा पनि महत्त्वपूर्ण वैयक्तिक स्वतन्त्रता र मानवअधिकारको संरक्षण नभई प्रजातन्त्रको अस्तित्व बाँच्न सक्दैन । वास्तविक प्रजातन्त्र कानुनमा आधारित न्याय र संवैधानिक सर्वोच्चता मात्र प्राप्त हुन्छ ।

यसैले प्रजातन्त्रको अर्थ बहुआयामिक पक्षमा गर्न सकिन्छ । यसले बहुसंख्यकको शक्तिलाई महत्त्व दिन्छ । यो व्यवस्थापिकाका मूल्यमान्यता र मानव अधिकारको सर्वोच्चतामा निर्भर गर्दछ । मुलुकमा आन्तरिक द्वन्द्व सिर्जना भएका बखत प्रजातन्त्रका हरेक सारभूत पक्षको जगेर्ना गर्न यसका औपचारिक तत्वहरूको सन्तुलन गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस्तो संतुलनको सीमा मानव अधिकार र संवैधानिक सर्वोच्चतासम्म पुऱ्याउन सक्नु पर्छ ।

२.२.२ सार्वजनिक सरोकारको विवादको अर्थ

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा के छ ? यसको अर्थ के हो ? भन्ने अभैसम्म अनुसन्धानको गहिरो विषय बनेको छ । यसको खोजि गरेर अर्थ निकाल्न विभिन्न देशका न्यायपालिकाले प्रयास गरेका छन् । यस भित्र रहेको अर्थको खोजि गर्न प्रख्यात न्यायाधीश, विधिशास्त्री, सक्रिय कानुन व्यवसायि, विशिष्ट विद्वान्, पत्रकार र सामाजिक अभियन्ता आदि यसमा लागेका देखिन्छन् । *सार्वजनिक सरोकार* शब्दको आधारभूत अर्थ *समान इच्छा हुनु ... सार्वजनिक हित, कल्याण गर्नु* भन्ने रहेको छ ।^२ यसरी नै व्याक ल डिक्सनेरी^३ र स्ट्रुडिस जुडिसियल डिक्सनेरी^४ ले पनि सार्वजनिक सरोकारको परिभाषित अर्थ गरेको देखिन्छ ।

यस्तै सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनेको कानुनी प्रक्रिया पूरा गर्न असमर्थ समूहको कानुनी प्रतिनिधित्व गर्दै उनीहरूका गुमेका अधिकार अदालतलबाट स्थापित गर्ने प्रयास हो । यस किसिमको प्रयासमा गरिब, असहाय र पिछडिएका समुदायमात्र पर्ने होइनन् यसका अतिरिक्त सामान्य नागरिक जो अदालतले न्याय निरूपणका लागि आफ्नो प्रतिनिधित्वको रूपमा कानुन व्यवसायीलाई नियुक्त गर्न सक्दैनन् त्यस्ता व्यक्तिको पनि, अदालत, प्रशासनिक निकाय र अरू कानुनी निकायहरू जसले नीतिगत निर्णयहरू प्रभावकारी किसिमले लागू गर्न सरोकार राख्दछ त्यस्तो अवस्थामा पनि प्रतिनिधित्व गर्ने गर्दछ ।^५

भारतको संविधानले *सार्वजनिक सरोकार*को विवादलाई भावनात्मक रूपमा ज्यादै महत्त्वपूर्ण स्थान दिएको देखिन्छ, तर लेखबद्ध गरी सार्वजनिक सरोकारको अर्थगत परिभाषा गरेको देखिँदैन । भारतको सर्वोच्च अदालतले न्यायिक निर्णयको क्रममा *सार्वजनिक सरोकार*को अर्थ सर्वसाधारणको हित र भलाई हुने काम गर्नु हो ।

^२ Oxford English Dictionary 2nd Edition, Vol. XII.

^३ Blacks Law Dictionary, 6th Edition, p. 1229. 'Something in which the public, the community at large, has some pecuniary interest, or some interest by which their legal rights or liabilities are affected. It does not mean anything so narrow as mere curiosity, or as the interest of the particular localities, which may be affected by the matter in question. Interest shared by citizens generally in affairs of local, state or national government...'

^४ Strouds Judicial Dictionary, Vol. 4, 4th ed. 'Public interest: A matter of public or general interest does not mean that which is interesting as gratifying curiosity or a love of information or amusement but that in which a class of the community have a pecuniary interest or some interest by which their legal rights or liabilities are affected.'

^५ Ragoni, 'Public Interest Law-The Nex Horizon', American Bar Association Journal, (1977).

यसको अर्थ काम गर्दा सार्वजनिक उद्देश्य लिएर काम गर्नु अनिवार्य छ । सार्वजनिक सरोकारको अर्थ मुद्दैपिच्छे आवश्यक पर्दछ भनिएको छ ।^६

यसरी नै *सरोकार*को अर्थ गर्दा अदालतले असहाय र पीडितहरूका अधिकार लागू गराउने वा उपचारको खोजि गर्ने उद्देश्यले अपनाइने कार्यविधिगत कानुनी कारवाही भन्ने बुझाउँदछ ।^७ त्यसकारण *सार्वजनिक सरोकारको विवाद*लाई कानुन बमोजिम लागू गर्न कारवाही सुरु गर्नु भन्ने अर्थ गर्नु उपयोगि हुन्छ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(२) ले सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले मुद्दा हेरी निर्णय गर्ने क्षेत्राधिकार निश्चित गरे पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादको अर्थ गरेको भने पाइँदैन । यस्तै गरी नेपाल कानुन व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० र अन्य कानुनले पनि यसको अर्थ गरेको देखिँदैन । तर पनि नेपालको सर्वोच्च अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकारअन्तर्गत पर्न आएका सार्वजनिक सरोकारका विवादसम्बन्धी मुद्दाको निर्णय गर्ने क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादको अर्थ गरेको पाइन्छ । जसमा *सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद* भन्नाले कुनै खास व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत हक वा सरोकारमा मात्र सीमित भएको विवाद नभएर नेपाल अधिराज्यका सर्वसाधारण जनता वा कुनै जनसमुदायको सामूहिक हक वा सरोकारसँग सम्बन्धित भएको विवादको बोध हुन्छ । कुनै विवाद सार्वजनिक हक वा सरोकारको हो वा होइन भन्ने कुराको निर्णय त्यो विवाद सर्वसाधारण जनताको वा कुनै जनसमुदायको सामूहिक हक वा सरोकारसँग सम्बन्धित छ वा कुनै खास व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको हक वा सरोकारसँग सम्बन्धित छ भन्ने आधारमा गर्नु पर्ने हुन्छ भनिएको छ ।^८

यदि कसैले वा खास गरी श्री ५ को सरकार वा अन्य कुनै सार्वजनिक निकाय वा पदाधिकारीले कानुन वा संविधान बमोजिम गर्नु पर्ने कुनै काम गरेन वा गर्न नहुने कुनै काम गऱ्यो र त्यसको परिणाम स्वरूप कुनै व्यक्ति वा व्यक्तिहरूलाई कानुनको दृष्टिमा कुनै व्यक्तिगत क्षति पुगेको छैन तर जनसाधारणको सामान्य हित वा स्वार्थमा प्रतिकूल प्रभाव परेको छ भने त्यो सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुरा हुन्छ ।

^६ Baburam Verma Vs. State of U.P. (1971), Lab IC 1162.

^७ Janata Dal Vs. H.S. Choudhary, AIR (1993) SC 982.

^८ राधेश्याम अधिकारी विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत ने.का.प. २०४८, पृ. ८१० ।

यसैले सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादको अर्थ गर्दा कुनै खास व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत हक वा सरोकारसँग सम्बन्धित रहने गरी अर्थ गर्न मिल्दैन । यसको सम्बन्ध सर्वसाधारण जनता वा जनसमुदायको सामूहिक हक वा सरोकारसँग गाँसेर गर्नु पर्दछ ।

२.३ प्रजातन्त्रका आवश्यक मापदण्डहरू

प्रजातन्त्रका बारेमा विशाल र छिचोलि नसक्ने वैचारिक पक्ष छन् । ती वैचारिक पक्षबाट प्रजातन्त्रका मापदण्ड पहिचान गर्नु आवश्यक छ । यसो गर्न सकेमा प्रजातान्त्रिक संगठन संचालन गर्न सजिलो पर्छ र प्रजातन्त्रको रक्षा हुन्छ । यस्ता मापदण्ड मध्ये कुनै पनि संगठनले नीतिगत कुरामा निर्णय गर्दा उक्त संगठनका सदस्यलाई समान रूपमा सहभागी हुने अधिकार छ । यसका साथै निम्न मापदण्ड रहनु पर्ने देखिन्छ ।^९

- (१) **प्रभावकारी सहभागिता** : एउटा संगठनले आफ्नो नीतिनिर्धारण गर्नु पहिले, सो नीतिमा के हुनुपर्छ भन्ने विषयमा सम्पूर्ण सदस्यहरूले आपसमा आफ्ना विचारहरू प्रकट गर्ने समान र प्रभावकारी अवसर प्राप्त हुनुपर्छ ।
- (२) **मतदानको समानता** : संगठनका नीतिबारे अन्तिम निर्णय गर्ने ठीक समय आइपुग्दा, प्रत्येक सदस्यलाई समान र प्रभावकारी रूपले आफ्नो मत प्रकट गर्ने अवसर दिनु पर्छ र सम्पूर्ण मतको महत्त्व बराबर गणना हुनुपर्छ ।
- (३) **सुशिक्षित समजदारी** : समयको हिसावले जायज सीमाभित्र रही प्रत्येक सदस्यलाई उपयुक्त वैकल्पिक नीतिहरू र तिनका सम्भावित परिणामहरू बारे थाहापाउन समान र प्रभावकारी अवसरहरू उपलब्ध हुनुपर्छ ।
- (४) **कार्यसूचीको नियन्त्रण** : संगठनका सदस्यहरूलाई कार्यसूचीमा छलफल गर्न र उनीहरूले चाहेमा के कस्ता विषयहरू समावेश गर्ने हो सो बारे निर्णय गर्ने पूर्ण अवसर प्राप्त हुनुपर्छ । यस प्रकार माथि वर्णन गरिएका तीनवटा मापदण्ड अनुसार आवश्यक पर्ने प्रजातान्त्रिक प्रक्रियामा कहिल्यै रोक लगाउनु हुँदैन । सदस्यले उपयुक्त ठानेमा, संगठनका नीतिगत विषयमा सधैं परिवर्तन हुने ठाउँ रहन्छ ।

^९ पूर्ववत्, पाद टिप्पणी नं. १ ।

(५) **वयष्कहरूको संलग्नता** : स्थायी रूपमा बसोवास गर्ने अधिकांश वयस्क नागरिकहरू संलग्न हुन पाउने पूर्ण अधिकार प्राप्त हुनुपर्दछ, जस्तो कि सुरुका चारवटा मानदण्डले अप्रत्यक्ष सङ्केत गर्दछन् । बिसौं शताब्दी अघि प्रजातन्त्रका अधिकांश पक्षधरहरूलाई यो मानदण्ड स्वीकार्य थिएन । यसको औचित्य सिद्ध गर्नका लागि अरूलाई पनि राजनीतिक दृष्टिले समानस्तरको मानेर किन व्यवहार गर्नु आवश्यक छ, भन्नेबारे परीक्षण गर्नु आवश्यक छ ।

२.४ प्रजातन्त्रको रक्षा किन ?

प्रजातन्त्रले सबैलाई प्यारो लाग्ने परिणाम उत्पन्न गराउँदछ । राजनीतिक इतिहासको लामो कथा हुँदाहुँदै पनि प्रजातन्त्रलाई अरू कुनै अप्रजातान्त्रिक विकल्प भन्दा राज्यको शासन कार्यका लागि निकै राम्रो प्रणाली हो भनेर विश्वास गरिन्छ । यदि प्रजातन्त्रको रक्षा नगर्ने हो भने प्रजातन्त्रले पनि हामीलाई रक्षा गर्न सक्दैन । यहाँ प्रजातन्त्रको रक्षा गर्नुको अर्थ संविधानअनुसारको प्रजातन्त्रको रक्षा गर्नु हो । किनकि संविधान विनाको प्रजातन्त्र र प्रजातन्त्र विनाको संविधानलाई स्थान दिन सकिदैन । यसको अर्थ कानूनको शासनअनुसारको प्रजातन्त्रको रक्षा गर्नु हो । कानूनको शासन विनाको प्रजातन्त्र अकल्पनीय हुन्छ । यसका साथै प्रजातन्त्रको निरन्तरता कायम राख्न पनि रक्षा गर्नु आवश्यक छ । प्रजातन्त्रलाई निरन्तरता दिन सकिएन भने आजको युगले कुनै अर्थ र महत्त्व राख्दैन । यसको रक्षा गर्ने कार्य शिशु प्रजातन्त्र रहँदा मात्र होइन, स्थापित अवस्थामा पनि उत्तिकै आवश्यकता महसुस गर्नु पर्छ ।

प्रजातन्त्रको रक्षा गर्नु पर्ने परिस्थिति आइनपर्ला भन्ने मान्यता लिएर कोही कतै अघि बढ्न सक्दैन । प्रजातन्त्रको रक्षा जहिले सुकै पनि गर्नु पर्ने हुन्छ । किनकि जर्मनमा कान्ट, वेथोभेन र गोजे जस्ता व्यक्तिबाट पनि प्रजातन्त्रको रक्षा हुन नसक्दा प्रजातन्त्र नै नष्ट भयो ।^{१०} यसैले प्रजातन्त्रको प्रतिकूल परिस्थिति सिर्जना हुँदैन भन्न सकिदैन । प्रजातन्त्रको प्रतिकूल परिस्थिति जहिले पनि सिर्जना हुने सम्भाव्यता जहिले पनि उत्तिकै रहन्छ । उदाहरणमा जर्मनको न्यायपालिकाले सन् १९३० मा हिटलरलाई शक्तिमा आउनबाट रोक्न सकेको भए त्यहाँ प्रजातन्त्रको रक्षा हुने थियो

^{१०} कान्तिपुर दैनिक, १० फाल्गुण, २०६० ।

र जर्मनले ग्यासच्याम्बर जस्तो विकराल परिस्थितिको सामना गर्नु पर्ने थिएन, साथै जर्मन एकतन्त्रीय निरंकुशतामा फस्ने थिएन । तर पछि दोस्रो विश्वयुद्धले सिकाएको पाठ र त्यसपछि स्थापित प्रजातान्त्रिक मुलुकमा स्थापित स्वतन्त्र न्यायपालिकाले खेलेको महत्त्वपूर्ण भूमिकाले धेरै उपनिवेशीक मुलुकहरू स्वतन्त्र र प्रजातान्त्रिक बन्न पुगे र ती मुलुकहरूले प्रजातान्त्रिक संविधान निर्माण गरे । त्यसरी निर्मित संविधानअनुसार प्रजातन्त्रको रक्षा गर्नु न्यायपालिकाको प्रमुख दायित्व हो भन्ने पुष्टि हुन पुग्यो ।^{११}

यसका अतिरिक्त प्रजातन्त्रको रक्षा गर्नु पर्ने प्रमुख कारणहरू निम्नानुसार रहेका पाइन्छन्-^{१२}

- (१) प्रजातन्त्रले दुष्ट र भ्रष्टचारी निरंकुश शासकहरूको सरकार बन्ने कुरामा रोक लगाउन मद्दत गर्छ ।
- (२) प्रजातन्त्रले नागरिकलाई मौलिक अधिकारको प्रत्याभूति दिन्छ जुन अप्रजातान्त्रिक प्रणालीले प्रदान गर्दैन ।
- (३) प्रजातन्त्रले अरू कुनै सम्भावित विकल्पभन्दा व्यापक किसिमको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्छ ।
- (४) प्रजातन्त्रले आम जनताका भौतिक हकको संरक्षण गर्न मद्दत गर्छ ।
- (५) प्रजातान्त्रिक सरकारले मात्र आत्मा निर्णयको स्वतन्त्रता उपलब्ध गराउन सक्छ ।
- (६) प्रजातान्त्रिक सरकारले मात्र नैतिक दायित्व उपयोग गर्ने अत्यधिक अवसर उपलब्ध गराउन सक्छ ।
- (७) प्रजातन्त्रले अन्य कुनै विकल्पले भन्दा मानवीय विकासलाई अघि बढाउन बल पुऱ्याउँछ ।
- (८) प्रजातान्त्रिक सरकारले मात्र उच्च स्तरको राजनीतिक समानता हुर्काउन सहयोग गर्छ ।

^{११} पूर्ववत् ।

^{१२} पूर्व पादटिप्पणी नं. १, पृ. ४७-६० ।

- (९) आधुनिक प्रतिनिधि मुलक प्रजातन्त्रले एक अर्को प्रजातान्त्रिक मुलुक विरुद्ध लडाई मच्चाउँदैनन् ।
- (१०) प्रजातान्त्रिक सरकार भएका मुलुक अप्रजातान्त्रिक सरकार भएका मुलुकभन्दा बढी समपन्न हुने गर्दछन् ।

संक्षेपमा भन्नुपर्दा प्रजातन्त्रको रक्षा गर्नु पर्ने उल्लेखित कारणका अतिरिक्त अरू पनि धेरै कारणहरू हुन सक्छन् । तर प्रजातान्त्रिक स्वरूपको सरकारबाट समेत धेरै ठूलो आसा राख्नु हानिकारक हुन सक्छ । किनकि प्रजातन्त्रले पनि सबै नागरिकहरूलाई खुशी, समृद्धिशाली स्वास्थ्य, बुद्धिमान, शान्तिप्रिय वा न्यायप्रिय बनाएर राख्न सक्दैन ।^{१३} जनताका यस्ता लक्ष्य पूरा गर्नु भनेको कुनै पनि प्रजातान्त्रिक सरकारको सामर्थ्य भन्दा बाहिरको कुरा पनि हुन सक्छ । अझ कुराके छ भने व्यवहारमा हेर्दा प्रजातन्त्र जहिले पनि आफ्ना लक्ष्यहरू भन्दा धेरै पछाडि परेको हुन्छ । अझ बढी प्रजातान्त्रिक सरकार प्राप्त गर्न पहिले-पहिले गरिएका प्रयासहरू जस्तै आधुनिक प्रजातन्त्रमा पनि अनेकौं कमी कमजोरी रहिरहन्छन् र यिनीहरूमा सुधार गर्दै लानका लागि पनि प्रजातान्त्रिक रक्षा गर्नु जरुरी छ ।

प्रजातन्त्र रक्षाका यी सम्पूर्ण फाइदाहरूलाई दृष्टिगत गर्दा प्रजातन्त्रमा नै एउटा यस्तो राम्रो अवसरको अनुभव हुन्छ, जुन कुरा यसका कुनै पनि विकल्पले दिन सक्दैन । यदि हामीले प्रजातन्त्रको रक्षा गर्न सकेनौं भने हामीले प्रजातन्त्रबाट प्राप्त हुने उल्लेखित लाभहरू गुमाउनु पर्ने हुन्छ ।

अर्कोतर्फ प्रजातन्त्रको स्वतन्त्र पहरेदारको रूपमा सरकारका प्रमुख तनि अंगमध्येको एक अंग न्यायपालिका रहेको छ । न्यायपालिकाले आफू स्वतन्त्र, सक्रिय र निष्पक्ष भएर अगाडि बढ्न सकेमा मात्र प्रजातन्त्रको रक्षा हुन सक्दछ । यदि यसो नभै अन्य निकाय वा पदाधिकारी वा व्यक्तिको प्रभावमा परी न्यायपालिकाले निष्पक्ष भएर जनतालाई न्याय उपलब्ध गराउन सकेन भने त्यस बखत प्रजातन्त्र खतरामा पर्न सक्दछ । प्रजातन्त्र खतरामा पर्नु भनेको प्राप्त प्रजातन्त्रलाई गुमाउनु पर्ने परिस्थिति सिर्जना गर्नु हो ।

^{१३} पूर्ववत्, पृ. ६१ ।

यसैले प्रजातन्त्रको रक्षाका लागि स्वतन्त्र न्यायपालिकाले खेलेको भूमिकामा यसको रक्षत्व अडेको छ । यसका लागि चासो राख्ने नेपाली जनताले सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय मार्फत अदालतमा उजुरी दर्ता गरिन्छ र अदालतले पनि आफ्नो सक्रियता देखाउँदै त्यस्ता सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूलाई निपटारा गराउँदै प्रजातन्त्रको रक्षा गर्ने गराउने तर्फ चनाखो भएर लागेको देखिन्छ । यसै प्रसंगमा सार्वजनिक सरोकारको विवादले प्रजातन्त्रको रक्षामा महत्त्वपूर्ण स्थान ग्रहण गरेको छ ।

२.५ प्रजातन्त्र रक्षाका लागि नागरिक समाज र असलशासन

मुलुकलाई प्रजातान्त्रीकरण गर्नका लागि *नागरिक समाज*ले असल शासनको अवधारणासँग सम्बन्ध राख्दछ । नागरिक समाजको सम्बन्ध समपूर्ण जनतालाई समावेश गराएर प्रजातन्त्रलाई अझ बढी र गहिरोसँग प्राप्त गर्न सक्ने गरी सरकारलाई निर्णय गराउन लागिपर्नु पर्ने भएको छ । प्रजातान्त्रीकरणका लागि यस किसिमको अवधारणा देखापरे पनि सिद्ध भइसकेको भने छैन । तर पनि यसका लागि राजनीतिक द्वन्द्व भइरहेको छ । जे भए पनि असल शासनको सम्बन्ध समान रूपमा नागरिक समाजसँग रहेको छ, साथै यसको काम गराई आधुनिकता तर्फ लक्षित देखिन्छ ।

आजको नव उदार युगमा *नागरिक समाज*को सम्बन्ध विकासको गतिमा सुस्त दृष्टि रहेको सरकारलाई सक्रियताका साथ काम गर्न लगाउँदै मुलुकमा आर्थिक तथा सामाजिक समृद्ध गराउनु रहेको छ । यसका लागि बहदो गरीवि नियन्त्रण गरी निजी उद्योगलाई प्राकृतिक वातावरणमा असर नपर्ने किसिमबाट परिचाल गर्दै प्रभावकारी सरकार र दरिलो नागरिकसमाज निर्माण गर्नु ..., कानुनको शासन लागू गर्दै असल नीति निर्माण गर्नु, आर्थिक सरोकारका क्रियाकलापलाई कानुनी संरक्षण दिनु, नागरिकहरूप्रति जवाफदेही सरकार बन्नु, भ्रष्टाचारका विरुद्धमा प्रभावकारी संयन्त्र निर्माण गर्नु, विकासका कार्यमा सबैलाई सहभागी गराउनु, महत्त्वपूर्ण सूचनामा सहज पहुँच राख्दै सेवा उपलब्ध गराउनु जस्ता विषयहरू असल शासनका प्रमुख कार्य देखिन्छन् ।^{१४} उल्लेखित कार्य असल

^{१४} Hans Dembowski, *Taking the State to Court: Public Interest Litigation and the Public Supreme in Metropolitan India*, (2001), pp. 22-23.

सरकारले गरेर देखाएमा जुनसुकै मुलुक पनि प्रजातान्त्रीकरण तर्फ उन्मुख रहेको मान्न सकिन्छ र नेपाल पनि त्यसतर्फ उन्मुख रहन प्रत्यन्तरत छ ।

यस किसिमको कार्यात्मक सूची तैयार गर्नु आधुनिकतामा विविधताको अनौठो विशिष्ट लक्ष्य हो । उदाहरणमा आर्थिक आधार, राजनीतिक निर्देशन र राज्यको प्रतिनिधिमूलक सरकारको ढाँडाइमा भन्दा कानूनको शासनका आधारमा राज्य र निजी व्यवसायिक निकायहरू प्रतिष्पर्दात्मक व्यवसायमा उत्रेका हुन्छन् । तर यसरी पूँजीगत अवधारणालाई बजार शक्तिको आधारमा बुझेर व्याख्या गरिनु पनि गल्ती हुनजान्छ । किनकी जिम्मेवार र प्रभावकारी सरकार रहेको संस्थागत प्रजातन्त्रमा अवश्य नै यी कुरामात्र प्रमुख मानिदैनन् । यसका लागि अत्यधिक आधिकारीक र पर्याप्त स्वतन्त्रता प्राप्त न्यायपालिका पनि सामेल रहेको हुन्छ र यसले कानून र सम्झौतालाई लागू गर्दै सबैलाई संरक्षण गर्ने गर्दछ ।^{१५} त्यसकारण असल शासनको सोचलाई शासकले आफूमा रहेको शक्ति देशको विकासका लागि आर्थिक तथा सामाजिक स्रोत र साधन कसरी व्यवस्थापन गरी अभ्यास गराउने भन्ने कुरामा निर्भर गर्दछ ।

सन् १९९७ को विश्व बैंकको प्रतिवेदनअनुसार प्रजातान्त्रीकरणका लागि असल शासन स्थापना गर्न स्वतन्त्र निर्वाचनले अत्यधिक महत्त्व राख्दछ, तर त्यतिले मात्र पर्याप्त नहुँदा असल शासनको अवधारणाका महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरू निम्नानुसार उल्लेख भएका देखिन्छन् :^{१६}

- (१) सार्वजनिक क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्ने क्षमता र दक्षता रहनु,
- (२) सरकारी निकायहरूप्रति उत्तरदायि बन्नु,
- (३) कानूनको शासन हुनु,
- (४) सूचनाको पारदर्शिकता र विश्वसनीयता रहनु,
- (५) व्यापक अर्थव्यवस्था स्थापित गर्नु,
- (६) गरिब जनता र वातावरणको संरक्षण गर्नु,
- (७) स्वतन्त्र न्यायपालिकासहित शक्तिको वर्गीकरण गर्नु, र
- (८) बजार परिचालन जस्तै स्वयं परिचालित पद्धतिको भरोसा गर्नु ।

^{१५} *Ibid.*, p. 23.

^{१६} *Ibid.*

अर्कोतर्फ असफलताको अनौठो सङ्केत देखाउने *खराव शासन*मा निम्न तत्त्व रहेका देखिन्छन् :^{१७}

- (१) निजी सरोकार र सार्वजनिक कार्यालयका बीचमा असमर्थता तथा तुच्छता देखाउनु ।
- (२) कानुनी परिस्थिति गलत देखिनु ।
- (३) प्रतिस्पर्दात्मक र खुल्ला बजार व्यवस्था बन्द हुनु र काला बजारिया भित्रभित्रै प्रोत्साहित हुँदै घुम्तो उठाउनु ।
- (४) भ्रष्टाचार, पक्षपात र शोषणको वृद्धि हुनु ।
- (५) स्रोत र साधनहरूको दुरुपयोग गर्नु ।
- (६) निर्णय प्रक्रियामा पारदर्शिता नहुनु आदि ।

उल्लेख गरिएका असल शासनका आवश्यक तत्त्वहरू र खराव शासनका खराव तत्त्वहरू कसरी एउटा प्रजातन्त्रोन्मुख मुलुकले अवलम्बन गर्ने र खराव शासनका खराव तत्त्वहरूलाई हटाएर असल शासनका तत्त्वहरू कसरी समावेश गराउने भन्ने नै मुख्य चासोको विषय बनेको देखिन्छ । यी दुवै तत्त्वहरूलाई प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यताका आधारमा नागरिक समाजका व्यक्तिलाई चेतनशिल र जागरुक गराउँदै जनभावनाअनुसार कार्य गर्न सक्नु नै आजको असल शासकको सदगुण भनिन्छ । मुलुकलाई प्रजातान्त्रीकरण तर्फ उन्मुख गराउन असल शासनले आफ्ना सदगुण देखाउन सक्नु पर्दछ । अन्यथा असल शासनको कुनै अर्थ रहँदैन र मुलुक प्रजातान्त्रीकरणको मार्गमा अगाडि बढ्न पनि सक्दैन । परिणामस्वरूप मुलुकमा भइरहेको प्रजातन्त्रको रक्षा पनि गर्न सकिदैन ।

२.६ प्रजातान्त्रिक शासनमा सार्वजनिक भावना

सार्वजनिक भावनाले *नागरिक समाज*सँग नजिक सम्बन्ध राख्दछ । यसले नागरिक समाजका सदस्यहरूको भावनालाई आन्तरिक परिवर्तन गराएर प्रगतिशील मार्ग अवलम्बन गर्ने अवधारणा जगाउँदछ । यस किसिमको अवधारणा प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था नभएको पद्धतिमा सम्भव हुँदैन । अर्थात् अन्य शासन पद्धति भन्दा प्रजातान्त्रिक शासन पद्धति अवलम्बन गरिएका मुलुकहरूमा सार्वजनिक भावनाको बढी कदर गरिन्छ । सार्वजनिक भावनाको अवधारणा र नागरिक समाज बीचको

^{१७} *Ibid.*, pp. 23-24.

सम्बन्धलाई क्र्याइज काल्छनले पनि स्वीकार गर्दछन् ।^{१८} यसले नेपालको प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीमा पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई सार्वजनिक भावनाअनुरूप निर्णय गर्न उपयोगी हुने बनाएको छ । न्यायपालिकाले पनि सरकार र मातहतका निकायहरूले नागरिक समाजमा निर्भर रहेका गैह्र सरकारी माग र क्रियाकलापलाई आदर गर्ने कुरामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसबाट नेपालको सर्वोच्च अदालतले पनि सार्वजनिक भावनालाई बलियो पारी स्थापित गराउन सक्रिय भूमिका निभाउनु पर्ने देखिन्छ ।

यसरी प्रजातान्त्रिक शासनको सार्वजनिक भावना भित्र सरकारी निकाय र संघ-संस्थाहरू पनि समावेश भएका छन् । नागरिकसमाज भने राज्यमा अलगै स्वतन्त्र भएर रहेको देखिन्छ । अर्थात् सार्वजनिक भावना मानव उद्देश्य र अवधारणाअनुसार राज्य निकायसमक्ष गैह्र राज्यको क्रियाकलाप मार्फत मागको रूपमा देखा पर्दछन् । जसलाई फर्केर मूल्याङ्कन गर्दा सबै मिलेर बनेको *नागरिक समाज* भन्न सकिन्छ ।^{१९} यसबाट सार्वजनिक भावना भनेको नागरिक समाजका निश्चित कामहरू हरेक किसिमबाट गरेपछि आराम साथ सुस्ताउने ठाउँ मात्र नभएर राज्य शासनकर्ताबाट सार्वजनिक रूपमा केही प्राप्त गर्नु पनि हो ।^{२०} जस्तो अदालतको ढोका घच्च्याएर, कार्यकारिणि र यसका निकायहरू मार्फत वा विधायिकाबाट नागरिक समाजको मागअनुसारको अधिकार प्राप्त गर्न सफल हुनुलाई लिन सकिन्छ । किनकि प्रजातन्त्रमा राज्यका यी शासकीय निकायले सार्वजनिक भावना र मागअनुसार सामूहिक निर्णय गरी लागू गर्न बाध्य छन् । यसका साथै यदि प्रजातन्त्रको धड्कन र बहुमतले इच्छा व्यक्त गरेअनुसार प्रजातन्त्रको रक्षा गर्न यसका बाधक तत्वहरूको सामना गर्न योग्य शासक बनेर देखाउने हो भने सर्वसाधारणको सार्वजनिक भावनाप्रति जवाफदेही बन्नु अनिवार्य छ । प्रजातान्त्रिक शासनमा न्यूनतम पारदर्शिता र जवाफदेहिता बहन गर्नु राज्य शक्तिको परम कर्तव्य हो । यसले सार्वजनिक भावनाको कदर गर्दै प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीको रक्षा गर्न

^{१८} Craig Calhoun, *Civil Society and the Public Sphere*, (1993), p. 267-80. The Nations of *Public Sphere* and *Civil Society*, are so closely related that the terms are often considered to be interchangeable.

^{१९} *Ibid.*, f. n. 14, p. 11.

^{२०} *Ibid.*

मदत गर्दछ । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको विवादमा चासो राख्ने सबै निकाय वा नागरिकसमाज प्रजातान्त्रिक शासन पद्धतिप्रति सच्चा ऋणि बन्दछन् । यसबाट मुलुकको प्रजातन्त्र रक्षा गर्नमा ठूलो टेवा पुग्दछ ।

नागरिक समाज अर्कोतर्फ त्यागनै नसकिने अत्यावश्यक अवधारणा हो । यसलाई प्रजातन्त्रबाट छुट्याएर व्याख्या गर्न सकिदैन । बरु सर्वसाधारण जनताका भावनाअनुसार अभिव्यक्त गर्न छुट्टिदैं अवस्था अवगत गराउनु उपयोगी मानिन्छ । किनकि यो शब्द अहिले सामाजिक अनुसन्धानको गहिरो विषय बनेको छ । यसका गुण, दोष, यथार्थता र सुझावले दिएको अर्थलाई बढी प्रभावकारी गराउन सक्नु आजको आवश्यकता मानिन्छ ।^{२१} जे भए पनि यसको अन्तष्करणमा रहेको अर्थलाई प्रस्तुत गर्दा नागरिक समाजमा राज्यको शासन व्यवस्था भन्दा अलग्गै त्यस्तो संस्थाको वर्णन गर्न सकिन्छ, जसमा मानव जीवनलाई जीवन्तता दिन आवश्यक पर्ने प्रारम्भिक कृत्यबाट सहयोग गरी जीवनलाई ऋणी बनाउन मदत गर्दछ । यस किसिमका संस्थामध्ये केही संस्थाहरूप्रति गम्भीर भएर सोच्नु पर्छ । यसरी सोच्दा केहीको छोटो जीवन रहेको देखिन्छ । जस्तो खेलकुद क्लब, राजनीतिक दल आदि । अर्कोतर्फ पूर्ण जीवन्तता प्राप्त गरेका संस्थाहरू पनि पाइन्छन् । जस्तो विश्वविद्यालय, शिवालय, चर्च आदि । यद्यपि आफ्नो जीवन यापनका लागि काम गरिराखेका उद्योग, स्थानीय समुदायहरू पनि यसमा समावेश गराउन सकिन्छ । यस्तै परिवारलाई पनि नागरिक समाजको एउटा तत्वको रूपमा लिइन्छ । यस किसिमका संस्थाहरूले घुमाउरो तरिकाले व्यक्ति र समाजका निश्चित कार्य गर्दै नागरिक समाजको वास्तविकता प्रस्तुत गर्दछन् । यस्तो कार्य गर्नु भनेको अनौठो किसिमको वास्तविकता हो । यसको सत्यता पत्ता लगाउन अझ धेरै टाढा पुग्नु पर्ने हुन्छ । जसको परिणामबाट लामो समयको अभ्यास पछि एउटा सभ्य नागरिक समाज स्थापित गर्न सकिन्छ ।^{२२}

प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा सार्वजनिक भावना बोकेका उल्लेखित नागरिक समाजलाई संसदमा ऐन, कानून निर्माण गर्ने क्रममा नीतिगत छलफल गर्न

^{२१} *Ibid.*

^{२२} Roll Dahrendorf, *Economic Opportunity, Civil society and Political Liberty, Development and Change* (1996), p. 237.

मात्र होइन यसका अतिरिक्त संचार माध्यम, बौद्धिक क्षेत्र, गैह्र सरकारी संघ-संस्था, क्लब, छरछिमेक आदिको बीचमा भेटघाट हुँदा, बजारमा घुम्दा र रेष्टुराँको कोठामा वस्ता समेत विश्लेषणात्मक रूपमा खुल्लासँग छलफल गर्न पाउने स्वतन्त्रता रहन्छ । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा चासो राख्ने सार्वजनिक भावना बोकेका नागरिक समाजअन्तर्गतका संस्थाहरूलाई असहाय, गरिब र पिछडिएका व्यक्ति वा समुदायको प्रतिनिधित्व गर्दै उनीहरूलाई संविधानले निश्चित गरेर दिएका स्वतन्त्रताहरूको उपयोग गर्न पाउने छुट दिएर प्रजातन्त्रको रक्षा गर्नमा संविधानले नै सहयोग गरिराखेको छ । यसो हुँदा राजनीतिक तथा कानुनी दुवै पक्षबाट सार्वजनिक भावनाअनुसार शासकलाई काम गर्न दवाव दिइराखेको हुन्छ । यसकारण उतारचढाव भइरहने नागरिकसमाज र सल्यक्रिया गरिरहनु पर्ने सार्वजनिक भावना बोकेका यी दुवै निकाय राज्यको प्रजातान्त्रिक अवधारणा बोकेका शासकहरूका पूर्वाधार हुन् र दुवै संस्था वा निकायले प्रजातन्त्रको रक्षा गर्नमा ठूलो योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ ।

२.७ प्रजातन्त्र रक्षा र न्यायको खोजिमा सक्रिय सार्वजनिक सरोकारको विवाद

आधुनिक युग विश्व प्रजातान्त्रीकरणको युग हो । विश्वका अधिकांश मुलुकहरूले प्रजातान्त्रीक पद्धतिलाई अंगिकार गरेका छन् । आज प्रजातन्त्रको पक्ष नलिने मुलुकले एकलोपन महसुस गर्नुपर्छ । यसका साथै विश्वका प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूको आलोचना पनि सहनु पर्छ । प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूका अगाडि अन्य गैह्र प्रजातान्त्रिक मुलुकहरू टिक्न निकै कठिन पर्छ । यसैले हरेक मुलुक आज क्रमशः प्रजातन्त्रोन्मुख बनेर अधि बढेका देखिन्छन् । यसले हरेक मुलुकका जनताको मस्तिष्कमा प्रजातन्त्रको आवश्यकता खड्किएको छ भन्ने महसुस गरिन्छ । प्रजातन्त्र सबै जनताको स्वतन्त्रता, स्वाधिनता र विकासको विषय बनेको कारण एक आपसमा प्रतिस्पर्धि बनेको छ । यस किसिमको प्रतिस्पर्धाले सर्वसाधारण जनतामा आपसि सदभाव र समन्वय कायम गर्नु पर्ने आवश्यकता महसुस गराउँदछ । यदि आपसमा सदभाव र समन्वय हुन नसके प्रजातन्त्रले खतरा पनि उठाउनु पर्ने हुन्छ । यस्तो खतराबाट मुक्त हुन सधै प्रजातन्त्रको रक्षा र न्यायको खोजि गर्दा समानताको आधारमा गर्नुपर्छ । समानताको आधारमा न्याय प्राप्त गर्न सकेमा प्रजातन्त्र खतरा मुक्त हुन्छ ।

अर्कोतर्फ प्रजातन्त्र रक्षा र न्यायको खोजि गर्न सार्वजनिक सरोकारको विवाद निकै उपयोगी साधन बनेको छ र आधुनिक प्रजातान्त्रिक मुलुकमा यसको आवश्यकता महसुस गरिन्छ । आजकल प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद र स्वतन्त्र न्यायपालिका अन्तरगत न्यायिक सक्रियताको अवधारणा निकै परिचित र लोकप्रिय बनेको छ । यी अवधारणाका सम्बन्धमा कानुन व्यवसायिवर्ग, अदातलका न्यायाधीश, विधिवेत्ता, बौद्धिकवर्ग, पत्रकारवर्ग, प्राज्ञिक जगत लगायत सर्वसाधारण जनतासमेत यस विषयमा चाखमानेर छलफल गरी निष्कर्ष निकाल्न प्रयत्नरत छन् ।^{२३} यसका साथै न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने क्रममा पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी अवधारणलाई मान्यता दिएर मुलुकका अदालतहरूले सदूपयोग गर्दछन् । यसैले वर्तमान समयमा सार्वजनिक सरोकारको विवादले दरिलो समर्थन प्राप्त गर्न सफल बनेर समूहगत न्यायको खोजिमा उत्सुक बनेको देखिन्छ ।

वर्तमान नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत प्रजातन्त्रको रक्षा र न्यायको खोजि गर्दा यहाँको कानुन पद्धति सर्वसाधारण नेपाली जनता सबैमा समान पहुँच पुऱ्याउन सक्ने किसिमको देखिदैन । किनकि अदालतको कार्यविधि प्रक्रिया जटिल र प्रतिद्वन्द्वात्मक चरित्रको हुनु, मुद्दामा कानुन व्यवसायिको चर्कोफिस, चर्को अदालती दस्तुर (Court fee), न्यायपालिकाको काम गराईमा सुष्टता, सुधार हुन बाँकी रहेको परम्परावादी कानुनमा आवद्ध हकदैया, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानुनी सिद्धान्तहरूमा एकरूपता कायम हुन नसक्नुको कारण सर्वसाधारणमा अन्योलता देखिनु, वैयक्तिक स्वतन्त्रता र बाँच्न पाउने अधिकारसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने गम्भिर प्रक्रितिका मुद्दाहरूमा पनि अदालतबाट सुन्वाइमा ढिलासुस्ति देखिनु जस्ता कारणले गरीब र असक्षम जनताहरू डराएर अदालतभन्दा टाढै रहन बाध्य छन् र यस्तो असमान्जस्य परिस्थितिबाट उनीहरूलाई कानुनी संरक्षण दिएर प्रजातन्त्रको रक्षा र न्यायको खोजि गर्दै यस्ता आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक, मानसिक र भाषिक अवरोधहरू हटाउनु जरुरी छ । किनकि गरीब र सुविधाविहिन जनताका लागि न्याय प्राप्त हुन सकेको छैन र उनीहरूले समाजबाट असहाय भएको कुरामा सामना गर्नु परेको कुरा खुल्ला तथ्यको रूपमा देखिएको छ । यस्तै

^{२३} P.S. Narayan, Public Interest Litigation, (1999), p. I.

मुलुकका लाखौं जनताले शासक र त्यस मातहतका निकायले गरेका गलत कार्यको परिणामस्वरूप अन्यायको सामना गर्नु परेको छ । प्रायः नागरिकका मानव अधिकारको अतिक्रमण भएका कारण निरास, दुःख र शक्तिविहीन भएर बाच्नु परेको छ । अशुद्ध पिउने पानी त्यसमा पनि धारामा पानी नै नआई चढेको पानीको विलतिर्न शहरी उपभोक्ता बाध्य हुनु, भ्रष्ट राजनीति, दैनिक उपभोक्ताका वस्तुको आकासिदो मूल्य वृद्धि जस्ता विषयहरूले सर्वसाधारणको दैनिक जीवनधान्न कठिन भएको छ । यस्तै सार्वजनिक निकायका रूपमा रहेका कारागार, निजी रूपमा संचालित विद्यालय आदिमा पनि कैदी र शिक्षकहरूका अधिकारहरू हनन भएका छन् । तर उनीहरूको हित र कल्याणका लागि खोजि छैन । सरकारमा रहेका शासकले यस्ता कुरामा नीतिगत निर्णय गरी प्रजातन्त्रको रक्षा र न्यायको खोजि गर्ने कार्यमा अग्रसरता देखाउन सक्नुपर्छ ।

संविधान, ऐन, कानूनअनुसार उपलब्ध नेपाली जनताका आधारभूत अधिकारलाई प्रयोगमा ल्याउन सरकार र त्यसका निकायहरूले कतिपय अवस्थामा अस्वीकार गर्दै नियन्त्रयण गरिएका छन् । त्यसबाट असर पर्ने पक्षले उचित कानुनी प्रतिनिधित्व गरी अदालतबाट व्यवहारिक रूपमा न्यायको खोजी गर्न सकेका छैनन् । तर वर्तमान अवस्थामा यस्ता विषयमा सर्वाजनिक सरोकारको विवादले केही गर्ने अठोट गरेको छ र केही कुरा गरेर पनि देखाएको छ । उदाहरणमा असहायका लागि प्रभावकारी कानुनी प्रतिनिधित्व गराउने, साथै नागरिकहरूको आवाजलाई सुन्वाइका लागि सम्बन्धित निकायमा पुऱ्याउने र उनीहरूको जीवनभर प्रभाव पर्ने गरी नीतिगत निर्णय गर्न लगाउने आदि कार्य गरेका देखिन्छन् ।

वितेको अठारौं र उन्नाइसौं शताब्दिलाई स्मरण गर्ने हो भने त्यस समयमा गरीब र असहायलाई सहयोग गर्ने कुनै निकाय थिएन । राज्यले यस्ता कुरामा कुनै उत्सुकता नदेखाई सुप्त देखिन्थ्यो । दुःख, गरीब र असहाय व्यक्ति वा समूह आफू पनि न्यायको खोजि गर्न असमर्थ रहन्थे र अन्य तेस्रो पक्षले पनि उनीहरूका लागि न्यायको खोजि गरिदिन सक्ने कुरा थिएन । अर्कोतर्फ अदालतमा न्यायको ढोका घच्चच्याउन नआउनेलाई अदालतले वा अन्य निकायले न्याय खोजि गरेर उपलब्ध गराउन पनि सम्भव थिएन ।

तर आधुनिक लोककल्याणकारी राज्यमा सामाजिक अधिकारले मान्यता पाएको छ । राज्यले नै यस्ता अधिकारलाई समर्थन र मान्यता दिँदै प्रभावकारी किसिमले कार्यान्वयन गर्न प्रयत्नशिल रहेको देखिन्छ । हालका केही वर्षहरूलाई हेर्ने हो भने हकद्वैयासम्बन्धी उदार व्याख्या हुँदै गएको कारण गरीब, दुःख र असहायहरूका संवैधानिक तथा कानुनी अधिकारहरू प्रष्फुटित हुँदै अदालत प्रवेश गरेका छन् र अदालतले पनि त्यस्ता गरिब, दुःख र असहायलाई न्याय उपलब्ध गराउँदै प्रजातन्त्रको रक्षा गर्न सक्रिय भएर लागेको देखिन्छ ।

सबै वर्ग र समुदायका नागरिकलाई समान न्यायदिन सक्नु आजको वास्तविकता हो । यसका लागि गरीबी वादक तत्त्व बनेको महसुस गर्दै न्यायपालिकाले गरीबी र न्याय प्रद्धतिका बीचका बाधा अड्चनलाई भत्काउँदै सबैलाई समान न्याय उपलब्ध गराउने प्रक्रियाको खोजि गर्न प्रयत्नरत देखिन्छ ।^{२४} यस किसिमले कार्य सम्पन्न गरी विकास दिनका लागि नै निजी सरोकारमा मात्र सीमित रहेको हकद्वैयाको सिद्धान्तलाई उदार व्याख्या गर्दै हकद्वैयाको सिद्धान्तलाई फराकिलो गराएर सार्वजनिक सरोकारको विवादका आधारमा प्रजातन्त्रको रक्षा र न्यायको खोजि गर्ने तेस्रो पक्षलाई पनि न्यायको ढोका खुल्ला गरेको देखिन्छ । यस किसिमको न्याय पद्धतिमा भएको सुधारले गरीब, असहाय र कमजोर समुदायलाई पनि सहज किसिमबाट सामाजिक-आर्थिक अधिकार उपभोग गर्न सक्ने अवस्था स्थापित गरेको छ ।

सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनेको त्यो विवाद हो जसले निजी असन्तुष्टि रहेको विषयलाई अवलम्बन गर्दैन, बरु यसले पछि परेका समस्त समुदायको दुःख कष्ट निवारण गर्ने गर्दछ । यसैले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई परिभाषा गर्दा सार्वजनिक पीडालाई बुझेर त्यसको प्रतिकार गर्ने, सार्वजनिक कर्तव्य पालन गर्न लगाउने, सामाजिक वा सामूहिक रूपमा अपहरित अधिकारहरूको रक्षा गर्ने आदि जस्ता कुरामा केन्द्रित हुन सकिन्छ ।^{२५} देशका गरिब, असहाय र पिछडिएका समुदायलाई समानताको आधारमा न्याय उपलब्ध गराउने महान कार्य नेपालको सर्वोच्च अदालत मार्फत सम्पन्न गरेर सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास गर्न पूर्ण सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

^{२४} Sonia Hurra, *Public Interest Litigation in Quest of Justice*, (1997), p. 3 .

^{२५} *Ibid.*, p. 4.

वस्तवमा, व्यवस्थापिकाको सोचाइको कमी र कार्यपालिकाको निष्क्रियताको कारणले गर्दा मौकाको फाइदा उठाउने थोरैको समूहले धेरैको समुदायमाथि अत्यधिक मात्रामा शोषण भएकोले त्यसलाई निराकरण गर्न न्यायपालिका अगाडि सरेर शासकको विरुद्ध र गरीब असहाय, दिनदुःखिको समर्थनमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्याय उपलब्ध गराउँदै प्रजातन्त्रको रक्षा गरेको छ । यस्ता गरीब, असहाय दिनदुःखिहरूको समुदायलाई न्यायपालिकाले के कसरी न्याय उपलब्ध गराएको छ साथै वातावरणको संरक्षण गर्दै बाँच्न पाउने अधिरकालाई कसरी निश्चित गरेको छ भन्ने सम्बन्धमा पनि छलफल गरिनु उपयोगी हुन्छ ।

२.८ सार्वजनिक सरोकारको विवादको क्षेत्र

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा स्वतन्त्र न्यायपालिकालाई सक्रिय गराउन सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी नयाँ विषयको व्यवस्था गरी सो सम्बन्धी मुद्दा हेर्न पाउने सर्वोच्च अदालतको असाधारण क्षेत्राधिकार विस्तार गरेको छ ।^{२६} यस व्यवस्थाले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी क्षेत्रलाई विस्तार गर्न पनि सहज गराएको छ । यसले समाजमा आर्थिक, सामाजिक वा अन्य कुनै कारणबाट आफ्ना अधिकारहरू गुमेको कुरा अदालत समक्ष आफै उपस्थित भई सामाजिक तथा आर्थिक न्याय प्राप्तिका लागि प्रस्तुत गर्न असमर्थ वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दै उनीहरूका अधिकारको संरक्षण स्वतः स्थापित गराउन सहयोग पुऱ्याएको छ । यसरी विस्तार भएको सार्वजनिक सरोकारको विवादको क्षेत्रले अदालतको रिट क्षेत्रमा रहेको कट्टर परम्परावादी हकदैयाको क्षेत्राधिकारलाई सहज गराउँदै समाजमा न्याय निरोपण हुन नसकेका कयौँ सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूमा यसको क्षेत्र विस्तारले कोसेढुङ्गा सावित गराएको देखिन्छ ।

नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको क्षेत्र कतिहो भन्ने एकिन भई नसकेको अवस्थामा अन्य मुलुकका न्यायपालिकाले ग्रहण गरेको क्षेत्रको अभ्यासलाई हेर्नु आवश्यक देखिन्छ । जस अन्तर्गत छिमेकी मुलुक भारतमा सार्वजनिक सरोकारको

^{२६} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(२) ।

क्षेत्रभिन्न निम्नानुसारका विषयहरूलाई समावेश गरेको देखिन्छ।^{२७} जुन नेपालका लागि पनि अनुकरणीय बन्न सक्दछन्।

- (१) बँदूवा श्रमिक विवाद,
- (२) बालबालिकाको लापवाहिको विवाद,
- (३) श्रमिकहरूलाई कानूनले तोकेको न्यूनतम पारिश्रमिक र पाउने विदालगायतका सुविधा नदिई श्रमको शोषण गर्दै श्रम कानूनको उल्लंघन गरेका (निजी विवाद बाहेक) का विवाद,
- (४) कारागारमा रहँदा कष्ट दिएको, जसअन्तर्गत छुटकारा पाउने पूर्व तैयारी अवस्था पूरा गरेको, कारागार भित्रै मृत्युसैयामा पुगेको, अदालतले तोकेको कैद सजाय पूरा गरिसकेको आदिसम्बन्धी विवाद,
- (५) प्रहरी कार्यालयले उजुरी दर्ता गर्न अस्वीकार गरेको विरुद्धमा परेको उजुरी, हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई दुःख, कष्ट र यातना दिएको साथै हिरासतमै मृत्यु भएको विवाद,
- (६) महिला विरुद्ध निर्दयताको उजुरी, दाइजो लगायतका कारण दुलहीमाथि गरिएको दुःख कष्टको व्यवहार, दुलहीको जलन मृत्यु, बलत्कार, हत्या, अपहरण आदिसम्बन्धी विवाद,
- (७) उजुर गच्यो भनि उजुरकर्तालाई कष्ट दिने वा गाउँलेहरू मिलेर यातना दिने वा पिछडिएको जातजाति भएको वा आर्थिक तथा पिछडिएको वर्ग भएको कारण प्रहरीद्वारा दिइने यातना आदिसम्बन्धी विवाद,
- (८) प्रदूषित वातावरणको विरुद्धमा सहभागी बनेर दिएको उजुरी, वन्य जीवजन्तुको बीचमा सन्तुलन ल्याउने कुरामा पारेको असर, जडिबूटी, पोषणयुक्त बालआहार, परम्परा र संस्कृतिको संरक्षण, पूरातत्त्व, वन र वन्यजन्तु लगायत अन्य सार्वजनिक महत्त्वका विषयहरू,
- (९) दङ्गा पीडितहरूबाट परेको उजुरी,
- (१०) पारिवारिक निवृत्तिभरण,

^{२७} S.K. Sarkar, Public Interest Litigation and Public Nuisances, (2002), p. 3.

यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको क्षेत्रअन्तर्गत नपर्ने विषयको पनि खोजी गरिएको छ । जुन निम्नानुसार उल्लेख भएका देखिन्छन् ।^{२८}

- (१) जग्गाधनी र मोहीबीचको विवाद,
- (२) जागिर र त्यससम्बन्धी उपादान, निवृत्तिभरणको निजी विवाद,
- (३) माथि १ देखि १० सम्म उल्लेख भएका बाहेक केन्द्रीय तथा स्थानीय सरकार विरुद्धका विवाद,
- (४) अस्पताल र शिक्षण संस्थामा भर्नासम्बन्धी विवाद,
- (५) अदालतको विचाराधिनमा रहेका मुद्दाको विवाद ।

उल्लेखित सार्वजनिक सरोकारको विवादको क्षेत्र प्रतिद्वन्द्वात्मक प्रकृतिको मात्र नभएर अपहरित र विभेदय समुदायका आधारभूत मानव अधिकारहरूलाई अर्थपूर्ण प्रक्रियाबाट व्यवहारमा उताउँने सामाजिक र आर्थिक न्याय उपलब्ध गराउने अवसरको रूपमा राज्यका निर्देशक सिद्धान्तअनुसार सरकार र त्यस मातहतका निकाय तथा अधिकारीहरूलाई चुनौती दिने किसिमको देखिन्छ । किनकि सरकार र मातहतका निकाय तथा अधिकारीहरू संविधानको मातहतमा रहेर कर्तव्य तथा दायित्व पूरा गर्ने निकाय हुन् । त्यस्ता निकायका अधिकारीहरूलाई व्यक्ति तथा कम्पोजर र पिछडिएको समुदायका मौलिक अधिकारमा असर पर्ने गरी उल्लंघन गर्न पाउने संविधानले छुट दिएको छैन र यदि जबरजस्ति ती शक्तिशालि विपक्षीहरूले उल्लंघन गर्दछन् भने तिनका विरुद्धमा कानुनी लडाई लडन सार्वजनिक सरोकारको विवाद तत्पर रहन्छ । यसबाट समग्रमा सरकारले काम गर्दा संविधान वा कानुनले तोकेभन्दा विपरित हुने गरी लापवाही पूर्वक काम गरी सार्वजनिक पीडा वा सार्वजनिक पीडाको कारण बनेमा यस सम्बन्धमा सरोकार राख्ने सर्वसाधारण जोसुकै सदस्यले पनि त्यसको उपचारका लागि कारवाही अघि बढाउन सक्ने योग्य व्यक्ति मानिन्छ । यस किसिमको रणकौशलताले गरीब र असुविधा भोगिरहेका वर्गगत समुदायलाई न्याय उपलब्ध गराउन सहज भएको छ ।^{२९} यसबाट सार्वजनिक सरोकारको महान कार्यलाई आश्रय दिएको र सार्वजनिक गल्तीलाई वहिष्कार गरेको प्रष्ट देखिन्छ ।

^{२८} *Ibid.*

^{२९} Bihar Legal Support Society Vs. C.J. of India, SCC, (1986), p. 767.

सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी धारणा अमेरिकाबाट विकसित भएको हो । यसले बढिमात्रामा राज्यको नीतिगत मुद्दातर्फ केन्द्रित गराउँदछ । यस किसिमका मुद्दामा गरिएको निर्णयले ठूलो संख्यामा रहेका जनतालाई प्रभावित पार्छ । अर्थात् प्रमुख कानूनको व्यापक सुधार गर्ने यसको उद्देश्य रहन्छ । यस किसिमको सुधारगत परिणाम अदालतमा परेका विशेष किसिमका विवादमा भएको निर्णयबाट अधि बढ्दछ । यो योजनाको ढाँचा खासगरी आफै प्रत्यक्ष संलग्न भएर तुरुन्तै कानुनी सेवा उपलब्ध गर्न असमर्थ बनेका समूहगत पक्षका लागि तैयार गरिएको देखिन्छ । भारतमा यस योजनालाई विभिन्न किसिमको छुटकारा दिने प्रयोजनका लागि व्यवहारमा ल्याएको देखिन्छ । जस्तो- तहकिकातको क्रममा कारागारमा परेका व्यक्ति, घरायसी यातनामा परेका महिलाको रक्षा गर्दै सुधार गर्न, घरैमा बसेर स्वास्थ्य परीक्षण गराउन, पीडित महिलालाई मुक्ति दिने मार्ग निर्देशन, बढ्दा श्रमिकको मुक्ति, श्रमसम्बन्धी कानून कार्यान्वयन गर्न दवाव (कामदारहरूको पारिश्रमिक बाँकी नराखी प्रत्यक्षसँग दिनु, निर्माणसम्बन्धी काममा बालबालिकालाई नलगाउनु, रिक्सा र रिक्सा चालक अनुमति पत्र रहज किसिमले उपलब्ध गराउनु, महिला कैदीलाई कारागारभित्र गरिएको दुर्व्यवहार र यातना, वातावरण संरक्षण, लैङ्गिक भेदभाव गरी तिरष्कार भएकालाई लैङ्गिक समानता) आदि विषय सार्वजनिक सरोकारको विवादको क्षेत्रभित्र परेका देखिन्छन् ।^{३०} यी विषयलाई नेपालको परिवेशमा पनि व्यवहारमा उतार्नु जरुरी छ । अदालतको दृष्टिमा पनि यस्ता विवादको निराकरण गर्नु पर्ने स्थिति आइपर्थ, जसमा व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहमा निर्भर रहने समुदाय वा सन्दिग्द वर्गका विरुद्धमा प्रशासनले गल्ती गर्दछ, त्यसको समान असर अन्य समुदायका वर्गलाई समेत परेको परैबाट थाहा हुन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा नागरिकको सार्वजनिक भावनाका आधारमा कारवाही गरी निर्णय गर्न सक्नु पर्ने देखिन्छ । यस किसिमको प्रशासनिक गल्तीले व्यक्ति वा व्यक्तिगत समुदाय वा सन्दिग्द वर्गलाई मात्र असर नपारी समग्र नागरिककै अधिकारको अपहरण हुने बढी सम्भव रहन्छ । यस किसिमको अवस्थाबाट पीडितलाई जोगाउन सक्नु अदालतको दायित्व पनि हो । यसो गर्नुको मुख्यकारण निजी विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादको अवधारणा अन्तर्गत क्षेत्र विस्तार गरेर सार्वजनिक भावनाअनुसार अदालतले न्याय निरोपण गर्न सक्छ भन्ने न्यायिक सक्रियता देखाउनु हो । यसका साथै निजी सरोकारको विवादको कठोर परम्परावादी हकद्वैयाको

^{३०} *Ibid.*, f. n. No. 24, p. 22.

सिद्धान्तलाई उदार व्याख्या गर्दै सार्वजनिक गल्ती गर्ने कसैलाई पनि छुट नदिई गरिबी, अज्ञानता, अशिक्षा, डर र आर्थिक सामाजिक अयोग्यताका कारणले असक्षम बनेका वर्गलाई समेत सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउन सक्छ, भन्ने सार्वजनिक सरोकारको विवादले प्रमाण गरेको छ।^{३१} यसबाट निजी अधिकार र कर्तव्यको सामूहिक अधिकार र कर्तव्यसँग अन्य वर्ग वा समुदायले महत्त्वपूर्ण सम्बन्ध राख्दछन् भन्ने देखिन्छ।

भारतको सर्वोच्च अदालतले *प्रजातान्त्रिक अधिकारका लागि जनसंगठन विरुद्ध संयुक्त भारत*^{३२} को मुद्दामा “... जहाँ कुनै व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको वर्गलाई कुनै कारणवस कानुनी चोट परेको छ, अर्थात् गरिबी, अयोग्यता वा सामाजिक वा आर्थिक असमर्थताको कारण न्यायिक उपचारका लागि अदालतमा आफ्नो भनाई पुऱ्याउन असमर्थ छ भने त्यस्तो व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको वर्गका तर्फबाट सर्वसाधारण कुनै व्यक्तिले पनि अदालतमा कारवाही अधिबढाउन योग्य (bona fide) मानिन्छ, र कानुनी चोट परेको व्यक्तिले कारवाही अगाडि बढाएको छैन वा तेस्रो व्यक्तिको कारवाहीबाट चोट परेकालाई न्यायिक उपचार गर्न मिल्दैन भनी अदालतले आनाकानी गर्न पाउँदैन। अर्थात् कानुनी गल्ती गर्ने व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको वर्ग नै उपस्थित नभई कारवाही अधि बढ्दैन भनी अदालतले कारवाही अधि बढाउन अस्वीकार गर्न मिल्दैन भनी निर्णय भएको देखिन्छ। यस निर्णयबाट पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादमा तेस्रो व्यक्तिबाट अदालतमा चलाएको कारवाहीका आधारमा पीडितले न्यायिक उपचार पाउन सक्ने गरी क्षेत्र निश्चित गरेको देखिन्छ। यसका साथै निजी सरोकार नभएको उनाउ व्यक्तिले पनि कानुनी चोट परेको पक्षको तर्फबाट न्यायिक उपचारका लागि लड्न सक्ने गरी अदालतले योग्य मानेको देखिन्छ, र अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी पालन गरिएका सिद्धान्तलाई पर्याप्त मात्रामा पालन हुनु अनिवार्य छ, भनी जोड दिएको भने छैन। तर पनि शृङ्खलावद्ध रूपमा उठेर आएका यस किसिमका विवादसँग सम्बन्धित प्रश्नको व्यापक विश्लेषण गरी जवाफ दिन भने अदालत पछि परेको देखिदैन। उदाहरणका लागि *सार्वजनिक हित* (pro-bono publico) लाई कसरी

^{३१} *Ibid.* p. 23. ‘... Whenever there is a public wrong or public injury caused by an act or commission of the state or public authority which is contrary to the constitution or the law, any member of the public action *bona fide* and having sufficient interest can maintain an action for redressal of such public wrong or public injury.

^{३२} AIR, 1982, SC 1473.

विचार पुऱ्याउन सकिन्छ, संवैधानिक आधारमा स्थापित अदालतका अगाडि कस्ता किसिमका विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादका रूपमा ल्याउन सकिन्छ, सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई अदालतभित्र प्रवेश गराई सकेपछि के कस्तो परिस्थितिमा अभ्यास गराउने, संविधानको धारा ८८(२) अन्तर्गत अदालत प्रवेश गराई सकेपछि त्यसबाट उत्पन्न हुने खतरासँग कसरी सामना गर्ने वा सार्वजनिक सरोकारको विवादको *वस्त्र धारण* गरेर अदालत प्रवेश गरेको विवाद भित्रको खतरा के छ भन्ने विषयहरूलाई पनि नियाल्नु पर्छ । समयमै यस्ता कुराहरू नियाल्न सकेन भने अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादको क्षेत्रमा सार्थक परिणाम निकालेर असक्षम पक्षलाई न्याय उपलब्ध गराउने कुरामा असफल बन्न कुनै समय नलाग्ने देखिन्छ ।

उल्लेखित आधारमा सामान्यतः व्यक्तिमा उब्जिएको असन्तुष्टि र प्रत्यक्ष प्रभावबाट मुक्ति पाउने उपायको खोजि आफै गर्न प्रयास गर्छ । तर सामाजिक, आर्थिक असक्षमताको कारण उन्मुक्तिको उपचार पाउन असमर्थ देखिन्छ भने त्यस्तो असमर्थ बनेको व्यक्ति वा समुदायलाई घटनाका सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गरी अरू कसैबाट उसको उन्मुक्तिका लागि खोजि गरिदिन सक्दछ । यसका लागि संविधान र कानूनमा व्यवस्था गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई उपयोगी र प्रभावकारी गराउँदै त्यस्ता असक्षम समुदाय वा असमर्थ समूह र व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सरोकारका विषयमा अवलोकन गरी उन्मुक्तिका लागि योग्य देखिएको जुनसुकै व्यक्तिलाई न्यायिक उपचार गर्नका लागि अदालतले अनुमति दिन सक्ने देखिन्छ । यस किसिमको न्यायिक संयन्त्रका आधारमा असहायका लागि न्यायिक उपचारको व्यवस्था गर्नु भनेको सार्वजनिक रूपमा असक्षम पक्षको काम गर्दै उनीहरूप्रति आदर गर्नु हो । तर निजी सरोकारमा मात्र सीमित रहेको विषय भने सार्वजनिक सरोकारको विवादको सामग्री बनाउन सकिदैन । यस किसिमको प्रयास गर्दै अदालत प्रवेश गर्ने कुनै सामग्रीहरूलाई अदालतले निरुत्साहित गर्छ । सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनेको ठूलो समुदायमा रहेको कुनै वर्गको अधिकार वा जनताका मिश्रित क्षेत्रमा परेको व्यापक असरका विषयमा अदालतबाट मूल्याङ्कन गरी निर्णय गर्ने विषय हो । यसका लागि अदालतले न्यायको सामान्य अवधारणाका आधारमा सामाजिक नियम र कानूनको उल्लंघन गर्नेलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत अदालत प्रवेश गर्नलाई सहारा दिएर अधिकारको विस्तार गर्न सक्नुपर्छ ।

जे भए पनि कसैले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी काम गर्न पर्याप्त सरोकार राख्दछ भने उसलाई योग्य मानिन्छ साथै उसलाई हकद्वैया पनि पुग्दछ । उसले अदालत समक्ष उपस्थित भई गरिब असहाय दिनदुःखिका लागि सेवा गर्न सक्दछ । यस किसिमको सेवा अन्तर्गत कसैले उनीहरूका मौलिक वा कानुनी अधिकारको उल्लंघन गरी दुःख दिएको र सार्वजनिक कानून लागू गराउने प्रशासन विरुद्धको सेवा पनि हुनसक्दछ । तर कुनै व्यक्तिको व्यक्तिगत उन्नती वा निजी फाइदा वा राजनीतिक चालवाजी वा यस्तै किसिमका अन्य दायित्व पूरा गर्न अदालतमा उपस्थित हुनेलाई भित्र प्रवेश गर्ने हकद्वैया उपलब्ध हुँदैन । यस किसिमको आवरण बोकेका सार्वजनिक सरोकारका विवादलाई अदालतले अस्वीकार गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादको दुरुपयोग हुनबाट सामान्यतः मानव समस्यालाई सामूहिक समाधान गर्ने निर्विकल्प साधन बनेको देखिन्छ । यसबाट नेपाली समाज परिवर्तित क्रममा कानून र न्यायको रासायनिक परिवर्तन भए जस्तो छिटो नयाँ क्षितिजमा पुगेको अनुभव गर्न सकिन्छ ।

यसले गर्दा नेपालको कानून पद्धति र सामाजिक न्यायको विकासमा ठूलो सहयोग पुग्नुका साथै सार्वजनिक सरोकारको क्षेत्रमा समेत स्वतः विस्तार भएको देखिन्छ । जस्तो वातारण^{३३}, लैङ्गिक समानता^{३४}, सामाजिक न्याय^{३५}, बालबालिका^{३६}, सूचनाको हक^{३७}, गोपनीयताको हक^{३८}, सम्पत्तिसम्बन्धी हक^{३९}, वैयक्तिक स्वतन्त्रता^{४०} आदि विषयहरूमा भएको पाइन्छ ।

-
- ^{३३} सूर्यप्रसाद हुंगेल विरुद्ध गोदावरी मार्वल उद्योग प्रा.लि. समेत, ने.का.प. स्वर्ण जन्मोत्सव विशेषाङ्क, २०५२, पृ. १६९ ।
- ^{३४} मिराकुमारी हुंगाना विरुद्ध कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत, ने.का.प., २०५२, पृ. ४६२ ।
- ^{३५} शुशिल प्याकुरेल विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत, संवत् २०५० सालको रिट नं. ३३०२, आदेश मिति २०५४/४/१० ।
- ^{३६} तारक धिताल विरुद्ध जि.प्र.का. काठमाडौंसमेत, संवत् २०५६ सालको रिट नं. ४९९३, आदेश मिति २०५८/१०/२६ ।
- ^{३७} गोपाल शिवाकोटी समेत विरुद्ध अर्थमन्त्रालयसमेत, ने.का.प. २०५३, पृ. १०५ ।
- ^{३८} अन्नपूर्ण राणा विरुद्ध काठमाडौं जिल्ला अदालतसमेत, ने.का.प. २०५५, पृ. ४७६ ।
- ^{३९} मिथिलेस कुमार सिंह विरुद्ध प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत, ने.का.प. २०५६, पृ. ४७८ ।
- ^{४०} कृष्णध्वज खड्का विरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत, ने.का.प., २०५५, पृ. १९५ ।

जब एउटा समुदायको सरोकारका विरुद्धमा कसैले कुनै गल्ती गर्दछ, त्यसबखत *हकदैया छैन*, अदालतको ढोका घच्चच्याउन गलत बाटो पक्रियो, सार्वजनिक सरोकारको विवादका रूपमा हेर्न मिल्दैन भनेर अदालतले कदापि भन्दैन । बरु विवादको काम गर्ने प्रतिनिधि *सार्वजनिक हित* (Pro bono publico) र फराकिलो कार्यविधि अपनाएर न्यायिक निरोपण गर्नु पर्ने वास्तविक तथ्य जस्ता विषयहरूको परीक्षण गरेर निर्णयमा पुग्ने कार्य हुन्छ । यसरी नै स्थानीय निकायले गैह्र कानुनी तरिकाबाट कर असुल गरेको, साथै जीव परिवृत्ति शास्त्र, वातावरण संरक्षण, प्रदूषण नियन्त्रण आदि विषयमा पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादको क्षेत्र स्थापित भएको छ।^{४९} यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको क्षेत्रगत अवधारणा आधुनिक र मौलिक किसिमको देखिनुका साथै यसले नेपालको कानुनी पद्धतिमा गहिरो मार्ग अवलम्बन गर्दै भविष्यको विधिशास्त्रलाई अविष्मरणीय क्षेत्र स्थापित हुने गरी विस्तार गरेको देखिन्छ ।

न्याय पद्धतिका वर्तमान दिनहरूमा सार्वजनिक सरोकारको विवादले महत्त्वपूर्ण पाइला चालेको छ । यद्यपि यो सत्य देखिन्छ कि यस किसिमको नयाँ अवधारणा कानुनी अदालतले समाजमा पछाडी परेका र असुविधा भोगिरहेका समुदायलाई न्यायको अवधारणाअनुसार अधिकार उपलब्ध गराउने महान जिम्मेवारी वहन गरेर हस्तान्तरण गरिन्छ । तर यस किसिमको नयाँ अवधारणाअनुसारको कार्य अदालतले थाम्न गाह्रो परेको महसुस हुन्छ । किनकि निजी सरोकारका विवादहरूले नै अदालतलाई अत्यधिक भार बनेका देखिन्छन् । यस माथि पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी क्षेत्र थपिदा अझ भार माथि भार थपिएर उनीहरूका अधिकार फिर्ता गर्न कठिन परेको देखिन्छ ।

निचोडमा सार्वजनिक सरोकारको अर्थ आधारभूत मानव अधिकारलाई अर्थपूर्ण र कमजोर पक्षको अधिकार व्यवहारिक जीवनमा सहज किसिमले उत्रन सक्ने बनाउनु हो । यसैले सार्वजनिक सरोकारको विवादको आवश्यक र महत्त्वपूर्ण उद्देश्य भनेको सार्वजनिक सरोकारलाई संरक्षण गर्दै संविधान र कानुनले दिएका असक्षम पक्षका अधिकारको संरक्षण गर्नु हो । यसैले सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनेको पक्षको अत्यधिक सहयोग वा सौजन्य पूर्वक प्रयासको परिणाम हो । यसमा राज्य वा सार्वजनिक अधिकारीहरूबाट अदालतले संविधान र कानुनअनुसार

^{४९} *Ibid.*, f. n. No. 24, p. 27-28.

व्यवस्थित अधिकार, सुविधा, फाइदालाई अवलोकन गरेर निश्चित गर्दै पिछडिएका असक्षम समुदायसम्म सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउन सक्नु पर्छ ।

अध्याय - तीन

सार्वजनिक सरोकारको विवादको उत्पत्ती र विकास

३.१ पृष्ठभूमि

सार्वजनिक सरोकारको विवादको उत्पत्ती प्राचीन रोमन कानूनबाट भएको देखिन्छ । रोमन कानूनले व्यक्तिका व्यक्तिगत अधिकारहरू पत्ता लगाउनुका साथै तेश्रो पक्ष वा जनसमुदायका सार्वजनिक सरोकारका सामग्रीहरू पनि पत्ता लगाएको छ । सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा रोमन कानूनमा उल्लेखित *Actio Popularis* शब्दले *सबैका लागि गरिएको कार्य* भन्ने अर्थ दिन्छ । यो नै सार्वजनिक सरोकारको विवादको पहिलो ऐतिहासिक उद्भव थियो । एस.एम. थ्योले- रोमन कानूनमा प्रचलित *सबैका लागि गरेको कार्य*^{४२} को अवधारणा नै सार्वजनिक सरोकारको विवादको विजारोपण हो भनी निश्चित गरेका छन् । यसको अभ्यासले विश्वका अन्य प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा समेत सार्वजनिक सरोकारको विवादमा विकास गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । यो अवधारणागत आधारशिलाले सार्वजनिक सरोकारलाई आत्मसात गर्न सहयोग पुगेको छ । संयुक्त राष्ट्र अमेरिका र भारतमा पनि यसै अवधारणाका आधारमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास हुन पुगेको देखिन्छ । यी दुई मुलुकमा भएको विकासले नेपालमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको छ ।

३.२ संयुक्त राज्य अमेरिका

सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयलाई अमेरिकामा *सार्वजनिक सरोकार कानून* (Public Interest Law) भनिन्छ । सार्वजनिक सरोकार कानूनले प्रतिनिधित्वविहीन वा सरोकारविहीन समूहलाई कानुनी प्रतिनिधित्व प्रदान गर्ने

^{४२} S.M. Thio, *Locus Standi and Judicial Review*, University of Singapore, Vol. 2 (1971).

भएकोले यसको आधारमा सन् १९६० देखि यसको विधिवत थालनी भएर निम्नानुसार विकसित भएको देखिन्छ।^{४३}

३.२.१ कानुनी सहायता अभियान

सार्वजनिक सरोकार कानूनको विधिवत थालनी हुनु पूर्व संयुक्त राज्य अमेरिकामा सन् १८७६ मा नै गरिबहरूका लागि सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले कानुनी सहायता अभियान प्रारम्भ भएको देखिन्छ।^{४४} सुरुका दिनमा कानुनी सहायता दिनुको मुख्य कारण समाजमा असक्षम व्यक्तिहरूलाई कानुनी प्रतिनिधिविहीन बनाउनु हुँदैन भन्ने धारणा रह्यो। त्यसकारण न्याय पद्धतिमा सबै व्यक्तिलाई सामेल गराएर स्वयम्सेवकद्वारा प्रदान गरिने कानुनी सेवा प्रत्येक व्यक्तिलाई उपलब्ध गराउने तर्फ यसले जोड दियो। सुरुमा गरिब र असहाय पक्षलाई यस किसिमको कानुनी सेवा उपलब्ध गराउन कानून व्यवसायीको व्यवस्था गर्न सकिएको थिएन, तर यो अभियानको प्रारम्भ भएपछि असहायहरूले कानुनी सेवाको सु-अवसर प्राप्त गरे। सन् १९१९ मा *बोस्टन कानुनी सहायता समाज*का अधिवक्ता *रेजिनाल्ड हेवर स्मिथ*ले *न्याय र गरिबी* (Justice and the Poor) नामक पुस्तक प्रकाशन गरे। उक्त पुस्तकले विशेष प्रकारको नयाँ विचार दिएको पाइन्छ। जस अनुसार कानुनी सहायता अभियान भनेको विशुद्ध सेवा मात्र होइन सेवाको अलावा समाजमा सकारात्मक परिणाम ल्याउने जिम्मेवारपूर्ण कार्यक्रम पनि हो भन्दै कानुनी पद्धतिमा निस्पक्षता र तटस्थता रहनु पर्ने कुरा खुलासा पारेको पाइन्छ।

माथि उल्लेखित कानुनी सहायता अभियान कार्यक्रमले असहाय गरिबहरूका लागि निकै ठूलो योगदान पुऱ्याएको मानिन्छ। केही वर्षमै गरिबहरूले पर्याप्त मात्रामा कानुनी सहयोग पाएको कुराको उच्च मूल्याङ्कन भयो। यसका साथै गरिबहरूलाई न्याय दिलाउनु पेशागत दायित्व हो भन्ने विचारलाई यो अभियानले दिशाबोध गराउन सफल भएको मानिन्छ।

३.२.२ प्रगतिशील दशक

^{४३} Sonia Hurra, *Public Interest Litigation in Quest of Justice*, (1997), p. 60.

^{४४} *Ibid.*, p. 61.

सन् १८९० पछिको दशकलाई प्रगतिशिल दशकको रूपमा हेर्न सकिन्छ । यस दशकमा अर्थ र वाणिज्य क्षेत्रमा निकै प्रगति भएको मानिन्छ । यसै अवधिमा अदालतले *सारवान कानूनको उचित प्रक्रिया* (Substantive due Process) को सिद्धान्त सूत्रपात गरी अवलम्बन समेत गर्न पुगेको देखिन्छ ।^{४५}

यसरी नै सन् १८९७ मा *लुइस ब्राण्डिस*ले वोस्टनमा पहिलो पटक *सार्वजनिक भावना* अनुसार कानून विषयमा कार्य गर्न प्रारम्भ गरे । उनको विचारमा एउटा कानून व्यवसायीले समाजका अन्य व्यवसायी सरह नै सामाजिक दायित्व बोकेको हुन्छ र सार्वजनिक सरोकारको विषयमा उत्तिकै महत्त्व दिएको हुन्छ । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारलाई आवश्यकतानुसार प्रभावकारी तरीकाबाट परिवर्तन गर्ने दायित्व सरकारको हो र यसलाई समाजमा लागू गर्नु कानून व्यवसायीहरूको व्यावसायिक कार्य तथा सामाजिक दायित्व हो भन्ने कुराको विश्वास जगाएको देखिन्छ ।

संयुक्तराज्य अमेरिकामा सार्वजनिक सरोकारसँग सम्बद्ध कानून व्यवसायीहरूले शताब्दियौंको अनुभवबाट उक्त कुराको निचोड निकालेको पाइन्छ । जुन आज पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । उनीहरूले सरकारी निकायबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादमा निर्णय गर्दा सार्वजनिक सहभागिता नगराइएको विषयलाई पहिलो श्रेणिमा र पर्याप्त मात्रामा न्यायिक निरीक्षण नगरी सरकारी निकायहरूले सार्वजनिक इच्छालाई उलङ्घन गरेको विषय दोस्रोमा राखेको, साथै विधायिकाले पनि सरकारी संयन्त्रले जस्तै *समान प्रतिरक्षा र कानूनको कार्यविधि पूरा गर्नुपर्ने* जस्ता सैद्धान्तिक अवधारणा राख्नु पर्ने कुरालाई तेस्रो स्थानमा राखेका छन् ।^{४६}

३.२.३ अमेरिकी नागरिक स्वतन्त्रता संगठन

अमेरिकी सरकारले देखाएको अनिश्चितता र अधिकारको दुरुपयोगलाई रोक्न सन् १९१६ मा अमेरिकी नागरिक स्वतन्त्रता संगठन स्थापित भई काम गर्न सुरु गर्‍यो । यो संगठन सार्वजनिक सरोकारको विषयसँग सम्बन्धित वैधानिक संगठन हो । यस संगठनले सन् १९६० को मध्यसम्म संवैधानिक अधिकारसम्बन्धी कैयौं मुद्दाहरू हेर्‍यो । यस क्रममा असहायलाई कानुनी सहायता गर्ने अभियानका

^{४५} *Ibid.*

^{४६} *Ibid.*, pp. 62-63.

विविध स्वरूप देखिए पनि यसको स्थानीय अवधारणा विशुद्ध स्थानीय सम्पर्कका आधारमा विकास भएको पाइन्छ । यो स्थानीय सम्पर्क बढाउने क्रियाकलापको भूमिका अमेरिकी नागरिक स्वतन्त्रता संगठनले गरेको हो । यस क्रममा संगठनले महत्त्वपूर्ण विषयवस्तु र तथ्यहरूलाई नीतिगत रूपमा प्रकाश पार्ने कार्य पनि गर्‍यो । यसै क्रममा यस्ता कार्यको मूल्याङ्कन गरी संगठनलाई केन्द्रीय स्वरूप दिन र सिद्धान्तको मौलिकताका सम्बन्धमा सहयोग पुऱ्याई सार्वजनिक नमुनाको स्वरूप तैयार गर्ने कार्यका लागि *राल्फ नाडर्सले पब्लिक सिटिजन एण्ड कमन कज* नामक अर्को संस्था खोलेको देखिन्छ र यस संस्थाले पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गराउन ठूलो योगदान दिएको मानिन्छ ।

३.२.४ कानुनी प्रतिरक्षा र शैक्षिक कोष

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा प्रतिरक्षा गर्ने नीति लिएर मात्र नपुग्ने भएकोले यसका लागि शैक्षिक कोषको सोच पनि विकसित भएको देखिन्छ । यस सोचको कार्यान्वयन गर्न सन् १९३० मा कानुनी प्रतिरक्षा र शैक्षिक कोषको स्थापना भयो । यस कोषले समाजका विशेष उद्देश्यहरू पूरा गर्ने निश्चित अवधारणा तयार गरी सो अनुसार कानुनी कारवाही गरेर सांगठनिक रूपमा सेवा प्रदान गर्ने गर्दथ्यो ।

यसरी नै सन् १९३० मा अर्को *सार्वजनिक सेवाको निम्ति अमेरिकन कोष* नामक संस्था पनि स्थापित भयो । यस संस्थाले अमेरिकामा मुख्य गरी कानुनी, राजनीतिक र आर्थिक पक्षमा सक्षम बन्न नसकेर अत्यधिक दुःख पाएका *कालो वर्ण* (Nigro) समुदाय लाई दुःख दिनेका विरुद्धमा काम गर्‍यो । उदाहरणमा *Plessy Vs. Ferguson*^{४७} र *Comming Vs. Richmond County Board of Education*^{४८} को मुद्दालाई लिन सकिन्छ । उक्त दुवै मुद्दामा विपक्षीहरूले पहिले गरेको निर्णय तुरुन्त परिवर्तन गरी विद्यालयमा पृथक गरी राखेका कालो वर्णका विद्यार्थीलाई त्यसो नगर्न साथै उनीहरूले सार्वजनिक रूपमा पाउने सबै सुविधाहरू उपलब्ध गराउन अदालतबाट आदेश जारी

^{४७} (163 US 537, 1896)

^{४८} (175 US 528, 1899), "Popularly known as the School Segregation Case."

गराएर सक्रिय योगदान पुऱ्याएको छ । यसरी गरिएको सकरात्मक कार्यले देहायबमोजिमका दृष्टिकोण विकसित गराएको छ भनिन्छ।^{४९}

- (१) कानुनी सहायता अभियान जस्तै यस कोषले तठ्थ समूहबाट उच्च योग्यता भएका कानुन व्यवसायी छनौट गरी पूर्णकालिन तलवी कर्मचारीको रूपमा नियुक्त गर्नुपर्छ र त्यसरी नियुक्त व्यक्तिले निजी वा विशेष किसिमको विवादमा कसैलाई सल्लाह दिन तथा छलफल गर्न हुँदैन ।
- (२) अमेरिकी नागरिक स्वतन्त्रता संगठन जस्तै यस कोषले तालिकाअनुसार नेतृत्व दिई सेवा गरिरहेका मुद्दाहरूका विरुद्धमा जान हुँदैन ।
- (३) यस कोषले परिस्थितिअनुसार सरोकारवाला पक्षको प्रतिनिधित्व गर्दै प्रतिरक्षा गर्नुपर्दछ । सरोकारवाला अल्प संख्यकहरूको रणनीति तैयार गरी कानुनी कारवाही अधि बढाउन सक्रिय भूमिका खेल्नुपर्दछ । यसका साथै नयाँ मार्ग अलवम्बन गर्ने उपायको खोजि गर्न अन्य राजनीतिक तथा सामाजिक निकायहरूसँग छलफल गरी टुङ्गोमा पग्नु पर्छ ।
- (४) यस संस्थाले राष्ट्रको ज्यादै भरपर्दो प्राथमिक सदस्य बनेर गरिव समूहसँग सरोकार राख्दै न्यूनतम आर्थिक सहयोग गरी विशिष्ट सेवा उपलब्ध गराउनु पर्छ ।
- (५) यस संस्थालाई सामाजिक जीवनमा नमूनागत परिवर्तन गर्न अदालतमा परेका ठूला विवादका मुद्दाहरूमा कोष संलग्न भएर सर्वसाधारणलाई प्रोत्साहित गर्दै कानुनी वातावरण पैदा गर्दछ र अदालतबाट प्रगतिशील विजयका लागि रणनीतिगतशैली अवलम्बन गर्दछ ।
- (६) यस कोषले काम गर्दा आफूले स्थापित गरेका निश्चित कार्यक्रमको आधारमा निजी कानुन व्यवसायीलाई उपयोग गर्दै विजय हासिल गर्ने प्रयत्नरत रहन्छ । सैद्धान्तिक रूपमा रहेका कानुनी अधिकारलाई व्यवहारमा उताउँ सारवान अधिकार र त्यसबाट प्राप्त हुने फाइदा उपलब्ध गराउँदछ ।

^{४९} *Ibid.*, f.n. No. 2, p. 64.

(७) निजी कानून व्यवसायीलाई तालिकावद्ध रूपमा सहभागी गराएर व्यवसायी हिम्मतका साथ अदालतबाट आदेश गराई आफूले गरेको कार्यलाई सार्वजनिक सरोकार कानूनमा परिणत गराउनमा ठूलो सहयोग गरेको छ ।

यसरी संस्थागत आधारबाट सार्वजनिक सरोकार कानूनको प्रारम्भिक स्वरूप तैयार गर्नमा यस संस्थाका कानून व्यवसायीले गरेको प्रयासबाट समूहगत कानुनी अधिकार प्राप्त हुनु सन्तोषको विषय मानिन्छ । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गराउन संस्थागत कानुनी सेवा कार्यक्रम र निजी प्रतिष्ठानहरूले गरेको सहयोगको अमेरिकी समाजमा उच्च मूल्याङ्कन भएको पाइन्छ ।

३.२.५ कानून मातहतका नागरिक अधिकारको लागि कानून व्यवसायीहरूको संगठन

अमेरिकामा कानुनी सहायता परिचालन, अमेरिकन नागरिक स्वतन्त्रता संगठन, कानुनी प्रतिरक्षा र शैक्षिक कोष, कानुनी सेवा कार्यक्रम आदि सञ्चालन गर्दै अगाडि बढेको यो अभियानको आफ्नै विशिष्ट योगदान छ । यसमा भूमिका खेल्ने सबै संगठनहरू बारका निजी र पुरक निकायको रूपमा सामेल भएका देखिन्छन् । यी निकायहरूले पनि मुख्य गरी स्वयंसेवक भै सेवा गर्ने उद्देश्यले सन् १९६३ मा एउटा राष्ट्रिय संगठन स्थापित गरे । यसरी स्थापित संगठनले सार्वजनिक सरोकार कानूनको क्षेत्रमा सम्बद्ध रहेका महत्त्वपूर्ण मुद्दाहरूमा स्वयमसेवी कानून व्यवसायीहरूले कसरी सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा नीति र स्वरूपसम्बन्धी कार्यक्रमको अवधारणा तयार गर्दथ्यो । यस किसिमको अवधारणा विकसित गर्ने निकाय नै *कानून मातहतका नागरिक अधिकारको लागि कानून व्यवसायीहरूको संगठन* थियो ।

३.२.६ सन् १९६० पछिको समय

अमेरिकामा विकसित कानुनी प्रतिरक्षा र शैक्षिक कोषले प्राप्त गरेको समर्थन र सफलता प्रत्यक्ष साक्षीको रूपमा देखिएपछि नागरिक अधिकार परिचालनमा कानुनी सेवा कार्यक्रम र यसले समर्थन गरेको गरिवी निवारण कानून परिचालनमा ठूलो कानुनी विजय हासिल गरेको देखिन्छ । यसका साथै अमेरिकी संघीय अदालतमा पर्याप्त मात्रामा रहेका पुराना र अनौठा कानुनी गलत धारणाहरूलाई क्रमिक सुधार र विकास गर्दै नयाँ कानुनी कार्यविधिगत उपचार गर्ने

इच्छा रहेको देखिन्छ । यसले गर्दा अमेरिकी जनतामा मुलुकको राजनीतिक जीवनमा अदालतले ज्यादै ठूलो र सम्बेदनशील भूमिका निर्वाह गर्दैछ, भन्ने विश्वास बढेर गएको पाइन्छ । यसले गर्दा सन् १९६० देखि १९७० को समयमा सार्वजनिक सरोकार कानूनको विकास क्रमले महत्वपूर्ण स्थान ग्रहण गर्न सफल भएको महसुस गरिन्छ । यसबाट कानून व्यवसायमा लागेका र सार्वजनिक सरोकार कानूनलाई कार्यमा उतार्ने उद्देश्यलिएका कानून व्यवसायिका लागि पनि निकै ठूलो सफलता मिलेको छ । यस सफलताका क्रममा सामाजिक, राजनीतिक र बौद्धिक वर्गहरूको आन्तरिक छलफल र सल्लाहबाट निस्किएको तथ्यगत निचोडले नयाँ नमुनाका कार्यक्रमहरू विकास गर्नमा सहयोग गरेको देखिन्छ । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकार कानूनमा द्रतगतिले विकास भएको महसुस गराउँदछ ।

यसरी नै सन् १९६० पछिको विकास क्रममा सार्वजनिक सरोकार कानूनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने वातावरण तथा उपभोक्ता संरक्षण जस्ता अग्रिम स्थान ओगटेका प्रगतिशील कानूनलाई समर्थन गर्ने समूह पनि स्थापित भएका देखिन्छन् । यसको परिणामस्वरूप सार्वजनिक सरोकार कानूनको केन्द्र निर्माण गर्ने कार्यले व्यापक गती लियो । यसका साथै प्रशासनिक निकाय र निर्णय गर्ने अन्य अङ्गहरूले पनि सार्वजनिक सरोकार कानूनअनुसार प्रतिनिधित्व हुने गरी उचित व्यवस्था मिलाए । यसो गर्नाले सारवान कानूनको महत्वपूर्ण क्षेत्रमा सुधार हुन पुग्यो । जसले गर्दा यस किसिमका कार्यक्रमले सन् १९६० देखि १९७० को बीचमा महत्वपूर्ण नेतृत्व लिने कार्यमा सफलता हासिल गरायो । त्यति हुँदाहुँदै पनि पछिल्ला समयमा शहरी क्षेत्रमा बसी मध्यम वर्गलाई समर्थन गर्ने समूहले सरकारले गरेका क्रियाकलापमा असन्तोषको भावना बृद्धि गराएको कारण सार्वजनिक सरोकार कानूनको विकासमा बाधा सिर्जना भएको देखिन्छ । यसका साथै विधायिका सक्षम र दरिलो बन्न नसकेको कारण जनताका अधिकारहरू एक पछि अर्को गर्दै रोकिँदै गएका पनि देखिन्छन्।^{५०}

यस किसिमको सम्बेदनशील परिणाम निस्कने अवस्था सिर्जना हुनुमा धेरै कारण छन् । त्यसमध्ये प्रमुख कारण उपभोक्ता समूहलाई लिइन्छ । यस सम्बन्धमा राल्फ नाडर्स भन्दछन् स्वास्थ्य, सुरक्षा र औषत कामदारहरूको सुविधाका सम्बन्धमा

^{५०} *Ibid.*, p. 66.

उपभोक्ताहरू विभिन्न पक्षबाट संस्थागत हुनुपर्छ । उनले सन् १९६६ मा *Unsafe at Any Speed* नामक पुस्तक प्रकाशन गरेका थिए । उक्त पुस्तकले त्यस समयमा उचित प्रभाव पार्ने बौद्धिक खुराकी दिएको थियो ।^{४१} यसपछि नाडर्सले सन् १९७० मा *सार्वजनिक सरोकार अनुसन्धान समूह* नामक आफ्नै एक कार्य समूह पनि स्थापना गरे । यस समूहले आफ्नै उपार्जनलाई समर्थन गर्दै एउटा सानो आर्थिक कोष स्थापना गर्न पनि सफल भयो ।

नाडर्सले स्थापना गरेको यो सार्वजनिक कोषलाई सर्वसाधारण सबै नागरिकले सिद्धान्तः समर्थन गरे । आजकल यो कोषले नाडर्स *संगठन*को रूप लिएको छ र यसका कैयौं शाखा, उपशाखा र प्रशाखाहरू खुलेका छन् । यसलाई अनुसन्धानको क्रममा लिदा प्रशासनिक निकायको कार्यविधि र व्यापक क्षेत्र ओगटेको उपभोक्ता सरोकारको विवादमा सामेल गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । नाडर्सको यस किसिमको कार्यलाई सञ्चार माध्यमले प्रचारप्रसार गरिदियो, जसको कारणले गर्दा यस कोषको प्रभाव खासगरी वासिङ्गटनमा बढी परेको देखिन्छ ।

परिणामस्वरूप यस किसिमको कार्यको सुरुवात *कानून र समाजका निम्ति नीति निर्माण केन्द्र*ले सन् १९६९ मा वासिङ्गटनमा सुरु गर्‍यो । यस केन्द्रको नक्कल स्वरूप वासिङ्गटनमा नै *सार्वजनिक सरोकार प्रस्तुतिकरण र नागरिकहरूका निम्ति सञ्चार केन्द्र* पनि खोलियो । यसरी नै सान्फ्रान्सिसकोमा *सार्वजनिक प्रतिरक्षा केन्द्र* र लसएन्जेल्समा *कानूनको निम्ति सार्वजनिक सरोकार केन्द्र* खोलियो । *वातावरण प्रतिरक्षाकोष, कानून तथा समाजका लागि नीति निर्माण केन्द्र, नागरिक अधिकारका लागि कानुनी केन्द्र* आदि संस्थाहरू विकसित भए । तर यस किसिमका फरमहरू न त ठूलो संगठनको अंग बनेर रहन सके न त यिनीहरूले एक आपसमा नजिकको सम्बन्ध नै स्थापित गर्न सके । जे भए पनि यी सबै कानुनी फरमहरूले खेलेको भूमिकाको परिणाम स्वरूप संयुक्त राष्ट्र अमेरिकामा सार्वजनिक सरोकार कानूनले विशेष स्थान ग्रहण गर्न भने सफल भएको देखिन्छ ।

यसले गर्दा अमेरिकी संघीय सरकारले पनि यी निकायमार्फत स्वास्थ्य, शिक्षा, लोककल्याण जस्ता विषयमा विशेष ध्यान पुऱ्याउन थाल्यो । यसरी नै श्रम र

^{४१} *Ibid.*, p. 67.

न्यायको लागि कानुन कार्यान्वयन, सहायक प्रशासन जस्ता निकायहरू मार्फत विशेष गरी सार्वजनिक सरोकार कानुनअन्तर्गतका कार्यक्रमहरूको भूमिका अध्ययन गरी ती निकायहरूलाई सरकारले उचित मार्गनिर्देश गर्न सुरु गर्‍यो । यसका साथै केन्द्रीय सरकारले पनि एक केन्द्र स्थापना गरी बृद्ध, भोकहडताल, कैदी र पूर्वकैदी बनेका जनताहरूका कानुनी अधिकारसँग सम्बद्ध बनेर आर्थिक सहयोग गर्न सुरु गर्‍यो । यसको परिणामस्वरूप सन् १९७० को मध्यतिर कानुन व्यवसायीको अवधारणाले कार्यविधिगत, सांगठनिक र क्रमवद्ध रूपमा प्रतिनिधित्वविहीनहरूको निम्ति प्रतिनिधित्व गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा चासो राख्ने विभिन्न वर्गका सर्वसाधारण जनतालाई खुलस्त रूपमा सहायता दिने कार्यहरू प्रशस्त भएका देखिन्छन् ।

यसरी अमेरिकी सार्वजनिक सरोकार कानुनको विकास क्रमलाई समग्र मूल्याङ्कन गर्दा संयुक्त राज्य अमेरिकामा सार्वजनिक सरोकार कानुन सुरुका दिनहरूमा ज्यादै सुस्त गतिमा विकास भएको, तर पछिल्ला दिनहरूमा यसको प्रगति तथा उन्नति पूर्ण गतिमा भएको मानिन्छ । अझ स्पष्टसँग भन्ने हो भने सन् १९६० को दशक र सोभन्दा पछिका दिनहरूमा नै सार्वजनिक सरोकार कानुनको विकास भएको मानिन्छ । उदाहरणको लागि- राष्ट्रिय प्रतिरक्षा र शैक्षिक कोष, अमेरिकी नागरिक स्वतन्त्रता संगठन, कानुनको मातहतमा नागरिक अधिकारको निम्ति कानुन व्यवसायीहरूको समिति, पिछडिएकाहरूको लागि कानुनी सेवा केन्द्र, नागरिक अधिकार र स्वतन्त्रता आदिलाई लिन सकिन्छ । त्यसबखत अमेरिकामा पनि गरिवीता मुख्य समस्याको रूपमा देखिएको हुँदा यसले हलचल गर्न नसक्ने गरी प्रभुत्व जमाएको पाइन्छ । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विषयमा केन्द्रित भएका कानुन व्यवसायीहरू मुख्य गरी काला जाती, गरिब जनता, राजनीतिक र सामाजिक पक्षमा दुःख पाएका व्यक्तिहरूको पक्षमा रहेकाले उनीहरूको प्रमुख कार्य भनेको सार्वजनिक सरोकार कानुनसँग सम्बद्ध कानुनी विवादलाई अदालत पुऱ्याउनु र अदालतबाट निकास लिनु रहेको देखिन्छ । यसरी सार्वजनिक सरोकार कानुनसँग सम्बन्धित भएका उपभोग संरक्षण गर्न भूमि र शक्तिको उपभोग, करमा सुधार, वातावरण संरक्षण, स्वास्थ्य सुरक्षा सञ्चारका माध्यम, संस्थागत उत्तरदायित्व, शैक्षिक सुधार, रोजगारीको अवसर र जनशक्ति तालिम जस्ता व्यापक विषयलाई

सार्वजनिक सरोकार कानून भित्र समेटि विस्तार गर्न सफल भएको पाइन्छ। यसको दायरामा कामदार, महिला, बालबालिका, वृद्ध, कैदी र मानसिक कमजोर भएका समुदायहरू परेको देखिन्छन्।

३.३ भारत

अमेरिकी अनुभवले भारतीयहरूलाई पनि सार्वजनिक सरोकारको क्षेत्रमा उत्प्रेरित गर्दै अघि बढ्न निकै मद्दत पुऱ्याएको देखिन्छ। भारतीय अनुभव हेर्दा महात्मा गान्धीको योगदानले यस अभियानमा महत्वपूर्ण उर्जा दिएको छ। भारतमा ठूलो सानोको वर्ग विभेद त्याग्ने, लैङ्गिक रूपमा विभेद नगर्ने, भारतीय मूल्य मान्यतामा अडेर भारतीय जनताहरूका न्यायिक, आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक अधिकारले निकैबल दिएको देखिन्छ।^{५२} यसअन्तर्गत भारतीय जनताको सुरक्षाको जिम्मा लिँदै कानूनको नजरमा न्याय, समाज, अर्थ, विचार अभिव्यक्त गर्ने स्वतन्त्रता, धर्मप्रति श्रद्धा र विश्वास राख्दै पूजा गर्ने स्वतन्त्रता, उद्योग व्यवसाय गर्ने स्वतन्त्रता, संघ-संस्था खोली काम गर्ने स्वतन्त्रता, कानून र सार्वजनिक नैतिकता जस्ता विषयलाई समेटेको देखिन्छ।^{५३} उल्लेखित विषयहरू भारतको संविधान निर्माण भएपछि उक्त संविधानको भाग-३ मा मौलिक अधिकारअन्तर्गत र भाग-४ मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरू शीर्षकमा समावेश गरेको छ।

यी मौलिक अधिकार लागू गर्न भारतीय सर्वोच्च र उच्च अदालतलाई क्षेत्राधिकार तोकिएको हुँदा यी अदालतहरू यस कार्यमा जुटेका देखिन्छन्। त्यसमा पनि उच्च अदालतलाई भन्दा सर्वोच्च अदालतलाई बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, अधिकार-पृच्छा, प्रतिषेध जस्ता रिटहरू हेर्न पाउने गरी क्षेत्राधिकार फराकिलो पारेको छ। यस व्यापकताका आधारमा सर्वोच्च अदालतले गरिब, असहाय र असक्षम जनताका मौलिक तथा कानुनी अधिकार हनन भएको देखेमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत उपचार गर्दछ। यसका साथै उच्च अदालतले पनि आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र रहेर उल्लेखित विषयमा आफ्नो शक्ति प्रयोग गर्ने गर्दछ।

यसका लागि अदालतले पीडित वर्गको अवस्था र परिस्थिति हेरी अरूबाट प्रतिनिधित्व गराइ समाजका गरिब र कमजोर समूह, जसले आफूहरूलाई परेको

^{५२} Vandana Sarin (Ed.), *Public Interest Litigation*, p. 1.

^{५३} *Ibid.*

अन्यायको विरुद्ध अदालतसमक्ष उजुर गरी न्याय प्राप्त गर्न असमर्थ देखिन्छन्, त्यस्ता समूहहरूलाई न्याय प्राप्तिका लागि साथ दिई उनीहरूको जीवनस्तर माथि उठाउन र उनीहरूका गुमेका अधिकार उपलब्ध गराउन सक्रिय भएर लाग्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । भारतको सर्वोच्च अदालतले संवैधानिक दायित्व पूरा गर्नु आफ्नो कर्तव्य महसुस गर्दै गरिबीको कारणले अदालत प्रवेश गर्न नसक्नेहरू र समाजका कमजोर समूहहरू जसको आधारभूत मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता उपलब्ध गराउन सरकारले मन्जुर गरेको छैन, त्यस्ता समूहका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादका माध्यमबाट अदालत प्रवेश गर्न ढोका खुल्ला गरी आफ्नो उदारता प्रस्तुत गरेको छ । यस उदारताबाट अदालत जनताको इच्छाअनुसार न्याय प्राप्त गर्ने मुख्य थलो बनेको छ, अर्थात् पीडा र अत्याचारको विश्रुद्धखलित परिस्थितिमा न्यायको आश्रय प्राप्त गर्ने स्थान बनेको छ ।^{५४} यसरी पिछडिएर परम्परागत कैदमा जकडिएका समाजका वर्ग तथा समुदायप्रति अदालतले हेर्ने दृष्टिमा परिवर्तन आई एउटा खुल्ला, उदार र उच्च सामाजिक, राजनीतिक सुस्पष्ट दृष्टि राख्न सक्नुले कमजोर वर्ग वा समुदायका लागि नयाँ जीवन यात्राको थालनी र विकास गराएको पाइन्छ ।^{५५} यसबाट अदालतले न्यायिक लोकप्रियता प्राप्त गर्दै राष्ट्रको न्यायिक तथा नैतिक समर्थन प्राप्त गरेको देखिन्छ । यसरी अदालतबाट कार्यविधिको सिलसिलामा सरकारले असहाय जनताप्रति गरेका खराब कार्यहरूको पर्दाफास गर्दै जनताका अधिकार प्राप्तिका लागि दृढ भएर लागेको हुन्छ ।

यसो गर्नाले वर्तमान र निकट भविष्यको निम्ति पनि अदालतले परम्परागत निर्णयको वस्तुगत स्थितिबाट सुधिएर केही हदसम्म भविष्यको उन्नतिमा उन्मुख हुँदै नयाँ मार्गमा लागेको कुरा निश्चित गर्न सकिन्छ । यसबाट जनताका विवादास्पद हकाधिकारभिन्न रहेको रहष्यका सम्बन्धमा कानुन व्यवसायीसँग छलफल गरी वास्तविक रहस्य र गल्ती पत्ता लगाएर निर्णयमा पुग्ने गरिन्छ । अदालतलाई यस्ता कार्यमा हस्तक्षेप गरी काम गर्न पाउने शक्ति संविधानद्वारा प्राप्त छ । जनतालाई प्रस्ट थाहा छ, सरकारको कानुनी शून्यता र प्रशासनिक नैतिकताको कमी भएको कारण आफूलाई गरेको अन्यायको विवरण खुलाई अदालतसमक्ष प्रार्थना गरे

^{५४} State of Rajasthan Vs. Union of India (1979), 3 SCC 634, p. 670.

^{५५} Upendra Baxi, "Taking Suffering Seriously: Social Action Litigation in the Supreme Court of India," Delhi Law Review, (1979-80), p. 91.

अदालतले त्यस्ता कुरामा सुधार गर्न दवाव दिन सक्छ । यसरी दवाव दिंदा थुनामा रहेका कसुरदार तथा कारागारमा रहेका कैदी, हिरासतमा रहेका महिलाहरू, बालगृहमा रहेका बालबालिका, बढूवा र बसाई सराइमा परेका तथा संगठित हुन नसकेका मजदूर, अछुत र पिछडिएका जनजाति, यन्त्रले काम गरे बराबर काम गर्न सकेनन् भनी दोषको शिकार बन्न पुगेका भूमिविहीन कृषि मजदूर, अरूद्वारा खरिद बिक्री भएका महिला, फोहोरमा बस्न बाध्य भएका वासिन्दा, कार्यपालिकाको गैह्र न्यायिक क्रियाकलापबाट पीडित बन्नुपरेका व्यक्ति र अरू यस्तै धेरै जनसमूहहरू अहिले सर्वोच्च अदालत समक्ष न्यायको खोजिमा शरण लिन पुगेका देखिन्छन्।^{५६} यी सम्पूर्ण कुराहरूबाट भारतमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास विभिन्न पक्षबाट भएको देखिए पनि मुख्य गरी निम्नलिखित विषयलाई विकासको प्रमुख आधार मानेको छ ।

३.३.१ सार्वजनिक सरोकारको विवादको समर्थन

संयुक्तराज्य अमेरिकामा *सार्वजनिक सरोकार कानून*को रूपमा परिचित सर्वजनिक सरोकारको विवादलाई भारतमा उपेन्द्र वक्सले *सामाजिक क्रियाकलापको विवाद* (Social Action Litigation) भनी नामाकरण गरेका छन्।^{५७} तर समग्रमा सार्वजनिक सरोकारको विवादबाटै बढी मान्यता पाएको देखिन्छ । किनकि सार्वजनिक सरोकारका सबै विवादभित्र सामाजिक क्रियाकलापका विवादलाई अटाउन सकिन्छ तर सामाजिक क्रियाकलापको विवादभित्र सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई समेट्न कठिन पर्छ । यसमा सार्वजनिक सरोकारको व्यापकताले सामाजिक क्रियाकलापका अतिरिक्त आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक जस्ता राष्ट्रिय क्रियाकलाप पनि समेटेको देखिन्छ । यसका साथै अदालतले पनि दर्ता हुन आएका विवाद मध्ये कस्तो किसिमको सरोकार राख्ने विवाद हो भन्ने कुराको पहिले पहिचान गरेर मात्र जनतामा न्याय प्रदान गर्दछ । अदालतले केवल सामाजिक क्रियाकलापका विवादमा मात्र सीमित रहेर जनतामा न्याय प्रदान गर्ने हो भने अन्य राष्ट्रिय सरोकारका विवादहरू अधुरै रहन्छन् र यस्ता राष्ट्रिय विवादमा सरोकार राख्ने जनताका अधिकारहरू स्थापित गराउन सकिदैन ।

^{५६} *Ibid.*, p. 92.

^{५७} *Ibid.*

यसले गर्दा भारतको स्वतन्त्रता पछिका केही दशकसम्म सार्वजनिक सरोकारको तह माथि उठ्न सकेको थिएन । पछि सन् १९७० को दशकदेखि भने सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकासमा तिब्रता आएको हुँदा त्यसै समयदेखि भारतमा यसको उत्पत्ति र विकासको पनि विजारोपण भएको मानिन्छ । यसले अमेरिकाको प्रतिनिधित्व गर्दै विकसित हुन खोजे पनि भारतको सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास अमेरिकी सार्वजनिक सरोकार कानून भन्दा पृथक र परिवर्तित स्थितिको भएकाले अलगै किसिमले विकसित भएको देखिन्छ । यसको जन्म, वृद्धि, संभाव्यता, ह्रास जस्ता प्रमुख कारणहरूले पनि अमेरिकी इतिहासभन्दा भारतमा पृथक रहेको देखाएको मानिन्छ ।^{५८} यसले गर्दा अमेरिकी अनुभवबाट उर्जा लिएर पनि मानवीय परिवेशमा सार्वजनिक सरोकारको विवादले नयाँ मान्यता र स्वरूप लिएको छ ।

भारतमा सार्वजनिक सरोकार कानून समूहले अमेरिकी सार्वजनिक सरोकार कानूनको मूल सारलाई प्रयोगमा ल्याएको कुरामा शंका छैन । यस समूहको क्रियाकलापले कानून र समाजको स्वरूपलाई परिवर्तन गर्न दबाव दिन्छ, र अन्त्यमा बहुलवाद र कानुनी उदारवादको विचारधारा लिएर काम गर्ने कुरालाई उत्प्रेरित गर्छ । यसरी तयार गरिएको सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी कार्यक्रमले वैधानिक क्रियाकलापको अभावलाई निप्टारा गर्न मद्दत गर्दछ ।^{५९} तर यस क्रियाकलापले समृद्ध समाजका व्यक्तिको शक्ति र आर्थिक श्रोत तथा साधनमा असर पार्न भने सकेको देखिदैन । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारका यी क्रियाकलापको गुण, दोष, छुट्याई विवेचना गर्दा समग्रमा छोटो र लामो अवधिसम्म फाइदा हुने गरी निर्णय गरेको र यसले सम्पूर्ण विषयमा सकारात्मक प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरामा भने शंका गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{६०}

भारतमा सार्वजनिक सरोकारका सम्बन्धमा कानूनका सिद्धान्त र कानुनी प्रविधिमा नयाँ र उपयोगी आविष्कारहरू भएका छन् । जस्तो हकदैया सम्बन्धमा उदारवादी व्याख्या गरिनु, प्रशासनिक क्रियाकलापमा न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने

^{५८} *Ibid.*

^{५९} *Ibid.*, p. 93.

^{६०} *Ibid.*, p. 94.

तरिकामा विकास गर्नु, नियमित निकाय तथा समय-समयमा स्थापित हुने नयाँ संस्थाहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवादका पक्षबाट सहभागी भई कार्य गर्नु आदिलाई लिन सकिन्छ । यसबाट केही निश्चित कार्यक्रमहरूमा प्रशासन, व्यवस्थापिका र सामाजिक सरोकारसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरूमा सुधार भएको पाइन्छ । समग्र मूल्याङ्कन गर्ने हो भने यसमा प्राथमिकस्तरको विकास अन्तिम हदसम्म भएको छ । यसका साथै केही निश्चित किसिमका शक्ति र सामाजिक स्वतन्त्रतामा केही स्तरीय विकास पनि भएका देखिन्छन् । तर जनतालाई न्याय दिने कुरा केवल शब्द जालमा मात्र विकास भएको छ भनिन्छ ।^{६९}

सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई समर्थन गर्नमा हकद्वैयाको सिद्धान्तले सबभन्दा बढी भूमिका खेलेको छ । सुरुको परम्परावादी कानुनी सोचमा एउटा व्यक्ति, जसले आफ्ना गुमेका अधिकार प्राप्त गर्न अदालत समक्ष प्रवेश गर्दा आफ्नो निर्विवाद हकाधिकार अरूले हरण गर्नु भन्ने कुरा पुष्टि गर्नु पर्दथ्यो । यस किसिमको पद्धति निजी कानूनमा मात्र सीमित भएर गरिन्थ्यो र सार्वजनिक सरोकारको विवादमा भने त्यसवखत प्रयोगमा आउन सकेको थिएन । तर कानुनी पद्धतिको विकास क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा पनि हकद्वैयाको सिद्धान्तले समर्थन प्राप्त गर्न सफल भयो । सुरुका अवस्थामा यसको प्रयोग गैह्र कानुनी थुनामा रहेका व्यक्तिको हकमा अरू व्यक्तिबाट बन्दी प्रत्यक्षिकरणको रिट दायर गर्न पाउने कार्यको समर्थनबाट भएको हो । यस किसिमको उदार कार्यबाट गैह्र कानुनी थुनामा रहेका व्यक्तिको हकाधिकार संरक्षण गरी थुनाबाट मुक्ति दिलाउन ठूलो सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ । अर्कोतर्फ व्यक्ति गैह्र कानुनी थुनामा परेको हो होइन भनी एकिन गर्न अदालतलाई पनि सहयोग पुऱ्याएको छ । अन्यथा त्यस्ता व्यक्तिको हकाधिकारमा असर परेको देखादेख्दै पनि अदालत लगायत कसैले केही उपचार गर्न सक्ने अवस्था थिएन । यसले गर्दा एउटा गैह्र कानुनी बन्दीको स्वतन्त्रता सधैं अपहरित र कुन्ठित भइरहन्थ्यो । यसरी समग्रमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास सधैं व्यक्तिको सार्वजनिक स्वतन्त्रताको समर्थनमा अग्रसर भएको देखिन्छ ।

हकद्वैयासम्बन्धी कानून मजबुत नीतिको रूपमा समर्थन प्राप्त गर्दै विकसित भएको नियम हो । यसलाई सदुपयोग गर्न भारतीय जनताहरूमा पर्याप्त साहस बढेको छ र अधिकार प्राप्तिका लागि सरकारलाई चुनौति दिन पछि परेको देखिदैन ।

^{६९} *Ibid.*

सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयमा मनासिव कारण देखाई अदालत प्रवेश गर्नु पर्ने हुँदा जो सुकैलाई अदालतले हकदैयाको कारण देखाई प्रवेशमा रोक लगाउँदैन । यसका लागि अदालतले हकदैयासम्बन्धी सिद्धान्तमा उदारीकरण गर्दै आएको छ । आफ्नो हकाधिकार वा सरोकारमा प्रत्यक्ष असर परेको नभए पनि सार्वजनिक हित र भलाई गर्ने सोच लिएका जोसुकै व्यक्ति वा निकायले पनि आफ्नो सार्वजनिक कर्तव्य महसुस गर्दै सामूहिक सरोकारको रक्षा गर्न अदालतको ढोका घच्चच्याउँदछ भने त्यस वखत हकदैयासम्बन्धी प्रश्नले उसलाई रोक्दैन । सार्वजनिक सरोकारको विवाद लिएर अदालत प्रवेश गर्ने सबैलाई छुट रहन्छ ।^{६२}

भारतको सर्वोच्च अदालतले मुख्य गरी भारतका अनविज्ञ र गरिब जनताहरूका मौलिक अधिकारको संरक्षण गर्दै ती अधिकारको निश्चितता प्रदान गरेको छ । सार्वजनिक सरोकारको विवादमा हकदैयासम्बन्धी नियमलाई उदारवादी सोचको समर्थन प्राप्त गर्न निम्न कुरामा ध्यान पुऱ्याउन जोड दिएको देखिन्छ ।^{६३}

- (१) समाजमा आफ्नो अधिकारको नामोच्चारण गरी उपभोग गर्न नसकेका गरिब र पीडित जनताका अधिकार उपलब्ध गराउन अदालत सक्षम छ भन्ने देखिनु पर्दछ ।
- (२) मुलुकको शासन सञ्चालन इमान्दारीपूर्वक चलेको छैन वा अपर्याप्त छ भन्ने सार्वसाधारणको चिन्ताको विषय बनेको छ भन्ने कुरा निजी वा सामूहिक रूपमा उठाउन जनता सक्षम छन् भन्ने देखिनु पर्दछ ।
- (३) संवैधानिक कार्यविधि पूरा गरी पूर्पक्ष गर्ने कार्यमा सार्वजनिक सहभागिता बढाउनु सक्नु पर्दछ ।

भारतको सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश पि.एन. भगवतीले *एस.पी. गुप्ता विरुद्ध प्रेसिडेन्ट अफ इन्डिया*^{६४} (जसलाई *न्यायाधीशहरूको सरुवासम्बन्धी मुद्दाको नामले चिनिन्छ*) को मुद्दामा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा समर्थन प्राप्त गर्न हकदैयासम्बन्धी उदारवादी अवधारणाको सोचलाई विकास गराएर संस्थागत विकास गर्दै गरिब जनताप्रतिको अन्याय, शोषण र अधिकार अपहरणमा परेका व्यक्ति वा समुदायलाई उपचार गर्ने साधन बनेको छ । सार्वजनिक सरोकारको विवादले कुनै

^{६२} S.P. Sathe, *Judicial Activism in India*, (2002), p. 202.

^{६३} *Ibid.*

^{६४} AIR, (1982), S.C. 149.

एक व्यक्तिसँगको समर्थन नगरेर समग्र वर्ग वा समूह, जो आफ्ना अधिकारको अपहरण भै शोषणको शिकार बन्नु परेको छ वा अन्याय र अत्याचार सहन बाध्य हुनुपरेको छ वा संविधान र कानुनले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरू उपभोग गर्नबाट वंचित हुनु परेको छ, साथै त्यस्ता वर्ग वा समुदाय जो आफूलाई परेको दुःखको कारण देखाई कानुनी उपचारको प्रस्ताव लिएर अदालत प्रवेश गर्न सक्ने अवस्था पनि छैन त्यस्ता वर्ग वा समूहको अधिकार प्राप्तिका लागि सम्बन्ध राख्दछ। यस्तै यसले शासकीय दवाव वा कानुनविहीन अवस्थाबाट शिकार बन्नुपरेकाहरूलाई सहयोग गर्दछ। यस किसिमको नयाँ सिद्धान्त भारतको सर्वोच्च अदालतले *सुनिल वत्रा विरुद्ध दिल्ली प्रशासन*^{६५} को दोस्रो मुद्दामा विकसित गरेको छ। यसका साथै भारतको सर्वोच्च अदालतले न्यायिक मूल्याङ्कन गरी सार्वजनिक सरोकारको विवाद समाधान गर्नु परेमा *परम्परावादी व्यक्तिगत हकदेयालाई परिवर्तन गरेर समूहगत प्रतिनिधित्व गराउँदछ* भनिएको छ।^{६६}

भारतको न्यायपालिकाले सामाजिक न्याय र कानुनको शासनमा देखापरेका कठोरपनलाई हटाएर संवैधानिक तथा कानुनी अधिकार उपलब्ध गराउँदछ। यस क्रममा जहाँ कानुनी गल्ती गरेको वा कुनै व्यक्ति वा निश्चित वर्गका व्यक्तिले संविधान वा कानुनी अधिकारको उलङ्घन गरेको वा कुनै आधिकारिक कानुनको अभावमै पनि संविधान वा कानुनको अवस्था र परिस्थिति विपरीत कार्य गरेको भनी भार ग्रहण गराई कानुनी पीडा गराइन्छ वा यस किसिमको कानुनी गल्ती वा कानुनी पीडा वा अवैधानिक भार ग्रहण गर्न धम्की दिइन्छ भने त्यहाँ पीडित व्यक्ति वा निश्चित वर्गका व्यक्तिले आफ्नो गरिबी, सहायताविहीन, असक्षम, सामाजिक वा आर्थिक बेफाइदाका अवस्थाका कारण अदालतमा उजुर गरी सफाई लिन असमर्थ देखिन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा उल्लेखित पक्षको तर्फबाट सर्वसाधारण कुनै व्यक्तिले उचित निर्देशन वा आदेशको लागि भारतको संविधानको धारा २२६ बमोजिम उच्च अदालतमा रिट दायर गरी उसका कानुनी तथा संवैधानिक हकाधिकार संरक्षण गर्न सक्दछ। यस्तै निश्चित वर्गका व्यक्तिको मौलिक अधिकार उलङ्घन भएमा सर्वोच्च अदालतले संविधानमा धारा ३२ बमोजिम उजुरी दर्ता गर्न सक्दछ। त्यसरी दर्ता हुन

^{६५} AIR (1980), S.C. (1979), p. 1589.

^{६६} Municipal Council, Rallam, Vs. Varadi chand (1980), 4 S.C. pp. 170-71.

आएका उजुरीलाई न्याय पालिकाले न्यायिक मूल्याङ्कन गरी त्यस्ता व्यक्ति वा निश्चित वर्गका व्यक्तिले पीडित बन्नु परेको वा उनीहरू विरुद्ध गरेको कानुनी गल्तीको खोजी गरी न्यायिक उपचार गर्दछ भनी सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई अदालतले पूर्ण समर्थन गरेको पाइन्छ।^{६७}

यसरी नै आज्ञात रिक्सा चालक संगठन विरुद्ध पंजाव राज्य^{६८} को मुद्दामा सहयोगात्मक वा एकैसाथ मिलेर काम गर्नुपर्छ भन्ने निर्णय भएको छ। उक्त मुद्दामा पंजाव रिक्सा (रिक्साको नियमितता) सम्बन्धी ऐन, १९७५ ले आफैँ रिक्सा मालिक बनी चालक अनुपतिपत्र लिएर रिक्सा चलाउन पाउने र रिक्सा लिएर अर्कालाई भाडामा चलाउन दिनेलाई चालक अनुमतिपत्र नदिने व्यवस्था गरेको थियो। यस कानूनले मालिकको रिक्सा चलाएर जीवनयापन गर्नुपर्ने कैयौँ मद्दुरलाई बेरोजगारी बन्न बाध्यता सिर्जना गरायो। उनीहरू आफ्नै रिक्सा खरिद गरी रिक्सा मालिक बन्ने र रिक्सा चलाउने इच्छा गर्दा गर्दै पनि गरिबी र पिछडिएको सामाजिक तथा आर्थिक कारणले गर्दा सम्भव थिएन। यसले संविधानको धारा १९(१)(जि) अनुसार निश्चित गरेको कसैको व्यापार, व्यवसाय वा पेशा गर्ने अधिकारबाट रिक्सा चालकहरूको अधिकार कृण्ठित भएको थियो। जसले गर्दा उक्त ऐनलाई चुनौति दिँदै रिक्सा चालकको अधिकार प्राप्तिका लागि सर्वोच्च अदालतमा उजुर पत्थो। त्यसपछि सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश कृष्ण ऐरले उत्सुकता देखाउँदै उक्त कानूनलाई व्यवहारमा उतार्न सरकारले योजना बनाई रिक्सा चालकहरूलाई पंजाव राष्ट्रिय बैंकबाट रिक्सा खरिद गर्न ऋण उपलब्ध गराएर रिक्सा दिलाई दिन आदेश भयो। यसको परिणामस्वरूप रिक्सा चालकले निश्चित समयावधिभित्र बैंकको ऋण चुक्ता बुझाउने गरी रिक्साको व्यवस्थापन भयो र व्यवस्थापिकाको मनसायअनुसार उक्त कानून व्यवहारमा उतार्न सकार सफल भयो। रिक्सा चालकहरू पनि अर्काको रिक्सा भाडामा लिएर जीवन र परिवारको गुजारा गर्नुपर्ने बाध्यताबाट मुक्त भई आफैँ रिक्सा मालिक बन्न सफल बनेकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादले समर्थन प्राप्त गरी अधि बढेको देखिन्छ।

यस किसिमले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी विषयमा अदालतबाट उदार र खुल्ला समर्थन देखाएकाले सामाजिक क्रियाकलापमा लागेका समूहहरूले

^{६७} *Ibid.*, f.n. No. 2.

^{६८} AIR, (1981), SC, 14.

समाजमा देखिएका खराब पक्षहरूको निरूपण गर्न अदालत समक्ष सजिलै जान सक्ने देखिन्छ । उदाहरणमा नागरिक स्वतन्त्रताको लागि जनसंगठन, प्रजातान्त्रिक अधिकारको लागि जनसंगठन, बढूवा मुक्ति मोर्चा, अखिल भारतीय समाज कर्मचारी संघ, वनवासी शिव आश्रम आदि सामाजिक समूहहरू देखिन्छन् । यस्तै व्यक्तिको रूपमा स्मरण गर्नु पर्दा एम.सी. मेहता, सिला वर्षा, शिव सगर तिवारी, एस.पी. गुप्ता, उपेन्द्र बक्सि जस्ता व्यक्तिहरू सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयलाई लिएर अदालत प्रवेश गर्न सफल र योग्य बनेका देखिन्छन् । किनकि तिनीहरूको अडानमा विश्वास गरेर अदालत परिचालित भई अगाडि बढेको छ । उनीहरू पनि असमर्थ र पीडित जनताका हक अधिकार प्राप्तिका लागि सधैं जागरुक भएर लागेका छन् । उदाहरणका लागि परीक्षणका लागि अधीनमा राखेका कैदी,^{६९} कैद गृहमा रहेका कैदी,^{७०} संगठित हुन नसकेका मजदूरहरू,^{७१} बढूवा मजदूर,^{७२} भाडा तिरेर अर्काको घरमा बस्ने डेरावालहरू,^{७३} न्यायिक कानूनको अभावमा बालबालिकाको कारवाही,^{७४} बालिकालाई वेश्यावृत्तिमा लगाउनबाट रोक्नु,^{७५} हिरासतमा रहेका महिलाको सुरक्षा,^{७६} जस्ता विषयहरूमा अदालतलाई सूचना प्राप्त गराई ध्यान केन्द्रित गराउनुले पनि सार्वजनिक सरोकारको विकासलाई समर्थन गर्दछ ।

यसरी सार्वजनिक सरोकारको समर्थनको आधारबाट अघि बढेको विकासक्रम सन् १९७० को दशकका दिनहरूमा गरिव र पिछडिएका असहाय भारतीय जनताको अपहरित मौलिक तथा कानुनी अधिकार उपलब्ध गराउने पक्षमा नै बढी केन्द्रित भएको देखिन्छ । यसका साथै भारतको सर्वोच्च अदालतले पनि कुनै कन्जुस्याइ नगरी भारतीय संविधानको धारा २१ मा अडेर खुल्ला व्याख्या गर्ने क्षमता प्रदर्शन गरेको पाइन्छ । यसबाट असहाय समूह र वर्गका भारतीय जनताहरूको मानव अधिकार तथा संविधानान्तर्गतका मौलिक तथा कानुनी अधिकारको क्षेत्रमा

^{६९} Hussainara Khatoon Vs. Bihar Air (1979) SC 1360 (1980), I SCC 81.

^{७०} Gourav Jain Vs. India (1997) 8 SCC 114.

^{७१} Dr. Upendra Baxi Vs. U.P. (1983) 2 SCC 308.

^{७२} Sunil Batra Vs. Delhi Administration AIR (1978), SC 1675.

^{७३} U.P.D.R. Vs. India AIR (1982) SC 1473.

^{७४} Bandhua Mukti Morcha Vs. India AIR (1984) SC 802 (1984), 3 SCC 161.

^{७५} Olga Tellis Vs. Bombay Municipal Corporation (1985) 3 SCC, 545.

^{७६} Munra Vs. State of UP, AIR (1982) SC 806.

संवैधानिक तथा कानुनी वैधानिकता निश्चित गरी सार्वजनिक सरोकारलाई समर्थन गर्दै विकसित गर्न मार्गदर्शन गरेको देखिन्छ ।

३.३.२ सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दाको प्रारम्भ गर्ने तरिका

भारतमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई परिचालन गरी मूर्तरूपबाट विकसित गराउन न्यायाधीश, कानूनका प्राध्यापक, कानून व्यवसायी र पत्रकारहरू अग्रपंक्तिमा उभिएका देखिन्छन् । अर्कोतर्फ पीडित व्यक्ति वा समुदाय कानुनी अधिकारबाट वञ्चित भएर शोषित, पीडित बनि अन्तिम छुटकारका लागि पर्खाईमा बसेका छन् । यसको उपचारका लागि सर्वोच्च अदालत प्रभावशाली रूपमा परिचालित भएर समुदायका अधिकारहरू न्यायशास्त्रीय आधारबाट उपलब्ध गराउन तत्पर रहेको छ । उपेन्द्र बक्सले यसलाई सर्वोच्च अदालतको महत्त्वपूर्ण अधिकार क्षेत्र भनी स्वीकार गरेका छन् ।^{७७} यस अधिकारक्षेत्रले न्यायाधीशहरूको सरुवा सम्बन्धी मुद्दा^{७८} मा पूर्ण वैधानिकता प्राप्त गरी विकसित हुन सुरु गरेको पाइन्छ । यस्तै यातनाका घटना, कैदीहरूमा अधिकतम शोषण, समाजमा छुवाछुत, बँदूवा मजदूर, बालबालिका र स्वास्थ्य मानिसलाई हिरासतमा संरक्षण दिन नसक्नु जस्ता विषयहरू प्रष्फुटित भई प्रदर्शित गरिनुले सार्वजनिक सरोकारको सोचमा विकास गराएको छ । यसले नागरिकमा सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दाको श्रोत र साधनको खोजी गर्ने समूहलाई उत्सुक र प्रभावित पनि गराएको छ । यसको परिणामस्वरूप सार्वजनिक भावना भएका नागरिक वा संगठनहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा कारवाही हुन योग्य छन् भनी मापन तथ्यका आधारमा समर्थन गर्दै अदालती कारवाही सुरु गर्न सक्छन् । यसरी कारवाहीको प्रस्ताव गर्नेहरू वास्तविक दुःख पाएका पीडित नहुन सक्छन्, तर दुःख पाएको कारण खोली पक्ष र अदालतलाई सहयोग पुऱ्याउने कार्यमा भने उनीहरू पछि हट्दैनन् । उदाहरणका लागि भागलपुरमा अन्धो माथि गरिएको व्यवहारसम्बन्धी मुद्दा, विहारको हिरासतमा रहेकी महिला माथिको अमानवीय व्यवहारसम्बन्धी मुद्दा, अजमिर निर्माण कम्पनीका कामदारहरूको मुद्दा, मुम्बैको घरभाडासम्बन्धी मुद्दा,

^{७७} *Ibid.*, f.n. No. 14, p. 102.

^{७८} *Ibid.*

आग्राको घरेलु हिंसाबाट महिलालाई संरक्षणसम्बन्धी मुद्दा आदिलाई लिन सकिन्छ।^{७९} यस किसिमले सरकारको कानुनविहीनता, म्याद नाघ्नु, अचाकली दमन, संवैधानिक तथा कानुनी अधिकारको उलङ्घन आदि जस्ता विषय^{८०} मा पक्षलाई पूर्ण सहयोग गरेको पाइन्छ।

यसरी नै सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दाको सुरुवात गर्ने तरीकालाई उदाहरणबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ। यसमध्ये *हुस्निरा खातुनको मुद्दा*^{८१} मा कपिला हिङ्गोरानीले समस्याको विषयमा सङ्केत गर्दै हुस्निरा खातुनलाई विहार राज्यले परिक्षणको लागि हिरासतमा राखेको समयमा चरम यातना दिएको र उनी सशक्त विरामी पर्दा राज्यले उनको उपचार गर्ने तत्परता नदेखाएको भनी अदालतमा उजुरी दायर गरियो। यस्तै विषयवस्तुलाई किटान गर्दै *खत्री विरुद्ध विहार राज्य*,^{८२} को मुद्दामा व्यक्तिलाई पक्राउ गरेपछि कानुनी कारवाही गर्नुको सट्टा प्रशासकले के कस्तो निर्दयी र असभ्य व्यवहार गर्दछन् भन्ने खुलासा गर्दै मुद्दा दायर भएको छ। त्यति मात्र होइन प्रहरीले संविधानको धारा २१ को उलङ्घन गरी हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई बर्बर यातनापश्चात अन्धो बनाको असक्त व्यक्तिको मौलिक अधिकारमा कस्तो प्रभाव परेको छ भन्ने उजागर गर्दै त्यस्ता पीडित व्यक्तिले आफ्नो आँखाको दृष्टि गुमाउनु परेवापतको क्षतिपूर्ति पाउनुपर्ने संवैधानिक अधिकार रहेको पनि उक्त मुद्दामा उल्लेख छ। आग्रा बासीले आफ्नो घर संरक्षणको क्रममा स्वास्नी मानिसप्रति कस्तो दुर्व्यवहार गर्ने चलन छ भन्ने विषयलाई लिएर मुद्दा दायर भएको पनि पाइन्छ।^{८३} उपेन्द्र बक्सले सन् १९८२ मा *गान्धि शान्ति आधारशीलालाई सघाउँदै मध्य प्रदेश राज्यको विरुद्धमा राज्यका बद्वा श्रमिकलाई ज्यालावापत खेसरी दाल* दिने प्रचलन रहेकोमा खेसरीको दाल खाँदा सजिलै नियन्त्रण गर्न नसकिने रोग लाग्ने भएको कारण ज्यालावापत खेसरी दाल दिने कार्य रोक लगाउन अदालतमा सार्वजनिक सरोकारसम्बन्धी मुद्दा दायर भएको तथ्य पनि छ।^{८४} अदालत आफैले चासो राख्दै मद्रास कारागारमा *नक्सलाइटलाई* दिएको अमानवीय यातनाको

^{७९} *Ibid.*

^{८०} Paramananda Sing, *Access of Justice: Public Interest Litigation and the Indian Supreme Court*, Delhi: Law Review, Vol. 10-11, (1981-82), p. 156-57

^{८१} *Ibid.*, f.n. No. 28.

^{८२} AIR (1981), S.C.C. 623.

^{८३} Upendra Baxi Vs. State of U.P. (1981) 3 Scal 1137.

^{८४} Jyoti Prakash Vs. State of Madhya Pradesh Filed in May (1982).

अवस्थाको जानकारी लिई कारवाही अघि बढाउन जेलमा अनुसन्धान गरेर मुद्दाको प्रारम्भ गरेको पनि देखिन्छ।^{५५} कानपुर कारागारका ७५ जना बालसमलिङ्गीय क्रियाकलापको कारण पीडित बन्नु परेको कुरा *हिन्दूस्थान टाइम* ले अनुसन्धान गरी अदालतमा कानुनी कारवाहीको लागि मुद्दा दायर गरेको र यसरी नै मध्य प्रदेशको छत्रपुरा कारागारमा बालबालिकालाई कैदमा अमानवीय र कठोर यातना दिएको घटनालाई उजागर गर्दै अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दा प्रारम्भ गरेको पनि तथ्यले पुष्टि गर्दछ।^{५६}

भारतमा सामाजिक क्रियाकलाप समूह सरकारको कानूनविहीन अवस्था र जवरजस्ती दवावका विरुद्धमा अदालतलाई सूचना दिई मुद्दा आरम्भ गर्न सक्रिय भएर लागेका पनि पाइन्छन्। उदाहरणमा नागरिक स्वतन्त्रताको संरक्षणका लागि जनसंगठन, प्रजातान्त्रिक अधिकारका लागि जनसंगठन (यसमा वरिष्ठ अधिवक्ताहरूले नेतृत्व दिएका थिए), उपभोक्ता शिक्षा र अनुसन्धान केन्द्र, सामाजिक कार्य र कानुनी विचारका लागि संगठन आदिलाई लिन सकिन्छ। अर्कोतर्फ देशका विभिन्न भागमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद मानिने विषयवस्तुले पनि निकै ठूलो फड्को मारेको छ। यस क्रममा न्यायमूर्ति पि.एन. भगवतीको संयोजकत्वमा गठित आयोगले कानुनी सहायता परियोजनालाई लागू गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गर्न आधिकारिक इकाई स्थापित गर्ने सल्लाह दिएका थिए। उक्त सल्लाहलाई मनन गरी उच्च अदालत रहेका धेरै ठाउँहरूमा इकाई स्थापित भए। यसरी नै कानुनी सहायता उपचार केन्द्रहरू पनि सार्वजनिक सरोकारको विवाद हेर्ने इकाईको गतिमा सम्मिलित भए। उदाहरणमा सार्वजनिक सरोकार सेवा कोचिन, सार्वजनिक कानुनी सहायता उपचार केन्द्र जम्सदेपुर, सार्वजनिक कानुनी सहायता योजना राजपाल र यस्तै अन्य निकायलाई लिन सकिन्छ।^{५७}

उल्लेखित तथ्याङ्कका आधारमा निचोड निकाल्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी वहसले परम्परावादी सोच रहेका कानून व्यवसायीको दृष्टि र समझ भन्दा फरक भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। सार्वजनिक सरोकारको विवादमा चासो राख्ने कानून व्यवसायीको समूह निश्चित उद्देश्य राख्दै परिचालित र सम्बेदनशील

^{५५} Ghanshyam Pardesi Vs. State of Tamil Nadu, W.P. Nos. 2261/80, 3947/81, 4252/81.

^{५६} Association for Social Action and Legal Thought Vs. State of Madhya Pradesh, W.P. No. 8332 of (1981).

^{५७} *Ibid.*, f.n. No. 39, p. 166.

बन्त सक्रियता पूर्वक लागेका देखिन्छन् । त्यस्ता कानुन व्यवसायी समूहको मुख्य उद्देश्य चलिरहेको विद्यमान परिस्थितिबाट सचेत र सजग बन्दै भविष्यको लागि निर्माण गरिएका खराब कानुनलाई सार्वजनिक रूपमा तिरस्कार र राम्रा कानुनलाई समर्थन गर्न सक्ने सामाजिक क्रियाकलापमा वृद्धि गराउँदै सहकार्य गर्न सक्नु रहेको छ । यसका साथै वैकल्पिक प्रमाण दिएर अस्थिर अवस्थामा रहेको कानुनी प्रक्रियालाई सकेसम्म स्थिर गराउँदै लानसक्नु पर्छ । परम्परावादी कानुन व्यवसायीहरू मानव जीवनको *लामो लक्ष्य*का सम्बन्धमा केवल छलछाम मात्र गर्दछन् र सामाजिक सुधारमा वचनवद्ध भएजस्तो वहाना गर्दै समाजलाई अलमल्याउने कार्य गर्दछन् । यसरी सार्वजनिक भावना बोकेको न्यायका सम्बन्धमा समकक्षीहरूले हानाथाप गरेर अमैत्रीपूर्ण विशेषता देखाए पनि न्यायको विचार आफै विकसित हुन् भने रोकिएको छैन र यो क्रमिक रूपमा अधि बढिरहन्छ ।

३.३.३ सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत सामाजिक तथा आर्थिक न्याय प्राप्त गर्ने तरिका

भारतीय संविधानको प्रस्तावनामा सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक न्याय प्राप्त हुने घोषणा गर्दै नागरिकहरूलाई न्यायको पक्षमा निर्धक्क बनाएको छ । यसका अतिरिक्त विचारको स्वतन्त्रता, धार्मिक आस्थामा विश्वास राखी पूजा गर्न स्वतन्त्रता, कानुनको अगाडि समानता र समान अवसर जस्ता विषयहरू *मौलिक हक*मा निश्चित गरेको छ । यस्तै संविधानको भाग-५ मा *राज्य निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिको* व्यवस्था गर्दै विभिन्न किसिमका लोककल्याणकारी सिद्धान्तहरू समावेश गरेको छ । *राष्ट्रिय इच्छा* पूरा गर्ने उद्देश्यबाट संविधानमा व्यवस्था गरेका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीति भने विवादको रूपमा अदालतमा दर्ता गराई अदालतबाट निर्णय गराएर लागू गराउन सकिदैन । तर यी सिद्धान्तलाई देश र राज्यका सरकारले कानुन निर्माण गर्ने क्रममा आधारभूत वैधानिक मार्गदर्शनको रूपमा मान्नु पर्ने हुन्छ ।^{५५} राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिले आधारभूत रूपमा सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक न्यायमा ध्यान आकर्षण गराउँदछ । यसै गरी संविधानको मुटुको रूपमा रहेको भाग तीनले जनताका मौलिक अधिकार निश्चित गर्दछ । संविधानको उद्देश्यअनुसार प्रस्तावनाले निश्चित गरेका यी अधिकारहरू

^{५५} Mohan Banjade, "Horizon of Public Interest Litigation Indian Experience", Nyayadoot Bi-Monthly, 1996, (English Special Issue), Vol. 7, No. 88, p. 56.

सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयवस्तु हुन् र यिनलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादका माध्यमबाट सहज किसिमले प्राप्त गर्न सकिन्छ । संविधानमा उल्लेखित मौलिक अधिकारहरूलाई अदालतबाट सजिलै लागू गर्न सके पनि राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूलाई भने सहज किसिमले लागू गर्न सकिँदैन, तर पनि भारतको सर्वोच्च अदालतले यी दुवै भागलाई सकारात्मक व्याख्या गर्दै सामाजिक तथा आर्थिक पक्षबाट कमजोर देखिएका समूहलाई संविधानले व्यवस्था गरेअनुसारको न्याय उपलब्ध गराउन सक्रिय रहेको देखिन्छ ।

भारतको सर्वोच्च अदालतबाट न्यायिक सक्रियता देखाई यथार्थवदी आधारमा सर्वसधारणमा न्याय वितरण गर्ने र सामाजिक तथा आर्थिक न्याय प्राप्त गर्ने कार्यको प्रयास लगातार विकसित भैरहेको छ । यस क्रममा न्याय वितरणको नामाकरण गर्नु भनेको सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउनु हो । अदालतका न्यायाधीशहरू सामाजिक सक्रियतामा विश्वास लिन्छन् । यो सामाजिक सक्रियताले प्रत्यक्ष रूपमा सामाजिक न्यायतर्फ फाइदा पुऱ्याउँदछ । एउटा आधुनिक न्यायपालिकामा सामाजिक न्यायका तथ्यहरूको खाका तैयार नगरिकन लामो समयसम्म सामाजिक र राजनीतिक वैधानिकता प्राप्त गर्न सकिने अवस्था देखिँदैन । अझ भारतको आधुनिक न्यायपालिकाले त सामाजिक सक्रियतालाई ज्यादै जटिल र चुनौतीपूर्ण कामको रूपमा सामना गर्नुपरेको छ । भारतको सर्वोच्च अदालतले सर्वसाधारण नागरिकहरूमा धेरैजसो संबैधानिक विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत प्रयोग गरेर सामाजिक न्याय फैलाउन सधैं तत्पर रहेको देखिन्छ । तर भारतको सर्वोच्च अदालतको लामो समयावधिलाई स्मरण गर्ने हो भने विसृङ्खलित र दवावमा परी पीडित भएर अन्तिम आश्रमय लिन आएकाहरूलाई कानुनी टालटोल गर्ने बाटो मात्र गरेको पाइन्छ ।^{८९} भारतको सर्वोच्च अदालतले राजनीतिक न्यायलाई पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत समान अवसर दिएको छ ।^{९०} यसका अतिरिक्त दोषी प्रमाणित गरेर लामो समयसम्म कैद सजाय भोग्ने निर्णय गरी कैदमा राखिएका कैदीलाई माथिल्लो अदालतले आदेश गरी छुटकारा दिन पनि सक्दछ । त्यस्तै सर्वोच्च अदालतले नागरिकका संबैधानिक अधिकार उपलब्ध गराउने क्रममा निर्देशन दिएर अभियोग लगाई परीक्षणमा

^{८९} P.N. Bhagwati, *Judicial Activism and Public Interest Litigation*, Vol. 23, (1985).

^{९०} *Ibid.*, f.n. No. 47.

राखिएका गरिब, र असहाय सबैलाई खुल्ला कानुनी सहायता उपलब्ध गराउन सक्छ । मानवीय मूल्यमान्यताका साथ बाँच्न पाउनु मानव अधिकारको कुरा हो भन्ने कुरा अदालतले विर्सिएको हुँदैन । अर्कोतर्फ मानवीय उपचारसम्बन्धी अधिकार उपलब्ध गर्नु भनेको सबैलाई न्याय वितरण गर्ने महत्त्वपूर्ण न्यायिक अवधारणा विकसित गर्नु हो भन्ने देखिन्छ ।

भारतको सर्वोच्च अदालतले सामाजिक, आर्थिक न्यायको खोजीमा लागेका विभिन्न मुद्दाहरूमा चासो राखेको देखिन्छ । यसको उदाहरणमा बद्वा मुक्तिमोचा^{९१} को मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले मानव मूल्य र मान्यताका साथ बाँच्न पाउने अधिकार, शोषित हुनबाट मुक्ति पाउने अधिकारको व्याख्या गरेबाट पुष्टि हुन्छ । यसले गर्दा अदालतले भारतको केन्द्रीय सरकार र राज्य सरकारलाई धेरैपटक निर्देशन गर्दै बद्वा श्रमिकलाई मुक्त गरी पुनर्स्थापित गराउन साथै उनीहरूलाई कानूनले तोके बराबरको पारिश्रमिक उपलब्ध गराउन आदेश गरेको छ । अर्को *रामकुमार मिश्र विरुद्ध विहार राज्या*^{९२} को मुद्दामा अदालतले निर्देशन गर्दै कामदार मजदूरले काम गरेबापत कानूनले तोकिदिएको निश्चित ज्याला दिन सरकारलाई निर्देशन जारी गरेको छ । यसरी नै *ओल्गा टेलिस विरुद्ध मुम्बै म्युनिसिपल कर्पोरेसन*^{९३} को मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले बुम्बैमा कम ज्यालामा काम गर्ने अधिकारविहीन मजदूरले उनीहरूको गुजारा चलाउन र त्यसको परिणामस्वरूप अपहरित जीवनयापन गर्नेका लागि काम गर्ने ठाउँको नजिकमा वैधानिक रूपले वास बस्न पाउनुपर्छ भन्ने आधारमा बसोवासको अधिकार स्थापित गरेको पनि पाइन्छ ।

३.३.४ न्यायपालिकाद्वारा सरकारलाई नीतिगत निर्देशन दिने तरिका

भारतको न्यायपालिकाद्वारा संघात्मक र राज्य सरकारप्रति लक्षित गरेर सार्वजनिक सरोकारको विवादका क्रममा उठेका तथ्यहरूको निरूपण गर्दै केही नीतिगत निर्देशन जारी गरेको देखिन्छ । यस क्रममा विभिन्न असहज परिस्थितहरू देखा परे पनि अदालतले सावधानीपूर्वक ग्रहण गर्दै व्यापक छलफल र विश्लेषण पछि नीतिगत सहमतिबाट निर्णय दिने गर्दछ । उदाहरणमा फर्मास्यूटिकल उद्योगले

^{९१} *Ibid.*, f.n. No. 33.

^{९२} AIR, (1984), S.C. p. 537.

^{९३} AIR (1986) SC 180, p. 200.

आवश्यक औषधि उत्पादन गर्दा राष्ट्रिय नीतिनियमअनुसर स्वदेशी औषधिजन्य तत्त्वलाई प्रयोगमा ल्याउन प्राथमिकता दिनुपर्ने कुरामा जोड दिदै निर्णय भएको छ।^{१४} उक्त निर्णयमा अदालतले जहाँ जनताको न्यून चाप छ, साथै जहाँ स्वास्थ्य र जीवनको लागि खतरा हुने कम भन्दा कम सम्भावना छ, त्यस्तो क्षेत्रमामात्र खतरनाक उद्योगको लागि स्थान निर्धारण गर्नु उपयोगी हुन्छ भनी नीतिगत निर्णय भएको छ। भारतको सर्वोच्च अदालतले यस किसिमको नीतिगत निर्णय कार्यान्वयन गराउन छुट्टै नयाँ समिति गठन गर्न समेत प्रोत्साहित गरेको छ। उदाहरणको लागि सर्वोच्च अदालतले नीतिगत निर्देशन गर्दै विशेष किसिमको वातावरण स्थापित गर्न लगाउने र त्यस्ता विभिन्न अदालतमा वातावरण विज्ञ न्यायाधीश रहनु उचित हुने समेत सल्लाह दिएको छ। त्यसका साथै हरित क्षेत्र (Green Belt) को अवधारणा विकास गराउँदै खतरनाक उद्योग स्थापित गरेका स्थानबाट एकदेखि पाँच किलोमिटर क्षेत्रभित्र हरित क्षेत्र कायम गरिनुपर्ने कुरामा पनि जोड दिएको देखिन्छ।^{१५} यसरी नै सर्वोच्च अदालतले प्राकृतिक वातावरणसम्बन्धी नीतिलाई प्राथमिकता दिदै शैक्षिक संस्थाहरूले कम्तिमा हप्ताको एक घण्टा पहिलो दश कक्षासम्मका विद्यार्थीलाई प्राकृतिक वातावरण कसरी संरक्षण र उन्नतशील बनाउने भन्ने सम्बन्धमा कक्षामा ज्ञान दिन लगाउन केन्द्रीय सरकारको कर्तव्य तोक्दै नीतिगत निर्देशन गरेको छ।^{१६} अदालतले अर्को मुद्दा^{१७} मा अस्पताललाई कस्तो किसिमको सुविधा उपलब्ध गराउन सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा सुक्ष्म तहको नीति निर्माण गरी सरकारले आवश्यक सुविधा दिनु पर्ने निर्णय भएको पनि पाइन्छ।

अदालतले देहव्यापार गर्ने वेश्या स्वास्नी मानिसबाट जन्मेका बालबच्चा छुट्टै वस्ती गृह (Hostels) मा राख्ने निर्देशन माग गरिएको सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी उजुरीमा निर्देशन हुँदा बालबालिकाको इच्छाविपरीत हुने गरी छुट्टै वस्ति गृहमा राख्न नमिल्ने आदेश गरेको छ।^{१८} बालबालिकाहरू कति देह व्यापारमा लागेका छन् भन्ने तथ्याङ्क निकाली सो तथ्याङ्कका आधारमा सामाजिक कल्याणका

^{१४} Vincent Parkulangara Vs. Union of India (1987) 2 SCC 165.

^{१५} M.C. Mehta Vs. Union of India (1986) 2 SCC 176-78 AIR (1988) SC 1115 at 1127.

^{१६} *Ibid.*, f.n. No. 47, p. 57.

^{१७} Rakesh Chandra Narayan Vs. State of Bihar AIR (1989) SC 348.

^{१८} Geurav Jain Vs. Union of India, AIR (1990) SC 292.

कार्यक्रम सञ्चालन गर्न प्राथमिकताका साथ सल्लाहकार समिति गठन गरी उक्त समितिको प्रतिवेदनअनुसार देहव्यापारमा लागेकाहरूको शरीर परीक्षण गरी उनीहरूलाई घरमा पुनःस्थापित गर्नु भनी आदेश भएको कुराले पनि सरकारलाई नीतिगत निर्देशन गरेको तथ्य पुष्टि गर्दछ।^{९९}

३.३.५ वातावरण संरक्षण

भारतमा गरिबी निवारण गरी मानव जातिको जीवनस्तर उठाउने कार्य गर्नु मानव समाजको मुख्य सरोकारको विषय बनेको छ । एकातिर मानव जातिकै समुन्नतिको निमित्त विकास र औद्योगिककरणको खाँचो छ भने अर्कोतिर वातावरण र मानवको जीउधनमा खतरा उत्पन्न गर्ने गरी अगाडि बढेको विकास र औद्योगिककरणले प्रत्युत्पादक अवस्था सिर्जना गरेको छ । यसैले वातावरणको संरण गर्दै दिगो विकासमा जोड दिनु भारत सरकारको कर्तव्य बनेको छ ।

भारतको संविधानले स्वच्छ वातावरणीय हकलाई मौलिक हकको रूपमा मान्यता प्रदान नगरे पनि धारा २१ ले बाँच्न पाउने जीवनको अधिकारलाई प्रत्याभूत गरेको छ । भारतको न्यायपालिकाले यही *जीवन रक्षाको अधिकार (Right to Life)* लाई व्यापक रूपमा प्रगतिशील व्याख्या गरी वातावरणीय हकलाई जीवनको अधिकारअन्तर्गतको अभिन्न अंगको रूपमा मान्यता प्रदान गर्दै विकसित गराएको छ । संविधानद्वारा प्रदत्त जीवनका व्यक्तिगत स्वतन्त्रताहरू निरपेक्ष होइनन् । देशको सार्वभौमिकता, राष्ट्रिय अखण्डता, स्वास्थ्य र सर्वसाधारणको हित प्रतिकूल हुने गरी पेशा रोजगारी लगायतका स्वतन्त्रता उपभोग गर्न पाइँदैन । वातावरण प्रदूषण हुने गरी उद्योग खोल्न पाइँदैन । सार्वजनिक सरोकार र हितलाई संविधानले सर्वोपरी मानेको हुँदा वातावरण संरक्षण पनि सार्वजनिक सरोकारको विषय बनेको छ । व्यक्तिले सर्वप्रथम बाँच्न पाउनु पर्दछ । स्वच्छ वातावरणमा मात्र व्यक्ति बाँच्न सक्छ, बाँच्न पाएमा मात्र अन्य हकहरू, जस्तै पेशा, रोजगारी, सूचनाको हक आदि उपभोग गर्न सक्ने हुन्छ । यसका अतिरिक्त धारा ५१.ए(जी) ले नागरिकहरूलाई समेत प्राकृतिक वातावरण, जंगल, ताल, नदी, जंगली जनावर र जीवित वनस्पति इत्यादिको संरक्षण र सुरक्षा गर्ने आधारभूत दायित्व सुम्पिएको छ । हुनत

^{९९} Vishal Jeet Vs. Union of India (1990) SC 1412-1416-17.

संविधानका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरू अदालतबाट लागू गराउन सकिँदैन, यद्यपि सरकारले उक्त नीतिभन्दा बाहिर गएर काम गर्न भने पाउँदैन ।

भारतका सर्वोच्च र उच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दालाई एउटा संयन्त्रको रूपमा प्रयोग गरी वातावरण संरक्षण सम्बन्धमा सक्रियता देखाएका छन् । स्वच्छ वातावरण पाउने अधिकार संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा अदालतबाट निर्णय हुँदा कानूनद्वारा सिर्जित उद्योगको उत्खनन कार्य बन्द गर्दा सयौं मानिस बेरोजगार होलान्, उनीहरूले खान नपाउलान्, यद्यपि स्वच्छ वातावरणको मूल्य ती सबैको भन्दा उच्च छ भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ ।^{१००}

यस्तै भारतको भोपाल ग्याँस दुर्घटना विश्व मानव जातिकै सबैभन्दा हृदयविदारक र दुःखदायी देखिन्थ्यो । मेथायल आइसोसाइनाइड ग्याँस चुहिएर भएको उक्त दुर्घटनामा कति मानिस मरे, कति घाइते भए र कति सम्पत्ति नष्ट भयो भन्ने सम्बन्धमा यथार्थ तथ्य आजसम्म किटान हुन सकेको देखिँदैन । तर पनि ४,००० मानिस मरे, दुईलाख घाइते भए र लाखौं सम्पत्ति नष्ट भयो भन्ने अनुमान गरेको पाइन्छ ।^{१०१} अदालतले भोपाल दुर्घटनाका पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति भराउनु सरकार र अदालतसमेतको कर्तव्य हो भन्दै बहुराष्ट्रिय कम्पनीले पनि निरपेक्ष रूपमा दायित्व वहन गर्नु पर्ने गरी निर्णय भएको थियो । अदालतले यस्ता दुर्घटनाबाट पीडितलाई संरक्षण गर्न, राष्ट्रिय स्वार्थको रक्षा गर्न नयाँ राष्ट्रिय नीति नै बनाउनुपर्ने कुरामा सुभावसमेत दिएको देखिन्छ ।^{१०२}

यसै गरी निवेदकले संविधानको धारा २१ द्वारा प्रदत्त जीवनको बाँच्न पाउने अधिकारअन्तर्गत वातावरणीय हकको निमित्त दावी लिएकोमा जीवनको अधिकारलाई विस्तार गर्दै खतरनाक पदार्थ उत्पन्न गर्ने उद्योग बन्द गराउने अधिकार राज्यसँग सुरक्षित छ र स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकार व्यक्तिसँग नीहित छ भन्ने फैसला भएको छ ।^{१०३} प्रत्येक नागरिकलाई सफा हावा र प्रदूषण मुक्त वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकार हुन्छ भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दै सार्वजनिक सरोकारको

^{१००} Rural Litigation and Entitlement Kendra, Deharadoon Vs. State of U.P. AIR (1985) SC 652.

^{१०१} Bharat Desai, "Crippling Delay, Bhopal Case," *India Today*, 14 July, (1997), p. 59.

^{१०२} AIR (1990), SC 273.

^{१०३} M.C. Mehata Vs. Union of India AIR (1987) SC 965.

विवादलाई विकसित गराएको पाइन्छ।^{१०४} यतिमात्र होइन वातावरण प्रदूषण गर्ने ठूला उद्योगहरूले करोडौं रूपैयाँ लगानीसहित हजारौं कामदारलाई रोजगारी दिएको भए पनि यस्ता उद्योगलाई वातावरण प्रदूषित गरेको आधारमा बन्द गर्ने आदेश दिएको छ।^{१०५}

३.३.६ कानुनी सहायताको अभ्यर्थना (आह्वान)

भारतमा कानुनी सहायता अभ्यर्थना (आह्वान) ले सामाजिक न्याय पद्धतिमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको देखिन्छ। सामाजिक न्याय पद्धतिले सबै जनतालाई समान संरक्षणको अवधारणा राख्दछ। यसको उद्देश्य सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक स्तर समान कायम गराउनु रहेको छ। यो अवधारणा लोककल्याणकारी राज्यको प्रभावले विकसित हुँदै आएको हो। एउटा आदर्श लोककल्याणकारी राज्य निर्माण गर्नका लागि सामाजिक न्याय पद्धतिका आधारमा सरकारले जनतालाई समान अवसर प्रदान गर्नुपर्छ। यसपछि मात्र प्रजातान्त्रिक आदर्श राज्यले लोककल्याणकारी राज्यको लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्दछ। प्रजातान्त्रिक मुलुकमा *कानुनको शासन* (Rule of Law) विना *सबैका लागि समान न्याय* उपलब्ध गराउन सक्दैन। कानुनको शासनका आधारमा सबै जनताले समान न्याय प्राप्त गर्न सकेमा कानुनी सहायता अभ्यर्थनाले पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गराउँदै आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न समर्थवान भएको सावित गर्दछ।

प्रजातान्त्रिक मुलुकका संविधानले जनतालाई समानताको आधारमा अधिकार उपलब्ध गराउनेतर्फ आकर्षित गराउँदै त्यस समाजका जनताहरूबीच सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि असमानता हटाउँदछ। तर यसका लागि हरेक व्यक्ति गरिबीले दरिद्रले गर्दा आफ्नै प्रयासबाट न्यायिक पहुँचमा पुग्न आर्थिक असमर्थ हुन्छ। त्यस परिस्थितिमा असमर्थलाई राज्यले जिम्मेवारी वहन गर्दै कानुनी सहायता उपलब्ध गराउनु कर्तव्य मानिन्छ। कानुनी सहायता भनेको समाजमा रहेका असमानतालाई मिलाउन सरकारले विशेष किसिमको जिम्मेवारी वहन गर्दै गरिब र कमजोर सदस्यका कानुनी अधिकार उपलब्ध गराउन सहयोग गर्ने कानुनी प्रक्रिया हो। यस कानुनी प्रक्रियाको माध्यमबाट शक्तिसम्पन्न र धनी वर्गबीच गरिब वर्गको पनि

^{१०४} *Ibid.*, (1992) 3, S.C. 256-260.

^{१०५} *Ibid.*, (1997), 1 SC 1271.

साभ्ना र समान मञ्च स्थापित गरी त्यसको माध्यमबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गराउनु हो ।

भारतमा राज्यले कमजोर पक्षका नागरिकलाई कानुनी सहायताको अधिकार उपलब्ध गराउनुपर्छ भन्ने कुराको प्रभावबाट सार्वजनिक सरोकारको विवाद विकसित भएको देखिन्छ । यसले अन्य प्रजातान्त्रिक मुलुकमा जस्तै भारतमा पनि कमजोर र गरिब जनताका लागि कानुनी सहायताको अधिकार उपलब्ध गराएको छ । यस किसिमको सहायता बिना मुलुकको खर्चिलो र महँगो न्याय पद्धतिमा कमजोर तथा गरिब जनताले न्यायको पहुँचमा प्रवेश गर्न सक्दैनन् । एउटा गरिब व्यक्ति कानुनी सहायताको अभावमा आफ्ना अधिकारहरूलाई अभ्यास गराई लागू गराउन असमर्थ हुन्छ । यस परिस्थितिमा राज्यले यदि कानुनी सहायता माग्ने अधिकार छैन भन्छ भने उसका अरू सबै अधिकार बेकाम सावित हुन्छन् । यसकारण भारतका कमजोर र दरिद्र नागरिकहरूका लागि यो अधिकार उपलब्ध हुनु अरू अधिकार प्राप्तिका लागि पनि उत्तिकै आवश्यक भएको महसुस गरिन्छ ।

भारतको संविधानमा कानुनी सहायताले स्थान प्राप्त गर्नु अघि कानुनी अस्तित्व स्थापित गर्न नसके पनि गरिब जनतालाई भने आकर्षण गराएको देखिन्छ । यस क्रममा सन् १९४९ मा मुम्बैमा *कानुनी सहायता समाज* नामक संस्था स्थापित गरियो ।^{१०६} यसै क्रममा मुम्बै सरकारले समाजका गरिब तथा असक्षम व्यक्तिलाई निःशुल्क कानुनी सहायताको सुविधा प्रदान गर्न सम्भव भए नभएको अध्ययन र परिक्षण गर्न आयोग गठन गरी काम लगाइयो । त्यसपछि भारतको केन्द्रीय सरकारले पनि सन् १९५२ मा भारतका सबै राज्यहरूमा कानुनी सहायताको कार्यक्रम लागू गर्न निर्देशन गर्दै पाँच वर्षभन्दा बढी कैद सजायको निर्णय भई कारागारमा रहेका असहाय सबैलाई राज्यको तर्फबाट कानुन व्यवसायीको सहयोग उपलब्ध गराउने गरियो । यसरी नै भारतको कानुन आयोगले पनि मुलुकभरमा आर्थिक असमानता र गरिबीले जकडिएका पक्षलाई कानुन सहयोगी उपलब्ध गराउन आवश्यक छ भनी प्राथमिकताका साथ सिफारिस गर्‍यो । त्यसपछि सन् १९७० मा भएको *राष्ट्रिय कानुनी सहायता गोष्ठिले* पनि कानुनी सहायतासम्बन्धी

^{१०६} Keshar Mani Aryal, "Concept of Right to Legal Aid and It's Application in Nepalese Senario," *Nyayadoot*, Vol. 140, (2060), p. 57.

अधिकारतर्फ ध्यान केन्द्रित गराउँदै कानुनी सहायता योजनाको विवरण पेश गरियो । तर कानुनी सहायतालाई जनताको मौलिक अधिकारको रूपमा संविधानले स्वीकार गरेको थिएन । तर पनि भारतीय सर्वोच्च अदालत र उच्च अदालतले भने संविधानको धारा १४ र २१ लाई फराकिलो व्याख्या गर्दै कानुनी सहायतासम्बन्धी अधिकारलाई मौलिक अधिकारभित्र स्थापित गर्ने प्रयास जारी थियो । उदाहरणको लागि *मेनका गान्धि विरुद्ध संयुक्त भारत*^{१०७} को मुद्दामा संविधानको धारा २१ को फराकिलो व्याख्या गरी जीवन रक्षाको अधिकारका लागि कानुनी सहायताको अधिकारलाई मान्यता दिएको छ । यस्तै सर्वोच्च अदालतले राज्यको कानुनी सहायता समितिलाई कारागारले फौजदारी अभियोगको परिक्षणमा राखेका नाबालकलाई कानुनी सल्लाह र सहायता उपलब्ध गराउन निर्देशन जारी गरेको पनि पाइन्छ।^{१०८}

यसरी नै भारतको सर्वोच्च अदालतले संविधानको धार ३९ (ए) को व्याख्या गर्ने क्रममा निःशुल्क कानुनी सेवालाई महत्त्व दिँदै कुनै व्यक्ति आर्थिक कारणले दुःख पाएको छ वा अरू असक्षमताको कारणले न्यायिक संरक्षणको अवसरबाट दविनु परेको छ भने त्यस्ता तत्त्वहरूबाट विचल्ली नबनी मनासिव, निष्पक्ष र न्यायिक प्रक्रिया पूरा गरी न्याय प्राप्त गर्न सकोस् भन्ने पवित्र उद्देश्यले निःशुल्क कानुनी सेवा उपलब्ध गराएको देखिन्छ।^{१०९} यसरी अदालतले निःशुल्क कानुनी सेवाको अधिकार भनेको अभियोग लागेका व्यक्तिलाई मनासिव, निष्पक्ष र न्यायिक प्रक्रियाका आधारमा सफाई दिएर धारा २१ ले निश्चित गरेको अधिकारलाई संरक्षण गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विकास गर्न आह्वान गरेको छ ।

यसरी अदालतले गरेको व्याख्याअनुसार निःशुल्क कानुनी सेवको अधिकार उपलब्ध गराउन पछि गएर भारतीय संसदबाट कानुनी सेवा अधिकार ऐन, १९८७ पास गरेको छ । यस ऐनले कमजोर पक्षका समुदायलाई निःशुल्क र निष्पक्ष कानुनी सेवा उपलब्ध गराउँदै न्यायिक संरक्षण गरेर सार्वजनिक सरोकारको विकास गर्नमा योगदान दिएको छ ।

३.३.७ बालबालिकाको न्यायिक हक प्राप्ति

^{१०७} AIR (1978).

^{१०८} Sheela Barse Vs. Union of India (1986) 3 SCC 596, 599.

^{१०९} *Ibid.*, f.n. No. 28.

बालबालिकालाई स्वतन्त्र मूल्यमान्यताका आधारमा स्वच्छ जीवन परिचालन गर्न पाउने मौका र सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्दछ । आजका बालबालिका भोलिका युवक भएकाले यिनीहरूलाई भारतको संविधानद्वारा संरक्षण गरी शोषण विरुद्ध साथै शारीरिक रूपले फालिएको वस्तु हुनबाट संरक्षित छन् ।^{११०} उनीहरूको संरक्षकत्वको निश्चित गर्दै ... कलिलो उमेरका बालबालिकालाई दुरुपयोग गर्न पाइने छैन र बालबालिकालाई स्वच्छ चालचलन साथै स्वतन्त्र र वडप्पनको अवस्थाका सुविधा र मौका उपलब्ध गराउनु पर्दछ भनिएको छ ।^{१११}

भारतको सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत पर्न आएका मुद्दामा बालबालिकाको हित र भलाई गर्दै निर्णय गरेर बालबालिकासम्बन्धी न्यायिक पद्धतिलाई विकसित गराउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । उदाहरणको लागि एम.सी. मेहता विरुद्ध तामिल्नाडु राज्य^{११२} को मुद्दामा सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बद्ध गराउँदै १४ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई खतराजन्य उद्योग, खानी वा अन्य यस्तै खतराजन्य कार्य गर्न नपाउने गरी रोक लगाउन दावी लिएको थियो । अदालतले उक्त मुद्दाको निर्णय गर्दै राज्याधिकारीले लाखौं बालबालिकालाई अवैधानिक तरीकाबाट सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रमा काम गर्न लगाई उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक र मानवीय अधिकार उलङ्घन गरेकोमा सो कार्य गर्न रोक लगाउँदै बालबालिकालाई संरक्षण गर्नु भनी निर्देशन जारी गरेको छ । यसै गरी सिला वर्षा विरुद्ध संयुक्त भारतको मुद्दा^{११३} मा अदालतले राज्य सरकारमाथि जोर लगाउँदै बालबालिकालाई कारागारमा नराखी बालसुधार गृह तथा अभ्यास गृहमा राख्नुपर्छ अर्थात् कुनै बालबालिका पनि कारागारमा राख्न मिल्दैन र राज्यसरकारले बालसुधार गृह वा अभ्यास गृहलाई पर्याप्त मात्रामा अत्याधुनिक बनाएर राख्नुपर्छ । यदि आधुनिक किसिमले सुधार गरी बालबालिकालाई बाल गृह वा अभ्यास गृहमा राख्न नसक्ने हो भने कारागारमा राख्नुको सट्टा धरौटीमा छोडिदिनुपर्छ भनी निर्देशन जारी गरेको छ । यसका साथै अदालतले राज्य सरकारलाई अभ्यास गराउँदै राज्यको प्रत्येक जिल्लामा बाल अदालत अनिवार्य रूपमा स्थापना गर्नु र सो अदालतमा बालबालिकासम्बन्धी अपराधका विषयमा विशेष ज्ञान भएका र दक्ष किसिमले समग्र

^{११०} O.P. Mishra, *Public Interest Litigation and our Rights*, (2003), p. 198.

^{१११} The Constitution of India, Article 39(e) and (f).

^{११२} AIR (1997) SC 68/99.

^{११३} *Ibid.*, f.n. No. 67.

मुद्दा हेर्न सक्ने व्यक्तिलाई न्यायाधीश नियुक्त गर्न समेत निर्देशन दिएको छ । यसरी नै विदेशीलाई धर्मपुत्र दिने सम्बन्धी मुद्दा^{११४} मा अदालतबाट न्यायिक कार्यविधि पूरा गर्ने क्रममा तथ्यलाई पुष्टि गर्न कुनै समिति गठन नगरी उजुरीमा उल्लेख गरिएको कथनलाई नै सत्य ठानी कारवाही अगाडि बढाएको छ । उक्त मुद्दामा सञ्चारका माध्यमहरूले उठाएका विषयलाई लिएर एक कानुन व्यवसायीले अदालतलाई चिठी लेखेका थिए र त्यो चिठीको मुख्य आधार पत्रपत्रिकामा प्रकाशन गरिएका लेखहरू थिए, जसमा विदेशमा भारतीय बालबालिका धर्मपुत्रको रूपमा बिक्री गरेका विषयमा लेखिएका लेख प्रकाशन भएका थिए । उक्त प्रकाशित लेखहरूमा सडकमा मागिखाने वा वेश्यावृत्तिको कारण जन्मिएका बालबालिकाको पालनपोषण र स्याहारसम्भारका सम्बन्धमा देखिएको लाचारीपनका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको थियो । यसरी तथ्यगत रूपमा प्रस्तुत भएको यस मुद्दामा अदालतले भारतको केन्द्रीय सरकार र बालबालिकाको हित गर्ने केही राष्ट्रिय निकायलाई सूचना जारी गर्दै भारतीय बालबालिकाहरू धर्मपुत्र पुत्री बनी विदेशी बाबु-आमाद्वारा स्याहारसम्भार गरिने सम्बन्धमा निश्चित सिद्धान्त र आदर्श ढाँचा निर्माण गर्नुपरेकोले अदालतलाई सहयोग गर्नु भनिएको थियो । अन्त्यमा अदालतले यस मुद्दामा भारतीय बालबालिका विदेशिने, धर्मपुत्रको लागि लैजाने कार्यविधिका सम्बन्धमा विशेष किसिमको निर्देशन जारी गरेको देखिन्छ ।

३.३.८ न्यायिक लोकप्रियता प्राप्ति

सार्वजनिक सरोकारको विवादको आकर्षक विशेषता भनेको न्यायिक लोकप्रियता प्राप्ति पनि हो । यसले न्यायिक नेतृत्व र न्यायप्रति उत्प्रेरित गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ । यसले अदालतको इजलाससँग सम्बन्ध राख्दै कानुनको ज्ञाता र न्यायिक सक्रियतातर्फ आकर्षित गराउँदछ । अदालतको इजलासमा धेरै न्यायाधीशहरू उदाउने अस्ताउने भए पनि उनीहरू दृढनिश्चयी बनी सक्रियताका साथ कानुन र तथ्यमा छलफल गर्दछन् र आफ्नो न्यायिक शक्तिको आधारमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत सम्बन्धित समूहलाई राम्रो र उचित न्याय दिन कञ्जुस्याइँ गर्दैनन् । न्यायिक लोकप्रियता प्रायः प्रस्ट प्रकट गरी प्रदर्शन गर्न सकिने विषय हो । यसरी न्यायिक शक्तिको सहयोगमा अधिकारबाट च्युत भएका र अपहरित व्यक्ति वा समूहको हकमा

^{११४} Lakshmi Kanta Pandey Vs. Union of India AIR (1984), SC 469.

भारतको सङ्कटकाल पछि नै बढीमात्रामा प्रकटीकरण भएको देखिन्छ । तर पनि न्यायिक लोकप्रियताको सुरुवात भने सङ्कटकाल लागू हुनु अगाडि अर्थात् गोलखनाथ^{११५} र केशवानन्द भारती^{११६} को मुद्दादेखि नै नामोच्चारण गर्न थालेको हो । ती मुद्दाका निर्णयहरू भारतको संवैधानिक राजनीतिको अध्ययन गर्ने प्रत्येक विद्यार्थीसँग परिचित भएर रहेका छन् । न्यायाधीश जो संविधानको संशोधन गर्ने अनियन्त्रित अधिकार संसदमा रहनुपर्छ, भन्ने इच्छा गर्दछ, उनीहरूले संसदको पक्ष र हितमा पूर्ण गर्भका साथ समर्थन गर्दै भारतीय जनताको उन्नति गराउँदछन् । यसका साथै आफूले खोजी गरेर संविधानलाई संवैधानिक व्याख्या र सिद्धान्तका आधारमा गलति हुन नदिन र जनताका मौलिक अधिकारको मार्गलाई भावनात्मक साँचोमा हालि आकृति दिन तत्पर रहन्छन्, यसका साथै ठूला र महत्त्वपूर्ण निर्णय लेख्दा न्यायाधीशले प्रमाणलाई तार्किक आधारमा केलाएर प्रभाव पार्ने उद्देश्यले निर्णायक विचार दिएर लोकप्रिय बन्दछन् । यसको प्रत्यक्ष उदाहरणमा न्याय मूर्ति दुवेदी, पि.एन. भगवती, कृष्ण ऐर र चन्द्रच्यूडलाई लिन सकिन्छ । उनीहरूले केशवानन्द भारती लगायतका मुद्दामा राखेका विशिष्ट तार्किक प्रस्ताव नै सत्तरीको दशकको न्यायिक लोकप्रियता प्राप्त गर्ने पर्याप्त तथ्य हुन् ।^{११७}

संविधानको अभिप्राय कानुनी वाकछल वा शाब्दिक अर्थ लगाई मानव समुदायलाई लामो समयसम्म लोभ्याएर खेलाउने रंगभूमिको रूपमा प्रयोग गर्नु होइन । यो सर्वसाधारण सबै जनताहरूको लागि बनाईएको हुन्छ । यसलाई व्याख्या वा अर्थ गर्दा सर्वसाधारण सबैले सरल र सहज किसिमले बुझ्न र कदर गर्न सक्नुपर्छ । यसलाई सबैले बुझेर अत्यधिक मन पराउनु र बहुमूल्य वस्तु मान्न सक्नु पर्छ ।^{११८} यसको अर्थ संसद जनताप्रति जवाफदेही हुन नपरोस् र जनताले उल्लेखित वस्तु नै रोजुन् भन्ने अदालतको अभिप्राय होइन, बरु यसले जनताको आफ्नो हृदयमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगट्न सफल हुँदै नैतिक कर्तव्यमा वृद्धि गरी विजय हासिल गरोस् भन्ने इच्छा हो । यदि यसलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक पुनरावलोकनको केन्द्रविन्दुमा बदल्न सक्ने हो भने मानवीय सोचको

^{११५} Golak Nath Vs. State of Panjab, AIR (1967) SC 1643.

^{११६} Keshavananda Bharati Vs. State of Kerala (1973) 4 SCC 225.

^{११७} *Ibid.*, p. 95.

^{११८} *Ibid.*, p. 947.

आधारमा कमजोर समूहका जनताको संरक्षण गर्दै कैयौं अल्पसंख्यक समूहलाई संरक्षण दिन सक्नु पर्छ । यिनीहरू वास्तवमा अति दरिद्रताबाट पीडित भएका गरिव र सोचविहीन अवस्थामा पुगेका लाखौं जनताहरू हुन्, उनीहरूले मानव अधिकारको सुखभोग गर्न अदालतको सुरक्षा र संरक्षणको आवश्यकताको महसुस गर्नु पर्दछ । यस्ता व्यक्तिहरूको स्पष्ट आदेशको अभावमा अदालतले पनि संविधानमा उल्लेखनीय संशोधन गर्न छोडिदिनु पर्छ, जसको रोदन पछि निस्किएको प्रत्येकको आँसुले प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैन । त्यस्तो अवस्थाको अभावमा अदालतले संविधानमा उल्लेखनीय संशोधन गर्ने आदेश दिन सक्दैन^{११९} भन्दै न्यायिक लोकप्रियता मार्फत सार्वजनिक सरोकारको विकास गराउन सफल बनेको देखिन्छ ।

संविधान संशोधनको पूर्वाधारका सम्बन्धमा न्यायाधीश चन्द्रचूडले पनि धेरैजसो समान विचार राखी मूल नजिरको रूपमा भने सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी कानूनको विकासका सीमारेखाहरूलाई आधार मान्दै राष्ट्रको गर्भमा रहेका करोडौं अर्ध-नाङ्गा, अर्ध-पेट खाली र अर्ध-शिक्षित जनताहरूको आसा र आकांक्षालाई पराजित गरी संविधान परिवर्तन गर्नु हुँदैन । यस किसिमको आसा र आकांक्षाले जनताको इच्छाअनुसार प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन्, जुन इच्छा जनताले निर्वाचनको माध्यमबाट प्रतिनिधित्व गराउँदछन् भनेर आफ्नो आवाज व्यक्त गर्ने अधिकार दिएका हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा जनताका प्रतिनिधिहरू असफल भए भने राष्ट्रले पनि प्रायः जनताको मृत्यु र क्षतविक्षतको सामना गर्नुपर्छ । त्यसपछिको अवस्थामा देशलाई बचाउन अदालत वा संविधान कसैले पनि सक्दैन भन्ने निर्णयमा पुगेको देखिन्छन् ।^{१२०}

यसरी नै न्यायाधीश कृष्ण ऐरले वृहद इजलासबाट न्यायिक लोकप्रियताको भुकावका पक्षमा लाग्न पुनः प्रोत्साहित गरेका छन् । उनले लगातार आग्रह गर्दै कानून जनताको साधन हो र जनता कानूनको लागि होइन, यो नयाँ मार्क्सिस्ट जस्तै *जनता* भनेका प्रमुख सर्वहारा वर्ग हुन् र सम्पत्तिले सम्पन्न व्यक्ति होइनन् भन्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई प्रोत्साहित गरेका छन् ।^{१२१} उनले समाजमा *कठिन*

^{११९} *Ibid.*, p. 949.

^{१२०} *Ibid.*, p. 968, see also p. 991, 1005.

^{१२१} S.M. Sharma, "The Judicial Unicers of Mr. Justice Krishna Iyer," *Journal*, IV SCC 38, (1981).

परिश्रम गर्ने र कमजोर समुदायलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत अगाडि बढाउन सहयोगको अवसर मिलाउन सकिन्छ, भन्ने कुरा विचार गरेर इजलासलाई सञ्चालन र स्थगन गर्द थिए । उनले सार्वजनिक खराबीको विरुद्धमा आक्रमणकारी चाल देखाउँदै भारतीय समुदायका लागि उपलब्ध गराउने न्यायका सम्बन्धमा मौलिक रूपमा पुनःताजकीकरण तालिम पनि दिने गर्दथिए ।^{१२२}

३.३.९ राष्ट्रिय न्यायिक नेतृत्वको विकास

सार्वजनिक सरोकारको विवाद निपटारा गर्ने क्रममा भारतको सर्वोच्च अदालतले अनेकौं अभद्र व्यवहार भैलनुपरेको छ । सन् १९७९ को समयमा सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा नयाँ प्रष्फुटन गराई महत्त्वपूर्ण भूमिका पूरा गरेको धेरैले महसुस गरेको देखिन्छ । त्यसवखत अदालतले राजनीतिलाई तोडेर संवैधानिक निर्णय लागू गरेको छ । यसबाट करोडौं भारतीय नागरिकहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै संवैधानिक नयाँ बिहानीको आरम्भ भएको महसुस गरिन्छ ।^{१२३}

सर्वेसर्वा देखिएको सार्वजनिक सरोकारको विवादले राजनीतिक प्रचुरता (उदारवाद) प्रति सङ्केत गर्दै शासन र कुशासनलाई वालिग मताधिकारको शक्तिमा नजोडी विशुद्ध संविधानवादको मान्यतालाई आधार मानी अत्यधिक विशाल जनसंख्याको अधिकतम शक्तिको समर्थनमा संघर्ष गरेको पाइन्छ, र सर्वोच्च अदालतले तिनीहरूलाई क्रमिक रूपमा सजाउँदै नयाँ किसिमको सामाजिक वैधानिकता प्राप्त गराएको छ । यसरी प्राप्त गरेको सामाजिक वैधानिकता विधायिका, कार्यपालिका र राजनीतिक संगठन कसैसँग पनि प्रतिस्पर्धा गर्दैन बरु अन्याय र निरङ्कुसताका विरुद्धमा उभिन्छ ।^{१२४} अदालतको यस कार्यबाट राष्ट्रिय न्यायिक नेतृत्व स्थापित गर्न सहज बन्दछ ।

नयाँ किसिमबाट देखापरेको यो नेतृत्वले सर्वोच्च अदालत र कार्यपालिकाको बीचमा संस्थागत अवरोध गर्दैन । बरु यसले राष्ट्रको नमुनागत न्यायिक नेतृत्व दिँदै आपसमा बाक्लो र दरिलोपनको घनिष्ठता देखाउँदछ । यस किसिमको दरिलोपनले केही निश्चित र महत्त्वपूर्ण विषयका सम्बन्धमा स्वतन्त्रतापूर्वक अध्ययन गरी

^{१२२} *Ibid.*, f.n. No. 75, p. 96, see also Baxi, Politics, p. 121-177.

^{१२३} *Ibid.*, See also Baxi, ploitics, p. 248-A.

^{१२४} *Ibid.*,f.n. No. 14, p. 110.

राजनीतिक मेलमिलाप र संवैधानिक सहमति बढाउनमा सहयोग पुऱ्याउने गर्दछ । तर पनि नयाँ किसिमको सार्वजनिक सरोकारको विवाद उठाइले अदालतको भूमिका र शक्तिप्रति जनतामा ठूलो आसा जागेको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा संवैधानिक सहमतिबाट नयाँ श्रोतको सिर्जना गरी उठेको आकुलतालाई समाप्त गरिदिन्छ ।

भारतको सर्वोच्च अदालतले सन् १९८१ को पूर्वसन्ध्यामा जनसाधारणको विषयमा बसेको राष्ट्रपति (उदाहरणमा प्रधानमन्त्री) को बैठकमा राष्ट्रपतिको शक्तिलाई गिर्नबाट बचाएर राष्ट्रिय न्यायिक नेतृत्व प्रदान गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गर्न सघाउ पुऱ्याएको थियो ।^{१२५} यसबाट राष्ट्रमा सङ्कटकाल घोषणा गर्ने वा निरन्तरता दिने कुरा राष्ट्रपतिमा भरपर्ने कुरा हो, राष्ट्रपति सन्तुष्टि रहेमा सङ्कटकाल हटाउन अथवा निरन्तरता राख्न वा कायम राख्न सक्छ र यो अदालतको न्यायिक पुनरावलोकनको विषय बन्न नसक्ने देखिन्छ भन्दै राष्ट्रिय न्यायिक नेतृत्वको विकास मार्फत सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।^{१२६}

त्यसै समकालीन परिस्थितिमा सर्वोच्च अदालतसमक्ष आफ्नो सर्वोच्चता (Supremacy) का सम्बन्धमा उठाइएको दुईवटा आधारभूत चुनौति मध्ये दुवैलाई चिसो छिँडीमा थन्क्याई दिएको पनि देखिन्छ । जसमा पहिलो, राष्ट्रपतीय शासनलाई परिवर्तन गरी विकल्प कायम गराउने सम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक शक्तिलाई सदुपयोग गरी करिब एक वर्षसम्म थन्क्याइयो । दोस्रो, सन् १९८० मा इन्दिरा गान्धिले आधारभूत संरचनालाई पुनःविचार गर्न चुनौति दिँदै न्यायिक पुनरावलोकनको लागि दिएको सार्वजनिक सरोकारको निवेदनमा पनि विभिन्न न्यायिक वहाना लगाएर रोक लगाइदियो ।^{१२७}

यसबाट यो निष्कर्ष निस्कन्छ की सार्वजनिक सरोकारको विवाद क्रमिक रूपमा बृद्धि हुँदै निश्चित लक्ष्य हासिल गर्न सफल भएको विकसित अवस्था हो । यसले संविधानको कार्यसूची र योजनाअनुसार कार्यपालिकाले प्राप्त गरेको राजनीतिक शक्तिलाई वितरण गर्ने कार्यमा कुनै किसिमको बाधना गरेर समस्या

^{१२५} H.K. Roy Vs. Union of India, (1981)(3), p. 1601.

^{१२६} Minearva Mills Vs. Union of India, AIR (1980) SC 1989.

^{१२७} *Ibid.*, Note No. 14, p. 111.

खडा गरेको छैन । यसका साथै यसले भेषाकृति बदल्ने निरङ्कुसता र अन्याय गर्नेहरूको विरुद्धमा ठोस गति लिन सफल भएको छ । यसरी नै कार्यपालिकालाई संविधानको मातहतमा रहने र जनताहरूप्रति पूर्ण सहयोगी तथा जवाफदेही बन्ने जिम्मेवारी सिकाएको छ । अर्कोतर्फ कार्यपालिकालाई सजिलो पार्ने गरी प्रधानमन्त्रीले संसदलाई कानून निर्माण गर्न दबाव दिन नमिल्ने अवस्था पनि पैदा भएको छ । आफ्नो शक्ति र प्रभावका आधारमा सर्वशक्तिमान भएर बसेका राजनीतिज्ञहरूको शक्ति र प्रभावलाई क्रमशः रोक लगाएको छ । सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी विषयको प्रतिवादी हुने सधैं सानो राजनीतिक निकाय रहन्छ, त्यसकारण ठूला कसैलाई पनि उजुरी गरिदैन । तर सार्वजनिक सरोकारको विवादको परिणामले भने ठूला मानिसलाई चिड्याउँदछ । उदाहरणमा विहार राज्यका मुख्य मन्त्री जगन्नाथ मिश्रलाई सर्वोच्च अदालतले आदेश गर्दै यथासिद्ध विहार बन्दको कार्यक्रम फिर्ता गर्न लगाउन आदेश गरेको थियो । तर उक्त आदेशलाई सर्वसाधारण जनताले कार्यान्वयन गराउन दिएनन् । परिणामस्वरूप पत्रपत्रिकाले उक्त विषयलाई प्राथमिकता दिँदै प्रकाशन गरे । यसको परिणामस्वरूप दमन र कानून विहीनताको अवस्था सिर्जना भई सन् १९८० मा सर्वोच्च अदालत नै सांसद कक्ष बन्नु पर्‍यो । यसका साथै विहार बन्दलाई प्रभावकारी किसिमले खुलाई जनतालाई आफ्नो घरसम्म पुग्न सहज गरायो । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादले जनताप्रति राम्रो प्रभाव पार्दै कार्यपालिकाप्रति भने नकारात्मक भावना जगायो । यो नै सार्वजनिक सरोकारको विवादको महत्त्वपूर्ण पक्ष र विकसित रूप हो ।

३.४ नेपाल

संयुक्तराज्य अमेरिका र भारतमा गरेको सार्वजनिक सरोकारको विवादको अभ्यास र अनुभवले प्रजातान्त्रिक मुलुक नेपालमा पनि सकारात्मक प्रभावमा परेको देखिन्छ । यसको क्षेत्र नेपालमा अपेक्षाकृत व्यापक र प्रभावकारी भएर विकसित भएको छ । यहाँका अदालत साँच्चै नै प्रभावकारी र सक्षम बनेर अधि बढेका छन् । सरकारको नीतिसँगै आफूलाई खुम्च्याउने वा तन्काउने अदालतबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत महत्त्वपूर्ण निर्णय हुन्छन् र प्रगति हुन्छ भन्ने अपेक्षा राख्नु हुँदैन र नेपालमा यस्तो अवस्था देखिएको पनि छैन । नेपाल जस्तो प्रजातान्त्रिक मुलुकमा सार्वजनिक चासो वा सार्वजनिक सरोकारका विवादमा सरकारबाट होइन अदालतबाट न्यायिक हस्तक्षेप हुनु नितान्त आवश्यक ठानिन्छ । सार्वजनिक

सरोकारको विवादमा अदालतले आफ्नै क्षेत्राधिकारलाई सदा सीमित गरेर राख्नु हुँदैन अर्थात् आफ्नो क्षेत्राधिकारलाई तन्काउन सक्नुपर्छ, अन्यथा सार्वजनिक हित र सरोकारका विषयहरू कुण्ठित हुन्छन् । जसको कारणले गर्दा लोक कल्याणकारी राज्यको लक्ष्यमा पुग्न सरकार असफल हुन्छ । विगतको नेपालतर्फ फर्कने हो भने सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास क्रमलाई नियान्न सकिन्छ ।

वडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले बाइसे चौबिसे राज्यहरूलाई एकीकरण गरेर अहिलेको नेपाल राज्य निर्माण गरे पनि त्यस समयमा खासै ऐन, कानून, नियम र न्याय प्रणालीको सुरुवात हुनसकेको थिएन । त्यस समयमा युद्धबाट विजय हासिल गरी राज्यविस्तार गर्नु नै मुख्य लक्ष्य रहेकोले सार्वजनिक सरोकारको विवाद पनि त्यसैतर्फ लक्षित रहेको देखिन्छ । त्यसपछिका वर्षहरूले पनि सार्वजनिक सरोकारका विषयहरूमा कुनै उन्नति प्रगतिका अवस्थाहरू सिर्जना गर्न सकेको देखिँदैन । अझ जहानीया हुकुमी राणा शासनको १०४ वर्षको अवधि निरङ्कुस अवस्थामा नै बितेको छ । त्यसबखत राणा प्रधानमन्त्रीले बोलेको कुरा नै कानून बन्ने र दिएको आदेश नै निर्णय हुने चलन थियो । त्यस समयमा मुलुकमा *कानूनको शासन*ले अस्तित्व कायम राख्न सकेको देखिँदैन । अड्डा, अदालत, न्याय, न्यायदाता र सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा कुनै किसिमको सकारात्मक सोच रहेको पाइँदैन । कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकाको शक्ति राणा प्रधानमन्त्रीमा सीमित रहने भएकोले सार्वजनिक सरोकारका विषयवस्तु भन्दा राणाहरूको निजी सरोकारका विषयहरूले प्रश्रय पाएका देखिन्छन् । परिणाम स्वरूप नेपाली जनताहरू राणा शासनको विरुद्धमा उत्र्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा लाग्न बाध्य भए । जसको कारण २००७ साल फाल्गुण ७ गतेबाट नेपालमा जहानीया निरङ्कुस राणा शासनको अन्त्य भई प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको सुरुवात भएको देखिन्छ । त्यसपछि जनताहरूले निरङ्कुसताको घेरा तोडेर खुल्ला सोचविचारमा लाग्ने अवसर पाए । कानूनको शासन र नागरिकका कानुनी अधिकारका विषयमा नेपाली जनताले चिन्तन मनन् गर्ने स्वतन्त्र अवसर प्राप्त भयो । यसको परिणामले सार्वजनिक सरोकारका विषयहरूले पनि केही सकारात्मक स्थान ग्रहण गर्ने अवसर पायो । यसका लागि स्वतन्त्र न्यायपालिकाको रूपमा २००८ सालमा *प्रधान न्यायालय*को स्थापना भयो । प्रधान न्यायालय स्थापना भएपछि न्याय

प्राप्ति हुने कुरामा विश्वस्त हुँदै जनताहरू पनि हर्षित बने । यसबाट जनताहरूले आफ्ना निजी विवादहरूका साथै कैयौं सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू पनि न्यायिक निरोपणका लागि न्यायालय समक्ष पेश गरिए । यसरी न्यायपालिकासमक्ष पेश गरेका सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूलाई न्यायिक निरूपण गरी सार्वजनिक रूपमा सबैले सदुपयोग गर्न पाउने गरी विवादहरू निपटारा गर्ने कार्य सम्पन्न भएका पनि देखिन्छन् । उदाहरणमा तत्कालीन प्रधान न्यायालयका प्रधान न्यायाधीश हरिप्रसाद प्रधान, (एम.ए. वि.एल.) बाट २०१० साल श्रावण १४ गते रोज ४ मा भएको बुटवल ठानाका देवलाल उपाध्याय विरुद्ध बुद्धिलाल गुभाजु समेत ४ जना प्रतिवादी भएको तिनाउँ नदीमा बम हानी माछा मारे भन्ने मुद्दालाई लिन सकिन्छ।^{१२८}

उक्त मुद्दाको विवादित तथ्यमा २००६ साल माघ १६ गतेका दिन १२ बजे तिनाउँ नदीमा आवाज सुनी हेर्न जाँदा बुद्धिलाल गुभाजु, भगतलाल श्रेष्ठ, २ जनाले बम हानी तिनाउँ नदीमा माछा टिप्न लागेको देखी निजहरूलाई पक्राउ दाखेला गरेको छु । ऐन सवालबमोजिम होस् भन्ने उजुरी दावी रहेकोमा माछा मार्ने बम रामाको सुनियम भन्ने व्यक्तिबाट रूपैयाँ ली बुद्धिमान थकालीबाट रू. १/७५ मा खरिद गरी ल्याएको हो भन्ने बुद्धिलाल गुभाजुको, माछा मार्ने बम ल्याएको छ तिमीले हालिदेउ भनेकाले मैले आगो सल्काई खोलामा हालिदिएको र सोही वखत सिपाहीले पक्राउ गरी ल्याएको भन्ने भगतलाल श्रेष्ठ समेतको बयान ।

उक्त मुद्दा २००८/३/२८ गतेमा सुरु अदालतबाट फैसला गर्दा बुद्धिलाल, भगतसमेत निजहरूले बम हालेको ठहर्ने र सुन्दरप्रसाद, बुद्धिमान गौचनको हकमा बुद्धिलाल समेतले नभएको कुरामा आफू सावित भै निजहरूलाई पोलेका हौं भन्ने सबुद समेत नभएकोले बुद्धिमानले बम बिक्री गरेको र सुन्दरप्रसाद समेतका अरू ३ जनाले बम हाली माछा मारेकै ठहर्छ । ऐन नमिलेकोले निकास भएबमोजिम सजाय गर्ने भनी जाहेरी फैसला भएको थियो ।

उक्त फैसलालाई मनासिव ठहर गरी बुटवल अपिलबाट २००९/८/४ मा जाहेरी फैसला भयो । साधकबाट पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा मनासिव सजायका

^{१२८} अधिवक्ता प्रकाशनमणि शर्मा र अन्य (सम्पा.), वातावरण संरक्षणसम्बन्धी मुद्दाहरूको संगालो, (२०५७), पृ. १, नेपाल प्रधान न्यायालय सिङ्गल वेञ्च श्री माननीय प्रधान न्यायाधीश हरिप्रसाद प्रधान एम.ए. वि.एल. बाट भएको उल्लेखित मिति र पक्ष विपक्ष भएको साधक नं. ४७ को फैसला ।

हकमा सो चिज अरू किसिमलाई काँलाग्ने यस्तो रूपको यो कम्पनीमा बनेको यो चिज भन्ने पत्ता लाग्न नआएको र सो प्रयोग गरी माछा मारेको साँचो देखिनाले सजायको हकमा अदलका २५ नं. का ऐनबमोजिम प्रतिवादी बुद्धिलाल १, भगत श्रेष्ठ १, सुन्दरप्रसाद १, बुद्धिमान १ समेत ४ जना के जनही ६/६ महिनाका दरले कैद गर्नु भनी अन्तिम फैसला भएको पाइन्छ ।

उल्लेखित फैसलाबाट नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा प्रधान न्यायालयले अन्तिम फैसला हुँदा समेत तेश्रो व्यक्तिले उजुर गर्न पाउने हकद्वैयाका सम्बन्धमा कुनै विवेचना नै नगरी हकद्वैयालाई स्वीकार गरिएको देखिन्छ । तिनाउ नदीमा रहेका माछा व्यक्तिगत रूपमा कसैको निजी सम्पत्ति नभै सार्वजनिक सरोकार रहेको राष्ट्रिय सम्पत्ति हो भन्ने कुराको तथ्यलाई पनि स्वीकार गरेको देखिन्छ । त्यस्तो सार्वजनिक सरोकारको विवाद बनेका नदी, खोला, तालमा बम हानी माछा मार्नेलाई कानुनी सजाय समेत गर्ने गरी सजाय गरिँदा सार्वजनिक सरोकारको सम्पत्तिमा समाजका कुनै पनि सदस्यले नष्ट गर्न नहुने गरी कानुनी सतर्कता अपनाउन लगाई सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण गर्न न्यायालय सक्रिय छ भन्ने पनि पुष्टि गरेको छ । यस फैसलालाई नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद निष्पटारा गरी विकसित गराउने सुरु विन्दु मान्नु पर्छ ।

प्रधान न्यायालयले मुलुकको वातावरण संरक्षणसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा पनि चनाखो भएर निर्णय गर्दै यसको विकास क्रमलाई टेवा पुऱ्याउने काम गरेको देखिन्छ । वातावरण संरक्षणमा वनजंगलको संरक्षण गर्नु मानव जीवनको लागि अति उत्तम हुने कुरा गर्दै वनजंगल मासिन गएमा वातावरण असन्तुलित हुन गै पानीका मुहान समेत बन्द हुने र मानवजीवन पानीको संकटमा पर्ने कुरा महसुस गरेको छ । यसलाई प्रष्ट गर्न तत्कालीन प्रधान न्यायालयका प्रधान न्यायाधीश हरिप्रसाद प्रधान र न्यायाधीश भगवतीप्रसाद सिंहको संयुक्त इजलासबाट सम्वत् २०१० साल श्रावण २० गते भएको फैसलाले पुष्टि गर्दछ ।^{१२९} उल्लेखित मुद्दाको फैसलामा आवादी जगा समेत किल्लाभिन्न पारी हाल

^{१२९} पूर्ववत्, पृ. ३ । प्रधान न्यायालयमा दर्ता भै चलेको पुनरावेदक जुम्ला पानसय दरातुमी गाउँ बस्ने भू. सिंहविर समेत विरुद्ध ऐ.ऐ. रारा गाउँको मू. मनविर बूढा समेत ४ जना वादी भएको जगा मुद्दामा भएको फैसला ।

आवादिमा दरखास्त परेकोले दर्ता गरेको वनजंगल वाहेक सो सनदमा लेखिएको महादेव टाउको भन्ने समेतका वनजंगलभित्र आवाद गर्न दिंदा विस्तार-विस्तार वनजंगल मासिई जाने, सो मासिदा पानीको कमी भै रैतिदुनियाँहरूलाई नै पिरमार्का पर्ने भएकोले वनजंगलको ४ किल्ला भिडाउँदा मिल्न नआई गोलमाल भएको हुँदा सो वनपालाको सनदमा लेखिएको वनजंगल कसैले आवाद गरी दर्ता गर्न नपाउने गर्ना निमित्त किल्ला कायम राख्नुपर्ने देखिदा किल्ला कायम गरी लेखिएबमोजिम गर्न सो सनद र सो फैसलाको १ प्रति नक्कल मालपोत तथा वन मन्त्रालयमा पठाई दिनु भनी फैसलामा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

यसका अतिरिक्त चामे माभीले २००४ साल वैशाखदेखि वन फाँडी घर बनाई जग्गा आवाद गरी तिरो नगरी खाएकाले ऐन सवालबमोजिम गरिपाउँ भनी परेको उजुरीमा तहगत फैसला हुँदै अन्तिममा नेपाल प्रधान न्यायालयका प्रधान न्यायाधीश हरिप्रसाद प्रधान समक्ष आइपुगि मिति २०१० साल कार्तिक १० गते रोज २ मा फैसला हुँदा ५२ सालका सनदको ४ किल्लाभित्र पर्छ भनी ४२ जवान सरजमिनले मुचुल्का लेखि दिएको सो घर जग्गा दर्ता भएको भन्ने कुनै सबुद मिसिलबाट नदेखिएको हुनाले समेत सनदका किल्लाभित्र परेको सो जग्गा बभ्याई वनजंगल कायम गरी दिनु भन्ने निर्णय भएबाट पनि वातावरण संरक्षणमा अझ टेवा पुगेको छ ।^{१३०}

यसपछि २०१३ सालमा नेपालको प्रधान न्यायालयलाई विघटन गरी सर्वोच्च अदालत ऐन, २०१३ आयो । सो ऐनअनुसार प्रधान न्यायालय खारेज भई सर्वोच्च अदालतको गठन भयो । यस अदालतले पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास गराउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । जसमा सर्वप्रथम २०२२ सालमा निर्णय हुँदा *मतदाताहरूको सार्वजनिक हकको आधारमा उजुरी आएको देखिन्छ । कुनै पनि गाउँ सभाको मतदाताले आफ्नो वडा वा गाउँले राष्ट्रिय पंचायतमा प्रतिनिधित्व पावस् भन्ने पवित्र मनसायले आफ्नो हकको प्रयोग गर्न खोज्छ भने सार्वजनिक हितको निमित्त यस अदालतले त्यसको सुनुवाई गरी ठेगान लगाईदिनुपर्छ भन्दै रिट जारी गरेको दृष्टान्त*

^{१३०} श्री नेपाल प्रधान न्यायालयको फौ.सा.नं. ६०, पूर्व १ नं. जी. सिन्धुपाल्चोक इलाका तौथली मौजे वाफु पुराना गाउँ बस्ने कृष्ण गोविन्द उप्रेती वादी विरुद्ध दुरालघाट बस्ने चामे माभी प्रतिवादी भएको वन काट्यो भन्ने (अप्रकाशित) फैसला ।

लाई लिन सकिन्छ । यसबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादमा उजुरी गर्ने हकद्वैयाको विवादलाई पनि निरोपण गरी अगाडि बढेको देखिन्छ ।^{१३१}

यस अतिरिक्त प्रधान न्यायाधीशसहित ५ जना न्यायाधीशहरूको पूर्ण इजलासले मिति २०२५।१।१४ गते गरेको फैसला^{१३२} ले पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास गरी अधि बढ्न मद्दत गर्दछ । जसको तथ्य हेर्दा काठमाडौं जुद्ध सडकको किनारामा तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्री जुद्ध शम्शेर राणाले भूगोल पार्क नामको सार्वजनिक पार्क बनाएका थिए । सो पार्क विक्रम सम्वत् १९९० सालमा आएको महान् भूकम्पको स्मरणमा निर्माण भएको थियो । साथै उक्त पार्कको व्यवस्थापन र रेखदेखको जिम्मेवारी तत्कालीन काठमाडौं नगरपालिका र पछि नगर पंचायतले गर्दथियो । उक्त निकायले भूगोल पार्कलाई मासेर व्यापारिक घरहरू निर्माण गरी व्यापार व्यवसाय बढाउने निर्णय गर्‍यो । सो निर्णयलाई चुनौति दिदै-
म निवेदक समेत नेपाली नागरिकको मौलिक हकको हनन् भएकोले सो हकको प्रचलनको लागि नेपालको संविधान, २०१९ को धारा ७१ अन्तर्गत परमादेश, प्रतिषेध लगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पूर्जि जारी गरी पाउन भनी विशुद्ध सार्वजनिक सरोकारको प्रश्न उठाएको थियो । उक्त पार्कको प्रयोग निवेदकसमेतका जनताहरूले जाडोको समयमा घाम ताप्ने साथै बालबालिकाले खेल्ने गरेर गर्दथिए । उक्त पार्कलाई मासेर व्यापारिक घर-पसल बनाउँदा पार्कको प्रयोग गर्ने अधिकारबाट वंचित हुनुपरेकोले सो निर्माण कार्यमा तत्काल रोक लगाउनसमेत माग गरिएको थियो । उक्त विवादमा कारवाई निर्णय हुँदा निवेदनलाई अदालतले हकद्वैया नपुगेको भन्ने आधारबाट निवेदन खारेज हुने फैसला गरेन तर उक्त निवेदन मागअनुसारको हकाधिकार प्राप्त हुने भनी फैसला गर्न पनि सकेको देखिएन ।

उक्त फैसलामा अरू नै आधार लिएर निर्णयमा पुगेको देखिन्छ, जसमा भनिएको छ- यसमा तारेखमा रहेको विपक्षीको वारेस सिवधोज रोहवरमा रही २०२५।१।७६ मा पेश भै विपक्षीतर्फबाट विद्वान अभिवक्ता श्री भुलेन्द्रप्रसादले गर्नु भएको वहससमेत सुनी आज निर्णय सुनाउने तारेख तोकिएको प्रस्तुत केशमा

^{१३१} ने.का.प. २०२२, पृ. १५४ ।

^{१३२} निवेदक वृ.ज. चन्द्रबहादुर थापा विरुद्ध काठमाडौं नगर पंचायत, २०२४ सालको रि.फु.नं. २३, ने.का.प. (पुनः प्रकाशन) २०२५, पृ. ८८ ।

दोहो-याई दिनु भन्ने हुकुम प्रमाङ्गी वक्स भै आएपछि निवेदक वृ.ज. चन्द्रबहादुरका नाममा जारी भएको ७ दिने म्याद २०२४/१२/१६ मा तामेली हुन जाँदा निज निवेदक चन्द्रबहादुर २०२३ साल मार्ग महिनामा परलोक भै सक्नु भएको भनी म्यादमा लेखि आएको देखिन आयो । हकदारले सकार गर्न पाउने नपाउने के हो ? भन्नेतर्फ हेर्दा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको १७४ नं. मा विगो भर्नु भराउनु दिनु दिलाउनु वा सम्पत्ति चलन चलाउनु लिनु पर्ने मुद्दामा सम्म हकदारले सकार गर्न पाउने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यो त्यस किसिमको मुद्दा नभै का.ई. जुद्ध सडकमा भएको सार्वजनिक भूगोल पार्कलाई काठमाडौँ नगर पंचायतले विगारी भत्काई मासिने गरी घर पसल बनाउन लागेकैवाट म समेत नेपाली नागरिकहरूको मौलिक हक हनन भएको भनी आफ्नो हकमा आफूमै मात्र सीमित रहने सार्वजनिक सो पार्क उपभोग गर्न पाउने कुराको मौलिक हकको प्रचलनका लागि नेपालको संविधानको धारा ७१ अन्तर्गत रिट निवेदन गरेको देखिएको र यस किसिमको मौलिक हक प्रचलन गराई पाउँ भन्ने निवेदक नै परलोक भएपछि निजको यस्तो मौलिक हक अरूमा सर्न नसक्ने हुनाले समेत कानूनले हकदारले सकार गर्न पाउने व्यवस्था देखिन आएन । तसर्थ निवेदक चन्द्रबहादुर परलोक भैसकेको कारणबाट प्रस्तुत केसमा केही कारवाइ गर्नु नपर्ने भएकाले सोही व्यहोरा विपक्षीको वारेसलाई सुनाई तामेलीमा राख्न नियमबमोजिम मिसिल बुझाई दिनु ।”

यस मुद्दामा ५ जना न्यायाधीशहरूमध्ये ४ जना न्यायाधीशको राय मिले पनि मा.न्या. श्री राजा ईश्वरी जंगबहादुर सिंहको राय भने नमिलि अलग राय दिएको पाइन्छ । उनको रायमा भनिएको छ- यसमा अ.व. १७५ नं. ले यो सार्वजनिक कुरा सकार नगरे श्री ५ को सरकारले हेर्ने भन्ने उल्लेख भएको सार्वजनिक कुरा भन्नु नै श्री ५ को सरकार वादी हुन आउने हुनाले यो सार्वजनिक भए पनि १७४ नं. ले सो नगर पंचायतले चलन गरेकोमा रोक्न लगाउनु नै चलन चलाउनु पर्ने कुरा समेत हुँदा हकदारको नाउँमा म्याद पठाउन पर्ने मेरो चित्तमा लागेकोले सहयोगी माननीय न्यायाधीशहरूसँग राय समर्थन भएन ।^{१३३}

उक्त निर्णयाधारलाई समग्र मूल्याङ्कन गर्ने हो भने न्यायपालिकामा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा स्पष्ट अवधारणा बनिनसकेको

दुविधाग्रस्त अवस्था छ । सार्वजनिक सरोकारको विवादमा हकदैयासम्बन्धी अदालतको के अवधारणा छ भन्ने पनि खुल्दैन । यसका साथै यस्ता मुद्दाहरूमा उजुरकर्ताको मृत्युपश्चात सर्वसाधारण सरोकारवाला सबैको लागि हकदैया र हकाधिकार सुरक्षित गर्नुपर्छ भन्ने पक्षमा पनि सोच विकसित हुनसकेको देखिँदैन । वास्तवमा यसो हुनुको मुख्य कारणमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद भर्खरै विकसित भई अदालत प्रवेश गर्ने गरेको र अदालतमा पूर्ण अभ्यास भई नसकेको कारणले पनि केही कुरा अपुरो हुन गएको हुन सक्छ । यसका साथै दुविधाग्रस्त छ भन्ने यसरी पनि पुष्टि हुन्छ कि पूर्ण इजलासका पाँचजना न्यायाधीशको एकै राय हुन सकेन । पाँचजनामध्ये राय बभाउने न्यायाधीश भने केही हदसम्म भए पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा दुविधा मुक्त देखिन्छन् । यसबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित हुने ठूलो अवसर प्राप्त भएको छ भन्न सकिन्छ ।

भूगोल पार्कसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवाद निपटारा भएको करिब चार वर्ष पछि मिति २०२९/१/२० गते सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीशसहित तीनजना न्यायाधीशहरूको पूर्ण इजलासबाट *नक्सा पास गरी पोखरी पुर्न पाउँ भन्ने मुद्दा*^{१३४} सँग सम्बन्धित अर्को सार्वजनिक सरोकारको विवादमा फैसला गर्दै सर्वोच्च अदालतले यसलाई विकसित गर्ने उर्जा थपेको देखिन्छ ।

उक्त मुद्दाको उजुरीमा निवेदकले ल.पु. नत्वाखाल पोखरी भन्ने २ कित्ता जग्गा राजिनामाबाट भोग गरी आएकोमा निवेदकको नाउँमा ल.पु. भू.प्र.का.मा दर्ता भएको दोयम खला २ को ७-४-० को पोत रू. २४/८ तिरो बुभाउनु पर्ने हाल जग्गाधनी प्रमाणपूर्जामा वार्ड नं २० को न.(ख) ३८ को पाखो दोयम रोपनी ४-१-२ र वार्ड नं. २० को न.(ख) ४० को पाखो दोयम रोपनी ४-८-० जमिनको उक्त पोखरी जगामा माछाको खेती गर्नलाई बारतर्फ पर्खालले कम्पाउण्ड घेरी पूर्वतर्फको कुनामा पुरिराखेको पोखरीको जगामा माछाको रेखदेख गर्न नक्साबमोजिम घर बनाउन पास पूर्ज पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नक्सा उजुरी परेको र उक्त जग्गाको दक्षिणपट्टि संधियार गोपाल भनी लेखिएको मेरो जग्गालाई गुम गराई पोखरी खन्दा दक्षिणपट्टि मेरो जग्गा भएको र मेरो जग्गादेखि मात्र गोपालको जग्गा हुँदा मेरो

^{१३४} निवेदक किर्ति ब्रह्मानन्द जोशी विरुद्ध नाती महर्जन समेत भएको सम्बत् २०२८ सालको दे.पु. नं. १२४ को मुद्दामा दर्ता भई सर्वोच्च अदालतबाट भएको अप्रकाशित फैसला ।

जग्गा त्यसै पखोरी बनाउने उद्देश्यबाट नक्सा पास गरिपाउँ भन्ने दरखास्त दिएको देखिनाले नक्सा बदर गरिपाउँ भन्ने समेत नाति महर्जनको दरखास्त परेको ।

उक्त तथ्यका आधारमा तत्कालीन ललितपुर नगर पंचायत न्यायिक समितिले मिति २०२६/१/११/४ मा निर्णय पर्चा खडा गरी निर्णय गर्दा नक्सावालाले दिएको निवेदनमा पोखरी परापूर्वकालदेखि सार्वजनिक कार्यमा प्रयोग भएकोले निजी रूपले चलन गर्न दिन पुर्न समेत नपाउने गरी २०२६।१।९ मा नगर पंचायत सभाबाट निर्णय भैसकेकोले नक्सा पास गर्न नमिल्ने भनी नक्सावालालाई सुनाई दिने ठहर्छ भनी फैसला गरेको थियो ।

फैसलामा चित्त नबुझी निवेदकले तत्कालीन व्यवस्थाअनुसार श्री ५ महाराजाधिराजका जुनाफमा विन्तिपत्र हालेकोमा सर्वोच्च अदालतले मिसिल भिकाई ऐनबमोजिम निर्णय गरी नतिजा जाहेर गर्न हुकुम प्रमाङ्गी भयो ।

यसरी सर्वोच्च अदालतले हेरी किनारा गर्ने अधिकार पाएको उल्लेखित मुद्दामा मिति २०२६।५।२३।२ मा बसेको संयुक्त इजलासले ललितपुर नगर पंचायतले गरेको निर्णयलाई मनासिव ठहर गरेको थियो । तर सो फैसलामा पनि चित्त नबुझाई निवेदक किर्ति ब्रह्मानन्द जोशीले तत्कालीन नेपालको संविधान, २०१९ को धारा ७२(ख) अनुसार मुद्दा दोहोर्च्याई पाउन माग गरे । सो मागअनुसार दोहोर्च्याई हेरी दिनु भन्ने पुनः हुकुम बक्स भयो । त्यसरी बक्स भएको हुकुमबमोजिम सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीशले पूर्ण इजलासमा पेश गर्न आदेश गरेअनुसार पूर्ण इजलासमा पेश गरियो ।

यसरी पूर्ण इजलासमा पेश भई मिसिल सामेल रहेको ललितपुर नगर पंचायत सभाले २०२६।१।९ मा गरेको निर्णयको उतारबाट पोखरी पुर्न वा निजी रूपले चलन गर्न दिंदा जनभावनाको प्रतिकूल असर पर्न जाने प्रत्यक्ष देखिनाले पोखरी सार्वजनिक काममा प्रयोग गर्न नपाउने गरी निजी रूपमा कायम गरिदिन र पुर्न दिन समेत मनासिव नदेखिनाले पुर्न दिन नमिल्ने भन्ने निर्णय गरेको देखिएको, नगर (दोश्रो संशोधन) ऐन, २०२२ को संशोधनबाट थप दफा १७(५) मा नगर पंचायतको इलाकाभित्रको निजी पोखरी नगर पंचायतमा दर्ता गराउनु पर्छ र त्यस्तो पोखरी नगर पंचायतको स्वीकृतिवेगर पुर्न पाइने छैन भन्ने उल्लेख भएबाट कुनै

मनासिव कारण भएमा नगर पंचायतले पोखरी पुर्न अनुमति नदिन पनि सक्ने देखिन्छ । सो पोखरीमा स्थानीय जनताहरूले मर्दा जुठो फुकाउने, श्राद्ध गर्दा पिण्ड सेलाउने कार्य पोखरीमा नै गरी आएको, सो पोखरीलाई १०८ तिर्थमध्येको १ तिर्थ पनि मानी आएको भन्ने समेत कुरा सरजमिनबाट समेत देखिएकोले निवेदकले नगर पंचायतमा दर्ता गरेको पोखरी उल्लेखित सार्वजनिक काममा प्रयोग भै आएको कारणबाट पोखरी पुर्न नदिने गरेको नगर पंचायत सभाको २०२६/११९ को निर्णय मनासिव ठहराएको सम्म संयुक्त इजलासको २०२६/१२३ को इन्साफ मुनासिव ठहर्छी^{१३५} भनी अन्तिम फैसलामा पनि सबैले धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्पराका आधारमा प्रयोग गरी आएको उक्त पोखरीलाई सार्वजनिक कायम राख्ने अडान रहेको फैसलालाई कायम राखेको छ । यस निर्णयबाट सर्वोच्च अदालतले परम्परावादी सोचको निर्णय गराईमा आधुनिकताको आयाम थप गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बद्ध विषयवस्तुलाई सहिरूपले पहिचान गर्न सफल भएको छ, जसले गर्दा यस्ता सार्वजनिक सरोकार रहेका विवादित विषयवस्तुलाई सर्वसाधारण सबैले उपयोग गर्न पाउने हकाधिकार सुनिश्चित गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गराउन योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ ।

यस्तै विकासको क्रममा मिति २०३५/२१३१ गतेमा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट सार्वजनिक सरोकारको विवाद बनेर आएको अर्को मुद्दा^{१३६} मा भने भक्तपुर नगरपालिकाभित्र व्यापक जनघनत्व भएको शहरी क्षेत्रभित्र दूषित वातावरण गराई त्यस स्थानका जनताहरूको बाँच्नपाउने अधिकारमा प्रत्यक्ष असर पारेकोलाई न्यायिक मनले उदार व्याख्या गरी निर्णयमा पुग्न नसकी परम्परावादी सोचअनुसार हकदैयाको प्रश्न उठाई सार्वजनिक सरोकारको जटिल विवादलाई अदालत प्रवेश गर्न रोक लगाएको देखिन्छ ।

यसरी गरिएको निर्णयमा कानून विपरीत हुने गरी च्यूरा कुट्ने मिलको स्वीकृति पछि स्थापित मिलबाट निस्कने दूषित धुलो, धुवाँ र ध्वनीले उक्त घना वस्तिका बासिन्दाको स्वास्थ्यमा कति प्रतिकूल असर गर्दछ भन्ने कुराका साथै

^{१३५} पूर्ववत् ।

^{१३६} बलराम श्रेष्ठ विरुद्ध काठमाडौँ उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समितिसमेत भएको सम्बत् २०३५ सालको रिट नं. १३०९ ।

त्यहाँका जनताको बाँच्न पाउने अधिकारको सुरक्षा गर्नु न्यायपालिकाको परम कर्तव्य हो भन्ने कुराबाट बिमुख रही केवल परम्परावादी हकदैयाको प्रश्न खडा गरी उजुरी खारेज हुने ठहर गर्दा सामुहिक स्वास्थ्यको विषयलाई लिएर निवेदकले निवेदनपत्र दिएकोमा संविधानको धारा ७१ ले निजको मागबमोजिमको आदेश जारी गर्न नमिल्ने देखाई विपक्षीहरूद्वारा लिखित जवाफ मगाइरहनु पर्ने देखिएन, रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ भनिएको थियो।^{१३७} यो खारेजी फैसलाले नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास क्रममा पक्कै ठेस पुऱ्याएको छ।

तर उल्लेखित निर्णय भएको करिब ९ वर्ष पछि अर्थात् २०४४।३।१९ गते सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट घर भत्काई बाटो खुलाई पाउँ भन्ने मुद्दाको फैसला हुँदा- गाउँ पंचायतले सार्वजनिक हितको लागि जग्गा खरिद गरी बाटो खुलाएकोमा उक्त बाटो मिचिएकोमा व्यक्तिले नालेस गर्न नपाउने भन्ने उक्त ऐनमा व्यवस्था भएको पाइँदैन। बाटो व्यक्तिगत हितको लागि मात्र नभै सार्वजनिक हितको लागि समेत हुने हुँदा सार्वजनिक हितको लागि प्रयोग हुने सम्पत्तिको संरक्षण गर्नु प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य समेत हुन जान्छ। सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण नभएको खण्डमा सार्वजनिक सम्पत्तिको हिनामिना हुन जान्छ। यस्तो सम्पत्तिमा संरक्षण गरिपाउँ भनी पंचायतले उजुर नगरेको अवस्थामा सन्धिसर्पन तथा सरोकार पर्ने अरू कुनै व्यक्तिले नालेस दिन जो जस्ले ल्याए पनि लिई कारवाही गरिदिनलाई ऐनले बाधा उत्पन्न गरेको देखिन्न भन्ने ठहर गर्दै अदालतको परम्परावादी सोचमा व्यापक सुधार गरेर पहिले पुऱ्याएको ठेसलाई उचित मलमपट्टि गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकासलाई फस्टाउन मलजल पुऱ्याएको पनि देखिन्छ।^{१३८}

यसरी २०१० सालदेखि २०४६ सालसम्म करिब ३६ वर्षको समयावधिमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयहरूले गरेको क्रमिक विकासलाई समग्रमा मूल्याङ्कन गर्दा २००७ साल पछिको नेपालको प्रधान न्यायालयले देखाएको उदारताले अभै पनि अग्रस्थान ओगटन सफल देखिन्छ। त्यस समयमा चाहे नदीमा बम हानी माछा मार्ने कार्य गरेको विवादित विषय होस वा चार किल्ला किटान गरिएको वनजङ्गल फडानी गरी आवाद गरेर घर बसोवास गर्ने प्रयत्न गरेको विवाद होस, प्रधान न्यायालयले त्यस्ता विवादको निपटारा गर्दा सार्वजनिक हित तथा सरोकारलाई

^{१३७} पूर्ववत्।

^{१३८} ने.का.प. २०४४, पृ. ५५४।

प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । यसले नेपालमा प्रजातन्त्रको सुरुवात संगसंगै सार्वजनिक सरोकारको विवादले पनि आफ्नो जीवन सुरु गरी विकसित हुन अगाडि बढेको मान्नु पर्छ ।

त्यसपछिका केही वर्षसम्म मुलुकमा राजनीतिक उथलपुथल र अस्थिरता देखिनुको साथै मुलुकले संवैधानिक तथा कानुनी धार स्थापित गर्न नसकेको कारणले केही हदसम्म निस्क्रिय रहे पनि २०१५ सालमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ लागू गरियो । तर संविधानअनुसार धेरै लामो समयसम्म मुलुकमा स्थिर शासन व्यवस्था कायम रहन सकेन । विभिन्न दलहरू दलगत स्वार्थमा अल्मलिएर राष्ट्रिय स्वार्थलाई विर्सिदिए । परिणामस्वरूप देशको शासन व्यवस्थाले पुनः नयाँ मोड लिई प्रजातन्त्रको अन्त्य र निर्दलिय पंचायत व्यवस्थाको उदय भयो । यसपछि पंचायत व्यवस्थालाई स्थायित्व दिन नेपालको संविधान, २०१९ लागू गरियो । तर उक्त संवैधानिक प्रावधानमा सार्वजनिक सरोकारको विवादले स्थान ग्रहण गरेर विकसित हुने अवसर प्राप्त गरेको पनि देखिएन । तर संवैधानिक तथा कानुनी प्रावधान नगरे पनि नेपालको सर्वोच्च अदालतले आफ्नो न्यायिक सक्रियताको क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गराउने क्रम भने केही हदसम्म जारी नै राखेको कुरा माथि उल्लेखित फैसलाहरूले पुष्टि गर्दछ ।

सर्वोच्च अदालतले नेपाली मतदाताको सार्वजनिक हक र हितलाई प्राथमिकता दिएर तत्कालीन राष्ट्रिय पंचायतसम्म प्रतिनिधित्व गर्न पाउने अधिकारलाई संरक्षण गरेको छ । यसले गर्दा सर्वसाधारणको मतलाई उच्च महत्त्व दिएर जनताको प्रतिनिधित्वमुलक शासन व्यवस्थाको अभ्यास गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ । यसका साथै जुद्ध सडकस्थित भूगोल पार्कको विवादलाई निवेदक चन्द्रबहादुर थापाले अदालतमा मुद्दा दायर नगरेका भए आज जुद्ध सडकस्थित भूगोलपार्क इतिहासको पानामा मात्र सीमित रहने थियो । तर उक्त विवादले अदालतको ढोका समयमा घच्चच्याएपछि काठमाडौं नगरपालिका त्यसै चुप रहन बाध्य भयो । भूगोल पार्कले अप्रत्यक्ष रूपमा अदालतको संरक्षण प्राप्त गर्न सफल भयो । विविध किसिमका प्राविधिक कारणले गर्दा उक्त विवादले सकारात्मक फैसला प्राप्त गर्ने अवसर गुमाए पनि आजसम्म उक्त भूगोल पार्क यथास्थितिमा छ, र पछि पनि रहने छ । यो सर्वसाधारण सबैको सरोकारको सम्पत्तिमा परिणत भएको छ । यसलाई

काठमाडौं नगरपालिकालगायत अरू कसैले अब बिगार्ने भत्काउने वा निजी प्रयोग गर्ने अधिकार हुँदैन ।

यसरी भूगोल पार्क विवादले विकसित गराउन मद्दत गरेको सार्वजनिक सरोकारको विवाद, ललितपुर नत्वाखालको पोखरी पुरेर घर बनाउन नक्सा पास गर्ने उद्देश्य लिएको किर्ति ब्रह्मानन्द जोशीको निवेदनबाट पोखरी निजी वा सार्वजनिक के हो भनी उठेको विवादले पनि सार्वजनिक सरोकारलाई विकास गर्न ठूलै टेवा पुऱ्याएको पाइन्छ । नत्वाखालको उक्त पोखरी पुरेर नक्साअनुसारको घर बनाउने पक्षको इच्छा पूरा हुन नसके पनि त्यस क्षेत्रका सर्वसाधारण जनताहरूले उक्त पोखरी सार्वजनिक रूपमा प्रयोग गर्ने अवसरबाट भने वंचित हुनु परेको छैन । उनीहरूले आफ्नो परम्परादेखि सार्वजनिक रूपमा प्रयोग गरी आएको उक्त पोखरी निवेदकको मागअनुसार हुने गरी सर्वोच्च अदालतबाट ठहर फैसला भएको भए अवश्य पनि उनीहरूले उक्त पोखरी प्रयोग गर्नबाट वञ्चित हुनुपर्ने थियो । त्यसवखत सर्वसाधारण जनताले हिन्दू संस्कारअनुसार मर्दा जुठो फुकाउने, पितृको स्मरणमा श्राद्ध गरी पिण्ड सेलाउने, पवित्र तिर्थस्थल मानी मन पवित्र पार्न स्नान गर्ने जस्ता समाजमा मानव जीवनले गर्नुपर्ने अत्यन्त सार्वजनिक सरोकारका महत्त्वपूर्ण कार्य गर्नबाट वंचित हुनुपर्ने थियो । त्यसका साथै निवेदकको मागअनुसार पोखरी पुर्न पाउने गरी फैसला भएको भए सार्वजनिक सरोकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहने ललितपुर नगरपालिकाका धेरैजसो टोलहरूमा खासगरी गैरीधारा र इनारहरूको मुहानको रूपमा रहेको त्यस्तो पोखरी मास्दा गैरीधारा इनारको पानी सुक्न गै उपभोक्ता सर्वसाधारण जनताहरूले पनि उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुनुपर्ने थियो । यसले शहरमा पानीको कठिनाई पर्ने थियो । जसको कारण शहरमा आगलागी भएमा पोखरीको पानी भिकी आगो निभाउने कार्यमा समेत बाधा पर्न गै आगलागीबाट धनजनको क्षेती हुन सक्ने पनि बढी सम्भव देखिन्थ्यो । तर सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको यस विवादमा गम्भिरतापूर्वक न्यायिक मन प्रयोग गरी फैसला गरेको हुनाले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गराउन चासो राख्ने सबैले यस फैसलालाई प्रशंसा गर्नुपर्छ ।

यस्तै वादी अजिद कुमार समेत ६ जनाले दिएको फिरादलाई तल्लो तहका अदालतले गाउँ पंचायत ऐन, २०१८ बमोजिम गा.पं. ले खरिद गरेको सम्पत्तिमा

नालेस गर्ने हकदैया गाउँ पंचायतलाई हुने फैसला गरे पनि सर्वोच्च अदालतबाट सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनेर आएको प्रस्तुत मुद्दामा उदार व्याख्या गर्दै गाउँ पंचायतले जग्गा राजिनामा गरी लिई सरकारी रकम खर्च गरेर पक्की स्ल्याब राखी मोटर, ट्रक, यातायात चलाई आएको सार्वजनिक सडकसमेत मिची घर बनाएको कार्यलाई गैह्र कानुनी ठहर गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादमा तेश्रो व्यक्तिले पनि उजुर गर्न सक्ने गरी हकदैया स्थापित गरेर उक्त फैसलाले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गराउन ठूलो उर्जा थपेका छ । यसरी गाउँ पंचायतले बाटो खोल्न जग्गा खरिद गरी सो जग्गा सार्वजनिक सडक कायम गरेकोमा त्यस्तो सडक मिची घर बनाएको हकदैयाको कारण देखाई सार्वजनिक सडक मिची घर बनाउनेलाई अप्रत्यक्ष रूपमा प्रश्रय दिएको भए सर्वसाधारण जनताहरू उक्त सडक उपभोग गर्नबाट वंचित हुनुपर्थ्यो । साथै सर्वसाधारण जनताको नजरमा न्यायपालिकाप्रतिको न्यायिक आस्था पनि घटेर जाने थियो । तर सर्वोच्च अदालतले सजगताका साथ निर्णय गरी सार्वजनिक सडक उपभोग गर्न पाउने सर्वसाधारण जनताको अधिकारलाई संरक्षण गरेर सार्वजनिक सरोकारलाई गुणात्मक विकास गर्ने सु-अवसर प्रदान गरेको छ ।

यसरी न्यायपालिकाको सक्रियतामा नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादले मन्द गतिमा विकसित हुने अवसर प्राप्त गरे पनि २०४६ सालको जनआन्दोलनले नेपालमा ३० वर्षे शासन व्यवस्था समाप्त गरी प्रजातन्त्रको पुनःस्थापित गरेपछि त्रिपक्षीय शक्तिको सहमीतमा निर्मित नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा सार्वजनिक सरोकारको विवादले आफ्नो स्थान ग्रहण गरेको छ । उक्त संविधानको धारा ८८(२) मा व्यवस्था गरिएको यस विवादले आफ्नो विकास क्रममा अर्को नयाँ फड्को मार्न सफल भएको मान्नु पर्छ । धारा ८८(२) सम्बन्धमा अध्याय ७ मा अरू विवेचना गरिने छ ।

यहाँ जुन विवादलाई सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद भनेर अदालतमा निवेदन गरिन्छ त्यो विवादको विषयवस्तुसँग निजको सार्थक सम्बन्ध वा तात्त्विक सरोकार हुनुपर्छ । साथै विवादमा मुछिएको सार्वजनिक हक वा सरोकारसँग सम्बन्धित जनसाधारणको प्रतिनिधित्व निजले सही रूपमा गर्न सक्छ भन्ने कुराको

पनि निजले अदालतलाई विश्वास गराउन सक्नुपर्छ भन्ने जस्ता विचारहरूले पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकासक्रममा नयाँ आयाम थपेको छ ।

कुनै निहीत स्वार्थ, सस्तो लोकप्रियता, अफवाह वा विज्ञापन गराउनका लागि अदालतलाई रंगमंच बनाउन आएको छैन निजको अदालतमा प्रवेश समाज सेवा सार्वजनिक हितको लागि, गरिब, निमुखा, बालक, बृद्ध, अवला, अपाङ्ग वा यस्तै सामाजिक वा आर्थिक असफलताले पीडित व्यक्ति जो स्वयम अदालतमा आउन सक्दैन, अथवा जो श्रोत र साधनको विपन्नताले गर्दा कुनै किसिमको अन्याय अत्याचार सहन विवस छन्, त्यस्ताका लागि सदासययुक्त भावनाले आएको हो भन्ने कुरामा संका हुनुहुन्न । यस्तो सद्भावनाले आउने व्यक्ति वा संस्थाको लागि अदालतले आफ्नो ढोका सदासर्वदा खुल्ला राख्नुले नै सार्वजनिक सरोकारको विवादले प्रगति गर्ने अवसर पाउँदछ । साथै नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, को धारा ८८(२) अन्तर्गतको सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी नौलो प्रावधानले सिद्धान्त र व्यवहारमा समेत जीवन्तता प्रदान गर्दै विकासमा सघाउ पुऱ्याएको छ ।

नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास कानुनी सहायताको विकास क्रमका आधारमा पनि भएको देखिन्छ । कारण नेपाल एक अविकसित मुलुक हो । यहाँ सम्पूर्ण जनसंख्याको पचास प्रतिशत जनताहरू गरिबीको रेखामुनि रहेका छन् ।^{१३९} यसका साथै गरिब र धनीबीचको साक्षरता प्रतिशतमा पनि ज्यादै ठूले अन्तर छ । अझ कानुनी साक्षरताको प्रतिशतलाई स्मरण गर्ने हो भने ज्यादै तितो अनुभव हुन्छ । यसले गरिब र कमजोर पक्षका वर्गहरूले आफ्ना मौलिक र कानुनी अधिकार तथा कर्तव्यका सम्बन्धमा अनभिज्ञ र कानुनी चेतनाविहीन अवस्था वहन गर्नु परेको छ । यो नेपाली समाजको आधारभूत विशेषता साथै विवषता पनि हो । नेपालको परिवेशमा कानुनी पद्धतिलाई विकसित गराउनु केवल निजी रूपमा व्यक्तिलाई न्याय उपलब्ध गराउन मात्र नभै सम्पूर्ण समाज नै कानुनी न्यायबाट विमुख हुन नपरोस् भन्ने हो । विपन्न र विमुख अवस्थाका नेपालीले पनि सहजै न्याय प्राप्त गर्न सक्नु भन्ने यसमा पवित्र उद्देश्य रहेको छ । असक्षम र कमजोर वर्गलाई कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने दायित्व सरकारको हो । सरकारले कानुनी सहायता उपलब्ध गराएमा आर्थिक तथा सामाजिक विपन्नताको कारणले

^{१३९} Keshar Mani Aryal, "Concept of Right to Legal Aid and Its Application in Nepalese Senario," *Nayadoot*, Vol. 140, (2050), p. 58.

पछि परी कानुनी न्यायको पहुँचमा पुग्न नसक्नेका लागि पनि न्यायको ढोका खुल्ल गै सामाजिक न्याय प्राप्तिको लक्ष्यमा पुग्न मुलुकलाई सहयोग पुग्दछ । तर यदि यस किसिमको सहायता सरकारले नपुऱ्याए सार्वजनिक सरोकारको विवाद माफत पनि न्यायको ढोका खुल्ला गर्न सकिने स्पष्टै छ । यसले गर्दा कानुनी सहायता परियोजना सार्वजनिक सरोकारको पुरकको रूपमा स्वीकार गरिन्छ ।

यसरी नेपालमा कानुनी सहायताबाट सार्वजनिक सरोकारको विकास क्रमलाई नियाल्नु अगाडि नेपालको राणाकालीन १०४ वर्षको राजनीतिक इतिहासलाई पनि स्मरण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस समयको तानाशाही मनपरितन्त्रले गर्दा हुकुमी शासन मात्र चल्यो र कानुनी शासनका आधारमा सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउने भन्ने कुनै सोच बनेन । निमुखा गरिब जनता तानाशाही जाँतोमा पिसिन बाध्य हुनुपऱ्यो । त्यसपछिका केही क्षणहरू प्रजातान्त्रिक अभ्यासका दिन देखिए पनि सर्वसाधारणलाई कानुनी न्यायको पहुँचमा पुऱ्याउने कुनै प्रयासको थालनी गरिएन । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ मा नागरिकहरूका मौलिक अधिकारको व्यवस्था गरी त्यस्ता मौलिक अधिकारका सम्बन्धमा कानुनी परामर्स लिन पाउने व्यवस्था भयो, तर उक्त अधिकारहरूलाई व्यवहारमा उतार्न अभ्यास गर्दागर्दै स्वःघोषित तीस वर्षे दलविहीन पंचायती प्रजातन्त्रको सुरुवात हुनपुग्यो र मौलिक तथा कानुनी अधिकारका सम्बन्धमा जनताहरू परिचित हुन पाउने अवसर नै पाएनन् । यो दलविहीन पंचायत व्यवस्था नेपाली जनताको लागि अन्धकारकै अवधि कायम रह्यो । कमजोर तथा गरिब र असहाय वर्गले सामाजिक न्याय प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा राज्यले कुनै कदम चालेको देखिएन । निर्दलीय पंचायती व्यवस्था भएको कारणले गर्दा दलको कुनै स्थान रहेन । गरिब र असहाय कमजोर नेपाली जनताका अधिकारका सम्बन्धमा आवाज उठाउने कुनै अवसर पनि मिलेन । त्यस्ता कमजोर र असहाय नेपालीले राज्यबाट कानुनी सहायता प्राप्त गरी सामाजिक न्याय प्राप्त गर्नुको सट्टा खोलाबाट निकालिएको वगरको माछा जस्तो भएर छटपटाउनु पऱ्यो । त्यस वखतमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद बनाई न्यायको पहुँचका लागि शरण लिने अभ्यास पनि न्यून थियो अर्थात् अपवादमा छोडेर करिब सम्पूर्ण विवादहरू *हकदैया*को कारण देखाई अदालत प्रवेश हुनबाटै रोक लाग्दथे । यदि कुनै किसिमबाट अदालतमा दर्ता भए पनि पछि इजलासमा सुनुवाई हुँदा खारेजीमा पर्दथे । उल्लेखित

कारणहरूले गर्दा नेपाली जनताहरू राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक, भाषिक आदि विषयमा शोषित र पीडित भइरहनु परे पनि त्यसको न्यायिक उपचार माग्ने आधार बनेको थिएन । त्यस समयमा नेपाली जनताको जीवनस्तर र जात, जाति, धर्म, वर्ण आदिका आधारमा जनतामाथि पक्षपाति र असमान व्यवहार मात्र हुन्थ्यो ।

तर २०४७ सालमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना भै पंचायत व्यवस्थाको अन्त्य भएपश्चात मुलुकमा परिस्थितिले कोल्टे फेऱ्यो । नेपाली जनताहरूले प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यतालाई नेपाली माटो सुहाउँदो किसिमबाट जीवनमा उतार्ने अवसर पाए । यसबाट नेपाली जनताहरूमा आएको चेतना र प्राप्त अवसरले सामाजिक व्यवहारमा फरक पर्न थालेको छ । असमान र पक्षपाती व्यवहार हुनबाट पनि धेरै सुधार भएको छ ।

मुलुकमा संवैधानिक सर्वोच्चता र कानूनको शासनलाई उच्च प्राथमिकता दिएर निर्माण गरेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले पनि राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूअन्तर्गत कानुनी सहायतालाई स्वीकार गरेको छ । जसमा *कानुनी राज्यको सिद्धान्त* अनुरूप सबैलाई समान रूपमा न्याय उपलब्ध गराउन असमर्थ पक्षको प्रतिनिधित्वका लागि निःशुल्क कानुनी सेवा उपलब्ध गराउने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ^{१४०} भनिएको छ । राज्यले लिएको निर्देशक सिद्धान्त र नीतिलाई कानुनी रूपमा उतार्न संसदबाट पारित गरी *कानुनी सहायता ऐन, २०५४* पनि प्रत्यक्ष रूपमा व्यवहारमा उत्रंदै छ । यसरी नै उक्त ऐनको दफा १२ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी श्री ५ को सरकारले *कानुनी सहायता नियमावली, २०५५* पनि लागू गरेको छ ।

यस ऐनले मुख्य गरी कानूनको शासनको सिद्धान्त अनुसार मुलुकका सबै नागरिकहरूलाई सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउने उद्देश्य अनुरूप समाजमा आर्थिक तथा सामाजिक कमजोरीको कारण सामाजिक न्याय प्राप्त गर्नबाट वंचित हुनुपर्ने बाध्यता बनेको छ, त्यस्ता व्यक्ति वा समूहलाई कानुनी सहायता उपलब्ध गराई सामाजिक न्याय दिलाउने उद्देश्य लिएको छ । यो उद्देश्य पूर्ति गर्नका लागि ऐनले केन्द्रीय स्तरमा कार्यतालिकाको खाका तैयार गर्ने र जिल्लामा पुऱ्याएर लागू गर्ने

^{१४०} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा २६, उपधारा (१४) ।

गर्दछ । यसले गर्दा कानुनी सहायता समितिका केन्द्रिय र जिल्ला गरी दुई तहका कार्यालय रहने र ती कार्यालयहरू मार्फत ऐनको उद्देश्य अनुरूप कानुनी सहायता पुऱ्याउने कार्य गर्दछ । यसरी व्यवहारमा उतारिएको ऐन तथा नियमावलीको व्यवस्था कार्यान्वयन गराउन सफल हुने हो भने मुलुकका असहाय, कमजोर तथा शोषित, पीडित जनताहरूलाई राहत पुग्न गै सार्वजनिक सरोकारको विवादको उद्देश्य पनि परिपूर्ति हुन गई सार्वजनिक सरोकारको विवादले विकसित हुने सुनौलो अवसर गुमाउने थिएन ।

अर्कोतर्फ सर्वसाधारण नेपाली जनता पेशागत रूपमा रिक्सा, टाँगा र ठेला चलाउँदछन्, मिल तथा उद्योगहरूमा मजदूर भै काम गर्दछन्, मुद्दाका पक्ष जो फौजदारी अभियोग लागि उनीहरूले कानुनी सहायताको महसुस गर्दछन्, महिला, असहाय, गरिब, बौद्धिक र पारिवारिक दवावमा परेका, विकट गाउँमा बसी जीवनमा दाल रोटीको लागि संघर्षमा जुट्नु परेका र उनीहरूलाई कानुनी जालको सम्बन्धमा ज्ञान नभएका व्यक्ति र समूह छन् । त्यस्ता व्यक्तिहरू, जो आफ्नो गरिबीता र पछ्यौटे पनको कारणले गर्दा सामान्य कसुरको अभियोगमा पनि तोकिएको अवधिभन्दा बढी समयसम्म कठोर कारावासको यातना भोग्नु पर्छ र उनीहरू कानुनी सहायताका सम्बन्धमा भ्रम अनविज्ञ रहन्छन्, त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई कानुनी सहायताको आवश्यकता पर्दछ । त्यस्ता कमजोर पक्षलाई कानुनी सहायतामार्फत उचित सहयोग उपलब्ध गराइन्छ । सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत उल्लेखित व्यक्तिहरूलाई राहत उपलब्ध गराउन आवश्यक भएकोले नेपालका कानुन व्यवसायीहरूको २०३४ सालमा भएको प्रथम सम्मेलनले पारित गर्दै असहायहरूलाई कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने निर्णय गरेको थियो । तर उक्त निर्णयलाई व्यवहारमा उतार्न निकै समयसम्म पर्खनु पर्‍यो ।

त्यस पछिका दिनहरूमा न्यायपालिका र विभिन्न स्वयमसेवी संस्थाहरू पनि असहाय पक्षलाई कानुनी सहायता गर्न आकर्षित भए । यसले गर्दा विभिन्न कार्यक्रममा छलफल भै निर्णयमा पुग्दा कमजोर पक्षको प्रतिनिधित्व गरी उनीहरूलाई संवैधानिक तथा कानुनी अधिकार उपलब्ध गराउन कानुनी सहायता स्वरूप कानुनी सहायक नियुक्त गरेर उनीहरूको मुद्दामा छलफल गराउनुपर्ने कुरामा सहमति भयो । यसले सर्वप्रथम न्यायपालिकाले नै निःशुल्क कानुनी सहायता

उपलब्ध गराई असहाय पक्षलाई न्याय दिलाउन थाल्यो । यस क्रममा सर्वोच्च अदालतले असहाय पक्षको प्रतिनिधित्व गर्दै इजलासमा वहस गर्नका लागि छुट्टै बैतनिक कानुन व्यवसायी नियुक्त गरी मुद्दामा वहस गराउन सुरुवात गर्‍यो । त्यस्ता असहायलाई कानुनी सहायता पुऱ्याउन नियुक्त गरिएका कानुन व्यवसायीलाई न्यूनतम पारिश्रमिकको व्यवस्था पनि अदालतले गर्‍यो । यसरी असहायको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रक्रिया भने निश्चित भैनसकेको कारणले गर्दा पक्षले असहाय हुँ कानुनी सहायता पाउँ भनी गरेको निवेदनको आधारमा गरिन्थ्यो । पछि यस किसिमको क्रमलाई विस्तार गरेर मातहतका अदालतहरूमा पनि लागू गरियो । जस्को आधारमा हाल आएर पुनरावेदन तथा जिल्ला अदालतहरूमा पनि असहाय पक्षलाई कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने व्यवस्था न्यायपालिकामा कायम नै रहेको छ । यो व्यवस्था असहाय पक्ष र सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई निप्टारा गरी मुलुकमा सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउन मद्दत पुऱ्याउन केही हदसम्म सफल नै रहेको मान्नु पर्दछ ।

अध्याय - पाँच

सार्वजनिक सरकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्याय

५.१ पृष्ठभूमि

न्यायाधीशले फैसलागर्दा वा राय लेख्दा अपनाएको दृष्टिकोण र न्यायिक मूल्यमान्यताप्रति खेलेको भूमिका सक्रिय एवं रचनात्मक देखियो भने न्यायिक सक्रियता मानिन्छ । यसमा न्यायाधीशको सक्रिय भूमिका रहने भएकोले न्यायिक सक्रियता भन्ने नाम दिइएको हो । यसलाई वास्तवमा न्यायिक गतिशिलता पनि भन्न सकिन्छ । यसमा न्यायाधीशले मुद्दा फैसला गर्दा खेलेको भूमिकालाई केन्द्रविन्दु मानिन्छ । कानूनवीदहरूले यसको आधारमा न्यायाधीश सक्रियतावादी र आत्मासम्यमी भनेर छुट्याउने गरेका छन् । न्यायाधीशले मुद्दाको फैसला गर्दा खेलेको भूमिकाबाट सामाजिक न्याय पत्थो कि परेन भनी सार्वजनिक रूपमा मूल्याङ्क गरिन्छ । यसरी न्यायाधीशले समाजमा न्याय पार्न सकेको देखिए सक्रियवादी र अन्याय परेको देखिए आत्मासम्यमी भनी अर्थ गर्ने गरेको पाइन्छ । यस किसिमबाट न्यायाधीशले खेलेको भूमिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा अझ बढी महत्त्व राख्दछ । यसका मापदण्ड पनि अलग-अलग हुन सक्छन् । तसर्थ न्यायिक सक्रियता भनेको न्यायपालिकालाई प्राज्ञिक आधारमा प्रदान गर्न खोजेको सकारात्मक विश्लेषण हो ।

न्यायिक सक्रियताको सिद्धान्तअनुसार न्यायाधीशहरूले अन्यायलाई सच्याउने, नागरिक र व्यक्तिगत अधिकारको संरक्षण गर्ने, राजनीतिक निष्पक्षता कायम गर्ने कार्यमा सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्दछन् । व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाले संविधानको सीमाभित्र रहेर कार्य गर्दासम्म न्यायिक सक्रियताको नाउँमा अदालतले आफूलाई अरुभन्दा शक्तिशाली घोषणा गरिरहन पर्दैन, किनकि यस सिद्धान्तलाई अन्य अङ्गका नीति र कार्यलाई विफल तुल्याउने साँचोको रूपमा प्रयोग गर्न मिल्दैन । यसैगरी देशको आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक वातावरण र घटनाक्रम तथा न्यायाधीश स्वयंको वैयक्तिक मूल्यमान्यता, धारणा र निजको प्रभाव जस्ता कुराले पनि उसलाई

सक्रियता वा सम्यमिको चयन गर्न प्रेरणा मिल्दछ।^{१४१} न्यायपालिका राजनीतिक पक्ष विपक्षभन्दा टाढा, संवैधानिक मूल्यमान्यताको अधिनमा, व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको नियन्त्रण र हस्तक्षेप भन्दा टाढा रहेका कारणले स्वतन्त्र हुन्छ र स्वतन्त्र रहेको कारणले निष्पक्ष हुन्छ।^{१४२} निष्पक्षताको परिणामस्वरूप न्यायपालिका विश्वासको केन्द्रविन्दु बन्दछ। यसले गर्दा सर्वसाधारणदेखि राजनीतिक सत्तासम्ममा न्यायपालिकाप्रति आस्था जगाएको छ।

सार्वजनिक सरोकार कानूनको नाउँबाट जन्म लिएको न्यायिक सक्रियताको अवधारणाले *प्रथमतः* न्यायबाट वञ्चित गरीब, पिछडिएका जाति वा समूहको हितमा समाजिक न्याय उपलब्ध गराउन अदालतले खेलेको भूमिकालाई जनाउँदछ। यस भूमिकाको प्रथम उद्देश्य कानून वा नीतिमा न्यायिक परीक्षण गरी सुधार ल्याउनु हो। दोश्रो तत्काल असर पार्ने व्यक्ति वा समूहलाई न्यायिक उपचार दिनु रहेको छ। यी दुवै उद्देश्यलाई परिचित गराउँदा पहिलोलाई यथास्थितिवादी र दोश्रोलाई प्रगतिशील भनिन्छ। यसरी पहिलो उद्देश्यको आवश्यकताद्वारा कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाको कामकारवाहीको परिप्रेक्ष्यमा आएका गलत नीति, नियमहरूलाई असंवैधानिक मापदण्डमा राखी संवैधानिक दर्शन विपरितका नीति नियमहरू अवैद्य घोषित गरिने कार्य गरिन्छ। दोश्रो अवधारणाले समाजका विभिन्न समूहबीच कानूनको शासनको स्थापना गरी सामाजिक न्यायको माध्यमबाट समाजलाई व्यवस्थित गर्ने कार्य हुन्छ।^{१४३} यसरी यथास्थितिवादी परम्पराको वकालत गर्ने कानूनविद् र परम्परा संरक्षणका नाउँमा यथास्थितिको पक्षमा मत जाहेर गर्ने न्यायकर्मी एक पक्षमा र त्यसको विपरीत सामाजिक परिवर्तनको आवाज उठाउने कानूनविद् रहने र परम्परागत मान्यताको विरुद्ध सामाजिक न्यायको पक्षमा मत जाहेर गर्ने न्यायकर्मी अर्को पक्षमा देखिन्छन्। यस किसिमले देखापरेको पछिल्लो पक्षलाई प्रगतिशील र सामाजिक अभियन्ता मानिन्छ। यसरी सामाजिक अभियन्ताको रूपमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत सामाजिक परिवर्तनका पक्षमा न्यायलाई अग्रसर गराउने प्रयास

^{१४१} मोहन बन्जाडे, 'न्यायिक सक्रियता : सैद्धान्तिक चर्चा,' संविधानसम्बन्धी लेखहरूको संगालो, भाग २२, पृ. ३०।

^{१४२} पूर्ववत्।

^{१४३} विजयकुमार सिंह, "न्यायिक सक्रियता र न्यायपालिका," *न्यायदूत*, पूर्णाङ्क ९६, वर्ष २८, (०५३/५४), पृ. १७-१८।

अमेरिकाबाट थालनी भएको हो ।^{१४४} यसै थालनिलाई विधिशास्त्रमा न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायका क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवाद भन्न थालिएको हो ।

आज न्यायिक सक्रियता, सामाजिक न्याय र सार्वजनिक सरोकारको विवाद ज्यादै चासोको विषय बनेका देखिन्छन् । न्यायिक सक्रियता र सार्वजनिक सरोकारको विवाद शताब्दीयौं पहिलेदेखि अहिलेसम्म चलिआएका कानून पद्धतिभित्र कानूनको विकास गराउने महत्त्वपूर्ण साधनको रूपमा ग्रहण गरिन्छ । यो निरन्तर परिवर्तन भैरहने समाजमा सहज किसिमले लागू गर्न सकिने सामान्य नियम हो । यसले परम्परागत समाजमा चलेका सामाजिक नियमलाई व्यापक परिवर्तन गर्दै आधुनिक किसिमले समाधान गर्ने वैकल्पिक उपचारको प्राविधिक र प्रगतिशील उपाय पत्ता लगाउन सहयोग गर्दछ ।^{१४५} यसैले भारतका न्यायाधीश पी.एन. भगवतीले यसलाई *प्राविधिक सक्रियता* भनी नामाकरण गरेको पाइन्छ ।^{१४६}

सामाजिक न्याय प्राप्तिको साधनका रूपमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद र न्यायिक सक्रियतालाई हेर्ने हो भने स्वतन्त्र न्यायपालिका, दक्ष कानून व्यवसायी एवं प्रवृद्ध न्यायाधीशको अभावमा कल्पना गर्न सकिदैन । स्वतन्त्र न्यायपालिकाबाट मात्र सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियताको अपेक्षा राख्न सकिन्छ । न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता संविधानको अक्षरमा होइन बरु न्यायाधीशहरूका सजिव हृदयमा वास गर्दछ, भन्ने सर्वसम्मत धारणा रहेको छ । संविधानले न्यायपालिकाको स्वतन्त्रताको जतिसुकै पूर्वाधारहरू स्थापित गरे पनि यदि न्यायाधीशको हृदय स्वतन्त्र छैन भने सम्पूर्ण पूर्वाधारहरू निरर्थक हुन पुग्छन् । यसर्थ प्रथमतः न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतामा पर्न सक्ने सम्पूर्ण असरहरूबाट जोगाउँदै न्यायाधीशले नै न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतालाई सार्थकता एवं निरन्तरता कायम राख्न सक्नुपर्दछ ।^{१४७} दोश्रो समाजमा अपेक्षित पक्षलाई न्यायको ढोकासम्म सवलताकासाथ पुऱ्याउनु दक्ष कानून व्यवसायीको कर्तव्य हो । सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता

^{१४४} विनो कार्की, "न्यायिक सामाजिकरण : न्यायिक सक्रियता र सामाजिक परिवर्तनको आधारभूमि," *कानून*, अङ्क ४३, पृ. ३५, पृ. ३५ ।

^{१४५} राजेन्द्र खरेल, "न्यायिक सक्रियता," *कानून*, अङ्क २७, पृ. ५१ ।

^{१४६} Mool Chand Sharma, *Justice P.N. Bhagwati Court Constitution and Human Rights*, (1995), p. 47.

^{१४७} पूर्व पाद टिप्पणी संख्या ३, पृ. १८ ।

स्थापित गर्नका लागि कानून व्यवसायी सामाजिक एवं संवैधानिक प्रतिवद्धताबाट प्रेरित हुनु आजको आवश्यकता पनि हो । व्यक्ति वा समाजलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा असर पुऱ्याउने तथा संविधानको भावना विपरीत भए गरेका कार्यहरूलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत अदालतको ढोकामा पुऱ्याई यसलाई न्याययोग्य विषयको रूपमा प्रस्तुत गर्ने दक्षता राख्ने कानून व्यवसायीबाट न्यायिक सक्रियतामा प्रभावकारी सहयोग पुग्दछ । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत यस किसिमको कार्य गर्नाले सामाजिक न्याय प्राप्त गर्न सहज पनि गराउँदछन् । जबसम्म कानून व्यवसायीले आफूलाई इजलाससमक्ष दक्ष रूपमा स्थापित गर्न सक्दैनन् तबसम्म सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत सामाजिक न्याय प्राप्त गर्न न्यायिक सक्रियताको बाटो सहज हुन सक्दैन । तेश्रो, महत्त्वपूर्ण कुरा प्रबुद्ध न्यायाधीशले न्यायको रचनात्मक पक्ष बुझेको र न्यायप्रति सम्बेदनशील एवं भौतिक प्रलोभनबाट मुक्त भएको हुनु पर्दछ । यस्ता न्यायाधीशले मात्र सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियताको साधनाबाट संविधानले लक्ष्य गरेको समाजको निर्माण गर्नमा आफ्नो सकारात्मक योगदान दिई संविधानको भावनालाई जनभावनामा परिणत गर्न सक्दछन् ।

सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत न्यायालयले सामाजिक न्याय उपलब्ध गराई समाजलाई परिवर्तनका मार्गमा सक्रिय गराउने गरेको देखिन्छ । यसै कानुनी संयन्त्रलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित विवाद भनी नामोच्चारण गरेको पनि पाइन्छ । यही संयन्त्रलाई आधार मानी आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक रूपले पिछडिएका गरीब, असहाय र असक्षम व्यक्तिका तर्फबाट सामाजिक न्यायको माग गर्दै सरोकारवाला पक्ष न्यायालय समक्ष पुग्दछन् । त्यस बखत न्यायपालिकाका प्रगतिशील न्यायमूर्तिहरूबाट आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पिछडिएका असहाय र असक्षम व्यक्तिका हकमा सक्षम व्यक्ति वा सरोकारवाला अन्य समूहले दायर गरेका रिट निवेदनहरूलाई स्वीकार गर्दै सार्वजनिक सरोकार रहेको सामाजिक न्यायको पक्षमा न्यायिक सक्रियता देखाउँदै न्यायनिरूपण गरेको देखिन्छ । यस किसिमको न्याय निरूपण गर्ने क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा अदालतले न्यायिक सक्रियताको माध्यम अपनाई सामाजिक न्याय र परिवर्तनका पक्षमा न्यायिक भूमिका खेल्दछ । अब प्रश्न उठ्छ, यो न्यायिक सक्रियता कसरी जागृत

हुन्छ ? न्यायिक सक्रियताको स्रोत के हो ? अमुक न्यायाधीशको इजलासबाट भएको व्याख्या सकारात्मक र परिवर्तनसिल किन हुन्छ ? र अमुक न्यायाधीशबाट भएका व्याख्या रुढिवादी र यथास्थितिवादी किन हुन्छन् ? कुन तथ्यको अभावले रुढिवादी चिन्तन हावी हुन्छ र कुन तत्त्वले गर्दा सकारात्मक र प्रगतिशील चिन्तन उब्जन्छ ? यी प्रश्नहरूको उत्तर खोज्दा एउटै निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ, त्यो हो *न्यायिक सामाजिकरण* । यहाँ न्यायिक सामाजिकरणको अर्थ रुढिवादी समाजलाई परिवर्तन गर्दै प्रगतिवादी आधुनिक न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्नु हो । यसले गर्दा आजको सामाजिक जीवनका हरेक पक्षबाट सामाजिक न्यायको औचित्यमा जोड दिइन्छ । सामाजिक न्यायले नै कुनै विषयवस्तु वा अवधारणाको जानकारी गराउंदै यसको अभ्यास गराउंदछ । बालबालिकाहरूमा चेतना विस्तार हुनेबित्तिकै तिनीहरू पुरानो र अवैज्ञानिक सामाजिक मान्यताको विरुद्धमा पुग्दछन् । यिनीहरूलाई भेदभाव विरोधी मान्यता, धामी-भाँक्री र बोक्सीजस्ता अदृष्य र अवैज्ञानिक वस्तुमाथि अविश्वास गर्ने वातावरणमा हुर्काउनुपर्ने समाजशास्त्रको अवधारणा हो, ताकी उनीहरूको भविष्यमा यस्तै संस्कारको विकास होस् । यसैगरी सामाजिक न्यायको क्षेत्रमा लागेकाहरूलाई पनि लैङ्गिक विभेद विरोधी मान्यता, छुवाछुत प्रथामाथि विद्रोह र सामाजिक परिवर्तन तथा रूपान्तरणका अन्य आयाम र पहलमाथि जानकारी गराई त्यसैमा अभ्यस्त गराउनुपर्ने नविनतम मान्यता हो । यसलाई नै न्यायिक सामाजिकीकरण पनि भनिन्छ । न्यायिक क्षेत्रमा प्रवेश गर्न खोजेका वर्गलाई हामीले सुरुमै सामाजिक न्यायका पक्षमा शिक्षा दिएर सामाजिकीकरण नगर्ने हो भने भविष्यमा उनीहरू रुढिवादी चिन्तन बोकेका वकील तथा न्यायाधीश बन्ने छन् र सामाजिक परिवर्तनको मान्यता विपरीत परम्परा संरक्षणको नाममा यथास्थितिवादी बन्ने छन् । यदि भविष्यमा न्यायालयलाई सामाजिक न्यायको व्याख्याताको रूपमा स्थापित गर्ने र न्यायमार्फत सामाजिक परिवर्तन नगराउने हो भने यस क्षेत्रमा लागेका नयाँ र आउने पुस्तालाई न्यायिक सामाजिकीकरणतर्फ उन्मुख गरी सामाजिक न्यायको ज्ञान दिनु आवश्यक देखिन्छ । उनीहरूलाई कानूनको औपचारिक व्याख्यामात्र गर्न सिकाउने बेलायती रुढिवाद बोकेको विचारको विरुद्ध कानूनलाई सामाजिक यथार्थ बुझी सामाजिक न्यायको पक्षमा चिन्तन र व्याख्या गर्ने सामाजिक

अभियन्ताको रूपमा विकास गरिनु पर्छ ।^{१४८} यसो नगर्ने हो भने न्यायिक सामाजीकरणको अभावमा रुढिवादी र यथास्थितिवादी चिन्तन हावी हुन्छ । यसकारण न्यायिक सक्रियता, सामाजिक न्याय र सार्वजनिक सरोकारको विवाद एक अर्काका परिपुरक र सहायक देखिन्छन् । यसलाई वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धतिअनुसार परिभाषा गर्ने हो भने सामाजिक न्याय स्वतन्त्र तत्त्व १६लमभउभलमभलत खचष्वदभि० हो र न्यायिक सक्रियता परनिर्भर तत्त्व १७मभउभलमभलत खचष्वदभि० हो ।^{१४९} यसकारण सामाजिक न्याय प्राप्तिले नै सार्वजनिक सरोकारको विवाद र न्यायिक सक्रियताको निर्धारण गर्दछ ।

आज न्यायपालिकाको स्थापित पंक्तिमा सामाजिक न्यायको अभावले रुढिवादी चिन्तन हावी हुनपुगेको छ, यसले गर्दा न्यायपालिकाले देखाउनुपर्ने जति न्यायिक सक्रियता देखाउन सकेको देखिदैन । न्यायिक संयम भन्ने प्रतिक्रियावादी सिद्धान्त र शक्ति पृथकीकरण नामक पुरातन अवधारणा मै अल्मलिई सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत न्यायिक सक्रियता तथा सामाजिक परिवर्तनको पक्षमा उभिन नसक्नु सामाजिक न्यायको कमजोरी मानिन्छ । हाल केही रुढिवादी न्यायाधीश र वकीलहरू बुझ्दै नबुझी आफूलाई सामाजिक न्यायको अभियन्ताको रूपमा प्रस्तुत गरेर देखाउने प्रयत्न गर्दछन् । तर सामाजिक न्यायको अभियन्ता १८ननप्लभभच० हुन समाजमा केही परिवर्तन हुने कार्य गरी परिवर्तन र रूपान्तरण ल्याउनै पर्छ । न्यायपूर्ण नयाँ सामाजिक व्यवस्था निर्माण गरौं भन्दाभन्दै नमान्ने र परिवर्तनको सदैव विरोध गर्नेले सामाजिक न्यायको अभियन्ता भनी दावि लिन सक्दैन । भैरहेको समाजमा केही नयाँ निर्माण नगरी र कुनै नयाँ परिवर्तन नल्याई बस्नेलाई सामाजिक न्यायको अभियन्ता मान्न सकिदैन । यसका लागि समाज विधिशास्त्रको मतअनुसार अगाडि बढेर सामाजिक न्यायको पक्षमा लड्न सक्नु पर्छ । समाजमा रहेको यथास्थितिवादको विरुद्ध प्रगतिशील र परिवर्तनको पथमा हिंड्न सक्नुपर्छ । यसो नगरी रुढिवादी चिन्तनले ग्रस्त यथास्थितिको वकालत गर्ने र सामाजिक परिवर्तनको लागि वेवास्ता गर्ने वा विरोध गर्ने व्यक्ति सामाजिक अभियन्ता नभई सामाजिक अवरोधक १९क्यअष्वा इदकतबअभि० मान्नु पर्छ ।

^{१४८} विनोद कार्की, “न्यायिक प्रजातान्त्रिक अवधारणा र यथार्थ,” *न्यायदूत*, वर्ष ३३, पूर्णाङ्क १३६, (२०५९), पृ. १८५ ।

^{१४९} पूर्व पाद टिप्पणी संख्या ४, पृ. ३७ ।

यस क्रममा सामाजिक न्यायका पनि विभिन्न स्वरूप र चरणहरू देखिन्छन् । यसमध्ये जानकारीमूलक पद्धति १९६५यसकवतष्वभ वउउचयवअज० र कार्यात्मक पद्धति १९६५यसकवतष्वभ वउउचयवअज० लाई मुख्य र महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । जानकारीमूलक धारणा सामान्य र आधारभूत चरणको सामाजिक न्यायका लागि प्रयोगमा ल्याइन्छ । यस चरणमा न्याय क्षेत्रमा लागेका वर्गलाई शुद्ध रूपमा लैङ्गिक सम्बेदनशीलता र लैङ्गिक न्याय, वातावरणीय न्याय, दिगो विकास एवं छुवाछुत र अन्य जातिगत एवं धर्मगत भेदभाव विरोधी मान्यताहरू लगायत आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक रूपले असक्त, पिछडिएका जाति जनजाति र वर्गको हकाधिकार जस्ता सामाजिक न्यायका विभिन्न आयामको अध्ययन अवलोकन, सभा, गोष्ठी तथा श्रव्यदृष्य सामग्री आदिको माध्यमबाट जानकारी गराई समाजलाई चेतनशील बनाइन्छ । तत्पश्चात् तिनीहरूलाई दोश्रो चरणको सामाजिक न्यायका लागि कार्यात्मक पद्धतिको अवलम्बन गराइन्छ । कार्यात्मक पद्धति गहन प्रकृतिको कार्य भएकोले यसका लागि आधारभूत र पहिलो चरणको कार्य भइसकेको हुनुपर्दछ । यसअन्तर्गत वातावरण संरक्षणमा सहभागिता र चासो बढाउनु, छुवाछुत विरुद्ध सहभोजमा सामेल गराउनु, जाति, जनजाति तथा पिछडिएका वर्गमाथि सहानुभूति तथा प्रोत्साहन प्रकट गर्नु, घरेलु तथा सामाजिक व्यवहारमा महिलालाई सम्मान, सहयोग तथा प्रोत्साहन र प्राथमिकता प्रदान गर्नुलगायतका कार्यहरू पर्दछन् । यो दोश्रो चरणको कार्य समाप्त भइसकेपछि न्यायकर्मी तथा कानूनविद्, प्रगतिशील र परिवर्तनकारी बन्दै सामाजिक न्यायप्रति सदैव सम्बेदनशील रहन सक्ने देखिन्छन् ।

यसरी न्यायिक सक्रियताले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत समाजमा रहेका गरिबभन्दा पनि गरिब र विभिन्न पक्षबाट पिछडिएका जनताहरूका मानव अधिकारको संरक्षण गर्दै सामाजिक न्याय दिलाउने आसाको केन्द्रविन्दूको काम गर्दछ । यसरी पिछडिएका गरिब जनताहरूलाई सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउँदै न्यायिक सक्रियताको विस्तार गर्नेहरूमा भारतका न्यायाधीश कृष्ण ऐर र पी.एन. भगवती, ग्रेट बृटेनका लर्ड डेनिङ्ग, अस्ट्रेलियाका मर्फि, अमेरिकाका इलर वारन आदि हुन् ।^{११०} यिनीहरूले आफ्नो मुलुकको सामाजिक न्यायलाई नयाँ मुहारमा परिणत गरिदिएका छन् । यसले गर्दा उनीहरूले समाजमा रहेका कमजोर समूदायलाई सामाजिक

^{११०} पूर्व पाद टिप्पणी संख्या ५ ।

सरोकारको विवादमार्फत समयसापेक्षित सामाजिक न्याय प्रदान गरी सेवा उपलब्ध गराउने क्रममा विधायिका माथि हस्तक्षेप गर्न वा समसामयिक रूपमा कानून परिवर्तन गर्ने कार्यमा समेत पछि परेका देखिदैनन् । यसरी सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत न्यायिक सक्रियताले सामान्य रूपमा कुनै धर्म वा सम्प्रदायलाई न्यायको पहुँचमा पुऱ्याउने एउटा उदाहरणीय कार्यमात्र नगरी भइरहेको न्याय पद्धतिलाई विकसित गराउने दरिलो इच्छा राखेको समेत देखिन्छ ।

५.२ न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायको अर्थ

न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायको कानुनी परिभाषा गरेको पाइँदैन । साधारण न्यायपालिकाले न्यायको प्रतिनिधित्व गर्दै न्यायिक विकासको लागि खेल्ने सक्रिय भूमिकालाई नै न्यायिक सक्रियता भनिन्छ ।^{१५१} न्यायिक सक्रियताको कार्य भनेको सार्वजनिक निकायहरूले गरेको गैरन्यायिक कारवाहीको विरुद्धमा न्यायको विस्तार गर्नु हो । किनकि न्यायपालिका भनेको *संवैधानिक सर्वोच्चताको* संरक्षक हो । न्यायिक सक्रियताको बलको आधारमा न्यायपालिकाले व्यावस्थापिका, कार्यपालिका र यस मातहतका अर्धन्यायिक निकायलाई कानूनको सीमाभित्र राख्ने अधिकार पाएको छ । ब्राइली सी. कानोनका अनुसार *अदालतले अरू संस्थाहरूद्वारा निर्मित नीतिमा सार्थक परिवर्तन ल्याई सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउनुलाई न्यायिक सक्रियता हो* भनेका छन् ।^{१५२} लरेन्स ब्राउनले न्यायिक सक्रियताको विभिन्न रूप हुने भए पनि यसको मूलतत्त्व व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको नीतिलाई न्यायपालिकाले न्यायिक रूपमा नियन्त्रित गर्नु हो भनेका छन् ।^{१५३} यसबाट न्यायिक सक्रियताभित्र धेरै जटिल र घटबढ हुनसक्ने अवधारणाहरू रहन सक्ने देखिन्छ, यसको अर्थ न्याय गतिशील छ र यसले समाजमा क्रान्तिकारी परिवर्तन ल्याउँछ भनिएको छ ।^{१५४} यो समाजमा परिवर्तन ल्याउने सांस्कृतिक क्रान्ति हो र जनताहरूले न्यायपालिका मार्फत कानुनी आधारमा जीवनको खुसी प्राप्त गर्दछन् भन्ने विश्वास गरी न्यायाधीशहरूबाट उनीहरूलाई आदर गरिन्छ । यसकारण न्यायिक सक्रियता भनेको

१५१ पूर्ववत् ।

१५२ पूर्ववत् ।

१५३ Lawrence Baun, *The Supreme Court Congressional Quarterly Inc.* USA (1985), p. 5.

१५४ S.S. Chahav, "Judicial Activism and Separation of Power in India," *M.D.V. Law Journal*, Vol. 3, (1996-97), p. 38.

अन्यायमा परेका जनताका लागि न्यायपालिकाले सिर्जनशील तथा प्रगतिशील भूमिका निर्वाह गर्नु पनि हो ।

न्यायिक सक्रियताको अर्थ न्यायाधीश सक्रिय हुनु हो । यसको अर्थ निर्णयकर्ता सबै न्यायाधीशहरू आफूसमक्ष आएको हरेक विवादलाई नियालेर दीर्घकालीन प्रभाव पर्ने गरी निर्णय गर्न सक्रिय हुनु भन्ने बुझिन्छ । यसै प्रसङ्गमा न्यायमूर्ति कृष्ण ऐर हरेक न्यायाधीशहरूले न्यायिक आवरणलाई अगाडि बढाउनु न्यायिक सक्रियता मान्छन् ।^{१५५} न्यायाधीशहरू न्यायिक आवरणलाई अगाडि बढाउन वा यथास्थितिमा राख्न सक्रिय भएर लागेका हुन्छन् । अर्का न्यायाधीश जे.एस. वर्माले- न्यायिक सक्रियता भनेको विचारलाई पारदर्शी गर्नु मात्र नभई समाजको मागअनुसार निश्चित कानूनका सिद्धान्तहरूलाई विस्तार गरी व्यवहारिक जीवनमा उतार्नु हो भन्दछन् ।^{१५६} आजकल कानूनको नविनतम् पद्धतिका आधारमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई व्याख्या गरी न्याय निरूपण गर्नु पनि न्यायिक सक्रियता मानिन्छ । यो न्यायाधीशहरूले समाजमा कानून विकसित गरी परिवर्तनको आवश्यकता र सामाजिक धडकनलाई मिलान गरी सामाजिक न्यायको सेवा गर्ने गहन जिम्मेवारीको किल्ला हो । न्यायिक सक्रियतामा समानताको उद्देश्य रहेकोले यसलाई पूरा गर्न न्यायपालिकाले समाजमा रहेको असमानतालाई सार्वजनिक सरोकारको विवादका प्रक्रियाबाट छुट्याई सृङ्खलावद्ध रूपमा न्यायपालिकाले मौलिक पाठ्यक्रमका आधारमा व्याख्या गर्नु हो ।^{१५७} यसकारण न्यायिक सक्रियतामा मुख्य तीनवटा आयाम १. मूलकषल० समावेश भएका देखिन्छन् । पहिलो, अदालतले व्याख्याको परम्परागत नियमको आधारमा संविधानको विषय सूचीमा उल्लेखित मौलिक कानूनलाई नीतिगत रूपमा प्रस्थान विन्दु मानेर व्याख्या गर्नु । दोश्रो, अहिलेको परिवर्तित परिस्थितिमा समाजमा द्रुतगतिले विकास भइरहेको छ भन्ने कुरा अदालतले नभूली विकसित समाजका जनताहरूले आशा गरेअनुसार अदालतले प्रगतिशील व्याख्याको भूमिका पूरा गर्नतर्फ लाग्नु । तेस्रो, अहिलेको परिस्थितिमा अदालतले प्रतिद्वन्दात्मक पद्धतिका विवादहरूमा मौलिक परिवर्तन गर्न सार्वजनिक र निजी कानूनमा गुणात्मक भिन्नता देखाउन के निर्देशन गर्दैछ भन्ने देखिनु रहेका

^{१५५} *Ibid.*, f.n. No. 6, p. 41.

^{१५६} पूर्व पाद टिप्पणी संख्या ५, पृ. ५२ ।

^{१५७} Upendra Baxi, *Courage Craft and Constitution*, (1985), p. 15.

छन् । यसले गर्दा न्यायाधीशले पक्षको आवश्यकताका आधारमा निर्णय गर्दा सार्वजनिक कानूनसँग सम्बन्धित सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूलाई नयाँ किसिमले निकास दिने प्रक्रियाबाट सोच्नु पर्दछ ।^{११८}

यसैले न्यायिक सक्रियता भनेको संविधानको लक्ष्य उन्मुख ^{११९} इच्छित व्याख्या गर्न अग्रसर पद्धति हो भन्ने बुझिन्छ । यस पद्धतिले सामाजिक न्यायको उद्देश्य पूरा गर्न न्यायाधीशद्वारा समाजमा सेवा गराउँदै परिवर्तित आवश्यकता र सामाजिक धड्कनलाई मिलाएर कानून विकसित गराउन गहन जिम्मेवारीको भूमिका पूरा गराउँदछ ।^{१२०} सामाजिक न्याय पद्धतिको आधारशीला भनेकै न्यायिक सक्रियता हो । स्वतन्त्र र निस्पक्ष न्यायपालिकाले न्यायिक सक्रियताको शक्तिका आधारमा पूर्पक्ष गरी सामाजिक न्यायको आधारशीला खडा गर्ने भएको हुँदा आज यो हरेक राजनीतिक पद्धतिको केन्द्रीय विशेषता सावित हुनपुगेको छ । यसका साथै न्यायाधीशहरू पनि यस किसिमको कार्य इमान्दारीपूर्वक पूरा गरी कानून विकसित गराउनबाट उम्कन सक्ने स्थितिमा छैनन् । यो न्यायाधीशहरूका लागि अत्यन्तै सारगर्भित भूमिका निभाउनु पर्ने सिर्जनात्मक कार्य पनि हो ।

अष्ट्रेलियाका न्यायमूर्ति इ.जी. बेर्नका विचारमा- न्यायाधीश महान र साहसी हुन्छ, उसले आफ्नो अस्त्र प्रयोग नगर्ने भन्ने हुँदैन, किनकि उसले कानूनका दर्शन, इतिहास प्रथा, परम्पराका सम्बन्धमा अवगत गरिसकेको हुन्छ र कुनै किसिमको घटनाका सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्दा सहज किसिमले मनमनै मनन गरेर टुङ्गोमा पुग्दछ । उसले प्रथा, परम्पराका आधारमा समय सुहाउँदो किसिमले हिम्मतका साथ सामाजिक न्याय गरेर देखाउँदछ । यस किसिमले गरिने कार्य आफ्नो बुझाई र साहसी पनमा निर्भर गर्दछ । यसका साथै उसले समाजको महत्त्व कति गहिराईसँग बुझेको छ त्यसमा पनि निर्भर गर्दछ । यसले गर्दा समाजलाई गहिराईका साथ बुझेको न्यायाधीशले कानुनी सिद्धान्तका आधारमा कुनै उजुरी अपूर्ण देखेमा

^{११८} C.L. Bhatia (ed.), *Judicial Activism and social Change*, (1990), p. 10.

^{११९} *Ibid.*, f.n. No. 6, p. 39.

त्यस्ता उजुरीका आधारमा निर्णय दिनु समसामयिक छैन भन्ने लागेमा उजुरीलाई अस्वीकार गर्न पनि सक्दछ।^{१६०}

यसका साथै न्यायाधीशले सिद्धान्तका आधारमा परिपक्व नभएका उजुरीहरूलाई अस्वीकार गरी समाजको सेवा गरेर महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको अनुभव देखाउनु भन्दा सिद्धान्तलाई समयसापेक्षित रूपले रूपान्तरण गर्नतर्फ बढी महत्त्व दिन सकेमा असल हुन्छ भनी उनले निर्णयकर्तालाई सल्लाह दिएको पनि पाइन्छ।^{१६१}

यसरी कानूनका सिद्धान्तलाई जस्ताको तस्तै समाजमा उतार्नुभन्दा न्यायमूर्ति बेर्नको रूपान्तरित सोचअनुसार न्यायपालिकाले महत्त्व दिएर कार्य गर्नु जरुरी देखिन्छ। वास्तवमा महान न्यायाधीशको रूपमा परिचित हल्ट, मेन्सफिल्ड, ब्याक वर्न, रिजिट, एटकीन, डेनिङ्ग, वारन, थियोगार्ड मार्सल, पी.एन. भगवती, कृष्ण ऐर, विश्वनाथ उपाध्याय, लक्ष्मणप्रसाद अर्याल, कृष्णजंग रायमाभीले न्यायमूर्ति बेर्नको विचारलाई आत्मसात गरी सामाजिक न्याय प्राप्तिका लागि आ-आफ्नु मुलुकमा लागू गरेर देखाएका छन्। समग्रमा उल्लेखित न्यायाधीशहरूले यस्तो न्यायिक सक्रियता देखाई कानूनका सिद्धान्तलाई लागू गरेर प्रजातान्त्रिक समाजमा कानूनको शासन सञ्चालन गर्ने महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ। यस किसिमले अदालतको न्यायिक सक्रियताको तह र क्षेत्रगत अभ्यास भनेको शक्ति दजाइँमा भर पर्दछ। उदाहरणमा जहाँ अदालतले न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने शक्तिको आनन्द लिन्छ त्यहाँ न्यायिक सक्रियताको अभ्यास गर्ने क्षेत्र बढ्न गई न्यायिक सक्रियताकै अभ्यासमा क्रमशः वृद्धि हुँदै जान्छ। यसरी वृद्धि हुँदा केवल कार्यपालिकाले गरेको कार्यमा मात्र होइन सामाजिक न्याय र सार्वजनिक सरोकारका अन्य विवादमा पनि विस्तार हुँदै जान्छ। यसो हुनु अदालतको निरन्तर अभ्यासको परिणाम हो।

^{१६०} E.G. Brennan, "New Growth in the Law- The Judicial Constitution," *Law Review*, Vol. 8, Monash University, (1978), p. 6.

^{१६१} *Ibid.*

५.३ सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायको मापदण्ड

५.३.१ विधायन माथि न्यायिक पुनरावलोकन

सन् १९०३ को *मारबुरी विरुद्ध मेडिसियन* र १९१० को *डा. थोमन वोनहामको मुद्दा* न्यायिक पुनरावलोकनको आधारशिला हो । यी दुवै मुद्दामा गरिएको फैसलाको आधारमा संयुक्तराज्य अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतका अमुक न्यायाधीशलाई उदारवादी र अनुदारवादी भनेर छुट्याउने गरियो । यस क्रममा अदालतका न्यायाधीशहरूले मुद्दाको निर्णय गरी विधायनलाई बदर वा अमान्य घोषित गर्दै न्यायसिद्धान्त अवलम्बन गर्दछन् भने यस्ता न्यायाधीशलाई सक्रिय वा उदारवादी भन्ने गरिन्थ्यो । तर व्यवहारमा यस न्यायिक सिद्धान्तलाई यति सरल हिसाबले ग्रहण भने गरिएन । यसको कारणमा पक्षले आफ्नो हित संरक्षण गराउन अदालत मार्फत सहज हुने महसुस गरी त्यस्ता हित वा सरोकारलाई अदालत लाने गरियो । अर्कोतर्फ स्वयम् न्यायपालिका पनि संविधानको उपज हो र उसले संविधानका सीमा नाघ्न मिल्दैन भन्ने सोचको विकास गरियो । यदि न्यायपालिकाले विधायिकाहरूलाई स-सानो वहानामा अमान्य र बदर गर्दै जाने हो भने न्यायपालिका स्वयं व्यवस्थापिकाको तेश्रो सदन ९त्जच्चम ऋजकदभच० मात्र होइन, विधायिका माथिको महाविधायिका ९क्राउभच ीभनष्कबितगचभ० हुन जान्छ भनी विश्लेषण गर्ने गरियो ।^{१६२} अझ भारतमा संविधानको संशोधन गर्नुपर्दा मूल संविधानको कसीमा जाँचिने र मान्य वा अमान्य घोषित गरिने *आधारभूत संरचना*को सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन गर्ने गरियो । यो कथित आधारभूत संरचनाको सिद्धान्तलाई लिएर त्यहाँ पनि अदालतभित्र व्यापक मतभेद उब्जिए । संविधान स्वयं आधारभूत कानून ९च्चकष्त्र ीबध० भएपछि त्यसैभित्र आधारभूत संरचना र आधारभूत वाहेकको संरचना खोजी गर्नु उपर्युक्त नहुने दृष्टिकोणदेखि संविधानको संशोधनको अमुक प्रावधान मान्य र अमुक प्रावधान अमान्य गर्नेबारे मतमतान्तर भइरह्यो ।^{१६३} यसको प्रभावले गर्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा पनि संविधानको प्रस्तावनाको भावना प्रतिकूल हुने गरी

^{१६२} मोहन बन्जाडे, “न्यायिक सक्रियता र न्यायिक पुनरावलोकन,” *कानून विवरणिका*, वर्ष ५, अङ्क १, (२०४६), पृ. ११ ।

^{१६३} मोहनप्रसाद बन्जाडे, *संवैधानिक हक र न्यायिक पुनरावलोकन*, (२०४६), पृ. ६५ ।

संविधानको संशोधन गर्ने विधेयक प्रस्तुत गर्न नमिल्ने प्रावधान राख्नु उपयोगी मानिएको छैन।^{१६४} यसले न्यायिक सक्रियतामा प्रत्यक्ष असर पार्दछ।

माथि उल्लेखित मुद्दाको निर्णयलाई आधार मानि अमेरिकाको संविधानको धारा ३(१) ले न्यायिक अधिकार न्यायपालिकालाई सुम्पने र धारा ६(२) ले संविधानलाई *सर्वोच्च कानून मान्ने* गरी न्यायाधीशले संविधानको रक्षा गर्ने सपथ लिएर न्यायिक पुनरावलोकनको परिपाटी बसाल्न सुरुवात गरेको देखिन्छ। यसले गर्दा न्यायिक पुनरावलोकन माथि जनप्रतिनिधि, सांसद र केही विधिशास्त्रीहरूले यसको प्रयोगमा खुलस्त नकारात्मक टिप्पणी गरेको पनि देखिन्छ। यहाँसम्म कि सी. हार्मन प्रिचेटले त यसलाई *चलाकीपूर्ण अपदस्त* ^{१६५} भन्नुसमेत भनेका छन्।^{१६६} यसका साथै सिनेटर नोरिसले न्यायपालिकालाई विधायिकाको सर्वोच्च ^{१६७} भएको मान्दछन्।^{१६८} यसरी नै राष्ट्रपति जेफरसनले न्यायिक पुनरावलोकनबाट जनइच्छालाई इन्कार गरेको मानेका छन्।^{१६९} यस्तै न्यायाधीशहरू *देवदूत* नभएको र न्यायाधीशलाई कसले जाँचे ^{१७०} तजभ ^{१७१} वगमनभ भन्ने प्रश्नहरू पनि न्यायिक पुनरावलोकन र न्यायिक सक्रियताको बारेमा उठाउने गरिन्छ। राजनीतिक कारणबाट न्यायपालिका माथि यस्ता टिप्पणीहरू भए पनि अमेरिकी न्यायपालिकाले गरेको साहसिक कार्यप्रति जनसमर्थन प्राप्त भइरहेकाले विधायन माथि न्यायिक पुनरावलोकनको सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिएको छ। यही कुरालाई आधार मानि अन्य प्रजातान्त्रिक मुलुकमा जस्तो न्यायिक पुनरावलोकनलाई भावनात्मक रूपले अवलम्बन गर्ने मात्र होइन, नेपालको अधिराज्यको संविधान, २०४७ त यसलाई शब्दबाटै व्यक्त गरिएको छ।^{१७२} जव अमेरिकी संविधानका ७,५०० शब्दभित्र न न्यायिक पुनरावलोकन परेको छ, न त अमान्य घोषित गर्ने अधिकार शब्दबाटै अभिव्यक्त भएको छ।^{१७३} यद्यपि न्यायाधीशहरूले आफ्नो प्रचार वा स्वार्थको लागि नभई संवैधानिक सर्वोच्चताको

१६४ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा ११६।

१६५ पूर्व पादटिप्पणी नं. २३।

१६६ पूर्ववत्।

१६७ पूर्ववत्।

१६८ पूर्व पाद टिप्पणी नं. २४, धारा १(१), ८८(१)।

१६९ पूर्व पाद टिप्पणी नं. १, पृ. ३४।

मर्यादा कायम राख्न न्यायिक पुनरावलोकन गर्दछन् । सामान्यतः कानूनलाई संविधानसम्म नै भएको अनुमान गर्ने गरिए पनि कानूनको उपचार पर्याप्त र प्रभावकारी भएमा, कानूनको औचित्यता जाँचन राजनीतिक प्रश्नहरूलाई अदालतसम्म घँचेडिएमा, वास्तविक कानूनी प्रश्न समावेश नभएमा, परिक्षणकारी वा पूर्णतः सरोकारविहिन विषय भएमा अदालतले न्यायिक आत्मासम्मानको नीति अवलम्बन गर्ने गरेको पनि पाइन्छ।^{१७०} यसका साथै अदालतले कानून अमान्य घोषित गर्नुपर्ने नै भए पनि सकेसम्म बाभिएको अंशलाई मात्र छुट्याई अमान्य घोषित गर्ने गरेको देखिन्छ । तसर्थ न्यायपालिका संविधानको संरक्षक र अन्तिम व्याख्याकता भएको र न्यायपालिका स्वतन्त्र रहेको कारणले निष्पक्ष रही न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने वैधानिकता पाइसकेको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १ ले संविधानलाई मुल कानून हो भनेको छ र संविधानसँग बाभिएका कानून बाभिएको हदसम्म अमान्य हुने प्रावधान छ । यसका साथै धारा ८८(१) ले कुनै कानून संविधानसँग बाभिएको हुँदा बदर गरी पाउँ भनी कुनै नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्ने हकद्वैया स्थापित पनि गरिदिएको छ । यसका साथै सर्वोच्च अदालतले असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी संविधानसँग बाभिएको कानून प्रारम्भ वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । यसरी अमेरिकामा न्यायिक पुनरावलोकनले वैधानिकता प्राप्त गर्न धेरै आरोहअवरोह पार गर्नुपरेको, विभिन्न नकारात्मक टिप्पणीहरूबाट बचाउनुपरेको, त्यसको वैधानिकता र औचित्य माथि बेला-बेलामा प्रश्नहरू उठ्ने गरेको देखिए पनि नेपालमा संविधानले प्रत्यक्ष र व्यक्त १म्चभअत बलम भहउचभकक० रूपमा नै यो अधिकार प्रदान गरेको हुँदा न्यायिक पुनरावलोकन माथि अवैधानिकताको सङ्कट देखिदैन । यसका साथै न्यायपालिकाबारे स्वस्थ र प्राज्ञिक चर्चा गर्नेहरूले अदालतले यसको प्रयोग कसरी गर्ला भन्ने विषयमा चासो लिए पुग्ने देखिन्छ ।

यसरी संविधानको प्रावधानले नागरिकलाई संविधानसँग बाभिने कानून खारेजका लागि उजुर गर्न सक्ने खुला इजाजत प्रदान गरेकाले यसका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवाद नभए पनि उपचार प्राप्त हुने प्रष्ट देखिन्छ । अरू

^{१७०} Henry J. Abhram, *Judicial Process*, (1987), p. 355.

प्रजातान्त्रिक मुलुकको सन्दर्भमा सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू खासगरी विधायनलाई संवैधानिकताको आधारमा वदर गराउनुभन्दा सामाजिक र आर्थिक न्याय प्रदान गर्न शोषित पीडित वर्ग वा समुदायको सामूहिक हित रक्षा गर्न र वातावरण संरक्षण गर्ने जस्ता विषयको लागि निर्माण भएको देखिन्छ । यसका साथै नेपालको अभ्यासलाई हेर्ने हो भने न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत पर्न आएका रिट निवेदनमार्फत पनि विद्यायिकाले निर्माण गरेका र संविधानसँग बाझिएका कानूनहरू वदर गरेका थुप्रै उदाहरणहरू पाइन्छन् । यसलाई अध्याय ७ को उप-शीर्षक बाझिएका कानून वदर घोषणा गर्नेमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.३.२ न्यायपालिका कानूनको व्याख्याकर्ता वा निर्माता

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियताको मापदण्डका प्रसंगमा लर्ड डेनिङ्ग भन्छन्- सिद्धान्ततः न्यायाधीशले कानून बनाउँदैनन् । तर जवसम्म न्यायाधीशले कानून यो हो भनेर व्याख्या गर्दैनन्, तवसम्म यो नै कानून हो भनेर कसरी भन्न सकिन्छ, तसर्थ न्यायाधीशले कानून बनाउँदछन् ।^{१७१} उनी अझ अगाडि भन्छन्- न्यायाधीश एउटा वास्तुविद १^{७२}अजप्तभअत० हो । उसले सम्पूर्ण संरचनालाई ख्याल गर्नु पर्छ । समाजको निमित्त उसले बनाएको कानून पद्धतिको भवन बलियो चिरस्थायी र न्यायसंगत हुनुपर्दछ । न्यायाधीशहरूको यही कार्यमा नै सम्पूर्ण समाज निर्भर गर्दछ ।^{१७३} यही प्रसङ्गमा लर्ड स्क्र्याम्यानको राय छ- न्यायाधीश निर्मित कानून मुद्दाको मूल उत्पादनको उप-उत्पादन हो ।^{१७४} अमेरिकी सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश फ्रयाङ्क फर्टका अनुसार- न्यायाधीशहरू खुद्रा रूपमा कानून बनाउँदछन् भने विधायकहरूले थोक रूपमा १^{७५}वामनभ १^{७६}वपभ विध वत चभतवर्ष, भिनष्कवितगचभक वत धजयभिकवभि० भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{१७७}

यस्तै आर. डर्किनका अनुसार- न्यायाधीशहरूले निश्चित औचित्यपूर्ण र विश्वव्यापी सिद्धान्त १^{७८}खभचकवष्कितष् एचप्लअष्जभि० का आधारमा कानून बनाउन

१७१ R. Mallikarjun, *Judges as Makers of Law*, Vol. 3, No. 5, Lex-ET Juris 48 (1988).

१७२ *Ibid.*

१७३ *Ibid.*

१७४ *Ibid.*

सक्छन् र बनाउँदछन्।^{१७५} न्यायाधीश तुलजापुरकरले विधायिकाको निष्क्रियताको कारणले न्यायाधीशले कानून बनाउन सक्ने र बनाउनुपर्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ।^{१७६} यसरी नै राजीव धवन^{१७७} र उपेन्द्र वक्सी^{१७८} समेतले यस सम्बन्धमा सकारात्मक दृष्टिकोण लिएका छन्। यस्तै विवादित मुद्दामा कानून के हो भनेर निर्णय दिने काम न्यायाधीशको हो। संविधान कानूनको अङ्ग भएको हुँदा न्यायाधीशका विचार यसभित्र पर्दछन् भन्ने धारणा रहेको पनि पाइन्छ।^{१७९}

सार्वजनिक सरोकारको विवाद खासगरी भारतीय परिप्रेक्ष्यमा न्यायाधीशहरूको उत्साह र चाहनामा विकसित भएको र न्यायाधीशको सक्रियताको कारणले प्रचार-प्रसारको स्थान पाएको तथा पछि गएर न्यायाधीशहरूको आत्मसम्यमी दृष्टिकोण समेत क्रमशः सेलाउँदै गएको विषय हो। नेपालको सन्दर्भमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(२) ले सार्वजनिक सरोकारको कुनै विवाद समावेश भएको कुनै वैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपण, हक प्रचलन तथा विवादको टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार क्षेत्र सर्वोच्च अदालतले प्रयोग गर्न सक्ने गरी संविधानमा नै व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यस क्रममा सर्वोच्च अदालतले कुनै पनि रिट वा उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्छ। यस क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादको सन्दर्भमा भारत र नेपालको परिप्रेक्ष्यमा देखिने फरक के हो भने सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत: हक प्रचलन, नयाँ हकको सिर्जना, भइरहेको नकारात्मक हकलाई सकारात्मक हकमा परिणत गरी तल्लो तह र वर्गमाथि गरिएको शोषण साथै शोषित तथा पीडित समुदायलाई न्याय पुऱ्याउने काम भारतमा केही महत्त्वकांक्षी र सक्रियतावादी न्यायाधीशको प्रसङ्गबाट सुरु भएको छ। तर नेपालमा भने संविधानमै किटानि व्यवस्था गरिएको छ। भारतमा खासगरी सन् १९७७ पूर्वको आपत्कालमा धमिलिएको छविलाई उजागर गर्न एउटा उपायको रूपमा पनि यसलाई लिएको थियो। किनकि सन् १९७७ पछि

१७५ Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, (1977), p. 82.

१७६ Rajeev Dhavan, "Judicial Law Making and Committed Judges: Doctrinal Differences in the Supreme Court and a Recent Case," *Delhi Law Review*, Vol. 6-7, (1990), p. 3.

१७७ *Ibid.*

१७८ Upendra Baxi, "On the Problematic Distinction between Legislation and Adjudication: A Forgetting Aspect of Dominance," *Delhi Law Review*, Vol. 12, (1990), p. 3.

१७९ K.C. Where, *Modern Constitutions*, (1971), pp. 99-102.

न्यायिक सक्रियतालाई कानूनको उदारव्याख्या र सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई न्यायाधीशहरूले सजिलै लिने र आदेश जारी गर्ने गरेको छ । तर नेपालमा २०४७ सालको संविधान आगमनपूर्व केही प्रयासहरू भए पनि नेपालको सर्वोच्च अदालत हकदैयाको बुँदामा अर्थात् अ.वं. ८२ को सेरोफेरोमा घुमिरहेको देखिन्छ । खासगरी बन्दी प्रत्यक्षीकरणका निवेदन वाहेकका विषयमा हकदैया नभएको कुरामा कुनै विवाद लिएर अदालतमा जान सकिन्छ भन्ने धारणाले नेपालको न्यायिक आगमनमा फष्टाउने अवसर पाएको थिएन । जे भए पनि भारतमा न्यायाधीशहरूको सक्रियतामा फष्टाउने मौका पाएको सार्वजनिक सरोकारको विवादले नेपालमा फुल्नेफुल्ने मौका पाउन नयाँ संविधान नै पर्खनुप्यो । तर यस सम्बन्धमा २०४७ पहिले कानूनको उदार व्याख्या गरेर सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई अंगिकार गर्न सकिन्थ्यो सकिन्नथ्यो भन्नेबारे अहिले आएर वहस गर्नु निरर्थक हुन्छ । त्यस समयमा पनि केही सक्रिय व्यक्तिहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवाद नभनि केही सार्वजनिक सरोकार देखिने विवाद सर्वोच्चमा पुऱ्याएका पाइन्छन्, तर निवेदकले वा प्रतिनिधित्व गर्न खोजेको समूहले अदालतको निर्णयको आधारमा उपचार प्राप्त गरेको भने कमै पाइन्छ । यसको कारण त्यस समयमा अदालत कुनै न कुनै वहाना बनाएर आत्मसम्यमीतर्फ नै उन्मुख भएको देखिन्छ ।

५.३.३ सामाजिक तथा आर्थिक न्यायका दृष्टिमा न्यायिक सक्रियता

देशको मूल कानूनले प्रत्याभूत गरेका सार्वजनिक सरोकारकासँग सम्बन्धित कतिपय हकहरू सरकारका विरुद्धमा रहेका हुँदा नकारात्मक हक मानिन्छन् । राज्य वा सरकारले नागरिकलाई सकारात्मक पक्षमा सहायता नगर्नु वा वेवास्ता गर्नु नै अर्को अर्थमा नागरिकका सार्वजनिक सरोकारसँग सम्बन्धित हक मानिन्छन् । जहाँ राज्यले जनतालाई केही गरिदिने प्रतिज्ञा गर्दैन त्यहाँ *केही नगर्नु* नै सार्वजनिक सरोकारको अधिकार सिर्जना हुन्छ । उदाहरणका लागि संविधानमा कानूनबमोजिम वाहेक जीवन र स्वतन्त्रताको हक अपहरण नहुने गरी व्यवस्था गरिएको हुन्छ । कानूनको यान्त्रिक व्याख्या गर्दा यो नकारात्मक हक मात्र हो । तर सक्रियतावादका दृष्टिले हेर्दा *जीवनको* अपहरण नगर्ने कुराभिन्न पर्याप्त पोषणतत्त्व भएको खाना, लुगाफाटा, आश्रय, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता कुरा मानव जीवनका निम्ति अनिवार्य मानिन्छन् । आर्थिक र सामाजिक हिसाबले शोषित, पीडित वा नहुने वर्ग ९जबखभ

लयत० लाई राज्यले सहानुभूति मात्र दिन्छ ।^{१५०} यसर्थ सक्रियतावादी दृष्टिकोणलाई आत्मसात गरी भारतीय सर्वोच्च अदालतका कतिपय न्यायाधीशहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत: संविधानको भाग-३ मा लेखिएका मौलिक हकलाई सकारात्मक हकमा परिणत गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । भारतीय संविधानको धारा २१ मा जीवनको स्वतन्त्रता र धारा २३ मा शोषण विरुद्धको हकको व्याख्या गर्दै खास प्रकारका शोषित-पीडित व्यक्ति वा समुदायका लागि राज्यले पुनर्वास गर्ने आदेश जारी गरेको समेत पाइन्छ ।^{१५१} यसै क्रममा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२ र धारा २० मा पनि यस किसिमको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसबाट सरकारका विरुद्धमा रहेका नकारात्मक अधिकारलाई सकारात्मक अधिकारमा परिणत गर्ने क्रममा हक र अधिकारको क्षेत्र विस्तार गर्ने र व्याख्या गर्ने परम्परागत शैलीमा परिवर्तन ल्याउन न्यायिक सक्रियता र सार्वजनिक सरोकारको विवाद सँगसँगै जानुपर्ने देखिन्छ । खासगरी नेपाली जनता निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेकाले हुने र नहुने बीचको खाडल निकै ठूलो रहेको छ । जसको कारण मुलुकका जनतालाई संविधानले मौलिक हक दिएको छ भन्ने महसुस गराउन न्यायिक सक्रियतावाद वा सार्वजनिक सरोकारको विवादको महत्त्वलाई स्वीकार्ने गरिन्छ ।

५.३.४ हकदैयाप्रतिको दृष्टिकोण

सार्वजनिक चासो, समूहको चासो वा सामाजिक चासोका विषयमा अदालतले हकदयालाई कतिको लचकता प्रदान गरेको छ भन्ने आधारमा न्यायाधीश वा अदालत सक्रियतावादी वा आत्मासम्यमी के हो छुट्ट्याउने गरिन्छ । सार्वजनिक सरोकारको धारणा आत्मासात गरिनुपूर्व भारतमा पनि हकदैयाको सिद्धान्तको सङ्कुचित व्याख्या नै हुने गर्दथ्यो । यस्तै नेपालमा पनि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ आउनुपूर्व अदालतको दृष्टिकोण सक्रियतावादी थिएन । नेपालको संविधान, २०१९ को धारा १७ मा रहेको व्यवस्थाले सबैलाई तर्साइरहन्थ्यो, किनकि संविधानले प्रदान गरेका मौलिक हकभन्दा मौलिक हकमाथि बन्देज लगाउने उक्त धारा १७ बढी मौलिक ९:यचभ गलमकभलतव० देखिन्थ्यो । तसर्थ हकदयालाई कानुनी तथा प्राविधिक आधारमा सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित गराएर

^{१५०} V.R. Krishna Lyer, *Social Justice*, (1987), p. 16.

^{१५१} S.K. Agrawal, *Public Interest Litigation in India: A Critique*, (1985), p. 36.

सामाजिक समस्यालाई अदालतबाट समाधान गराउन खोज्नु निरर्थक प्रयास नै मानिएको पाइन्छ । यसका लागि तत्कालीन कानुनी व्यवस्था वा न्यायपालिका मध्ये कसको कारणले *सक्रियता* अवलम्बन हुन नसकेको हो भन्ने बारे यहाँ चर्चा गरिएन । जे भए पनि वर्तमान संविधानले सार्वजनिक सरोकारको विवाद हेर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई सुम्पिदिएर हकदैयाको प्रश्नलाई समाधान गरिदिएको छ । यसले गर्दा हकदैयाको क्षेत्र विस्तार भई सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा अदालतको ढोका खुल्ला भएको छ । तर पनि भारतका अदालतले जस्तो नेपालका अदालतले भूमिका खेल्न सकेको भने देखिँदैन । तसर्थ नेपालमा हकदैयाको विस्तार न्यायिक सक्रियताबाट होइन संविधान निर्माताको कारणले पोषित हुन पाएको मानिन्छ । यसरी नेपाल अधिराज्यको संविधान आउनुभन्दा पहिले भने मुलुकी ऐन, अ.वं. १० नं. लाई २०४३ मा संशोधन गरी त्यसपछि मात्र सार्वजनिक सरोकारको विषयमा अड्डाको अनुमतिले अरूले पनि मुद्दा चलाउन सक्ने व्यवस्था गरी कानुनी मान्यता दिएको पाइन्छ ।

तर नेपालमा राजनीतिक स्वार्थपूर्ति, व्यक्तिगत प्रचारप्रसार, अदालतको दृष्टिकोण बुझ्न, बौद्धिक आनन्द लिन, पीडितप्रति सम्बन्ध जोड्न सकिने आधार नभएकाहरूले सम्बन्ध जोड्न पनि न्यायपालिकीय उदारताको सहायताबाटै प्रयास गर्दछन् । यसले गर्दा न्यायिक *सक्रियता*, *अराजकता*मा परिणत हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ र यसका लागि न्यायपालिका सचेत र सजग रहनु पर्ने देखिन्छ । यसका साथै अदालतमा परिरहेका परम्परागत मुद्दामा पक्षहरूले हैरानी खप्नु पर्ने हुन्छ र अदालतको पुरानो कार्यबोझ बढ्दै जान पनि सक्छ । यसो हुँदा *हकदैया*लाई सार्वजनिक सरोकारको विवादमा पनि खुल्ला प्रमाणपत्रसरह उपयोग नगरी उचित र आवश्यकता अनुसार नियन्त्रण गर्नु पर्ने गरी मापदण्ड निर्धारण गर्नु जरुरी देखिन्छ ।

५.३.५ न्यायिक टिप्पणीमार्फत सच्याएर देखाउने अग्रसरता

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा निर्णय गर्दा न्यायिक टिप्पणी १वामध्वर्षा क्तचगअतगचभ० जारी गर्नु *सक्रियता* र *नगर्नु* निस्क्रियता होइन । तर कहिलेकहिँ कानून अन्यायपूर्ण देखियो भने सच्याउने टिप्पणी गर्न भने सकिन्छ । कार्यकारिणी

शक्तिका कारण खुम्चिएका र साँघुरिएका न्यायाधीशहरूबाट वा न्यायपालिकीय स्वतन्त्रता नरहेको अवस्थामा वा वैधानिक स्वार्थका कारण सरकारी निर्णयलाई अनुमोदन गर्नुवाहेक केही गर्न नसकी खुट्टा कमाउने मूल्यमान्यता रहेका न्यायाधीशमा न्यायिक सक्रियताको परिकल्पना गर्न सकिंदैन । त्यस्तै कुनै अधिकारीले सरासर कानुनको उलङ्घन गरेको छ, जसको कारण सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित नागरिकको मौलिक हकको ठाडो उलङ्घन भएको छ वा कपटपूर्ण वा गलत नियत लिएर मौलिक हक अपहरण गरिदिएको छ भने पुनः यस्तो नहोस् भनी त्यस्ता अधिकारीमाथि कारवाही गर्न न्यायिक टिप्पणी गर्नुलाई पनि *न्यायिक सक्रियता*का रूपमा लिन सकिन्छ । २०१७ सालपूर्व र २०४७ सालपश्चात बेला-बेलामा यस्ता न्यायिक टिप्पणीहरू जारी गरेको देखिन्छ । उदाहरणका लागि प्रधान न्यायालयका प्रधान न्यायाधीश हरिप्रसाद प्रधानले देखाएको न्यायिक सक्रियता र २०४७ साल पछि कानुनको शासन र संवैधानिक सर्वोच्चताको सिद्धान्तका आधारमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत पर्न आएका विभिन्न निर्णयलाई लिन सकिन्छ ।

५.३.६ कानुनको शासन र संवैधानिक सर्वोच्चताप्रतिको प्रतिबद्धता

कानुनको शासन र संवैधानिक सर्वोच्चताको वर्चस्वमाथि विधायिका वा कार्यपालिका तर्फबाट कुनै किसिमको हस्तक्षेप हुन्छ र उक्त हस्तक्षेपका कारण त्यसबाट पीडित वा सरोकारवाला पक्ष अदालतसमक्ष आउँछ भने अदालतले त्यस्तो हस्तक्षेपको विरुद्धमा निर्णय गर्न पनि सक्दछ । *कानुन बनाउँदा न्यायको शास्वतः मूल्यमा नै आघात पुऱ्याउने अन्यायपूर्ण कानुन बनाएमा वा संविधानको शब्द र भावना प्रतिकूल कानुन बनाएमा* संविधानको सर्वोच्चता र कानुनको शासनलाई जीवन्तता प्रदान गर्न न्यायपालिकाले *सक्रियता* देखाउनुपर्ने हुन्छ । न्यायपालिका कानुनको शासन र संविधानको सर्वोच्चताको पहेरेदार ९ध्वतअज(मयन० हुन इन्कार गरेमा प्रजातन्त्रका मान्यताहरू ध्वस्त हुन सक्छन् । *कार्यकारिणी निरङ्कुश^{१५२}* र *विधायिका सीमा नाघेर महत्त्वकांक्षी^{१५३}* हुन्छ । यसका साथै *अर्धन्यायिक निकायहरू*

^{१५२} ऋषिकेश शाह वि. वागमती अञ्चलाधीश कार्यालय, ने.का.प., (२०२६), पृ. ४३५ ।

^{१५३} सर्वज्ञ रत्न तुलाधर वि. राष्ट्रिय पञ्चायत, ने.का.प., (२०३५), पृ. १६८ ।

रातमा फैसला सुनाउन पछि पर्देनन् ।^{१५४} यस पृष्ठभूमिमा हाम्रो सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत कानूनको शासन र संवैधानिक सर्वोच्चताको संरक्षण गर्ने सक्रिय भूमिका खेलेको कुरामा सबै सहमत देखिन्छन् । केही अपवादलाई छोडेर नेपालको संविधान, २०१९ अन्तर्गत पनि व्यक्तिका स्वतन्त्रता र प्रकाशन स्वतन्त्रताका विषयमा सर्वोच्च अदालतले सक्रियताकै भूमिका निर्वाह गरेको कुरालाई नकार्नु पर्ने स्थिति देखिँदैन । तत्कालीन संविधानअन्तर्गत पनि यज्ञमूर्ति वन्जाडे र मदनमणि दीक्षितको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले दिएका निर्णय संवैधानिक सर्वोच्चताप्रतिको प्रतिवद्धता कायम राख्ने कार्य न्यायिक इतिहासमा अमर रहने देखिन्छ भनिएको छ ।^{१५५}

५.४ सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता र न्यायिक पुनरावलोकनबाट प्राप्त सामाजिक न्याय

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता भनेको अदालतले अरू संस्थाद्वारा निर्मित नीतिमा सार्थक परिवर्तन ल्याउन खोज्नु हो भन्ने धारणा रहे पनि यसको मूलतत्त्व व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाबाट निर्मित नीतिलाई न्यायपालिकाले नियन्त्रण गर्नु भन्ने मानिन्छ ।^{१५६} न्यायिक सक्रियताको सिद्धान्तले न्यायिक पुनरावलोकनका माध्यमद्वारा संविधानको व्याख्या गरी लागू गर्न प्रोत्साहित गर्दछ । अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकनमार्फत संविधानको अर्थ गर्ने अधिकार विधायिका र कार्यपालिकालाई भन्दा बढी हुन्छ । न्यायिक सक्रियताको सिद्धान्तका आधारमा अदालतका न्यायाधीशहरूले अन्यायलाई निरूपण गर्ने कार्यमा आफ्नो शक्ति प्रयोग गर्दछन् । सरकारका अन्य शाखाहरूलाई यस किसिमको कार्य गर्ने अधिकार हुँदैन । छोटकरीमा भन्नु पर्दा सामाजिक न्यायको लागि अदालतले नागरिक र व्यक्तिगत अधिकारको संरक्षण, राजनीतिक निष्पक्षता र सार्वजनिक नैतिकता जस्ता विषयमा नीति निर्धारण गर्दा न्यायिक सक्रियताको भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

^{१५४} यज्ञमूर्ति वन्जाडे वि. दुर्गादास श्रेष्ठ, ने.का.प. (२०२७), पृ. २५७ ।

^{१५५} सूर्यप्रसाद ढुंगेल, “न्यायिक सक्रियता आजको जल्दोबल्दो विषय,” न्यायदूत, वर्ष १८, अङ्क ४५, (२०४४), पृ. १ ।

^{१५६} Lawrence Baum, *The Supreme Court* (1985), p. 5.

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियतालाई सकारकारका तीन अङ्गहरूमध्ये न्यायपालिकालाई अन्य दुई अङ्ग व्यवस्थापिका र कार्यपालिकासँग कै अन्तरक्रियाको रूपमा लिन सकिन्छ । यस क्रममा व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाले पूर्णतः संवैधानिक सीमानाभित्र रहेर कार्य गर्दाको अवस्थासम्म सार्वजनिक सरोकारका विवादअन्तर्गतको न्यायिक सक्रियता सुसुप्त रहन्छ । तर ती दुई अङ्गहरूमध्ये दुवैले वा कुनै एकले संवैधानिक सीमा अतिक्रमण गरेको भन्ने विवाद अदालतसमक्ष दर्ता भएमा अदालत मूकदर्शक भएर बस्दैन । त्यस बखत अदालत पनि नागरिकका त्यस्ता अपहरित हकाधिकार न्यायिक पुनरावलोकन मार्फत फिर्ता गराई सामाजिक न्याय गर्नमा सक्रिय रहन्छ । तर सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियताको उद्देश्य अदालतले आफूलाई अरू निकायभन्दा बलियो वा शक्तिशाली बनाउनु भन्ने होइन । यसका साथै न्यायिक सक्रियतालाई अन्य अङ्गका नीति एवं कार्यक्रमलाई विफल तुल्याउने सिद्धान्तको रूपमा लिनु पनि हुँदैन । न्यायपालिका जुन रूपमा व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको सहयोगी संस्था हो, त्यही रूपमा वैयक्तिक स्वतन्त्रता र हकको रक्षक पनि हो । यसर्थ न्यायपालिकाले नागरिक हकको अपहरणलाई सहन सक्दैन, किनकि नागरिकको विश्वासको वर्चस्वको आधारमा काम गर्नुपर्ने यस अंगले सो विश्वास गुमाउने वित्तिकै यो संस्था मूल्यहीन बन्न पुग्दछ ।^{१५७} यसकारण अदालत आफ्नो प्रतिष्ठा बचाउन होइन बरु सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत न्यायिक पुनरावलोकन गरी सामाजिक न्याय प्राप्त गराउन सक्रिय बन्दछ । यसरी नागरिक हकाधिकारको सुरक्षा गर्दै सामाजिक न्याय गर्न अदालत सफल भए उसको गरिमा पनि स्वतः बढ्दछ ।

सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत सामाजिक न्याय प्राप्तिका लागि सर्वोच्च अदालतले गर्ने न्यायिक पुनरावलोकनको अभ्यासलाई कसैले प्रश्नवाचक चिन्ह पनि खडा गर्दछन् । वास्तवमा सर्वोच्च अदालत कति सक्रिय वा कति सम्यमि हुनुपर्दछ भन्ने विषयमा निश्चय पनि विवादहीन बन्न सक्दैन ।^{१५८} न्यायिक सक्रियता र न्यायिक आत्मासम्यमको बीचमा लक्ष्मणरेखा कोर्ने कार्य पनि उत्तिकै कठिन छ । फेरि देशको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक वातावरणले पनि न्यायाधीशलाई

^{१५७} पूर्व पाद टिप्पणी नं. २३, पृ. ९७ ।

^{१५८} Mitchell S.G. Klein, *Law Court and Policy*, (1984), p. 254.

सक्रिय बनाउने विषयमा प्रभाव पारेको हुन सक्तछ । यस्तै न्यायाधीशको व्यक्तिगत मूल्य, मान्यता, सोचाईक्रम जस्ता कुराहरू पनि प्रभावकारी तत्व हुन सक्दछन् । न्यायिक सक्रियता वा न्यायिक आत्मासम्यम अदालत आफैले रोज्ने विषय हुन्, तर पनि अदालतको सक्रिय अभ्यासलाई प्रभावित गर्ने गरी संवैधानिक वा कानुनी व्यवस्था गरेर वा भइरहेको व्यवस्थामा परिवर्तन गरेर सहज पार्न भने सक्छ ।

न्यायाधीशहरूले कानुन बनाउँदछन् वा कानुनको व्याख्यामात्र गर्दछन् भन्ने पक्षबाट पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत न्यायिक पुनरावलोकन गरिने न्यायिक सक्रियताको विषयलाई चर्चा गर्न सकिन्छ । कानुन निर्माणको क्रममा सामान्य सोचाई के छ भने कानुन विधायिकाले बनाउँदछ र न्यायपालिकाले त्यसको व्याख्या गर्दछ । तर यति कुरा मात्र सत्य होइन, किनकि बेलायती *कमन ल* यसरी बनेको देखिदैन । वास्तवमा बेलायती *कमन ल* भनेको कानुनका सिद्धान्त र न्यायिक नजीरको समूह हो । यसको आधारभूत चरित्र भनेको न्यायलाई सत्यको अगाडि राख्नु रहेको मानिन्छ । यथार्थमा यो न्यायिक विकासमा विकासवादी प्रक्रियाको परिणति हो ।^{१८६} यस प्रक्रियामा कानुन समाज जस्तै परिवर्तनशील छ र यो स्थिर रहने विषय पनि होइन । यसका लागि न्यायाधीशहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । यस प्रसङ्गमा कानुनले न्यायाधीशको महत्त्वबाट परिवर्तनका चुनौतीलाई प्रतिकार गर्दै आएको देखिन्छ । पहिले यस्तो समय पनि थियो जुनबेला न्यायाधीशले कानुन निर्माण नगरी त्यसको व्याख्या मात्र गर्दथिए । यस प्रसङ्गमा सिद्धान्ततः न्यायाधीशले कानुन बनाउँदैनन्, तर जबसम्म न्यायाधीशले *कानुन* यो हो भनेर व्याख्या गर्दैनन् तबसम्म नै कानुन यो हो भनेर मान्न सकिदैन, तसर्थ न्यायाधीशले कानुन बनाउँदछन् भन्ने लर्ड डेनिङ्गको भनाइलाई अंगिकार गर्नुपर्ने हुन आउँदछ ।^{१८७}

अदालतको पहिलो कार्य न्याय निरोपण गर्नु हो जब कि विधायन निर्माण कार्य विधायिकाको हो । तर विधायिकाले कानुन निर्माण गर्दा पहिले के भएको थियो भन्ने कुरालाई ध्यानमा राखेर कानुन बनाउँदछ भने न्यायाधीशले अहिले के हुँदैछ भन्ने आधारमा कानुन बनाउँदछन् । विधायिकाको कानुन निर्माण र अदालतको कानुन निर्माणसम्बन्धी कुरामा यही फरक देखिन्छ । किनकि विधायिकाहरूले शुद्ध

^{१८६} पूर्व पाद टिप्पणी संख्या २३, पृ. ९७ ।

^{१८७} *Ibid.*, f.n. No. 39.

भविष्यलाई दृष्टि पुऱ्याएर कानुन निर्माण गर्दछ र विधायिकी कानुन निर्माण कुनै खास विवादको आधारमा हुँदैन । तर अदालतले कानुन निर्माण गर्दा न्यायाधीशहरूले आफ्ना समक्ष आएका खास मुद्दाको विवादका सन्दर्भबाट मात्र कानुन बनाउँदछन् । उनीहरूले यथार्थमा विवादको समाधान गर्न कानुन बनाउन पर्ने आवश्यक परेको खण्डमा मात्र कानुन निर्माण गर्दछन् अन्यथा न्यायाधीशले कानुन निर्माण गर्दैनन् । यस प्रसङ्गमा लर्ड सरम्यान भन्छन्- *अदालतले कानुन निर्माण गर्ने कानुनी विवादको समाधानको क्रममा हो भने विधायिकी कानुन निर्माण विधायिकी नियन्त्रण कार्य १३४* *अतः अदालतले कानुन निर्माण गर्ने कानुनी विवादको निरूपण गर्नु र पक्षलाई न्याय प्रदान गर्नु मानिन्थ्यो । तर अहिले को कार्य सिङ्गो समाजलाई न्यायबाट विमुख हुन नदिनु रएको देखिन्छ ।*^{१३४}

पहिले लर्ड डेनिङ्गलगायत बेलायतका अधिकांश न्यायाधीशहरूले आफूले कानुन निर्माण नगर्ने र केवल कानुनको व्याख्या मात्र गर्ने बताएका थिए, तर अहिले आएर यो दृष्टिकोण मान्य छैन । प्रत्येक नयाँ परिस्थितिमा दिइने नयाँ निर्णयले कानुन निर्माणमा थप सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ । अर्कोतर्फ कानुन स्थिर छैन अर्थात् गतिशील छ । यसले एकपटक मान्यता पाएपछि यसलाई उच्च स्थानमा राख्ने गरिन्छ । यसो गर्नुमा न्यायाधीश यान्त्रिक बन्न खोजेको होइन । बरु सामाजिक न्यायका लागि कानुनी इटा थप्ने काम मात्र गरेको हो । यस क्रममा डकर्मीले जसरी एउटा ईटामाथि अर्को ईटा राख्दा सम्पूर्ण डिजाइनलाई ध्यान राख्दछ त्यसैगरी न्यायाधीशले पनि मुद्दामा निर्णय गर्दा न्यायिक सम्पूर्णतालाई विचार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।^{१३५}

यसक्रममा मुलुकको संविधानले सरकारका अंगहरूको सीमा तोकेको हुन्छ र त्यो सीमा ती अंगहरूबाट उलङ्घन भएको छ छैन भन्ने सन्दर्भमा संविधानको अर्थ गर्ने अधिकार न्यायाधीशलाई छ । यदि विधायिकाले निर्माण गरेका दुइवटा कानुन आपसमा बाभिएका छन् भने अदालतले ती दुबै कानुनको प्रभावकारितालाई स्वीकार गर्दछ, तर कुनै कानुन संविधान विपरीत छ भने अदालतले संविधानलाई सम्मान गर्नुपर्दछ कानुनलाई होइन । संविधान विधायिकी साधारण कानुनभन्दा उच्च हुन्छ, सरकारी निकायले संविधानले दिएको अख्तियारी दुरुपयोग गरी कानुन निर्माण

^{१३१} *Ibid.*, p. 49.

^{१३२} *Ibid.*, p. 32.

गर्दछन् भने ती निकायलाई नियन्त्रण गरी सीमा निर्धारण गर्ने कार्य अदालतको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्दछ।^{१९३} यसबाट प्रश्न उठ्दछ कि के न्यायाधीशहरूको व्याख्याले संविधान संशोधन गर्न सकिन्छ ? हो यसमा न्यायाधीशले संविधानका शब्द परिवर्तन गर्न सक्दैनन्, तिनीहरूले संविधानको प्रयुक्त शब्दलाई स्वीकार गर्ने पर्दछ, तर अदालतको व्याख्याद्वारा संविधानमा उल्लेख भएका शब्दको अर्थमा परिवर्तन आउन सक्दछ। यसक्रममा अदालतले आफ्नो निर्णय श्रृङ्खलाबाट शब्द वा शब्दावलीको अर्थ विस्तार गर्न सक्दछन्। आफ्नो पुरानो निर्णयलाई परिस्कृत गरी अझ ओझपूर्ण बनाउन वा शुद्ध गर्न सक्दछ। यतिमात्र होइन आफ्नो पुरानो निर्णय खारेज गर्न वा पुरानो निर्णयको प्रतिकूल निर्णय गर्न पनि सक्दछ।^{१९४}

यसो गर्नुको अर्थ संविधान निर्माण गर्दाको अवस्था र त्यसपछिको अवस्थामा समाजमा विभिन्न परिवर्तन भएका हुन्छन्, उदाहरणमा- अमेरिकी संविधान निर्माण हुँदा अमेरिका कृषिप्रधान मुलुक थियो, अहिले औद्योगिक मुलुक भएको छ। त्यहाँ जनसंख्या पनि बढेको छ। यसर्थमा अदालतले पुरानो संविधानलाई नयाँ धारणा अनुरूप व्याख्या गर्दै समाज अनुकूल सामाजिक न्याय प्रदान गर्नु पर्दछ। यसका साथै संविधानलाई नयाँ समाजको न्यायिक आँखामा सुहाउँदो बनाइ राख्ने कार्य न्यायपालिकाको हो भनिन्छ।^{१९५}

यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत पर्न आएका उजुरीमा न्यायिक सक्रियता देखाउनाले पक्षमा सहयोग पुग्दछ। यस किसिमको सहयोगले कानून व्याख्या गर्ने न्यायपालिकाको अन्तरनिहित अधिकारको परिधि विस्तार गर्दछ। यस किसिमले सामाजिक न्याय प्राप्तिको लक्ष्य बनाएर सुरुवात गरिएको यो कार्यविधि पछि गएर एउटा अभियानको रूपमा परिणत भएको छ। न्याय सम्पादनको कार्यविधिसम्बन्धी *औपचारिकता* तथा विवादको विषयमा पक्षको नीहित स्वार्थ जोडिएको हुन्छ। यी दुई स्वार्थगत अवधारणाको बन्देजबाट उन्मुक्तिलिदै अदालतले न्यायिक परिणाम निकाल्नु नै सार्वजनिक सरोकारको विवादमा *न्यायिक सक्रियता*को आधुनिक उपलब्धि हो। यसलाई अमेरिकी विधिशास्त्रीले *सार्वजनिक हितसम्बन्धी कानूनको* विवाद भनी नामाकरण गरेको पाइन्छ। यसरी नै भारतमा

१९३ Ibid.

१९४ Ibid., p. 105.

१९५ पूर्व पाद टिप्पणी संख्या २३, पृ. १००।

सामाजिक कार्यसम्बन्धी मुद्दा भनेर नामाकरण गर्न खोजिन्छ । तर यसको ख्याति भने सार्वजनिक सरोकारको विवाद नामाकरणबाट बढेको छ । भारतको सन्दर्भमा यो सिद्धान्तले अमेरिकामा भन्दा प्रसिद्धि कमाएको छ । भारतका अग्रणी न्यायाधीशहरूले यसलाई प्रिय वस्तु बनाएर प्रयोगमा ल्याएका छन् । न्यायाधीश कृष्ण ऐरबाट सुरु भएको सरोकार पक्षको हकद्वैया शीयअगक क्तबलमण्ड लाई खुकुलो पार्ने प्रक्रियाले पछि गएर एउटा न्यायिक आन्दोलनको रूप लिएको देखिन्छ । यसमा न्यायको निम्ति बाधक हुने, औपचारिकताको बन्देजबाट आफूलाई उन्मुक्त गर्ने क्रममा अदालतले चिठीपत्र, आ.वा., समाचार प्रकाशन इत्यादि सबै प्रकारका माध्यमहरूलाई अदालतको ढोकाभित्र प्रवेश गर्ने खुल्ला इजाजत पत्रको रूपमा स्वीकार गरेको छ । यस क्रममा पुर्पक्षार्थ थुनामा परेका कैदी, महिला सुधार आश्रमको उपचार पाइरहेका महिला, औषधोपचारको निम्ति अदालतको आदेशले अस्पताल पठाइएका कैदी, वातावरण संरक्षण आदि विषयलाई तेस्रो पक्षबाट अदालतभित्र प्रवेश गराई सामाजिक न्याय निरूपण गर्न सहज गराएको देखिन्छ र अदालतले पनि उचित निर्देशन दिएर न्यायक्षेत्रमा प्रगतिशील भूमिका खेल्ने कोशिस गरेको देखिन्छ । यसो गर्नाले न्यायिक पुनरावलोकन मार्फत सामाजिक न्यायको मार्ग अधि बढेको मानिन्छ ।

जुट

राज्यको न्यायिक शक्ति भ्रष्ट भइ व्यक्ति वा समुदायको स्वतन्त्रता र सुरक्षालाई बचाउन नसक्ने भयो भने सामाजिक न्यायको दृष्टिमा घरेलु सुखको अन्त्य हुन्छ । तर यस किसिमले घरेलु सुखको अन्त्य नहोस् भन्ने सिद्धान्तको आधारमा कानुनी राज्यमा सामाजिक न्यायको चाहना अनुरूप व्याख्याको अधिकार अदालतलाई दिएको पाइन्छ । यसरी कानुन अनुसारको न्यायिक सिद्धान्तलाई स्वीकार गरेको भए पनि कानुन, तर्क र न्यायका मूलभूत सिद्धान्तहरूलाई समावेश नगराई कानुन बनाइन्छ भने त्यसो गर्न कानुन माथि गरिएको भ्रष्टाचार मान्नु पर्दछ । यसका साथै सँधै कानुन अनुरूप नै निर्णय गर्दा पनि कहिले काहीं अन्याय पर्न जाने हुँदा न्याय प्राप्तिको उद्देश्यबाट कानुनको व्याख्या गरिनु पर्ने पनि हुन्छ । यसरी व्याख्या गर्दा न्याय र स्वतन्त्रतालाई अहित हुने गरी कानुनको व्याख्या गरिनु भने

हुँदैन,^{१९७} किनकि अदालतको महत्त्वपूर्ण शक्ति भनेको जनआस्था र जनविश्वास हो, सम्पत्ति र शस्त्रास्त्रको शक्ति अरुकै हातमा रहन्छ । त्यसैले जनआस्था र जनविश्वास प्राप्त गर्ने हो भने अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत न्यायिक सकृयता देखाउँदै सामाजिक अन्यायमा परेकालाई न्याय उपलब्ध गराउन सक्नु पर्दछ ।^{१९८}

न्यायाधीशको विचार मानवको साभा इच्छा कायम राख्ने एक अंश हो । उनीहरूको भूमिका समय, स्थान र परिस्थितिअनुसार फरक पर्न सक्दछ । एक सक्रिय न्यायाधीशले जहिले पनि कार्यकारिणीको आशा र अविशालालाई कम महत्त्व दिन्छ, कार्यकारिणिले नै न्यायाधीश पदमा आसिन गराएको भए पनि त्यसतर्फ समेत हिमायती नभई सामाजिक न्याय प्राप्त गर्ने सामाजिक चाहना अनुरूप न्यायाधीशले कानूनको प्रयोग गर्दछ । यसै कारण न्यायिक सक्रियता राज्यको कानून विहितताको अवस्थाबाट देखिएको समस्याको समाधान गर्ने माध्यम भएकाले यसबाट नयाँ विधिशास्त्रको सिर्जना गर्न सकिने सम्भावना रहन्छ ।

यसले गर्दा मौलिक हकको संरक्षण र सुरक्षाका लागि अदालतको न्यायिक सक्रियता नितान्त आवश्यक मानिन्छ । संविधानले प्रदान गरेका मौलिक हकको उपचार गर्ने व्यवस्था भएन वा व्यवस्था भए पनि न्यायपालिका स्वतन्त्र अथवा न्यायिक सक्रियता रहेन भने ती सबै हक अधिकार मृगमरिचिका बन्न पुग्दछन् । तर न्यायपालिका स्वतन्त्र हुने वातावरण छ भने निश्चय नै न्यायपालिकाले आफूलाई बन्धनभित्र धकेल्दैन । न्यायपालिका शिथिल बनी प्रतिगामी भएको भन्ने इतिहासको कलङ्कबाट बचाउन तत्कालीन न्यायाधीशहरूले भूमिका निवाएकै हुन्छन् । उदाहरणमा अमेरिकाका प्रथम प्रधान न्यायाधीशले आफ्नो पुनर्नियुक्तिको प्रस्तावलाई इन्कार गरी न्यायिक स्वतन्त्रतालाई बचाएका थिए ।^{१९९} यसैले भनिन्छ, न्यायिक स्वतन्त्रताका नजरमा व्यक्ति वा समुदायका मौलिक हक भनेका प्रदर्शन कक्षमा राखिएका सुन्दर वस्तुमात्र होइनन्, तिनको उपभोग उचित किसिमबाट गरियोस् भन्ने धारणा संविधानले राखेको हुन्छ । यसले गर्दा कार्यकारिणी निकायका तर्फबाट मौलिक हकमा बन्देज लाग्न वा अपहरण हुन गयो भने। यस्तो अपहरण वा बन्देज

^{१९७} काशीराज दाहाल, “संवैधानिक गतिशीलतामा अदालतको सक्रियताको भूमिका,” *कानून*, पूर्णाङ्क ६, (२०४५), पृ. १-२ ।

^{१९८} पूर्ववत् ।

^{१९९} पूर्ववत् ।

गैह कानुनी, अन्यायपूर्ण, प्राकृतिक कानूनको बर्खिलाप मानिन्छ । यस्ता अवस्थामा कुनै व्यक्ति वा समुदाय उपचारको निम्ति अदालत आउंदछ भने त्यसबखत न्यायपालिका मूकदर्शक बनेर रहन मिल्दैन । यस्तो अवस्थामा न्यायपालिकाले न्यायिक सक्रियता देखाउनु पर्छ । यदि त्यसो नगरी न्यायिक स्थिति देखियो भने राज्यले एउटा अङ्गलाई अपाङ्ग बनाएको मानिन्छ र सरकारका तीन प्रमुख अङ्गमध्ये एउटा अङ्ग यसरी न्यायिक पक्षघात ९त्रामअर्षा एबचबथिकष्क० बाट पीडित भयो भने प्रजातन्त्र र कानूनको शासन दुवै गतिहिन हुन पुग्दछ ।

५.५ अमेरिकाको अभ्यासमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद, न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्याय

संयुक्तराज्य अमेरिका स्थापनापश्चात सुरुका वर्षहरूमा अमेरिकी अदालतमा मुद्दा परेका देखिदैनन् । त्यसको केही वर्षपछि कानुनी विवादहरू राज्य अदालतहरूले हेर्न सुरु गरे, किनकि त्यसबेला जनता संघीय न्याय प्रणालीसित ईखालु ९बभयिगक० बनेका थिए । त्यहाँको न्यायपालिकामा राजनीतिक दबाव थियो । राष्ट्रपति जर्ज वासिङ्गटनको पालामा तठस्थताको विषयमा कानुनी राय मागिएकोमा प्रधान न्यायाधीश जोन जे. ले कानून असम्बद्ध ९भ्रतचववगमअर्षा० पक्षमा निर्णय नदिने गरी राय दिएका थिए । यसैक्रममा *मारवुरी विरुद्ध मेडिसन*को मुद्दामा अमेरिकी सर्वोच्च अदालतका तत्कालीन प्रधान न्यायाधीश जोन मार्शलले पुनः न्यायिक सक्रियताको उत्थानमा बलिष्ट ईद्दा थपे । संघीय न्यायिक पद्धतिमा यही मुद्दामा पहिलोपल्ट न्यायिक पुनरावलोकनको सिद्धान्तले कानुनी मान्यता प्राप्त गरेको थियो । प्रस्तुत मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले प्रतिपादन गरेको न्यायिक पुनरावलोकनको सिद्धान्तमा न्यायिक सक्रियताको कति जोड रहेको छ भन्ने प्रष्ट देखिएको छ । यस मुद्दामा मूलतः कार्यपालिकाले कानूनको उचित सीमाभित्र रहनुपर्दछ भन्ने भावना अभिप्रेरित भएको देखिन्छ ।^{१९९} यसरी अमेरिकी संविधानले स्पष्ट भाषामा सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकनको शक्ति प्रदान गरेको भए पनि यसमा अन्तरनिहित भावनालाई विचार गरेर सर्वोच्च अदालतले न्यायिक सर्वोच्चतालाई पनि स्वीकार गरेको पाइन्छ । जसले गर्दा यस पछिका निर्णयले पनि विधायिकी सर्वोच्चतालाई स्वीकार नगरी *संवैधानिक सर्वोच्चता*लाई स्वीकार गरेको मानिन्छ ।

^{२००} पूर्व पाद टिप्पणी संख्या २३, पृ. १०३-०४ ।

अमेरिकामा सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत सामाजिक न्यायका लागि पर्न आएका मुद्दाहरूमा न्यायिक सक्रियताको अभ्यासक्रम जारी नै रहेको छ । यस अभ्यास क्रममा न्यूडिलको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले आफ्नो न्यायिक सक्रियता देखाउँदै जनताले प्राप्त गर्ने सामाजिक न्यायमा प्रत्यक्ष असर पुऱ्याउने चौधवटा ऐनलाई असंवैधानिक घोषणा गरेको देखिन्छ।^{१९९} यस प्रसङ्गमा *पानामा रिफानिङ्ग कर्पोरेशन विरुद्ध रायनको मुद्दामा* विधायिकाले विधायिकी शक्ति कार्यकारिणीलाई प्रदान गर्नुलाई असंवैधानिक ठहऱ्याएकोले राष्ट्रपतिलाई प्रदान गरेको यस्तो हस्तान्तरित ९म्भिनबतभम० शक्तिलाई अदालतले अस्वीकार गरेको छ।^{१९९०} यस निर्णयबाट कानुनको सर्वोच्चता र न्यायिक श्रेष्ठता अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतको चरित्र भएको मानिन्छ । यस्तै *संयुक्तराज्य अमेरिका विरुद्ध निक्सनको मुद्दामा* सन् १९७४ को जुलाई महिनामा संयुक्तराज्य अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले दिएको आदेशअनुसार अभियोक्ताले अदालतमा उपस्थित हुने आदेशलाई मान्नुपर्ने निर्णय गऱ्यो । यसमा प्रधान न्यायाधीश वर्टारले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा राष्ट्रपतिलाई निरपेक्षय विशेषाधिकार नभएको न्यायिक प्रक्रियाबाट टाढा रहन नहुने भन्दै निर्णय गरेका थिए । यो निर्णयले कानुनको शासनलाई स्वीकार गरेको मात्र होइन सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक सक्रियताको व्यवस्थालाई पनि आत्मसात गराएको देखिन्छ । यस निर्णयले गर्दा अदालतले माग गरेको प्रमाण राष्ट्रपतिले पनि पेश गर्न वाध्य हुने सिद्धान्त प्रतिपादन गरी कसैलाई पनि कानुनभन्दा माथि रहेको छ भनी मान्न नभिल्ले निर्णय गरेको देखिन्छ।^{१९९१}

परम्परागत रूपमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई अदालती सक्रियताका आधारमा बुझ्नु पर्दा कुनै पक्षले संवैधानिक प्रश्नलाई सजिलोसित अदालत समक्ष पुऱ्याउन सक्नु र अदालतले त्यसलाई स्वीकार गर्दै अनुमति दिनु भन्ने बुझिन्छ । यसलाई अर्को शब्दमा न्यायिक पुनरावलोकन प्रयोग गरी जनताका अधिकार विधायिका र कार्यपालिकाबाट स्वतन्त्र राख्नु भन्ने बुझिन्छ । आधुनिक सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियतावाद अदालतका न्यायाधीशको कार्य, उनीहरूले खेल्ने भूमिका, उनीहरूको मनोवृत्ति आदिबाट निर्देशक हुन्छ । अमेरिकामा

२०१ पूर्ववत् ।

२०२ पूर्ववत् ।

२०३ पूर्ववत् ।

सन् १९९० को दशकमा न्यायिक सक्रियताको मात्रा बढ्दो छ भन्ने तर्क गरेको पाइन्छ । हाल अमेरिकी संविधानमा कुनै संशोधन नभए पनि अमेरिकी सर्वोच्च अदालत भण्डै विशेष विधायिका एकाउभच^१भनष्कवितगचभ० बनेको र सरकारका अन्य दुई निकायको तुलनामा कम प्रभावकारी अङ्ग नभएको मानिन्छ । यस क्रममा अमेरिकी अदालतका निर्णयहरू मुद्दाका पक्षलाई मात्र लागू हुने होइन बरू उस्तै प्रकारका मुद्दाका हकमा अरू व्यक्ति र संस्थालाई पनि बन्धनकारी मानिन्छन् । अमेरिकी सर्वोच्च अदालतको न्यायिक सक्रियताप्रतिको धारणामा कसै-कसैले केही हदसम्म डर नदेखाएका होइनन्, उनीहरू न्यायिक सक्रियताले प्रजातन्त्रलाई क्रमशः कमजोर गर्दै लगेको छ भन्ने रुचाउँदछन् । उनीहरूको तर्क न्यायाधीश निर्वाचित नहुने र जीवनभरको लागि नियुक्ति हुने हुँदा स्वेच्छाचारि बन्दछन् भन्ने छ । यसका साथै न्यायिक पुनरावलोकनको अभ्यासमा जननिर्वाचित प्रतिनिधिको अख्तियारीलाई पुनरवितरण गर्नु हो भनी आलोचना गरेको पनि देखिन्छ । यसैगरी अर्को तर्क न्यायाधीशहरू विशेषज्ञ नभएर सर्वव्यापि हुन्, तसर्थ उनीहरूका निर्णयले निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्न नसक्ने हुन्छ भन्दछन् । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत गरिने न्यायिक पुनरावलोकनलाई प्रजातन्त्रको नायक भनेर मान्न मिल्दैन । प्रजातन्त्रमा समाजका प्रमुख मूल्य मान्यता रहे पनि यसका साथमा समाजका अरू प्रशस्त र उत्तिकै महत्त्वपूर्ण मूल्यमान्यता पनि पाइन्छन् । ती मूल्यमा स्वतन्त्रता, समानता, कार्यविधिगत न्याय, सामाजिक व्यवस्थाको प्रभावकारिता आदि प्रमुख छन् । यस्ता मूल्यमान्यता कदापि नकार्न सकिदैन । तसर्थ जब व्यक्ति वा समुदायका अधिकारहरू खतरामा पर्दछन् त्यसवेला स्वतन्त्र न्यायाधीशहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक सक्रियता देखाउँदै आधारभूत अधिकारहरूको रक्षा गरेको छ ।^{२०४}

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियताले अमेरिकी अदालतको भूमिकाको व्यापकतालाई इङ्कित गर्दछ र व्यापकता खासगरी संवैधानिक सर्वोच्चताको मान्यतासँग सम्बन्धित छ । जनताले सामाजिक न्याय प्राप्तिका लागि विभिन्न किसिमका विवादहरूलाई अदालतसमक्ष पुऱ्याउने र अदालतले सामाजिक अभियन्ताको भूमिका निवाउन तैयार रहनु पर्ने भएबाट अमेरिकामा न्यायिक सक्रियताले मान्यता पाएको छ । यसरी सामाजिक न्यायका लागि अदालत सक्रिय

^{२०४} *Ibid.*, f.n. No. 48, pp. 255-257.

हुनुको पछाडि जनता र सरकारका बीचमा विभिन्न सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू उत्पन्न हुनु, राज्य र केन्द्रीय तहका राजनीतिक शाखाहरूबाट मूलभूत विवादहरूको निरोपण हुन नसक्नु, कालाहरूले आफ्ना समस्या समाधानका लागि राजनीतिक समाधानको सट्टा न्यायिक निकायमा भरपर्नु, कुनै दावी वा हितलाई अधिकार सम्भी अदालतलाई अधिकारको गुण वा लक्ष्य छुट्याई माग्नु जस्ता कारण रहेको पाइन्छ।^{१९७} यसले गर्दा अदालतलाई सक्रिय बनाउने क्रममा न्यायाधीशहरू तैयार र उद्धत हुनु पर्ने त छँदैछ, त्यसका अतिरिक्त जनताको सहयोग र विश्वासको पनि जरुरत पर्दछ। अदालतले निर्भयताकासाथ निर्णय दिन सक्छ, भन्ने विश्वास जनतामा भएन भने त्यस्ता विवाद अदालतको ढोकासम्म पुऱ्याउन सकिँदैन। फेरि जनताले अदालतको सक्रियताको चाहना गरेर अदालत पुऱ्याएका विवादमा अदालतले ढोका बन्द गर्ने कार्य गर्नु भन्ने यसले न्यायपालिकाको गरिमा र महत्त्वमाथि निकै चोटिलो प्रहार पुऱ्याउने निश्चित छ। यस कारण अदालतले आफूलाई खुल्ला राख्नु पर्दछ, अनिमात्र जनताले आफ्नो विश्वासको केन्द्रविन्दु मान्न सक्दछन् भन्ने कुरा विर्षनु हुँदैन।^{१९८}

संयुक्तराज्य अमेरिकाको अभ्यासमा सक्रिय अदालतले विधायिकाले बनाएको असंवैधानिक कानूनलाई बदर मात्र गर्दैन यसले त सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फतः सार्वजनिक जीवनलाई नै नयाँ दिशा प्रदान गर्दछ। यस क्रममा अदालतले कानून लागू गर्ने निकायको रूपमा कार्य गर्नुका अतिरिक्त जनतामा निहित कानुनी सिद्धान्तलाई स्पष्ट पार्दै नवीकरण गर्ने समेतको कार्य गर्दछ।^{१९९} यस प्रसंगमा अमेरिकी सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश चेस भन्छन्- विधायिकाले बनाएको ऐन संविधानको विरुद्ध भएमा कानून हुँदैन। यसका साथै विधायिकाले केही कुरामा कानुनी निर्माण गरेर स्वीकृति दिन सक्दछ, रोक लगाउन सक्दछ, सजाय गर्न सक्दछ, नयाँ अपराधको घोषणा गर्न सक्दछ, जनताको लागि आचारसंहिता तोक्न सक्दछ, तिनीहरूले सही कुरालाई अख्तियार र गलत कुरालाई प्रतिबन्ध लगाउन सक्दछन्, तर तिनीहरू (विधायक) ले निर्दोषलाई दोषी भन्न, निर्दोषीलाई

^{१९५} A.E. Dickhoward, *Supreme Court and the Constitution*, (1987), p. 14.

^{१९६} *Ibid.*

^{१९७} John Agresto, *The Supreme Court and Constitutional Democracy*, 1st ed., (1984), pp. 143-44.

अपराधी कायम गरी सजाय गर्न, निजी करार भंग गराउन, साम्पतिक हक अपहरण गर्न भने सक्दैनन्।^{२०८} यसैले गर्दा वास्तवमा न्यायिक सक्रियताको सिद्धान्तले-जनताका भावनालाई कदर गर्दै समाजलाई गतिशील र न्यायपूर्ण बनाउन, कानून र संविधानलाई समयसापेक्षता प्रदान गर्न, कार्यकारिणीको निरंकुसता र विधायिकाको ज्यादतीमा रोक लगाउन नीति निर्माण गर्ने कार्यमा मद्दत पुऱ्याउँदछ।^{२०९}

अमेरिकाको अभ्यासमा न्यायिक सक्रियता संविधान वा अन्य कुनै कानूनले उल्लेख गरेको प्रावधान होइन। अर्थात् संविधानका धारा वा कानूनका ढफामा यो लेखवद्ध गरेको पाइँदैन। यो सिद्धान्त न्यायाधीशहरूको मूल्य-मान्यता, सोचाई र सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फतः प्राप्त हुने सामाजिक न्यायको चाहनाको प्रतिफल हो। न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्याय स्वतन्त्र न्यायपालिकाबाट प्राप्त हुने निर्णयलाई आधार बनाएर न्यायविद्हरूले निकालेको निष्कर्ष हो। खास मुद्दामा न्यायाधीशको निर्णय कति उदार रह्यो, कति साहसिक रह्यो, उसको भुकाव कानूनको कठोर व्याख्या गर्नमा मात्र सीमित रह्यो वा न्यायपूर्ण प्राकृतिक कानून सम्बद्ध सामयिक र उदार भयो भन्ने आधारमा न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायको मूल्याङ्कन विधिवेत्ताहरूमार्फतः गरिन्छ। जसरी संविधान वा कानूनमा सक्रियताको व्याख्या गरिएको हुँदैन त्यसैगरी न्यायाधीशले आफ्नो फैसलामा आफूलाई सक्रियतावादी भनेर उद्घोष गर्दैनन्। बरू फैसलाको सम्पूर्ण पाठको अध्ययनबाट अमुक न्यायाधीशको भुकाव न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायतर्फ आकर्षित छ भन्ने अभ्यासले देखाउँदछ।

५.६ भारतको अभ्यासमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद, न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्याय

भारतको संविधानले व्यवस्था गरेको न्यायपालिकाको भूमिका र न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने शक्तिका सम्बन्धमा नबुझी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायका सम्बन्धमा छलफल गर्नुको उपयोगी हुँदैन। यसले गर्दा न्यायपालिकाको भूमिका र न्यायिक पुनरावलोकन लिखित संविधान

^{२०८} Wallace Mendelson (ed.), *The Supreme Court: Law and Discretion*, (1967), p. 42.

^{२०९} पूर्व पाद टिप्पणी संख्या २३, पृ. १०८।

भएका प्रजातान्त्रिक मुलुकमा हुन्छ, अर्थात् अलिखित संविधान भएका मुलुकमा यसको महत्त्व कम रहन्छ, भन्ने पनि बुझ्नु पर्छ । न्यायिक पुनरावलोकन भनेको न्यायपालिकाले सामाजिक न्यायका लागि अभ्यास गरेर देखाउने शक्ति हो । यस शक्तिको अभ्यास गराईवाट सरकारका अरू अङ्गहरू बीच आपसमा समझदारी बढाई संविधानले निश्चित गरेको सीमामा रहन सहमत गराउँदछ।^{२१०} भारतको संविधानले करिब चार दशक पछि भारतको न्यायपालिकाका विशेषताहरूको व्याख्या र प्रचारप्रसार गर्दै सरकारका अरू दुई राजनीतिक अङ्ग (कार्यपालिका र विधायिका) भन्दा न्यायपालिकालाई सम्मानका साथ शक्तिमा ल्याएको छ । संसारमा अन्य कुनै मुलुकका न्यायपालिकालाई भारतको न्यायपालिकाको जति उच्च स्थान दिएको अनुभव गर्न सकिएको छैन।^{२११} भारतका प्रधान न्यायाधीश पाठकले भारतको न्यायपालिकालाई मूल्याङ्कन गर्दै- न्यायिक सक्रियताको पतिले भारतीय न्यायपालिकालाई उच्च मान्यता दिएको छ, सायद यसको व्यापकता र विशालतालाई विश्वका कानूनले जानकारी लिइसकेका छन् भन्दछन्।^{२१२} यो भनाइले भारतको सर्वोच्च अदालतलाई आज विश्वका अन्य मुलुकमा रहेका सर्वोच्च अदालतभन्दा ज्यादै सक्रिय, शक्तिशाली र सुरक्षित हुन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

भारतमा अदालतको न्यायिक सक्रियताले कार्यपालिका र व्यवस्थापिकालाई अनुशासनमा राख्न मद्दत गर्दछ । यस क्रममा केन्द्र र राज्य सरकारबीच शक्तिसन्तुलन गर्न, केन्द्रीय सरकारकै कार्यकारिणी र व्यवस्थापिका बीचमा अनुशासन कायम राख्न र राज्य सरकारका अङ्गहरू बीच शक्तिसन्तुलन गर्न पनि न्यायिक सक्रियताको आवश्यकता महसुस गरिएको छ । यसो गर्नुको कारण के छ भने जनताको बहुमत पाएको भन्ने नातावाट उन्मत्त भएको व्यवस्थापिकाले कहिलेकाहिँ आफ्नो उन्मादको सिकार जनतालाई बनाउन सक्दछ । यस्तै राजनीतिक दलको समर्थनको लागि जनतावाट प्रतिनिधित्व प्राप्त गरेका जनप्रतिनिधिहरूले संविधानले जनतालाई प्रदान गरेका मौलिक हकमा आघात पर्ने गरी कानून बनाउन सक्दछन् । सरकारका निर्णयहरू जनताका अधिकारमा अंकुश लगाउने खालका हुन

^{२१०} S.P. Sathe, *Judicial Activism in India*, (2002), p. 1.

^{२११} T.R. Andhyarujina, *Judicial Activism and Constitutional Democracy in India*, (1992), p. 35.

^{२१२} Union of India Vs. Raghubar Sing (1989) 2 SCC 754-766, AIR, (1989), SC.

सकदछन् । यस्तो स्थितिमा ती निरीह जनताको सहाराको एउटै उपाय हुन्छ स्वतन्त्र न्यायपालिका अन्तर्गतको न्यायिक सक्रियता । तसर्थ राजनीतिक र व्यक्तिगत स्वतन्त्रता प्राप्त गरेका प्रजातान्त्रिक मुलुकमा जस्तै भारतमा पनि ती हकअधिकारको संरक्षण, सुरक्षा र निर्विवाद उपभोग गर्ने वातावरण सिर्जना गर्न पनि न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक सक्रियताको प्रयोग गरेको देखिन्छ । भारत शासकीय दायित्व, सशक्त राजनीतिक दल, स्पष्ट समानान्तर शक्तिको वितरण, न्यायिक स्वतन्त्रताको स्पष्ट इतिहास एवं राजनीतिक स्वतन्त्रता पाएको मुलुक हुनाले सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत सामाजिक न्याय प्राप्तिका लागि न्यायिक सक्रियता आवश्यकता छ । भारतमा लिखित संविधान र स्वतन्त्र न्यायपालिका रहेको हुँदा नागरिकहरूका मौलिक हक संरक्षण गर्दै तिनको उपचार गर्ने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ । यसका साथै पृथकीकरणको सिद्धान्तअन्तर्गत न्यायपालिकालाई न्यायिक अधिकार प्रदान गरिएको हुँदा पनि भारतमा सामाजिक न्याय प्राप्त गर्न सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक सक्रियताको अभ्यास गर्नु अपरिहार्य मानिएको छ । यसको फलस्वरूप न्यायपालिकाले पनि सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउनमा सक्षमता देखाउँदै जनआस्था आर्जित गरेर न्यायपालीकीय वर्चस्व कायम गर्न सफल बनेको मानिन्छ ।

यसका लागि भारतको संविधानले न्यायपालिकालाई स्वतन्त्र र शक्तिशालीमात्र बनाएको होइन सामाजिक न्यायका लागि सामाजिक क्रान्तिको उत्प्रेरकको रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक सक्रियतालाई पनि मौलिक अधिकारको सुरक्षा गर्ने प्रभावकारी माध्यमको रूपमा लिएको देखिन्छ । यसैले भारतीय सर्वोच्च अदालतले अमेरिकी सर्वोच्च अदालतको जस्तो राष्ट्रपति, विधायक र पत्रकारको जस्तो आक्षेप सहनु पर्दैन ।

भारतमा संविधान निर्माताहरूले सर्वोच्च अदालतलाई जनताका मौलिक हकको सुरक्षा र संविधानको संरक्षक मानेको कुरा संविधानको धारा १३(२) र ३२ बाट प्रष्ट हुन्छ । उनीहरूले सर्वोच्च अदालतलाई सबभन्दा माथिल्लो स्थान प्रदान गरेका छन् । यस अदालतलाई संघीय ढाँचाको विपरीत र मौलिक हकको प्रतिकूल भएका ऐनहरूलाई बदर गर्न सक्ने अधिकारक्षेत्र प्रदान गर्नुपर्ने तथ्यमा जोड दिएको पाइन्छ । यसै प्रसङ्गमा कृष्ण ऐर भन्छन् - *भारतीय संविधानको विकास सर्वोच्च*

अदालतमा अन्तरनिहित छ र अदालतले डोच्याएको मार्गतर्फ संविधान उन्मुख रहन्छ । यसका साथै वैयक्तिक स्वतन्त्रता र सामाजिक नियन्त्रणको लक्ष्मणरेखा मात्र नकोरी बदलिंदो सामाजिक आर्थिक एवं राजनीतिक परिप्रेक्ष्य अनुरूप सर्वोच्च अदालतले आफूलाई अनुकूल बनाउँदै लैजानु पर्दछ ।^{२१३} यसैगरी के. सन्थानमले संविधानलाई मेरुदण्ड १कउप्लर्वा ऋयचम० मान्नु पर्दछ भन्दै यदि संविधान आवश्यकताभन्दा बढी लचिलो भएमा कुनै दल सत्तामा पुगेपछि उसले बहुमतको आधारमा प्रजातन्त्रको रक्षा नगरी टुक्र्याइदिन सक्ने बताएका छन् । संविधानलाई स्वतन्त्रताको शरीरमा हड्डीको जस्तो मूल आधार १चयलभ ध्यचप० मान्दै हड्डी नरम नभएर कडा हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् ।^{२१४} एम.ए. वैगले पनि मौलिक हकलाई मौलिक चरित्रयुक्त बनाउनु पर्छ भन्ने कुरालाई महत्त्व दिँदै असामान्य परिस्थितिमा मौलिक हकसम्बन्धी प्रावधानमा संशोधन ल्याउन सकिने बताएका छन् ।^{२१५}

भारतको सर्वोच्च अदालतले संविधानको व्याख्या गर्दै नागरिक अधिकार र स्वतन्त्रताको रक्षा र देशको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक न्यायको उन्नतिमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिन सकोस् भन्ने भारतीय नागरिकको धारणा रहेको छ । भारतमा सर्वोच्च अदालतलाई न्यायिक सक्रियताको अधिकार प्रत्यक्ष रूपमा संविधानले प्रदान गरेको देखिँदैन । तर पनि यो अधिकार भारतको सर्वोच्च अदालतले प्रयोग गर्दै आएको छ । न्यायिक सक्रियताको यो अधिकार भारतीय सर्वोच्च अदालतले दुई तरीकाबाट प्रयोग गर्दछ । संघ वा राज्य सरकारले आफ्नो अधिकारभन्दा बाहिर गएर काम गरेमा तथा संविधान प्रदत्त मौलिक अधिकारको उलङ्घन हुने गरी कुनै कानून निर्माण गरेको देखेमा न्यायिक सक्रियताको प्रयोग गरी सर्वोच्च अदालतले त्यस्तो कामलाई अवैध घोषित गर्दछ ।^{२१६}

सार्वजनिक सरोकारको विवाद र न्यायिक सक्रियतालाई सामाजिक न्याय प्राप्तिका लागि अभ्यास गर्ने साथै न्यायिक शक्तिको विस्तार गर्ने स्वइच्छाशक्तिको परिवेशमा बुझ्नुपर्दछ । जब अदालतले न्यायिक सक्रियताको आधारमा आफ्नो अधिकार कुनै घटनामा प्रयोग गर्दछ, त्यसबखत आफूलाई असर पर्ने व्यक्ति वा

२१३ S.N. Roy, *Judicial Review and Fundamental Rights*, (1978), p. 104.

२१४ *Ibid.*

२१५ *Ibid.*, pp. 136-37.

२१६ काशीराज दाहाल, “स्वतन्त्र न्यायपालिका किन र कसरी ?”, *नेपाल कानून परिचर्चा*, पूर्णाङ्क २६, (२०४०), पृ. ५२ ।

समुदायले उक्त घटनाको बारेमा प्रष्ट पार्न साक्षीका रूपमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायालयमा उपस्थिति हुनु पर्दछ । यद्यपि न्यायपालिकाले न्यायिक शक्तिलाई आफैले ग्रहण गरेर अभ्यास गर्ने भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ तर पनि न्यायिक सक्रियताको अभाव रहेमा यो शक्ति विस्तार हुन सक्दैन ।^{१९७} यसले गर्दा न्यायाधीशहरूले गरेको अभ्यासमा संवैधानिक विवादका प्रश्नहरूको व्याख्या गर्नुका साथै सामाजिक न्याय दिलाउने कार्यमा पनि न्यायपालिका सक्रिय भएर लागेको हुन्छ । भोलिको भविष्य निर्माण गर्न न्यायपालिकाले कस्तो सक्रियता देखाउनुपर्दछ र समाजमा कुन किसिमको मूल्यमान्यतालाई स्थिरता कायम राख्न संविधानको कसरी व्याख्या गरी व्यवहारमा उतार्नुपर्दछ भन्ने आदर्शलाई पनि विर्षनु हुँदैन । यस कारण सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियताको अभ्यास भनेको पीडित समुदायको इच्छाअनुसार परिणाम निकाल्नु हो । यसरी सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक सक्रियताले समाजमा सामाजिक न्यायको निश्चित गरी गरिवभन्दा पनि गरिव र समाजमा शोषित-पीडित भएर उपायविहिन बनेका व्यक्ति वा समुदायलाई समानतावादी धारणाका आधारमा न्याय प्रदान गर्दछ ।^{१९८} यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादका क्रममा न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्याय न्यायिक आदर्शताको पाठशाला बनेका छन् । यसको मतलब अदालतले न्यायिक शक्तिलाई सक्रियताका साथ प्रयोग गर्दै समाजमा सामाजिक न्याय उपलब्ध गराएको महसुस गराएको छ । यस कारण न्यायाधीश पि.एन. भगवतीले- यस किसिमको कार्यलाई सामाजिक न्याय पद्धति १क्यअर्षा वाकतअभ बउउचयवअज० का रूपमा स्वीकार गरेका छन् ।^{१९९} उनले सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत आएको न्यायिक सक्रियतालाई लोकाचार १बकष्यल० वा लोकमान्यता १एयउगष्क० शब्दका रूपमा मात्र सीमित नगरी न्यायिक शक्तिको महत्त्वपूर्ण श्रोतको रूपमा मान्यता दिँदै जनताका इच्छाअनुसारको न्यायिक परिणाम प्राप्त गर्न सहयोग गर्दछ भन्दछन् ।^{२००}

^{१९७} Soli J. Sorabjee, "Judicial Activism," *The Indian Experience, Essay on Constitution Law*, Vol. 26, Kathmandu: pp. 66-67.

^{१९८} P.N. Bhagwati, *Law Freedom and social Change*, (1979), p. 39, see also f.n. No. 6, p. 44.

^{१९९} P.N. Bhagwati, "Judicial Interpretation in Constitutional Law," 8th Commonwealth Law Conference. (1987), p. 12.

^{२००} *Ibid.*, f.n. No. 6, p. 44.

न्यायाधीशले न्यायिक सक्रियतालाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत प्रयोग गरिने न्यायिक शक्तिको दरिलो श्रोत मानेर सामाजिक न्याय दिने कार्यमा उपयोग गर्दछन् । अदालतले यस किसिमको शक्तिको प्रयोग गर्दा समाजको मागअनुसारको तह छुट्याई त्यसप्रति न्यायाधीश संवेदनशील, सिर्जनशील र जवाफदेही बनेर गर्ने गर्नुपर्दछ।^{१६३} यसकारण सामाजिक आवश्यकता र राजनीतिक वाध्यतालाई पहिचान गरेर सर्वप्रथम चित्त बुझ्दो निर्णय गर्न सक्नु पर्दछ । दोश्रो कानूनवेत्ता र समाज आफै पनि सक्रियताका दुई मुख्य आधार हुन् भन्ने कुरा विर्षनु हुँदैन । यस आधारबाट देखाइएको न्यायिक सक्रियताले नत न्यायिक कार्यका सिद्धान्तले निर्दिष्ट गरेका विषयमा बुझ्न र न्यायाधीशमा रहेको शक्ति निषेधित गर्न बाँकी राख्दछ न त न्यायिक निर्णय गर्ने पद्धतिमा छिद्रयन्त्र^{१६४} छ भनी प्रमाणित गर्न आवश्यक पर्दछ । बरु यसबाट समाजमा सामाजिक न्यायको सत्य^{१६५} र त्त्वगतज० बाँकी रहन्छ र भुट्टा^{१६६} भन्ने कुरा यी दुई धारबाट टाढा रहन्छ, यसका साथै सामाजिक न्यायको मागका आधारमा संविधानको व्याख्या गरी मागअनुसारको न्यायिक परम्परा स्थापित गर्न आपसी सहयोग पनि मिल्दछ।^{१६७} यस किसिमबाट प्राप्त हुन न्यायिक सक्रियता भनेको अनियन्त्रित अर्थात् लगाम विहिन सक्रियता होइन, बरु वस्तुगत र न्यायिक मूल्यमा भर पर्दै संवैधानिक मूल्य र मान्यता प्राप्त गर्ने दिशातर्फ निर्देशित भएर अघि बढेको हुन्छ । त्यसैले न्यायमूर्ति भगवती पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता देखाउने भनेको संवैधानिक मूल्यमान्यताले निर्देशित र नियन्त्रित गरेको उद्देश्यअनुसार सामाजिक न्याय प्राप्तिका लागि अघि बढेर सेवा गर्न दवाव दिने कार्य हो भन्दछन्।^{१६८}

५.६.१ भारतको न्यायपालिका मार्फत गरिएको अभ्यास

भारतको सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरू प्राविधिक सक्रियतालाई अंगिकार गर्दै शक्तिको उचित घोषणा गर्ने विषयमा चिन्तित देखिन्छन् । उनीहरू स्वतन्त्रता

२२१ *Ibid.*

२२२ Rescoe Pound, "Mechanical Jurisprudence," 17 Columbia Law Review- Vol. 605, (1918).

२२३ *Ibid.*, f.n. No. 77.

२२४ *Ibid.*, f.n., No. 6.

पूर्वक निर्णय गर्न र सो निर्णयानुसार हिंङ्न स्वतन्त्र रएको मान्दछन् ।^{२२५} तर मातहतका अदालतहरूले गरेका निर्णयमा चित्त नबुझी सर्वोच्च अदालतमा दिइने पुनरावेदनको क्षेत्राधिकारलाई रोक्न भने स्वतन्त्र हुँदैनन् । यस किसिमको व्यवहारलाई कार्यालयको गोप्यता मुखको पर्दाले छोपेर निकालिने आँसुको रूपमा लिइन्छ ।^{२२६} उदाहरणमा भारतका उच्च अदालतहरूमा पुराना न्यायाधीशहरूलाई सरुवा र नयाँ न्यायाधीशहरू नियुक्तिका सम्बन्धमा भारतका प्रधान न्यायाधीश र राष्ट्रपतिका बीचमा आदरपूर्वक भएका आन्तरिक सल्लाह र प्रवाचारका सम्बन्धमा अदालतबाट गरिएको आदेश पछि देखिएको भण्डाफोरले पुष्टि गर्दछ ।^{२२७} त्यसो हुँदा प्राविधिक भावनाबाट मात्र न्यायाधीशहरू सक्रिय रहन्छन् भन्ने प्रष्ट देखिन्छ ।

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियताले सामान्यतः शक्ति हत्याएर विस्तार गर्नुमा मात्र मान्यता राख्दैन, यसले त जतिसक्दो नयाँ अवधारणा फैलाउने उद्देश्य लिएर सेवा गर्दछ । तर सामाजिक अवधारणाको उत्पत्ति र विकासद्वारा नयाँ अवधारणा वा सिद्धान्त आफै सिर्जित हुने अवस्थामा भने न्यायाधीशहरूले न्यायिक सक्रियता देखाउँदैनन्, किनकि यस किसिमको नयाँ सिद्धान्त र अवधारणाले कानुनी संरक्षण पाउने नपाउने निश्चि भइसकेको हुँदैन । यसमा हुन सक्छ, समाजमा समान रूपले न्याय वितरण गरी लागू गर्न पनि सकिन्छ, वा तिनीहरू समुदायका भौतिक श्रोत र साधन मात्र बनि लागू नहुन पनि सक्दछन् । यसका साथै यस किसिमका अवधारणालाई समुदायले संविधानको उद्देश्यअनुसार उचित छ वा खराब छ भन्ने महसुस गर्न पनि सक्छन् । यसो हुँदा समाजमा देखापरेको सक्रियतालाई न्यायिक सक्रियताको क्रममा अदालतबाट सोभै नामन्जुर गरिन्छ ।^{२२८}

भारतको सर्वोच्च अदालतले उल्लेखित भनाइलाई स्वीकार गर्दै निजी वा सार्वजनिक सरोकार कानुनलाई सक्रिय गराउन लागिपरेको देखिन्छ । उदाहरणमा विहार राज्यको जग्गामा भूमि सुधारसम्बन्धी कानुन, १९५० ले संविधानको धारा १४

२२५ F.S. Nariman, The Limits of Judicial Review Lex ET. Juris Nov. (1987), p. 6.

२२६ *Ibid.*, f.n. No 6, p. 47.

२२७ Judge Appointment and Transfer Case, AIR (1982), S.C., 149.

२२८ *Ibid.*, f.n. No. 6, pp. 47-48.

उलङ्घन गरेको निर्णय भएपछि संसदले सन् १९५१ मा संविधानमा पहिलो संशोधन गऱ्यो । यो संशोधनको मूल उद्देश्य जमिन्दारी र जागिरदारी कानूनको संवैधानिक वैद्यता सुरक्षा गर्नु थियो । फलतः संविधानमा धारा ३१(ए), ३१(बी) र अनुसूची ९ थपियो । अनी अनुसूची ९ मा त्यसवेला १३ वटा ऐनहरूलाई राखी अनुसूचीभित्र परेका ऐनलाई अदालतले चुनौति दिन नसक्ने बनाइयो । ती १३ वटा ऐनहरू भूमिसुधारसम्बन्धी ऐन थिए । यसरी यो संशोधनले जनताको सम्पत्ति सरकारले प्राप्त गरेकोमा मौलिक हकको उलङ्घन भएको भन्ने आधारमा ऐनलाई चुनौति दिन नपाउने गरी संसदले अदालतको ढोका बन्द गर्न खोज्यो । संविधानको पहिलो संशोधनले नै सम्पत्तिसम्बन्धी हकमाथि बन्देज लगाएकामा संविधानको मूल आसय विपरीत भएको मानिएको थियो । तर भारतको सर्वोच्च अदालतले संविधानको पहिलो संशोधनलाई विविध दृष्टिकोणबाट नागरिकले चुनौति दिए पनि उक्त चुनौतिलाई स्वीकार गर्न भने भारतको सर्वोच्च अदालतले सकेन । अदालतको निर्णयमा *मौलिक हकहरू संसदले संशोधन गर्न सक्ने अधिकार हुन् भनी व्याख्या गरियो*।^{२२९} फलतः भूमिसुधारको काममा केही कठिनाई पनि उब्जिए । यसले गर्दा फेरी संविधानको १७ औं संशोधन गरी राज्यका भूमिसुधारसम्बन्धी ४४ वटा ऐनलाई संविधानको नवौं अनुसूचीमा समावेश गरियो । त्यसपछि संविधानको १७ औं संशोधनमा अर्को चुनौति सिर्जना भयो ।^{२३०} परिणामतः यो चुनौति पनि सफल हुन सकेन तर पनि अल्पमतमा परेका न्यायाधीश हृदायतुल्लाह र मुद्दोलकरले भने *संकरी प्रसादको मुद्दामा भएको निर्णय सही छ भन्ने कुरामा शङ्का उठाएका थिए*।^{२३१}

यसपछि पनि भारतीय संविधानको १७ औं संशोधनलाई चुनौति दिने क्रम जारी नै रह्यो । भारतीय संविधानको इतिहासमै प्रभाव पार्ने किसिमबाट *गोलख नाथ वि. पंजाव राज्यको मुद्दा*^{२३२} मा अर्को महत्त्वपूर्ण निर्णय भयो । यस मुद्दामा भारतीय संविधानको सत्रौं संशोधनलाई भारतको *संसदले मौलिक हकमा संशोधन ल्याउन सक्दैन* भन्ने आधारमा चुनौति दिइयो । यसका साथै सजन सिंहको मुद्दामा अल्पमतमा रहेका न्यायाधीशहरूले संकरी प्रसादको मुद्दामा भएको निर्णयप्रति

२२९ Sankari Prasad Vs. Union of India, AIR, (1951), S.C. 102.

२३० Sajan Sing Vs. State of Rajasthan, (1965), S.C.R. 932.

२३१ Paras Diwan, *Indian Constitution: A Document of People Faith and Aspiration*, (1981), p. 102.

२३२ Golaknath Vs. State of Punjab, (1967), S.C. 1643.

देखाइएको शंकालाई मध्यनजर राखी गोलख नाथको यो मुद्दा एघारजना न्यायाधीश भएको इजलासमा पेश गरियो । यस मुद्दामा पाँचका विरुद्ध ६ को बहुमतले संसदलाई मौलिक हकको विषयमा संविधान संशोधन गर्ने अधिकार नभएको निर्णय भयो । प्रधान न्यायाधीश सुब्बा राव समेत रहेको बहुमत पक्षले संविधानको धारा ३६८ ले संशोधनको प्रक्रियामा उल्लेख गरेको संविधानको कुनै धारा पनि संशोधन गर्न सकिने कुराको स्पष्ट व्यवस्था नगरेको बताउँदै संसदको विधायिकी अधिकारको प्रयोग गरेर संविधानको भाग-३ ले प्रदान गरेका मौलिक हकमा संशोधन गर्न नसक्ने निष्कर्ष निकाल्यो । यसरी बहुमतको निर्णयले संकरी प्रसादको मुद्दामा दिएको निर्णयलाई उल्टाइदियो । यस निर्णयप्रति असहमति जनाउँदै आफ्नो राय बाभी फैसलामा न्यायाधीश वान्कोचले संविधानको संशोधन गर्ने सम्बन्धमा धारा ३६८ साधारण विधायन नभएर *संवैधानिक शक्ति* भएको बताए । उनको विचारमा संविधानको धारा ३६८ अनुसार संविधानका सबै वा कुनै धारा जसमा मौलिक हक पनि पर्दछन् ती धारा समेत संशोधन गर्न सकिने राय दिए ।

यसरी गोलख नाथको मुद्दामा भएको निर्णयबाट सम्पत्तिका स्वामी १९८५भक्तथ इधलभच० को पक्षमा ठूलो विजय ठानियो भने संविधान संशोधनको दृष्टिमा वृहद स्थिरताबाट पछिहट्नु पर्‍यो । त्यसपछि धारा ३६८ लाई गोलख नाथको मुद्दाभन्दा पूर्वको स्थितिमा पुन्याउन फेरि अर्को विधेयक ल्याइयो । उक्त विधेयकलाई चुनौति दिँदै दायर भएको *कोरपर विरुद्ध संयुक्त भारत र माधव राव सिन्धिया विरुद्ध संयुक्त भारतको* मुद्दामा निर्णय हुँदा सरकारले सम्पत्ति लिदा मूल्य बराबरो क्षेति पूर्ति दिनु पर्ने गरी निर्णय भयो । यस निर्णयले गर्दा सरकारको समाजवादी नीतिमा धक्का पुग्यो ।^{१३३}

यसपछि अर्को *केशवानन्द भारती*^{१३४} को मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले आफ्नो दृष्टिकोणमा केही परिवर्तन गर्‍यो । यस मुद्दामा अदालतले के कुरा व्याख्या गरी सार्वजनिक सरोकारका विवादमा न्यायिक सक्रियता देखाउँदै सामाजिक न्यायको अभ्यास गरेको देखिन्छ, भने साम्पतिक अधिकार *आधारभूत संरचना* १३५कष क्तचगअतगचभ० भित्र पर्दैन, तसर्थ साम्पतिक अधिकारको सम्बन्धमा संविधानमा

१३३ *Ibid.*, f.n. No. 91, p. 103.

१३४ AIR, (1973), S.C. 1461.

संशोधन गर्न मिल्छ भनियो । यसबाट संविधान संशोधन गर्ने सम्बन्धमा एउटै प्रतिबन्ध के देखियो भने संविधान संशोधनको शक्ति प्रयोग गर्दा संविधानको आधारभूत वनोट वा संरचनामा परिवर्तन वा विनास गर्न मिल्दैन । यसरी कानूनको शासन, स्वेच्छिक गिरफ्तारी र थुनाबाट स्वतन्त्रता, वाकप्रकाशन स्वतन्त्रता, प्रेश स्वतन्त्रता जस्ता कुराहरू स्वतन्त्र प्रजातन्त्र र चम्भ म्भयअचवअथ० का आधारभूत संरचना हुन् र यस्ता बहुमूल्य मानव स्वतन्त्रताहरू विधायिकाको संशोधन गर्ने शक्तिबाट नष्ट गर्न मिल्दैन भनियो । यसरी केशवानन्द भारतको मुद्दाको निर्णयबाट संविधानवादमा निरंकुसता, अचाक्लीवाद र नक्कली तमासा नहुने निश्चित गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता देखाएर सामाजिक न्याय उन्मुख गराएको छ । यसका साथै यस मुद्दादेखि भारतमा संविधानका आधारभूत संरचना अदालतको निर्णय वा नामाकरण गर्दै जाने कुराको थालनि भएको पनि देखिन्छ । जसअनुसार निम्न विषयलाई आधारभूत संरचनामा समावेश गरेको पाइन्छ ।^{२३५}

- (१) संवैधानिक सर्वोच्चता,
- (२) प्रजातान्त्रिक गणतन्त्र सरकारको स्वरूप,
- (३) संविधानको धर्मनिरपेक्ष्यगत चरित्र,
- (४) सरकारका तीन अङ्गहरू बीच शक्ति पृथकीकरण,
- (५) सरकारको संधीय चरित्र ।

तर त्यसपछि भारतको सर्वोच्च अदालतमा परेका सार्वजनिक सरोकारको विवाद रहेका मुद्दाहरूको निर्णय गर्ने क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक सक्रियता देखाउँदै र सामाजिक न्यायको सैद्धान्तिक पक्षमा सहमति हुँदै आधारभूत संरचनामा वृद्धि गराएको देखिन्छ ।^{२३६}

^{२३५} *Ibid.*, f.n. No. 91, p. 106.

^{२३६} Durga Das Basu, *Interoduction to the Constitution of India*, 18th Ed., (1999), pp. 154-55. See list of basic structure (a) Supremacy of the Constitution, (b) Rule of Law, (c) The Principle of Separation of Power, (d) The Objectives Specified in the Preamble of the Constitution, (e) Judicial Review, Art. 32, (f) Federalism, (g) Secularism, (h) The Sovereign, Democratic Republican Structure, (i) Freedom and Dignity of the Individual, (j) Unity and Integrity of the Nation, (k) The Principle of Equality, not every feature of equality, but the quintessence of equal justice, (l) The *essence* of the Fundamental Rights in Part III, (m) The Concept of Social and Economic Justice to build a welfare state; Part IV in to to, (n) The Balance between Fundamental Rights and Directive Principles. (o) The Parliamentary System of Government, (p) The principle of Free and Fair Elections, (q) Limitations Upon the Amending Power Conferred by Art. 368, (r) Independence of the Judiciary, (s) Effective Access to Justice, (t) Power of the Supremet Court Under Arts. 32, 126, 141, 142.

यसपछि भारतको चुनावसम्बन्धी विवादको मुद्दा^{३७} ले भारतको संविधानको उनन्चालिसौं संशोधनलाई चुनौति दिएको थियो । सन् १९७५ मा भारतको लोकसभाले पारित गरेको उनन्चालिसौं संशोधनअनुसार राष्ट्रपति, उप-राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री तथा लोकसभाका अध्यक्षको चुनावको विषयलाई लिएर न्यायालयमा चुनौति दिन नपाइने गरी संविधान संशोधन गरियो । यो संशोधन अनेक आर्थिक र भूमिसुधारसम्बन्धी कानून, जनप्रतिनिधित्व हुने कानून, चुनावसम्बन्धी कानून तथा आन्तरिक सुरक्षासम्बन्धी कानूनलाई संविधानको नवौं अनुसूचीमा सामेल गर्दै अनुसूचीमा परेका कानूनलाई न्यायालयमा चुनौति दिन नसकियोस् भन्ने उद्देश्यले गरेको थियो । यसका साथै चुनावसम्बन्धी विवादलाई न्यायालयको अधिकार क्षेत्रबाट हटाएर कुनै निकायलाई सुम्पने व्यवस्था गरियो । वास्तवमा यो संशोधन तत्कालीन प्रधानमन्त्री इन्दिरा गान्धीको पक्षमा र खासगरी सर्वोच्च अदालतबाट चुनावसम्बन्धी पुनरावेदनको सुनुवाई हुनु अघि गरिएको थियो । यो संशोधनको फलस्वरूप धारा ३२९(ए) को उपधारा (४) को प्रसंगलाई जोड्दै प्रधान न्यायाधीश रायले चारवटा कुरालाई निर्णयका लागि सक्रियताका साथ उठाएका थिए ।

- (क) यसले फैसलालाई हराएको मात्र होइन चुनावसम्बन्धी प्रतिवेदन र तत्सम्बन्धी कानूनलाई पनि हराएको छ ।
- (ख) यसले चुनावका पराजित उम्मेदवारलाई चुनावको वैद्यतासम्बन्धी प्रश्न उठाउने अधिकारबाट वंचित गरेको छ ।
- (ग) यो संशोधनमा न विवादको न्यायिक निर्णयको गुन्जाईस छ, न त अधिकारको ।
- (घ) यो संशोधनबाट विधायिकाको निर्णयले संविधान निर्माण शक्ति पैदा गरी आफैले चुनावलाई वैद्यता प्रदान गर्नु हुन्थ्यो ।

यसैले सर्वोच्च अदालतले सो उपधारा (४) लाई असंवैधानिक घोषणा गर्‍यो, किनकि सो उपधारा संविधानको आधारभूत संरचनाको प्रतिकूल र उलङ्घनकारी भएको निष्कर्षमा सर्वोच्च अदालत पुगेको थियो । यसमा स्वतन्त्र र निष्पक्ष

२३७ Mrs. Indira Gandhi Vs. Rajnarayan, (1975), S.C. 2299.

चुनावको सिद्धान्त प्रजातन्त्रको अत्यावश्यक ध्रुवसत्य विषय हो र यो संविधानको आधारभूत खाका वा संरचना पनि हो भन्ने सर्वोच्च अदालतको धारणा रहेको थियो।^{१३८}

यसरी नै *मिनर्वा मिल विवादको मुद्दा*^{१३९} मा पनि भारतको सर्वोच्च अदालतले ऐतिहासिक निर्णय गर्न सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक सक्रियताको अभ्यास गरेको देखिन्छ। यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले संविधानको ब्यालिसौं संशोधन अधिनियम १९७६ को सेक्सन ४ र ५५ लाई अवैध घोषणा गर्‍यो। यस निर्णयले सर्वोच्च अदालतलाई संविधानको संरक्षक *१३वतअज म्यन० मान्नेहरूको विश्वास जागृत गर्‍यो भने सर्वोच्च अदालतलाई रमाइलोको लागि पालिएको कुकुर १९ययमभि० संभ्रने सानो समूहको लागि अप्रसन्नता देखायो*। वास्तवमा भारतको संविधान भारतका प्रत्येक जनताको महान सम्पदा र सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय हो। संविधान निर्माताहरूले भारतमा व्यक्ति आपसमा गरिब नै भए पनि व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको दृष्टिले धनी हुनुपर्दछ भन्ने चाहेका थिए। यति भएर पनि सन् १९७६ मा विरोधि पक्षका कतिपय नेतालाई विना आधार थुनिएकोमा पुनर्ज्योति प्रदान गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयमा न्यायिक सक्रियता देखाउँदै सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने कार्य गर्‍यो। यस मुद्दामा भारतको संविधानको ब्यालिसौं संशोधनको अनुभाग ५५ लाई अवैध ठहर गर्‍यो, किनकि यस धाराले संसदलाई संविधान संशोधनको विषयमा असिमित अधिकार प्रदान गरेको थियो।

अर्को ज्यादै चर्चामा रहेको *मेनका गान्धीको मुद्दा*^{१४०} मा प्राकृतिक न्याय सिद्धान्तलाई त्यागेर कसैको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रता अपहरण गर्न नहुने र कुनै कारण तथा ल्याटिन उक्ति *बगम० बतिभक्त उबचतभ* को नियम विपरीत हुने गरी कुनै कार्य गर्न सम्भव नहुने कुरामा चासो देखाउँदै न्यायिक सक्रियता देखाइएको छ। कुनै व्यक्तिको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रता कानूनबमोजिम अपहरण गर्नुपर्दा सो व्यक्तिलाई सफाई दिन पाउने अवसरबाट वंचित गरिनु वा व्यक्तिलाई सुनुवाईको अवसर नदिई एक पक्षीय सुनुवाईको आधारमा पूर्वाग्रही भएर निर्णय गर्नु हुँदैन भन्ने

^{१३८} *Ibid.*, f.n. No. 91, p. 106.

^{१३९} *Minerva Mills Ltd. Vs. Union of India AIR, (1980), SC 1789.*

^{१४०} *Maneka Gandhi Vs. Union of India, AIR, (1978), S.C. 597.*

निर्णय गर्दै मानव जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताका पक्षमा सक्रियता पूर्वक सरोकार राखी सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने अभ्यास गरेको देखिन्छ ।

अर्को मोतिलाल पदमपथ चिनी उद्योगको मुद्दा^{२४१} मा प्रतिज्ञाकारी निबन्धन १एचकफककवचथ भक्तयउउभो को सिद्धान्त प्रतिपादन गर्ने कार्यमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक सक्रियता देखाएको छ । यस सिद्धान्तलाई खासगरी पी.एन. भगवतीले प्रतिपादन गरेका हुन् । यस सिद्धान्तअनुसार सरकारले कागजमा लेखवद्ध गरेर प्रतिज्ञा गर्दछ भने सो प्रतिज्ञा केवल कागजमा मात्र सीमित रहनु हुँदैन र त्यसलाई वास्तवमा कार्यमा उतार्न सक्नु पर्दछ । अन्यथा सरकार प्रतिज्ञाकारी निबन्धनको सिद्धान्तभन्दा बाहिर जान सक्दैन भनिएको छ । यो निर्णयगत सिद्धान्त सरकार र नागरिकबीचको सामाजिक न्यायका विषयमा व्यवहारमा ल्याएको हो ।

यसका साथै परम्परागत सोचमा रहेको व्यक्तिगत हकद्वैयाको विवादलाई उदारीकरण गरेर न्यायिक सक्रियताका आधारमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा पनि हकद्वैया स्थपित गरेको छ । यस क्रममा जहाँ कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाको कार्यले असक्षम पक्षलाई प्रत्यक्ष असर पर्दछ र सो पक्ष आफू अदालतमा आई न्यायको याचना गर्न असमर्थ रहन्छ भने त्यस्तो पक्षका हकमा *तेश्रो पक्षले* दिएको उजुरीबाट पनि अदालतले विवादको निरूपण गर्न सक्ने गरी हकद्वैयाको दयारालाई विस्तार गरेको छ । उदाहरणमा एस.पी. गुप्ताको मुद्दालाई लिन सकिन्छ ।^{२४२} यस मुद्दामा अदालतले न्यायिक सक्रियताका साथ गरेको व्याख्याले असक्षम र कानुनी घाइतेको उपचारका लागि ढोका खोलीदिएको छ । यसले गर्दा कार्यपालिका र त्यस मातहतका निकायहरूले कानूनको उलङ्घन गरेकोमा सजग गराउँदै कानूनको शासन स्थापित गराउनमा अदालत सक्रिय छ भन्ने प्रष्ट पारेको छ । यसबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउने क्रममा भारतको सर्वोच्च अदालत सक्षम छ भन्ने पुष्टि गर्दछ ।

यसरी हकद्वैयासम्बन्धी सिद्धान्तलाई भारतीय अदालतले अभ्यासमा उतारे पछि सार्वजनिक सरोकारको विवादले पनि विकसित हुने महत्त्वपूर्ण अवसर प्राप्त गरेको देखिन्छ । यस किसिमको अवसर असक्षम, पिछडिएको र अधिकार अपहरित

^{२४१} Motilal Padampat Sugar Mills Ltd. Vs. State of U.P., AIR, (1980), S.C. 1285.

^{२४२} AIR (1982), S.C. 149.

भएको व्यक्ति वा समूहलाई दिएको छ । अदालतले यस्ता व्यक्ति वा समूदायको हित वा भलाई गर्ने उद्देश्यले उजुरी लिएर आउने व्यक्ति वा संघ संस्थालाई मूल्याङ्कन गरी कारवाही अघि बढाउन सुरु गर्दछ । सार्वजनिक हित र भलाई गर्ने व्यक्ति वा सार्वजनिक सरोकार राख्ने सक्षम संगठनहरूलाई अदालतले मूल्याङ्कन गरी अनुसन्धान क्रममा लामो समयसम्म कारावासमा वस्तुपरेका पीडित व्यक्ति, कानूनबमोजिम तोकिएको न्यूनतम पारिश्रमिक पाउन सकेका कामदार मजदुरहरू, साथै त्यस्ता मजदुरहरूको मानवीय मूल्यमान्यताको, अनिच्छा पूर्वक बढूवा भएर रहनुपरेका मजदुर, घरवास विहिन शरणार्थी, घर वसोवास विहिन जनताको मूल्यमान्यता, साथै असंख्य मात्रामा प्रहरीको पासविक यातना आदिबाट छुटकारा पाई कानुनी रूपमा सुरक्षित बन्न र सामाजिक न्याय प्राप्त गर्न सार्वजनिक सरोकारको माध्यम ज्यादै उपयोगी सावित भएको छ ।^{२४३}

यसरी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियताको अभ्यास भनेको भारतको संविधानको धारा २१ अनुसार जीवनको न्यायिक व्याख्या गरेर बाँच्न पाउने अधिकारको निचोड निकाल्नु हो । यस सम्बन्धमा भारतको सर्वोच्च अदालतले *फ्रन्चाइज कोरलिनको मुद्दामा* महत्त्वपूर्ण निर्णय गर्दै संविधानको धारा २१ अनुसारको *जीवन* भनेको भौतिक अस्तित्व रहेको सामान्य शरीरमात्र होइन, यसभित्र मानवीय मूल्य र मान्यताका आधारमा बाँच्न पाउने अधिकार पनि सामेल गरिएको छ । यी सबै अधिकार एकै, नाममात्रको रूपमा रहन सक्दैनन् । यसले गर्दा जीवनलाई चाहिने न्यूनतम आवश्यकता प्राप्त गर्नु मानव अधिकार हो । यसका साथै अधिकारलाई सक्रियतापूर्वक कार्यान्वयन गरेर मानवीय व्यक्तित्वका लागि न्यूनतम आवश्यकता स्थापित गर्ने निचोडमा पुग्नु जरुरी छ भनिएको हुन्छ ।^{२४४} सर्वोच्च अदालतको यस न्यायिक व्याख्यामा बाँच्न पाउने अधिकारभित्र धनी र सम्पन्न भएर बाँच्न पाउने महत्त्वकांक्षा संविधानले राखेको छ । यसले गर्दा बाँच्न पाउने अधिकारमा जीवनवृत्ति वा जीवनको गुजारालाई पनि सामेल गरेको छ । यसका साथै धारा २१ ले औषधी उपचारको सहयोग र स्वास्थ्यले मान्यता पाउने मौलिक अधिकारलाई पनि अवलम्बन गरेको देखिन्छ ।

^{२४३} *Ibid.*, f.n. No. 91, p. 69.

^{२४४} *Ibid.*, p. 70.

माथि उठाइएका विषयलाई समग्रमा मूल्याङ्कन गर्दा भारतको अभ्यासमा पी.एन. भगवती जस्ता मेधावी र आधुनिक प्रजातान्त्रमा विश्वास राख्ने न्यायाधीशहरूले मानव अधिकार विधिशास्त्र र कानूनको अत्यधिक सदुपयोग गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत सामाजिक न्याय दिने कार्यमा न्यायिक सक्रियता देखाएको पाइन्छ । न्याय दिने यस किसिमको सकारात्मक गुणलाई देशका जनताले सम्मान गर्न सक्नुपर्छ । अर्कोतर्फ परम्परावादी न्यायाधीशहरू, जस्ले न्यायिक सक्रियताको अभ्यासलाई सदुपयोग गर्न सकेनन् उनीहरूप्रति पनि सहानुभूति प्रकट गर्न सक्नु पर्छ । यसले गर्दा सामाजिक न्याय प्राप्तिका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियतालाई नत अनावश्यक नै सम्झियो नत अत्यावश्यक नै ।^{२४५} यसकारणले गर्दा सामाजिक न्याय प्राप्तिका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवाद र न्यायिक सक्रियतामा भारतको न्यायिक अवधारणा के हो भन्ने स्पष्ट हुन सकेको देखिएन । अर्कोतर्फ न्यायिक सक्रियताका दुई धार देखिए । पहिलोलाई राजनीतिक धार भनियो । यस धारअन्तर्गत राज्यले संविधान र कानूनको व्याख्याका विषयवस्तुलाई नउठाई संविधानको राजनीतिक व्याख्या गराउन विवादलाई अदालत प्रवेश गराएको पाइन्छ । तर यस्ता राजनीतिक प्रश्नको रूपमा देखापरेका विवादहरू अदालतको नजरमा न्यायसंगत मानिएका छैनन् । यसले गर्दा यदि कसैले विशुद्ध राजनीतिक प्रश्नलाई अदालतमा सामेल गराएमा त्यस्ता प्रश्नको निराकरण गर्नु अदालतको संवैधानिक तथा कानुनी दायित्व रहँदैन र अदालत त्यस्ता प्रश्नप्रति छलफल नै गराउँदैन । तर अदालतले राजनीतिक विवाद हो वा होइन अर्थात् राजनीतिक, संवैधानिक वा कानुनी कस्तो किसिमको विवाद हो भन्ने विषयको निरोपण भने विषय वस्तुमा प्रवेश गरी छलफल र विश्लेषण गरी टुङ्गो लगाउनमा अदालत सक्रिय रहेको देखिन्छ ।^{२४६} उदाहरणमा भारतको राजस्थान राज्यको विधानसभालाई भारतको राष्ट्रपतिद्वारा विघटन गरिएको मुद्दालाई लिन सकिन्छ ।^{२४७} यस मुद्दामा राष्ट्रपतिले राज्य विधानसभा विघटन गर्नु संवैधानिक विवाद नभै पूर्णतः राजनीतिक जटिलता मात्र हो भन्ने कुरा अदालतले निश्चित गरेको छ । यसमा राजनीतिक शक्तिको प्रयोग भएको छ र अदालतले संवैधानिक

^{२४५} *Ibid.*, p. 70

^{२४६} *Ibid.*, p. 51.

^{२४७} State of Rajasthan Vs. Union of India, (1977), 3. S.C.C. 193.

तथा कानुनी शक्ति प्रयोग गर्नु आवश्यक छैन । यो केवल राजनीतिक विकासको लागि देखाइएको सक्रियता हो भनिएको छ ।

दोश्रो धार भनेको न्यायिक सक्रियताको धार हो । यसअन्तर्गत राज्यले आफ्नो दायित्व उलङ्घन गरी संवैधानिक तथा कानुनी अधिकार वा अदालतले दिएको आदेशको पालन गर्दैन भने त्यससँग सम्बन्धित विवादको निराकरण गर्न अदालत सक्रिय रहन्छ, जुन माथि प्रस्तुत गरेका महत्त्वपूर्ण मुद्दाहरूमा अदालतले गरेका निर्णयलाई उदाहरणमा लिन सकिन्छ ।

यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि भारत सामाजिक न्यायको वितरण ९म्कतचधगतप्यल वाकतषभ० को लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि औपचारिक मार्ग ९यकबष्क धवथ० मा घुमिरहेको छ, अर्थात् भारत यही सामाजिक न्यायको चिन्ह प्राप्त गर्न अभ्यस्त रहेको छ । हामीले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत सामाजिक न्याय प्राप्त गर्न न्यायिक सक्रियताको प्रयोग गर्न कोशिस गर्नुको मुख्य उद्देश्य सामाजिक न्याय पूर्णरूपमा वितरण भई सबैले प्राप्त गरेको महसुस होस् भन्ने हो । तर न्यायाधीशहरूलाई आफूले दिएको न्यायको आधारमा कतिलाई सामाजिक न्याय प्राप्त भयो भनी तालिका बनाएर अध्ययन गर्ने फुर्सद छैन । केवल संविधानको मूल्य र मान्यताको सीमाभित्र रहेर आफूले गरेका निर्णयलाई प्रमाणित गर्ने कार्य मात्र भएको देखिन्छ ।^{१६६} यसरी सामाजिक न्यायलाई सारवान रूपमा प्रमाणित गर्दै संविधानवाद निर्माण गर्ने विषयमा अदालत लागि परेको देखिन्छ । समग्रमा भन्नु पर्दा भारतले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियताको अभ्यासलाई सामाजिक न्यायको संरक्षण गर्ने कार्यमा सफलता हासिल गरेको भन्नु पर्दछ ।

५.७ नेपालको अभ्यासमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद, न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्याय

नेपालको अभ्यास क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई न्यायिक सक्रियताको आधारमा हेर्ने हो भने अमेरीका भारतमा जस्तै विकसित भएर गएको मान्न सकिन्छ । यसले मुलुकको सम्पूर्ण ध्यान र धड्कन आधुनिकीकरणतर्फ लक्षित गरेर डोच्याएको छ । यसका साथै मुलुकमा राजनीतिक आधुनिकीकरण र

^{१६६} Ibid., f.n. No. 77, pp. 53-54.

प्रजातान्त्रीकरण गराएको पनि देखाउँदछ । ऐतिहासि पक्षबाट हेर्दा २००७ सालपछि मुलुकका सम्पूर्ण क्षेत्रमा आश्चर्यचकित परिवर्तनका विशेषताहरू देखापरे । मुलुकमा अन्तर्राष्ट्रिय भाइचाराको सम्बन्ध धुवीकरण हुन पुगयो । हिजोको अशिक्षित समूह आज समानतावादी र विकसित परिस्थितिको समाजको धडकन बनेको छ । पुरानो पितृसत्तात्मक पद्धतिले गति लिंदै परिवर्तन भएर कानुनको शासन पद्धति र संविधानवादमा आइपुगेको छ । यस किसिमको परिवर्तनले नेपाललाई वास्तविक रूपमा चलायमान प्रजातान्त्रिक समाजको दुलाहा बनाएको अनुभव हुन्छ ।^{२४९} तर यस किसिमको दृष्टिगोचर सबै ठीक भने होइन । यस किसिमको विकाससँगै थुप्रै समस्याहरू पनि सम्बन्धित भएर आएका छन् । समाजमा देखापरेका समस्याहरूलाई सामान्यतः कानुनसँग सम्बन्धित गराएर सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फतः अदालतमा पुऱ्याइन्छ र अदालतले त्यसको कानुनी समाधान गर्न आफ्नो सक्रियता देखाउँछ । यस किसिमको कठिन र सम्बेदनशील कार्य गरी आफ्नो दायित्व पूरा गरेकोमा अदालतलाई हामी आदर गर्न सक्नुपर्छ । त्यसो गर्न सकेमा न्यायपालिकाको भूमिका र कार्यसम्पादनको नजिकबाट लेखाजोखा गर्न सकिन्छ ।

यसरी नेपालमा आधुनिक न्यायपालिकाको करिब पाँच दशकको इतिहास हेर्दा नाटकीय राजनीतिक उतारचढाव रहेको कुरा साक्षी छ । जसको परिणामस्वरूप चारवटा संविधानलाई परिवर्तन गरी अहिले पाँचौं संविधानको रूपमा *नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७* ले स्थान ग्रहण गरी काम गर्दै छ । सामान्यतः मुद्दाहरूमा न्यायपालिकाले संविधानको प्रतिरक्षा गर्दै संविधानभित्र रहेका विषयवस्तुहरूलाई समर्थन गर्ने भूमिका निर्वाह गरेको जनताले महसुस गरेका छन् । त्यति हुँदाहुँदै पनि संविधानको आफ्नै स्वभावले गर्दा विभिन्न कुराहरूमा कार्यपालिकीय अधिकारीहरूले न्यायपालिकाले गरेको कार्यप्रति आफ्नो स्वार्थको लागि आक्षेप लगाउँदछन् । तर पनि न्यायपालिकाले कानुनको शासनलाई महत्त्व दिंदै प्रभावकारी गराउने प्रयासमा भने पछि परेको देखिंदैन ।

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायको अभ्यास क्रममा नेपालको न्यायपालिकाको इतिहासलाई खोतल्ने हो भने २००७ सालको प्रजातन्त्र प्राप्त पहिलेका दिनहरूमा संविधान आफै कृपावक्सको आदेशबाट

^{२४९} Kalyan Shrestha, "Judicial Activism and the Nepalese Experiment," *Nyayadoot*, Year 28, No. 102, English Special Issue, (1998), p. 8.

आएकोले न्यायपालिकाले पनि धेरैजसो समय त्यसै बिताएको देखिन्छ । २००७ साल पछि समग्रमा लिखित संविधानको मसौदा गरियो । त्यसबखत न्यायपालिका पनि रहने गरी संविधानमा प्रधान न्यायालय स्थापना गरियो^{२५०} र त्यसै समयदेखि न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक पुनरावलोकनको प्रक्रियाद्वारा न्यायिक सक्रियताको अभ्यास सुरु गरी सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउने पाइला अघि बढाएको हो । त्यस बखतका न्यायाधीश हरिप्रसाद प्रधानले न्यायिक अभ्यासका क्रममा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता ऐन, २००६, आन्तरिक सरकार ऐन, २००७ र प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ लाई पनि संविधानसँग सामेल गराएर मुद्दा हेर्ने गर्दथिए ।^{२५१} त्यसबखत संवैधानिक पद्धति अस्तित्वमा आइनसकेको कारण न्यायपालिकाले देशका विभिन्न शक्तिहरू (राजा, मन्त्रिपरिषद्, राजनीतिक दललगायत अन्य) सँग न्यायिक सक्रियताको शक्तिका आधारमा कानूनको शासन कायम गरी जनतालाई सामाजिक न्याय दिलाउन सङ्घर्ष गर्नु पर्दथ्यो । राजाले आफ्नो विशेषाधिकार प्रयोग गर्दै पहिले गरेको निर्णयलाई दोहोर्‍याउन लगाउँदथे । तर तत्कालीन प्रधानन्यायाधीश हरिप्रसाद प्रधान यी सबै कुरालाई सहजसँग पचाउन सक्ने क्षमता राख्दथे । यसले गर्दा प्रधानमन्त्री र सरकारका अन्य निकायहरूका विरुद्धमा परेका मुद्दा (रिट) हरूमा प्रायः नागरिक अधिकारको समर्थनमा आदेश जारी भएका पाइन्छन् । त्यसरी जारी गरिएको आदेश पालन नगर्ने निकायलाई अदालतको अवहेलनामा कारवाही गर्दथ्यो । यस किसिमबाट न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा न्यायिक सक्रियतामार्फतः निवाएको भूमिकाप्रति कार्यपालिकाले आरिस गर्दथियो, तर पनि प्रधान न्यायालय ऐनमा संशोधन गरी सरकारले प्रधान न्यायालयलाई असाधारण अधिकार क्षेत्रको अधिकार प्रयोग गर्न दिई रिट क्षेत्र हेर्न पाउने व्यवस्था गर्न बाध्य गराएको देखिन्छ । तर न्यायपालिकाले प्राप्त गरेको यस किसिमको असाधारण क्षेत्राधिकारलाई जनपरिचालन र राजनीतिक दवाव दिएर पुनः यथास्थितिमा ल्याइयो ।^{२५२} यसबाट न्यायलयले पनि आवश्यकताभन्दा बढी सक्रियताको भूमिका निर्वाह गरी अनावश्यक स्वागत गर्नु सजिलो कुरा होइन भन्ने ज्ञान दिएको छ ।

नेपालमा कानूनको शासन र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको आधारशीला स्थापित गर्ने कार्यमा प्रधान न्यायाधीश हरिप्रसाद प्रधानको समयलाई ज्यादै सम्बेदनशील

^{२५०} नेपालको आन्तरिक शासन विधान, २००७, धारा ३० ।

^{२५१} नेपाल कानून पत्रिका, २०१६, पृ. १२३ ।

^{२५२} *Ibid.*, f.n. No. 109, p. 9.

समय मानिन्छ । त्यस्तो सम्बेदनशील समयमा निडर भएर न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याई सेवा उपलब्ध गराएर त्यसभन्दा पछिका पुस्ताका लागि न्यायको ज्योति बालिदिनु हुने प्रधान न्यायाधीश हरिप्रसाद प्रधानलाई नेपाली न्यायिक जगत्मा अविस्मरणीय पात्र मान्नु पर्छ ।

नेपालमा अन्तरिम शासन विधान आएको करिब एक दशक पछि पूर्णरूपले लेखवद्ध संविधानको रूपमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ आयो । यस संविधानका आधारमा नेपालले बहुदलीय पद्धतिअनुसारको संसदीय प्रक्रितिको प्रजातन्त्रलाई स्वीकार गरियो । त्यस क्रममा सर्वोच्च अदालतले वेदकृष्ण श्रेष्ठ विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालय,^{२५३} विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला विरुद्ध काठमाडौं मेजिस्ट्रेट, मृगेन्द्र शम्शेर विरुद्ध काठमाडौं मेजिस्ट्रेट, गणेशमान सिंह विरुद्ध केन्द्रिय प्रहरी कार्यालय, शुभ शम्शेर थापा विरुद्ध काठमाडौं मेजिस्ट्रेट आदि जस्ता ज्यादै सम्बेदनशील मुद्दाहरू परेका थिए र यी सबै मुद्दाहरूमा सर्वोच्च अदालतले न्यायिक सक्रियताको पूर्ण अभ्यास गरेर सामाजिक न्याय दिलाउँदै गैह्र कानुनी थुनाबाट मुक्त गराई नागरिकका मौलिक तथा कानुनी अधिकारको संरक्षण गरेको पाइन्छ ।^{२५४}

तर २०१५ सालको संविधानलाई बाल्य अवस्थामा नै अन्त्य गराउँदै दलविहिन पञ्चायत व्यवस्था मुलकमा लागू भएकोले न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतालाई पनि कुठाराघातमा पारियो । यसले गर्दा तथ्यगत ९म्भावतय० र कानुनी ९म्भवगचभ० शक्ति सबै राजामा निहित हुन पुऱ्यो । त्यसपछि स्वतन्त्र न्यायपालिका र मौलिक अधिकारप्रति वेवास्ता हुन थाल्यो । यसका साथै व्यवस्थापिकाबाट कानुनमा संशोधन गराएर सजिलैसँग सार्वजनिक सरोकार र मौलिक अधिकारलाई प्रतिबन्ध लगाउन सकिने गरी स्वेच्छाचारी व्यवस्था नेपालको संविधान, २०१९ को धारा १७ मा गरियो र त्यसरी बनाइएका कानुन र कानुनी संशोधनहरू सबै मूल कानुन संविधानसम्मत नै मानिए । मूल कानुनसँग बाभिएका कानुनहरू बाभिएको हदसम्म बढेर हुने भन्ने कानुनी सिद्धान्तको पालना गरिएन ।

पञ्चायत पद्धतिका तीन दशक अवधिमा पञ्चायत विरुद्धमा लागेका हजारौं राजनीतिक नेता तथा सक्रिय कार्यकर्ताहरूलाई हिरासत र कारागारमा राखियो ।

^{२५३} नेपाल कानुन पत्रिका, २०१७, पृ. २०-२३ ।

^{२५४} Ibid., f.n. No. 109, p. 9.

दलविहिन पञ्चायत पद्धतिले राजनीतिक उद्देश्यका संघ-संगठन खोल्ने स्वतन्त्रतालाई प्रतिबन्ध लगाएको थियो । तथ्यगत रूपमा जनताका सम्पूर्ण राष्ट्रिय जीवनका बारेमा न्यायपालिकाले व्याख्या गरे पनि जनताका राजनीतिक अधिकारका सम्बन्धमा भने प्रवेश गर्न नमिल्ने अवस्था सिर्जना गरिएको थियो । तर पनि सरकार कानुनी नियन्त्रणमा हिंडेको छ, भन्ने प्रभाव पार्न भने प्रयास गरिन्थ्यो । यस्तो अवस्थामा पनि जनताको न्यायिक आसाको केन्द्र अदालतलाई नै बनाइन्थ्यो । न्यायपालिकाले सरकारलाई बेला-बेलामा न्यायिक कार्य गर्न चुनौति दिदै वैधानिकताको श्रोतलाई भने कायम राखेको थियो । जे भए पनि त्यस समयमा संवैधानिक सर्वोच्चता र विधायिकाको वैधानिकतालाई परिक्षण गर्न पछि परेको थिएन भन्ने कुरा *सर्वज्ञ रत्न तुलाधर विरुद्ध राष्ट्रिय पञ्चायत अध्यक्ष*^{२५५} भएको मुद्दाले पनि सिद्ध गरेको छ । सार्वजनिक सरोकारको विवाद बनेर आएका यस मुद्दामा संविधानको अन्तिम व्याख्या गर्ने शक्ति सर्वोच्च अदालतलाई छ, भन्ने न्यायिक सक्रियता देखाएको छ । त्यसका साथै राष्ट्रिय पञ्चायत विधायिकाको सर्वोच्च निकाय होइन, किनकि राष्ट्रिय पञ्चायतले निर्माण गरी पारित गरेको कानुनलाई स्वीकार गरी राजाले लालमोहर लगाउने वा नलगाउने भन्ने निजको इच्छामा भर पर्दछ, राष्ट्रिय पञ्चायतले गरेका कार्य ठीक छन् छैनन् भनी जाँच्ने न्यायिक पुनरावलोकको अधिकार न्यायपालिकामा रहेको हुन्छ, भनी न्यायिक सक्रियताका साथ व्याख्या गरिदिएको छ । अझ अगाडि भनिएको छ, विधायिका (राष्ट्रिय पञ्चायत) को विशेषाधिकारको वर्णन (व्याख्या) गरेर टुङ्गो लगाउने अधिकार पनि सर्वोच्च अदालतलाई छ, भनिएको छ । यसले गर्दा सर्वोच्च अदालतको न्यायिक सक्रियताको अभ्यासक्रममा यो एउटा महत्वपूर्ण निर्णय बन्न पुगेको छ ।

यस्तै *तुङ्ग शम्शेर जंगबहादुर राणा विरुद्ध भारतीय वायुसेवा निगम, काठमाडौं*^{२५६} को मुद्दामा पनि विधायिकाले गरेका क्रियाकलापहरू संविधानसंग नमिल्दा देखिएमा सर्वोच्च अदालतले बदर गर्न सक्ने गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत न्यायिक सक्रियताको शक्तिको अभ्यास गरेको पाइन्छ । अर्को *मुलचन्द्र*

२५५ नेपाल कानून पत्रिका, २०३५, पृ. १६८ ।

२५६ नेपाल कानून पत्रिका, २०२५, पृ. २२० ।

आजात विरुद्ध निर्वाचन अधिकृत मदन मोहन जोशी^{२५७} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले जिल्ला पञ्चायत ऐन, २०१९ सँग जिल्ला पञ्चायत निर्वाचन नियमावलीको नियम २१ को उपनियम (२) मिल्दो नदेखिएको भनी वदर गर्दै न्यायिक सक्रियतालाई अभू पुष्टि गरेको पनि पाइन्छ ।

माथि उल्लेख गरिएका तथ्याङ्कहरूले तीन दशकको पञ्चायत युगमा न्यायपालिकाबाट केही हदसम्म भए पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियताको सकारात्मक अभ्यास गरेको देखिए पनि चन्द्रबहादुर थापा विरुद्ध काठमाडौँ नगरपञ्चायत^{२५८} को मुद्दामा निवेदक परलोक भएको कारणबाट मुद्दाको विषयवस्तुगत तथ्यमा प्रवेश गर्नु परेन भनी खारेज गरियो । यस मुद्दामा काठमाडौँको नयाँ सडकस्थित भूगोल पार्कलाई भत्काई व्यापारिक कम्प्लेक्समा परिणत गर्ने कुराको विरुद्धमा सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषय बनाई मुद्दा दायर गरिएको थियो । त्यस्तै राधेश्याम अधिकारी विरुद्ध रजिष्ट्रार सर्वोच्च अदालत^{२५९} भएको मुद्दामा निवेदक बहुदलीय राजनीतिक व्यवस्थामा आस्था राख्ने व्यक्ति भएकाले रेडियो नेपालबाट बच्ने र प्रसारण हुने विषयहरू पञ्चायत व्यवस्थाको पारितोषिक भएकोले बहुदलीय विचारलाई भेदभाव गरियो भन्ने दावी लिएको मुद्दामा पनि प्राविधिक कारण देखाई रिट निवेदन नै खारेज गरिएको छ । यस्तै हरिवोल भट्टराई विरुद्ध श्री ५ को सरकार निर्माण तथा यातायात मन्त्रालय^{२६०} भएको मुद्दामा पनि तत्कालीन काठमाडौँ नगरपञ्चायतका प्रधानपञ्च हरिवोल भट्टराईले सरकारले सिंहदरवार र बबरमहल बीचबाट पूर्वतर्फ गएको परापूर्वकालदेखि सार्वजनिक रूपमा उपभोग गरी आएको बाटो बन्द गर्ने र बाटोमा नै घर बनाउने भन्ने श्री ५ को सरकारबाट निर्णय भई घर बनाउन लागेको आधारमा रिट निवेदन दायर गरेकोमा अदालतबाट सुनुवाई हुँदा उक्त सार्वजनिक बाटो सार्वजनिक कामका लागि नै बन्द गर्नुपरेको र उक्त बाटोको सट्टा वैकल्पिक बाटोको रूपमा बबरमहल अगाडिको अरनीको राजमार्गसम्म जोडिने अर्को नयाँ बाटो खोलिएकोबाट निवेदक समेतको कानून र संविधान प्रदत्त स्वतन्त्रतापूर्वक हिंडुल गर्न पाउने हक अधिकार

२५७ पूर्ववत्, पृ. ३२२ ।

२५८ पूर्ववत्, २०२५, पृ. ३०० ।

२५९ नेपाल कानून पत्रिका, २०३६, पृ. ११८ ।

२६० नेपाल कानून पत्रिका, २०४५, पृ. १२७६ ।

उपभोग हुन नसक्ने स्थिति र अवस्था देखिन आएन भनी रिट निवेदन खारेज गरियो । अर्को देवेन्द्र चुडाल विरुद्ध श्री ५ को सरकार मन्त्रपरिषद् सचिवालय,^{२६१} भएको विश्व स्वास्थ्य संघबाट प्रमाणित नभएको पोलेण्डमार्फतः परमाणु विकीरण युक्त दूध आयात गर्न रोक लगाई पाउँ भन्ने मुद्दामा पनि सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचारको आधारमा मात्र आयातित दूग्धपदार्थ विकीरण युक्त रहेछ भनी मान्न र विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा-प्रतिष्ठानबाट उक्त दूग्धपदार्थलाई अहितकारी नभए नरहेको भनी प्रमाणित गरेको तथ्ययुक्त कुरालाई अन्यथा भन्न सकिने अवस्था नदेखिँदा रिट निवेदन खारेज हुन्छ भनी निर्णय भएको छ । उल्लेखित तथ्यहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायको अभ्यासप्रति नकारात्मक धारणा रहेको छ भन्ने पनि देखिन्छ ।

अर्कोतर्फ मुलुकी ऐन, २०२० को अ.व. १० नं. ले सार्वजनिक हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा सर्वसाधारणले नालिस उजुर गर्नुपर्दा अदालतको अनुमति लिनुपर्ने कानुनी प्रावधान रहेको र अनुमतिको लागि निवेदन दिँदा फिराद साथ दिनुपर्ने प्रावधान भएकोमा सर्वोच्च अदालतबाट सुन्दरलाल भवनानी विरुद्ध काशीनाथ सुकुल^{२६२} को मुद्दामा निजी गुठीको सञ्चालकको हैसियतले आएको अवस्थामा फिराद गर्न अड्डाको अनुमति लिनुपर्छ भन्ने उक्त ऐनको मनसाय रहेको पनि पाइँदैन । सार्वजनिक रूपमा रहेको सम्पत्तिको अवस्थालाई लिएर सार्वजनिक प्रश्नहरूमा अदालत प्रवेश गर्न नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(१) ले जोसुकै व्यक्तिलाई ढोका खुल्ला राखेको परिप्रेक्ष्यमा सार्वजनिक धर्म कीर्ति फैलाउने र सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षाको हित रक्षार्थ फिराद परी अड्डामा दर्ता भइसकेपश्चात् अनुमति नलिएको भन्नेसम्मको भिनो आधारमा कारवाही किनारा नै गर्न नमिल्ने भन्ने अवस्था रहँदैन । तसर्थ अनुमति नलिएकोले वादीलाई प्रस्तुत फिराद गर्ने हकद्वैया नरहेको भन्न नसकिने भनी अ.व. १० र धारा ८८(१) को व्याख्या गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा न्यायिक सक्रियताका साथ अनुमति लिई फिराद गर्न नपर्ने गरी फैसला गरिएको छ ।

^{२६१} पूर्ववत्, २०४५, पृ. १२८३ ।

^{२६२} नेपाल कानून पत्रिका, २०५६, पृ. १८३ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनाका लागि जनताले गरेको जनसंघर्षको परिणामस्वरूप आएको हो । यो संविधान अन्य प्रजातान्त्रिक मुलुकले अपनाएका पद्धतिअनुसार निर्मित संविधानहरूका विशेषतालाई समावेश गरी निर्माण भएको संविधान मानिएको छ । यस संविधानका आधारभूत विशेषताहरूमा संवैधानिक राजतन्त्र, बहुदलीय प्रजातन्त्र, आधारभूत मानव अधिकारको संरक्षण, स्वतन्त्र र सक्षम पद्धतिको न्याय र कानूनको शासन आदि रहेका छन् । यस सम्बन्धमा नेपाल अधिराज्यको न्यायसम्बन्धी अधिकार संविधान र अन्य कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तअनुसार अदालत तथा अन्य न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिने छ^{२६३} भन्ने प्रावधानले नेपालको न्यायिक सर्वाभौमसत्ता अदालतलाई सुम्पिएको देखिन्छ । यसरी नै नेपालको सर्वोच्च अदालतलाई न्यायपालिकाको सबैभन्दा माथिल्लो तहको अङ्गका रूपमा राखेको छ । सैनिक अदालत बाहेक नेपालका अन्य सबै अदालत, न्यायिक निकायहरू सर्वोच्च अदालतको मातहतमा रहने छन्^{२६४} भन्ने व्यवस्थाले सर्वोच्च अदालतबाट संविधानसँग बाभिएका कानून अमान्य र बदर गर्न सक्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई छ ।^{२६५} यसले गर्दा यो अदालत धेरै विषय र अर्थमा महत्त्वाकाण्डी र प्रजातान्त्रिक भएको मानिन्छ । केही मुद्दाका विवादहरूमा साँच्चै महत्त्वाकाण्डी बनेको पनि देखिन्छ । उदाहरणको लागि संसद विघटन सम्बन्धमा परेका विभिन्न मुद्दाहरूलाई लिन सकिन्छ ।^{२६६} यसबाट हाम्रो न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई न्यायिक सक्रियता क्रमिक विकास गराउने गरी संविधानलाई सामान्यीकरण गर्दै लान सक्नुपर्छ, भन्नेतर्फ महसुस गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसले गर्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ का सुरु वर्षहरू नैतिक जाँच वा अनुशासनको परिक्षणका रूपमा रहेका हुँदा न्यायपालिकामा प्रवेश गर्ने प्रायः धेरै सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू ज्यादै कडा र शसक्त भएर आएका देखिन्छन् र त्यसरी प्रवेश गरेका त्यस्ता शसक्त विवादहरूलाई पनि समेटेर

२६३ पूर्व पादटिप्पणी नं. २४ ।

२६४ पूर्ववत्, धारा ८६ ।

२६५ पूर्ववत्, धारा १, ८८(१) ।

२६६ राजिव भण्डारी समेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारी समेत हरिप्रसाद नेपाल समेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद गोइराला समेत आदि, नेपाल कानून पत्रिका, शुवर्ण जन्मोत्सव विशेषाङ्क, (२०५२), पृ. १ र ८८ ।

सर्वोच्च अदालतले आफ्नु आदर्शता कायम राख्दै सबै पक्षमा न्यायिक सक्रियताको भूमिका निवाउन पछि परेको देखिदैन ।

नेपालको समकालीन न्याय प्रवृत्ति रुढिवादी र अधिनायकवादी प्रकृतिको देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतका धेरैजसो न्यायाधीशहरू लैङ्गिक तथा वातावरणीय न्याय, दलित, जाति, जनजाति तथा आर्थिक सामाजिक रूपले पिछडिएका वर्गको हकहितलगायत सामाजिक न्यायका विविध पक्षबारे सैद्धान्तिक रूपमै दीक्षित हुन बाँकी नै छ । यस कमजोरीले गर्दा सामाजिक न्यायको माग गरी दायर भएका कैयौं मुद्दाहरू असफल मात्र भएका छैनन्, अपितु रुढिवादी मानसिकताले ग्रस्त भई भ्रामक र प्रतिक्रियावादी व्याख्या समेत गर्न पछि परेका छैनन् । उदाहरणमा लिनुपर्दा चन्दा वज्राचार्य^{२६७} को मुद्दालाई लिन सकिन्छ ।

उक्त मुद्दा लैङ्गिक समानताको विवाद लिएर दायर भएकोमा अदालतबाट न्यायिक सक्रियता देखाई सामाजिक न्यायका लागि निर्णय हुँदा प्रकरण नं. १५ मा प्राकृतिक रूपले नै लैङ्गिक विभेद रहेको कारणबाट समाजिक अवस्थामा पनि स्वभावले केही भिन्न रहने भन्ने व्याख्या गरिएको छ । उक्त फैसलामा निर्णय गर्ने पूर्ण इजलासका पाँचैजना न्यायमूर्तिमा लैङ्गिक समानतासम्बन्धी अवधारणा र सम्बेदनशीलताको अभाव देखिन्छ । यस निर्णयमा लिङ्ग १९८१मभच० र सेक्स १९८१ह० को भेद नगरिएको कारणले व्याख्या पनि अलमलिएको छ । समाजशास्त्रमा लिङ्ग १९८१मभच० को सम्बन्धमा महिला भएको कारणले घरेलु र सामाजिक व्यवहारमा भेदभाव रहनुपर्ने विषय रहन्छ भने सेक्स १९८१ह० को सम्बन्ध शारीरिक वा जीवशास्त्रीय विभेदसँग सम्बन्धित हुन्छ ।^{२६८} उल्लेखित मुद्दामा पनि निवेदक जीवशास्त्रीय समानता खोज्न गएका नभई महिला भएको कारणले घरेलु तथा सामाजिक व्यवहारमा हुनुपर्ने भेदभाव १९८१मभच म्कअचष्लवतप्यल० को विरुद्धमा गएको थिइन् । उनी महिलाहरूको हकाधिकार समानता खोज्न गएको थिइन्, न की जैविक समानता । त्यसकारण जीवशास्त्रीय लिङ्ग भेदलाई आधार मानेर सामाजिक व्यवहारमा पनि समानता हुन्छ भन्नु समाजशास्त्रीय लैङ्गिक विभेद हो । उक्त मुद्दामा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको किन नहोस्, तर सो प्रकरण नं. १५ मा गरिएको व्याख्या लैङ्गिक विभेदलाई वैधानिक मान्ने सैद्धान्तिक आधार बन्न पुगेको छैन । सो

^{२६७} नेपाल कानून पत्रिका, २०५३, पृ. ५३७ ।

^{२६८} पूर्ववत्, पाद टिप्पणी संख्या ४, पृ. ३८ ।

मुद्दालाई केही महिलावादी पक्षहरूले बुभुधै नबुझी लैङ्गिक समानता बढाउने सैद्धान्तिक आधार र श्रोतको रूपमा उल्लेख गरेका छन्।^{१६९}

दोश्रो उदाहरणमा कृष्णप्रसाद शिवाकोटी^{१७०} र दलित फेडरेसनको दलित हकहितसम्बन्धी मुद्दा^{१७१} लाई लिन सकिन्छ। छुट्टाछुट्टै रूपमा दलित हकहितसम्बन्धी कानून बन्नुपर्ने भन्दै छुवाछुतलाई प्रोत्साहन गर्ने कानूनको खारेजीको माग गरी दायर गरिएका उक्त दुवै मुद्दामा दलितको हक हुने भए अन्य उपल्लो जातिको पनि हक हुने भएकोले एकाको हक प्रयोग गर्दा अर्काको हक हनन् गर्न नमिल्ने तर्कलाई अगाडि सारी चातुर्यपूर्ण रूपमा यथास्थितिको पक्षमा मत जाहेर गर्दै सामाजिक न्यायप्रति सम्बेदनशील र सक्रिय बन्न सकेको देखिँदैन। त्यसभन्दा पनि बढी कृष्णप्रसाद शिवाकोटीको मुद्दामा त निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्नु शक्ति पृथकीकरणको विरुद्ध भएकोले असंवैधानिक हुने उद्घोष गरी आदिम युगको अनुसरण गरिएको देखिन्छ।

तेश्रो सुभद्रा विश्वकर्मा^{१७२} को मुद्दालाई लिन सकिन्छ। यस मुद्दामा सम्पूर्ण तथ्यको सकारात्मक प्रस्तुति गर्दै अन्तिम वाक्यमा कार्यकारिणी प्रकृतिको नीतिगत निर्णय भनी रिट खारेज गरिएको छ। यदि सामाजिक न्यायप्रति सम्बेदनशील भैदिएको भए वा परिवर्तनकामी सोच भैदिएको भए न्यायिक सक्रियता देखाई नीतिगत विषयमा निर्देशन दिन वा बोल्न कुनै बाधा थिएन। सामाजिक न्यायको सम्पूर्ण विषयवस्तु आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक नीतिमध्ये कुनै न कुनै नीतिभिन्न परेकै हुन्छ, यस्तोमा बोल्न नहुने भन्ने कुरा छैन, किनकि सर्वोच्च अदालतले वागमती प्रदूषण तथा किनार अतिक्रमणसम्बन्धी मुद्दामा नीतिगत कुरामा बोली निर्देशन जारी गरेकै हो। अभ् गोपाल शिवाकोटीको अरुण तेश्रो परियोजनासम्बन्धी मुद्दामा त सूचनाको हकसम्बन्धी विधायनको अभावमा न्यायिक विधायनको निर्माण गरी सूचनाको हकसमेत प्रचलन गराएको छ। जसले गर्दा यी सबै कुरा समाजमा न्यायिक सामाजिकीकरणको सोच नभइकन यस्तो सकारात्मक र प्रगतिशील सोचको विकास असम्भव नै देखिन्छ।

१६९ काशिराज दाहाल, “महिला अधिकारको सन्दर्भमा : मुलूकी ऐनको एघारौँ संशोधन,” वार दिवस २०५९ को उपलक्ष्यमा प्रस्तुत गरेको (अप्रकाशित) गोपिपत्र, पृ. २।

१७० सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, २०५९, अङ्क २, पृ. ४-६।

१७१ पूर्ववत्, अङ्क १, पृ. २-४।

१७२ पूर्ववत्, अङ्क १०, पृ. ११-१२।

तर यसको विपरित विगतमा प्रजातन्त्र र मानव अधिकारप्रति योगदान पुऱ्याएका तथा सामाजिक न्यायको अवधारणा राम्ररी बुझी त्यसप्रति संवेदनशील रहेका न्यायाधीशहरूबाट भएका निर्णय प्रगतिशील र परिवर्तनकारी पनि ठहरिएका छन् । यसको उदाहरणमा मानबहादुर विश्वकर्माको दलित हक हितसम्बन्धी मुद्दा^{२७३} मिरा ढुङ्गनाको लैङ्गिक न्यायसम्बन्धी मुद्दा आदिलाई लिन सकिन्छ । त्यस्तै सपना मल्लको वेश्या शब्द हटाउने मुद्दा^{२७४}, चन्द्रकान्त ज्ञवालीको वन्दीहरूको श्रेणी विभाजन विरुद्धको मुद्दा, माधव वस्नेतको एफ.एम. सुन्न पाउँ भन्ने मुद्दा, स्वच्छ वातावरणको अधिकारभित्र जीवनको अधिकार अन्तरनिहित हुन्छ भन्ने व्याख्या भएको गोदावरी मार्वलको मुद्दा र रीना वज्राचार्यको लैङ्गिक न्यायसम्बन्धी मुद्दामा सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउने पक्षमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक सक्रियता देखाई गरेका फैसलाहरूलाई सकारात्मक तथा प्रगतिशील व्याख्या मान्नु पर्छ । यसले सामाजिक परिवर्तनमा पारेको प्रभावलाई नेपाली नागरिक सबैले स्वीकार गर्नु पर्छ ।

यसैगरी भूमिबाट द्वैद्ध स्वामित्व हटाई पिछडिएको मोही वर्गको उत्थान गर्ने मोहीले जग्गाधनीबाट आफ्नो भागजति जग्गा छुट्याई एकलौटी गर्न पाउने गरी भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को (चौथो संशोधन) २०५३ ले संविधानको धारा १७ द्वारा प्रदत्त सम्पत्तिसम्बन्धी मौलिक हक हनन गरेकाले न्यायिक पुनरावलोकनको माध्यमबाट असंवैधानिक र शुन्य घोषित गरिपाउँ भन्ने जिकिर लिई मिथिलेश कुमार सिंहद्वारा दायर भएको निवेदनमा^{२७५} बहुसंख्यक शोषित, अशिक्षित, गरिब, जोताहा वर्गको पक्षमा सकारात्मक र प्रगतिशील व्याख्या गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत सामाजिक न्याय र परिवर्तनलाई समर्थन गरिएको छ । त्यसका अतिरिक्त वेनोज अधिकारी र पत्रकार शक्ति लम्साल लगायतका कैयौं छुट्टाछुट्टै रिट निवेदनमा सार्वजनिक सुरक्षासम्बन्धी ऐनको सकारात्मक र युगिन व्याख्या गरी नागरिक स्वतन्त्रताको संरक्षणमा पनि अदालतले त्यत्तिकै मात्रामा न्यायिक सक्रियता देखाएको छ ।

अन्त्यमा, सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायले न्यायिक सामाजिकरण गर्न सघाउ पुऱ्याएको छ । जति न्यायिक सक्रियता र सामाजिक न्यायको अभाव भयो त्यत्ति नै रुढिवादी चिन्तनले जरा गाड्न छाड्दैन । यसको विपरित सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत: जति सामाजिक न्याय र

२७३ ने.का.प. २०४९, पृ. १०१० ।

२७४ पूर्ववत्, २०५२, पृ. ४६२ ।

२७५ पूर्ववत्, २०५६, पृ. ४७८ ।

न्यायिक सक्रियता बढेर जान्छ, त्यति नै समाजको प्रगति हुन्छ । अतः भविष्यको न्यायालयलाई सामाजिक न्याय र आधुनिक परिवर्तनको पक्षमा सक्रिय गराई न्यायिक प्रजातान्त्रिकरण र कानूनको शासन कायम गराई सरकारको कानून विहितताको अन्त्य गराउने हो भने यसलाई सामाजिक अभियानको रूपमा लाग्न सक्नुपर्दछ । अनिमात्र सामाजिक विकासको गति अगाडि बढ्न गई न्यायपूर्ण नयाँ सामाजिक पद्धति निर्माण गरी विकसित गराउन सकिन्छ ।

अध्याय - छ

सार्वजनिक सरोकारको विवाद : नयाँ अध्यायको थालनी

६.१ पृष्ठभूमि

सार्वजनिक सरोकारको विवादले न्यायिक सक्रियताको माध्यमबाट नयाँ युगमा प्रवेश गर्न थालेको छ । यसले सरकारको प्रतिवद्धताअनुसार पिछडिएका समूहको हित र कल्याणका लागि काम गर्न बाध्य गराउने मात्र होइन, अझ समाज नियन्त्रणको व्यवस्था गर्ने, सामूहिक सम्बन्ध राख्ने, कानूनको शासनलाई संरक्षण गर्ने, सामाजिक मान्यता प्राप्त नैतिकतालाई संरक्षण गर्ने, संचारका माध्यमहरूलाई दिशानिर्देश गर्ने, दुर्घटनामा परेर जीवन मरणको दोसाँधमा संघर्ष गरिरहेका पीडितलाई डाक्टरले उपचार गर्न इन्कार गरेकाहरूको उद्धार गर्ने, थुनामा परी लामो समयसम्म मुद्दाको टुङ्गो नलागेकाहरूको उद्धार गर्ने आदि कार्य गर्दछ ।

कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुने छैन^{२७६} भनी मानव जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको निश्चित गरेको छ । नेपालको सर्वोच्च अदालतले यस्ता अधिकारहरूको निश्चित गर्दा कानूनबमोजिमको कार्यविधि पूरा नगरी टुङ्गोमा पुग्न सक्दैन । यसमा पनि अपनाइएको कार्यविधि न्यायिक, निष्पक्ष र मनासिव हुनु अनिवार्य छ । अदालतले न्यायिक निष्पक्ष र मनासिव कार्यविधि अपनाएको छ, छैन भन्ने कुरा प्रत्येक मुद्दामा परिक्षण गरी निर्णयमा पुग्दै नयाँ अधिकारको घोषणा गर्दछ । सर्वोच्च अदालतले कानूनको उदार व्याख्या गरी नयाँ युगमा प्रवेश गर्ने क्रममा नयाँ अध्यायको थालनी गर्दा कानुनी सहायता, व्यक्तिगत न्याय, हतकडी, पूर्पक्षका लागि थुनामा रहेकाहरूको अधिकार, कैदीले प्राप्त गर्ने सुविधा, मानवजीवन निर्वाहका अधिकार, मानव मूल्यमान्यतामा रहन पाउने अधिकार, स्त्री र बालकका अधिकार आदिमा केन्द्रित बनेको देखिन्छ ।

भारतमा मानसिक रोग लागेका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत नयाँ अध्यायको थालनी गर्न न्यायपालिकाले खेलेको सक्रिय

^{२७६} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ द्वारा १२(१) ।

भूमिकाका अतिरिक्त सार्वजनिक सरोकारको विवादका मुद्दाहरूको सहायताबाट फोहर बस्तीमा सुधार गर्न, अनिकालबाट मृत्युसैयामा पुगेकाहरूले भोक र गरीबीताबाट बच्न आफ्ना बालबालिकाहरू बिक्री गर्नु परेका कार्य रोक्नका लागि पनि न्यायिक सक्रियताको भूमिका खेलेको देखिन्छ। यस्तै खाद्यान्नसम्बन्धी विवाद, मानवजीवनका आधारभूत आवश्यकताहरूका अधिकारलाई मान्यता नदिदाको परिणाम, अकष्मात दुर्घटनामा परेका घाइते व्यक्तिले तत्कालै औषधोपचार पाउने अधिकार, समान कामको लागि समान ज्यालाको सिद्धान्त आदि जस्ता विषय पनि यसका ज्वलन्त उदाहरण मानिन्छन्।

न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत न्यायिक सक्रियताको माध्यम अपनाएर सार्वजनिक जिम्मेवारी लिने पदाधिकारीले गर्नु पर्ने कार्यको जिम्मेवारी पूरा गरे नगरेको जाँच गर्दछ। यसले संचारका माध्यमलाई पनि दिशाबोध गराउँदछ, उदाहरणका लागि- टेलिभिजन, कम्प्यूटर, फ्याक्स आदिका पदाधिकारीले गरेको कार्यलाई न्यायिक परीक्षण गर्दछ। यसका साथै यदि दावेदार पक्षले सर्वोच्च अदालतबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दाको निर्णयमा अपनाएको कार्यविधिसम्बन्धी प्रक्रियामा चित्त नबुभाई अदालतको आलोचना गर्दछ भने त्यस्ता पक्षलाई अदालतले अवहेलनामा कारवाही गरी सजायसमेत गर्न सक्दछ। यसरी सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दामा अदालतले एकपटक निर्णय गरेपछि सो निर्णय अन्तिम भएर रहन्छ। अदालतबाट फिर्ता हुँदैन। सार्वजनिक सरोकारको विवादले निम्न क्षेत्रमा नयाँ अध्यायको थालनि गरेको पाइन्छ।

६.२ **जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रतासम्बन्धी अधिकारका क्षेत्रमा**

मानव जातीका लागि बाँच्न र जीवनयापन गर्न पाउने अधिकार भनेको ज्यादै उपयोगी र आवश्यकीय अधिकार हो। पहिले मानवजीवन स्वेच्छाचारी थियो र जीवन अपहरण हुने कुनै अवस्था थिएन। व्यक्तिगत जीवन र स्वतन्त्रतामा बाधा पुऱ्याउने कुनै शक्ति थिएन। तर पनि राज्यशक्ति भने यसको अपवाद बनेको थिएन। यसले गर्दा संविधानले व्यक्तिगत जीवन र स्वतन्त्रतालाई समाजमा उच्च मान्यता दिएर व्यक्तिको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको यथोचित व्यवस्था गर्दै निश्चितता प्रदान गरियो।

यही निश्चितताको आधारमा गैह्र कानुनी थुनामा रहेका वा सजायको कारवाहीमा परी आफ्नो नागरिक अधिकार र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताबाट वञ्चित भएका व्यक्ति वा समुदायलाई सर्वोच्च अदालतले संरक्षण गर्ने गरियो । उक्त कुरा प्रजातन्त्रको पुनः प्राप्ति पछि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४ मा व्यवस्था गरी दोषी र निर्दोषी छुट्याउँदै निजको मौलिक अधिकार कसरी हनन भएको छ साथै यसको कसरी सुरक्षा गर्नुपर्दछ भन्ने कुराको व्यवस्था गरिएको छ । यसक्रममा दण्डनीय कानूनको उल्लंघन गरी फौजदारी अपराध गरेवापत कैदको सजाय भोग्नु परी नेल, हतकडी लागेका व्यक्तिहरू समेत सबैलाई मानवीय मूल्यमान्यताको आधारमा अदालतले बाँच्न पाउने अधिकारसम्बन्धी मौलिक अधिकारको सुरक्षा गरेको छ । यस किसिमको सुरक्षाको आधारमा कैदीले मृत्युलाई घृणा गर्नु आफ्नो अधिकारको कुरा मान्दछ । यसैले कैदीलाई एकलो पारेर एकान्त कैद गर्न हुँदैन भनी अदालतले स्वीकार गरिसकेको छ । एकलो पारी एकान्त कैद गर्दा उसले पाउने अरू अधिकार पनि अपहरित हुने विश्वास गरिन्छ ।

नेपालमा कानूनबमोजिम वाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुने छैन र मृत्युदण्डको सजाय हुने गरी कानून बनाइने छैन भनी किटानी व्यवस्था गरेको छ ।^{२७७} यो संवैधानिक व्यवस्थाले व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण गर्नु पर्ने भएमा सर्वप्रथमतः कानून निर्माण हुनु अनिवार्य छ र यसरी निर्मित कानूनको उचित प्रक्रिया पूरा गर्नु पनि उत्तिकै अनिवार्य छ । यसले गर्दा कानूनले तोकेको कार्यविधिगत प्रक्रिया पूरा नगरी कसैको उचित जीवन र वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण गर्न नमिल्ने प्रष्ट छ ।

बेलायतमा व्यक्तिको जीवन र वैयक्तिक स्वतन्त्रताका सम्बन्धमा कानूनबमोजिम वाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई कब्जामा लिन, कैदी बनाउन वा अधिकारबाट च्युत गराउन वा वहिष्कृत गर्न वा देश निकाला गर्न वा अरू कुनै किसिमबाट व्यक्तिको क्षति गर्न रोक लगाइएको छ ।^{२७८} यस्तै समानताको न्यायिक निर्णय नगरी कुनै व्यक्तिलाई कब्जामा लिन र उसको स्वतन्त्रता वा स्वतन्त्र रीतिरिवाज विपरीत वहिष्कृत वा देश निकाला गरी व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा क्षति

^{२७७} पूर्ववत् ।

^{२७८} Magnacarta Act, 1215, Article 39.

पुन्याइने छैन भनी व्यवस्था गरिएको छ ।^{२७९} यसरी नै संयुक्तराज्य अमेरिकामा कानूनको कार्यविधि पूरा नगरी कुनै व्यक्तिको जीवन स्वतन्त्रता वा सम्पत्तिको अपहरण नगरिने सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ ।^{२८०} सोही कुरालाई राज्यले अपहरण नगर्ने गरी (चौधौं संशोधनमा) थप गरी अरू छर्लङ्ग पारेको छ । छिमेकी राज्य भारतमा कानूनबमोजिम बाहेक कसैको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अपहरण गरिने छैन भनी निश्चित गरिएको छ ।^{२८१}

यसबाट व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रतासम्बन्धी अधिकार भनेको मौलिक अधिकारको सबभन्दा बहुमूल्य र अति प्रिय अधिकार हो । यसलाई प्राप्त गरी पर्याप्त संतुष्टि लिन प्रभावकारी संरक्षणको आवश्यकता पर्दछ । बलियो प्रजातान्त्रिक जग भएका उल्लेखित मुलुकका संविधानलगायत अन्य विभिन्न प्रजातान्त्रिक मुलुकका संविधानहरूले जीवन र स्वतन्त्रताको अपहरण हुनबाट सुरक्षित गरी निश्चितता प्रदान गरेको हुन्छ । अर्कोतर्फ संविधानअनुसार कानून निर्माण गरी सो निर्मित कानूनका आधारमा कार्यविधि पुन्याएर व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रता अपहरण गर्न सकिने पनि प्रष्टै देखिन्छ । यसकारण मुलुकका केही निश्चित कानुनी प्रावधानका आधारमा व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रतासम्बन्धी अधिकार गुमाउनु पर्ने कानुनी बाध्यता पनि रहेको देखिन्छ ।

संयुक्तराज्य अमेरिकाको संविधानमा गरिएको पाँचौं र चौधौं संशोधनले व्यक्तिको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको निश्चित व्यवस्था गर्दै व्यक्तिगत स्वतन्त्रता अपहरण हुनबाट पाँचौं संशोधनमा प्रान्तीय सरकार र चौधौं संशोधनमा राज्य सरकारको शक्तिलाई सीमा निर्धारण गरेको देखिन्छ । संविधानमा अभिव्यक्त व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई उचित र उदार व्याख्या गर्दा सबै किसिमका स्वतन्त्रतालाई अटाउने गरी गर्नुपर्दछ, साथै भौतिक रूपमा प्रतिबन्ध लाग्ने किसिमबाट स्वतन्त्रताको व्याख्या गरिनु हुँदैन । यस क्रममा जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको विस्तार गर्दा आन्तरिक आचरणको सीमामा रहेर गर्नुपर्दछ । संयुक्तराज्य अमेरिकाको पाँचौं संशोधित संविधानमा कानूनको कार्यविधि पूरा नगरी कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक

^{२७९} The petition of Right, Article-3.

^{२८०} The constitution of United State of America (Fifth Amendment), 1791.

^{२८१} The constitution of India, Article 21.

स्वतन्त्रता वा सम्पत्तिको अपहरण गरिने छैन भन्ने कानुनी प्रक्रियालाई मुख्य प्राथमिकता दिइएको छ । अमेरिकामा यो कानुनी प्रक्रिया पूरा गर्ने कार्य सर्वोच्च अदालतको न्यायिक पुनरावलोकनको विषय हो । कानुनी प्रक्रिया पूरा गर्नुको अर्थ कानूनबमोजिमको उचित न्याय प्रदान गर्नु वा कानुनी मूल्यमान्यताको आधारमा जीवन र व्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने गरी अदालतले मनासिव आश्रयको मार्ग प्राप्त हुने निर्णय गर्नु वा अदालतले व्यक्तिको मनासिव माफिकको मार्ग हो होइन भनी एकिकन गर्नु हो । यसका साथै मुद्दामा उठेका तथ्यगत परिस्थितिका आधारमा कानून स्वच्छ र न्यायिक देखिएन भने अदालतले त्यस्तो कानूनलाई बदर घोषित गर्नु पर्दछ । यसरी अपनाइने कानुनी प्रक्रियाका पनि दुईवटा पक्ष छन्- पहिलो, सारवान प्रक्रिया, जसको अर्थ हुन्छ कानूनको सारवान व्यवस्था मनासिव र तार्किक हुनुपर्दछ, नकी स्वेच्छाचारी, दोश्रो, कार्यविधिगत प्रक्रिया, जसको अर्थ कार्यविधि कानूनमा वर्णन गरिएअनुसारको उचित कानुनी कार्यविधि पूरा गरेर मात्र निर्णय गर्नुपर्दछ, अर्थात अदालतले व्यक्तिका अधिकार सम्बन्धमा सुन्वाई गर्दा स्वच्छ रूपले गर्नुपर्दछ । यसअन्तर्गत सूचना, स्वच्छ सुन्वाईको मौका, निष्पक्ष निर्णय गर्ने खुल्ला इजलास र नियमित कार्यविधि जस्ता चार तत्त्व पर्दछन् । यसरी अदालतले सारवान र कार्यविधि दुवै प्रक्रिया पूरा गरेपछि मनासिव आधारबाट न्याय गर्नुपर्दछ । तर यो न्याय गर्ने भन्ने अवधारणा ज्यादै व्यापक छ । कानुनी प्रक्रियाअनुसारको न्याय के हो भन्ने कुरा परिस्थितिमा भर पर्दछ र कहिलेकाही परिस्थिति अर्कै हुन पनि सक्दछ ।^{२५२}

भारतमा पनि व्यक्तिको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ ।^{२५३} जसमा कानूनबमोजिम वाहेक भन्ने ज्यादै सम्बेदनशील शब्द प्रयोग भएको छ, किनभने यो शब्दको सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गर्दा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताका सम्बन्धमा ज्यादै उदार भएर कार्यविधिमा स्वच्छता कायम रहने गरी गर्नुपर्दछ । भारतको फौजदारी न्याय पद्धतिमा स्वच्छ कार्यविधिको गहिरो प्रभाव रहेको छ, भन्ने पुष्टि गर्दै कैदीको सुविधाका सम्बन्धमा व्यापक प्रशासनिक सुधार गर्दै व्यक्तिगत रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण गर्नु जरुरी छ । भारतको सर्वोच्च

^{२५२} Sonia Hurra, *Public Interest Litigation in Quest of Justice*, (1997), p. 163.

^{२५३} *Ibid.*, f.n. No. 6.

अदालत र उच्च अदालतहरूले गरीब, असहाय र परिक्षणका लागि थुनामा रहेका पीडितहरूका अधिकार र स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्दै अधिकार हननकर्तालाई दवाव दिन थालेको हुँदा निवारक नजरबन्द वा दण्डात्मक कार्यविधिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्न थालेको देखिन्छ ।

व्यक्तिको जीवन र वैयक्तिक स्वतन्त्रताका सम्बन्धमा प्रसिद्धि कमाएको अमेरिकाको *म्युन विरुद्ध पुपिल अफ आनोईसको मुद्दा*^{२५४} मा अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले मानवको जीवन प्राणी जीवनको अस्तित्वभन्दा केही कुरा बढी छ । जीवन सफलताका लागि अवस्थित शरीरिक अङ्ग-प्रत्यङ्ग कहिले पनि बाधक बन्दैनन् । जीवनको समान अङ्गको आधारमा हात वा खुट्टा वा आँखा वा शरीरको अन्य कुनै अङ्गलाई छेदन गरी जीवन (आत्मा) भन्दा टाढा राख्ने प्रयास गरेमा आत्माले सहदैन, जसको कारण यसरी अङ्गलाई परिवर्तन गर्ने कार्यलाई समानताको सिद्धान्तका आधारमा निषेध गरिएको छ । यसै कार्यविधिको प्रक्रियालाई आधार लिएर भारतको सर्वोच्च अदालतले पनि कानूनअनुसारको कार्यविधि पूरा गर्दै *खरक सिंह विरुद्ध स्टेट अफ यू.पि.* को मुद्दा^{२५५} मा भारतीय संविधानको धारा २१ लाई व्याख्या गर्दै प्राणि र मानव जीवन एकै नभएको कुरा स्वीकार गरेको छ । यसका साथै मानव जीवन (आत्मा) ले आफ्नो शरीरका अङ्ग-प्रत्यङ्गहरूको स्वामी बन्न पाउनुपर्ने कुरा स्वीकार गरेको पनि देखिन्छ ।^{२५६}

यस्तै *ए.के. गोपालन विरुद्ध स्टेट अफ मद्रासको मुद्दा*^{२५७} मा भारतको संविधानको धारा २१ लाई व्याख्या गर्दै *कानून अनुसार स्थापित कार्यविधि र अमेरिकी संविधानअनुसारको कानूनबमोजिमको प्रक्रिया* भन्ने समान र एकै किसिमको अवस्था हो भनी स्वीकार गरेको छ । यस्तो कानून निर्माण गर्दा स्वच्छ र तर्कसङ्गत किसिमको बनाउनु पर्दछ । यदि स्वच्छ र तर्कसङ्गत कानून छैन भने व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रतामा असर पर्दछ । यस अवस्थामा अदालतले पनि स्वच्छ र तर्कसङ्गत कानून हो होइन, व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रताको अपहरण भएको छ

^{२५४} (1997), 94 U.S. 113.

^{२५५} AIR (1963) S.C. 1295.

^{२५६} *Ibid.*

^{२५७} AIR (1950) S.C. 27.

छैन भन्ने पाटोमा ततष्ठ रही सुनुवाई गर्नुपर्दछ र सुनुवाईको क्रममा स्वच्छाचारी र तर्कविहीन कानुन हो भन्ने पुष्टि हुन आएमा यस्तो कानुनलाई मनासिव तार्किक आधारबाट पुष्टि गर्दै निष्क्रिय गर्न सक्नुपर्छ । संयुक्तराज्य अमेरिकामा पनि कानुनी प्रक्रिया *तर्कविहीन* छ भनी न्यायिक निर्णयको अवधारणा तैयार गर्दा विभिन्न न्यायाधीश-न्यायाधीश, कानुन-कानुन, समय-समयबीच र विषयवस्तु-विषयवस्तुबीच अलग तर्क रहेका देखिन्छन् ।^{२५५} यसकारण संविधानको मसौदा तैयार गर्दा नै कानुनी प्रक्रियाको सिद्धान्तलाई सामेल गराउने सम्बन्धमा पूर्वानुमान गरी आपसमा समझदारी राखेको हुनुपर्दछ । यो जटिलता भारत र नेपालको संविधानमा पनि देखापरेको छ ।

यसरी ए.के. गोपालनको मुद्दामा कानुनले व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा असर पारे पनि सामान्यतया *असंवैधानिक घोषणा* गरिदैन भनिएको छ, किनकि यसो गर्दा प्राकृतिक न्याय वा कानुनी प्रक्रिया (Due Process) को अभाव खडीकन्छ । गोपालनको मुद्दा यसरी न्यायाधीशद्वारा ग्रहण गर्नु विधिशास्त्रीय पद्धतिमा अनौठो उदाहरण हो, विधायिकाद्वारा प्राप्त निर्विकल्प शक्ति प्रयोग गरी निर्माण गरिएको कानुनअनुसार व्यक्तिलाई पक्राउ गरिदा अपनाइने कुनै पनि कार्यविधिलाई निष्क्रिय गराइदिन्छ, तैपनि कार्यविधि विहीन अवस्थालाई भने सुरक्षा दिइरहेको हुन्छ ।^{२५९} यस अवधिमा धारा २१ ले सक्षम व्यवस्थापिकाले गरेको कार्यका विरुद्धमा व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई संरक्षण गर्न सक्दैन । धारा २१ ले विधायिकी शक्तिको विरुद्धमा संरक्षण गर्न सक्दैन, किनकि विधायिकाले जुनसुकै किसिमको कानुन पनि निर्माण गर्न सक्छ र विना उद्देश्य यस किसिमको शक्ति प्रदान गर्दा व्यक्तिको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा कठोरपन सिर्जना भई वादक बन्दछ साथै अदालतले पनि कानुनले व्यक्तिको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रता कहाँ अपहरण भएको छ भन्ने कुरा विषयसूची निर्माण गरी स्वच्छ र तार्किक प्रक्रियाका आधारमा न्याय गर्न सक्दैन ।

तर अहिले नयाँ अध्यायको थालनिका क्रममा आधुनिक कानुन पद्धतिले *स्वच्छ सुनुवाई*का आधारमा व्यक्तिका स्वतन्त्रता समेतमा प्रमुख मौलिक अधिकारहरू कानुनी प्रक्रियाको कार्यविधि पूरा गरी आधारभूत आवश्यकीय अवधारणाका

^{२५५} *Ibid.*, f.n. No. 7, p. 164.

^{२५९} *Ibid.*

आधारमा सुरक्षित गर्ने मान्यता पाएको देखिन्छ । भारतको सर्वोच्च अदालतले गोपालनको मुद्दामा व्यक्तिका अपहरित व्यक्तिगत स्वतन्त्रताका अधिकार सम्बन्धमा स्वच्छ सुनुवाइ गर्नुपर्दछ, यदि व्यवस्थापिकाले आफ्नो असिमित शक्ति प्रयोग गरी कानून निर्माण गर्दा व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा असर पारेको देखियो भने सो हदसम्म व्यवस्थापिकालाई कानून निर्माण गर्नबाट रोक लगाउनु पर्दछ भनिएको पाइन्छ । तर पनि १९७५ देखि १९७७ सम्म करिब १८ महिना सङ्कटकालीन अवस्था रहँदा पिडीतहरूले अविस्मरणीय अनुभव गर्दै भारतका उच्च न्यायालयहरूबाट व्यक्तिका व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई कसरी आदर र संरक्षण गर्दछन् साथै न्यायपालिकाको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतासम्बन्धी धारणा कसरी परिवर्तन भएको छ ? भन्ने कुरा न्यायपालिकाले खेलेको सक्रिय भूमिकाले पाठ सिकाएको छ । त्यस समयमा परेको *मेनका गान्धी विरुद्ध युनियन अफ इन्डियाको मुद्दा*^{२९०} मा गरिएको महत्त्वपूर्ण निर्णयको परिणामले तथ्य प्रमाणित गर्दछ । उक्त मुद्दामा गोपालनको मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्तको नयाँ व्याख्या गर्दै धारा २१ लाई पुनः व्याख्या गरी अदालतलाई न्यायिक सक्रियताको पूर्ण शक्ति प्रदान गरेको छ । उक्त मुद्दामा केन्द्रीय सरकारले मेनका गान्धीको पासपोर्टसम्बन्धी विवादमा भारतीय पासपोर्ट कानूनको दफा १०(३)(ग) का आधारमा उनलाई थुनामा राखेको थियो । उक्त ऐनमा *भारतको सार्वभौमिकता र स्थायित्वसम्बन्धी स्वार्थ वा भारतको सुरक्षा वा सर्वसाधारणको स्वार्थमा असर पर्ने देखेमा पासपोर्ट प्रदान गर्ने अधिकारीले त्यस्ता व्यक्तिलाई थुनामा राख्ने अधिकार छ* भनिएको छ । यस मुद्दामा मेनका गान्धीको पासपोर्टले सर्वसाधारणको स्वार्थमा असर पारेकोले थुनामा राखेको उल्लेख छ, जसको कारण मेनका गान्धीले भारतीय संविधानको धारा २१ अनुसार प्राप्त निजको मौलिक अधिकार सरकारले उल्लंघन गरेकोमा प्रतिरोध गर्दै थुनामा रहेर सरकारका विरुद्ध रिट दायर गर्न बाध्य भएकी थिइन् । उक्त रिटको सुनुवाई सातजना वरिष्ठ न्यायाधीशहरूको पूर्ण इजलासबाट भयो । निर्णयको क्रममा संविधानको धारा २१ सम्बन्धी धेरै किसिमका धारणा अभिव्यक्त भएका थिए । यसमध्ये मुख्य गरी निम्न विषयहरू उठाइएको पाइन्छ ।

^{२९०} AIR (1978), S.C. 597.

- (१) भारतको संविधानको धारा १४, १९ र २१ एकआपसमा अलग छन् । यसको मतलब व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता अपहरण भए *न्यूनतम कार्यविधिको* प्रक्रिया पुऱ्याएर उपचार प्राप्त गर्नुपर्ने व्यवस्था धारा १९ ले गरेको छ । यस्तै *कानूनबमोजिमको कार्यविधि* अनिवार्य पूरा गर्नुपर्ने गरी धारा २१ ले प्रष्ट पार्दछ र *कार्यविधि* पूरा गरेर आफूले माग गरेका अधिकार र स्वतन्त्रता पुनः प्राप्त गरेपछि सन्तुष्टि प्राप्तिको अवस्था धारा १४ ले गरेको छ ।
- (२) अदालतले धारा २१ मा अभिव्यक्त *कानूनमा व्यवस्थित कार्यविधि*को पुनः व्याख्या गर्दै *कार्यविधि* भनेको आफ्नो आवश्यकता पूरा गरी सन्तुष्टि प्राप्त गर्न सक्ने *स्वच्छ* र *तार्किक* न्याय हुनुपर्दछ, साथै यो स्वेच्छाचारी, अपवित्र वा तर्कविहीन किसिमको हुनु हुँदैन । कार्यविधिले मुख्य गरी तार्किक वा मनासिव छ छैन भन्ने परिक्षण गर्दै जवाफ खोज्दछ र धारा १४ लाई निश्चितता प्रदान गर्दै आदेश गराउँदछ । किनभने तार्किक वा मनासिव भन्ने कुरा समानता वा स्वेच्छाचारी छ छैन भनी परिक्षण गर्ने आवश्यकिय तत्त्व हो । यसकारण धारा २१ मा अभिव्यक्त *कार्यविधि* मुख्य गरी *न्याय स्वच्छ* र *तार्किक* हुनु पर्दछ । कुनै किसिमको *स्वेच्छाचारी*, *कष्टकारी* र *अत्याचारी* हुनु हुँदैन । अन्यथा धारा २१ अनुसारको कार्यविधि दीर्घ रूपमा टिक्न सक्दैन । यसबाट सन्तुष्टि लिन पनि सकिदैन भनिएको छ ।
- (३) धारा २१ मा अभिव्यक्त *व्यक्तिगत स्वतन्त्रता*ले ज्यादै फराकिलो र महत्त्वपूर्ण स्थान ग्रहण गरेको हुँदा मानवका व्यक्तिगत स्वतन्त्रता सम्बन्धमा संविधानमा व्यवस्थित विविध अधिकारलाई समेटेको छ । यसमध्ये केही विशेषता स्वरूप मौलिक अधिकारमा लेखवद्ध गर्न सकिन्छ र धारा १९ ले त्यस्ता अधिकारहरूलाई पहिलेदेखि संरक्षण गरेको पनि देखिन्छ ।

मेनका गान्धीको मुद्दामा गरिएको निर्णयले भारतको बहुआयामिक क्षेत्रमा प्रभाव पारेको छ । *सर्वप्रथम*, यस मुद्दाको निर्णय भए पछि संविधानको धारा २१ विस्तृत रूपमा क्रियाशील भएको पाइन्छ । करिब १५ वर्षसम्म वैद्य रूपमा स्वीकार गरिएको गोपालनको मुद्दालाई मेनका गान्धीको मुद्दादेखि पूर्ण रूपमा अस्वीकार गरिएको छ । मेनका गान्धीको मुद्दा पछि भारतीय सर्वोच्च अदालतले बारम्बार पुनरावृत्ति गरेका धारा १४, १९ र २१ समग्रमा अलग गरिएका छैनन्, तर

तिनीहरूले आ-आफ्नो बोझ सहेका छन्, बरु एकआपसमा अस्तित्व कायम राख्दै सहयोगको हात बढाएका छन् । यस मुद्दाले व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई माथि उठाएको छ । प्रजातान्त्रिक समाजमा यसलाई गुणयुक्त मानिन्छ । यो मुद्दा निर्णय भएपछि अधिकांश मुद्दाहरू भारतीय सर्वोच्च अदालतले पनि व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको सम्बन्ध *कार्यविधिगत स्वच्छता*को आधारमा भएको कुरा स्वीकार गरेको छ ।

दोश्रो, यस मुद्दाले *फौजदारी न्याय* प्रशासन र *कैदी प्रशासन*मा गहिरो प्रभाव पारेको देखिन्छ । यसका साथै भारतको सर्वोच्च अदालतले अरू प्रशस्त मुद्दाहरूमा *फौजदारी न्याय प्रशासनसम्बन्धी* मानवीय पक्षमा आफ्ना विचार पर्याप्त मात्रामा अभिव्यक्त गर्नु अनिवार्य भएको कुरा महसूस गराएको छ ।

तेस्रो, यस मुद्दाले भारतको प्रशासनिक कानूनको विकास गर्न महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारेको पनि देखिन्छ ।

यति हुँदाहुँदै पनि मेनका गान्धीको मुद्दामा एउटा अनुत्तरित प्रश्न खडा भएको छ । त्यो हो धारा २१ को आधारमा कानूनलाई *अनुचित कार्यविधि* अपनाएर पनि असंवैधानिक घोषणा गर्न सक्छ वा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता अपहरण गर्ने *प्रशासनिक कारवाही*लाई मात्र हो ? कानुनी रूपमा उठेको यो प्रश्नको सहि जवाफ प्राप्त हुन सकेको छैन । यस्तो प्रश्नको सम्भव भएसम्म मनासिव कार्यविधिमा रहेको आवश्यक तत्त्वहरूको गहिरो अध्ययन गरी *प्राकृतिक न्याय सिद्धान्त*लाई उदाहरणमा संलग्न गर्दै उचित किसिमबाट पुष्टि गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

यसरी नै *वखन सिंह विरुद्ध स्टेट अफ पञ्जावको मुद्दा*^{२९१} मा न्यायमूर्ति सरकारियाले मेनका गान्धीको मुद्दालाई सङ्केत गर्दै धारा २१ को व्याख्या गर्ने क्रममा- *स्वच्छ न्याय र तार्किक आधारमा तैयार गरिएको वैधानिक कानूनको कार्यविधि पूरा नगरी व्यक्तिको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रता अपहरण गर्नु हुँदैन* भनिएको छ । यसले गर्दा *न्याय, स्वच्छ र तार्किक* जस्ता शब्दहरू कार्यकारिणीले गरेको स्वेच्छाचारी कार्यको विरुद्धमा कोसे ढुङ्गा सावित गर्न सधैं उपयोगी साधन मानिएको देखिन्छ, किनकि आजको नयाँ युगमा *कार्यविधिको* परिक्षण गर्दा न्यायिक, औचित्यपूर्ण र तर्कसंगत तरीकाबाट नै गरेको हुनुपर्छ ।

^{२९१} (1980), 2 S.C.C. 684.

नेपालको प्रसङ्गमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२(१) मा व्यवस्थित कानूनबमोजिम वाहेक भन्ने शब्दलाई संयुक्तराज्य अमेरिकाको संविधानमा उल्लेखित कानूनको उचित प्रक्रिया^{२९२} (Due Process) र भारतको संविधानमा प्रयोग गरेको कानूनद्वारा व्यवस्थित कार्यविधि (Procedure established by Law) सँग तुलना गरेर हेर्दा आधुनिक किसिमको अर्थ लाग्ने र स्पष्ट रूपले विषयगत नजिक रहेका देखिन्छन्।^{२९३} यसले गर्दा नेपालको संविधान, २०१९ को धारा ११(१)^{२९४} र नेपालको अन्तरिम शासनसम्बन्धी कानून, २००७ को धारा १९ पनि मानव जीवन वा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको संरक्षक भएको छ। यहाँ सर्वसम्मतबाट स्थापित सिद्धान्त भनेको व्यक्तिको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अपहरण हुनबाट कानुनी संरक्षण गर्नु हो। यो पनि भनिन्छ कि व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रता अपहरण गरिनु छ भने कानूनको अधीनमा रहेर वा कानूनले तोकेको प्रक्रिया पूरा गरेर वा कानूनको बाटो अवलम्बन गरेर मात्र गर्न सकिन्छ।

नेपालको सर्वोच्च अदालतले नागरिकका व्यक्तिगत स्वतन्त्रता संरक्षण गर्दा कानुनी अभ्यास कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने कुरामा ज्यादै सावधानी र सतर्कता अपनाएको छ। *यज्ञमूर्ति वज्जाडे वि. वागमती विशेष अदालतको मुद्दा*^{२९५} मा सर्वोच्च अदालतले- अमेरिकाको संविधानमा कानूनको उचित प्रक्रिया पूरा गरेर भन्ने र भारतको संविधानमा कानूनद्वारा स्थापित कार्यविधि पूरा गर्नुपर्ने भन्ने त्यस्तै नेपालको संविधान २०१९ मा कानूनबमोजिम वाहेक भन्ने वाक्यांसहरू प्रयोग भएका छन्। यी वाक्यांसहरूले सारवान तथा कार्यविधि दुवै कानूनलाई प्राथमिकता दिएको छ। यसले गर्दा कसैको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अपहरण गर्दा सारवान तथा कार्यविधि दुवै कानूनको सावधानीसाथ अवलम्बन गर्नु उपयोगी र वृद्धिमत्तापूर्ण हुने देखिन्छ भनी निर्णय गरेको पाइन्छ।

यस निर्णयलाई आधार मानी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२(१) मा व्यवस्थित कानूनबमोजिमवाहेक भन्ने वाक्यांसभित्र कानुनी क्षेत्रको सीमा

^{२९२} Hari Bansh Tripathi, *Fundamental Rights and Judicial Review in Nepal*, (2002), p. 165.

^{२९३} “कानूनबमोजिम वाहेक कुनै पनि व्यक्तिको ज्यान वा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अपहरण हुने छैन।”

^{२९४} “कानूनद्वारा तैयार गरिएको कार्यविधि पूरा नगरी कुनै पनि व्यक्तिको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रता अपहरण गरिने छैन।”

^{२९५} ने.का.प. २०२७, पृ. ५७।

र आवश्यकता, वैधानिक आधिकारिता र कसैको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता अपहरण गर्ने उद्देश्यले निर्माण गरिएको कानुनी कार्यविधिगत विषयहरू आदि पर्न आउँदछन् । उल्लेखित धारामा व्यवस्थित आवश्यकता पूरा नगरी गरिएको जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अपहरणलाई सर्वोच्च अदालतद्वारा वदर घोषित गर्न सक्ने अधिकार रहेको देखिन्छ ।

यसका अतिरिक्त नेपालको सर्वोच्च अदालतलाई व्यक्तिगत स्वतन्त्रता अपहरण गर्न निर्मित कानुनको औचित्यता खोजी गर्दै परिक्षण गर्ने शक्ति पनि प्रदान गरेको छ । तर सर्वोच्च अदालतलाई कानुन आफैमा असल छ वा खराब भनी परिक्षण गरी निर्णय गर्ने अधिकार छैन, किनकि राज्यले राष्ट्रको विकास र निर्माण गर्ने वहानामा कैयौं निष्क्रिय भएर रहने कानुन बनाएको छ । तर त्यस्ता कानुनको विरुद्धमा अदालतले संवैधानिक औचित्यता पुष्टि गरी न्यायिक रोक लगाउने अधिकार छैन । केवल व्यक्तिको मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लाग्न गई कुनै कानुन संविधानसँग बाभ्रियो भने त्यसबाट असर पर्ने व्यक्ति वा समुदायले सो कानुन वा त्यसको कुनै भाग वदर घोषित गरी पाउँ भनी सर्वोच्च अदालतमा निवेदन गर्न सक्दछ, र त्यसरी निवेदन पत्रो भने मात्र सर्वोच्च अदालतले छलफल गरी उक्त कानुन सदर वा वदर घोषित गर्ने निर्णय गर्न सक्दछ । नागरिकबाट निवेदन नपरी त्यस्ता कानुनका सन्दर्भमा छलफल वा निर्णय गर्न सक्ने गरी अदालतलाई अधिकार दिएको देखिदैन । उजुरी परेपछि भने त्यस्ता कानुनको न्यायिक औचित्यमाथि संवैधानिक कसी लगाएर पूरै वा केही भागमात्र वदर गर्न सक्ने अधिकार क्षेत्र तोकेको छ ।^{२९६} नागरिकको उजुरीविना व्यावस्थापिकाले निर्माण गरेको कानुन न्यायपालिकाले सोभै वदर गर्न सक्दैन ।

यसरी मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लागेको र कुनै कारणले कुनै कानुन संविधानसँग बाभ्रिएको अवस्थाको विरुद्धमा अडिएको सर्वोच्च अदालत जहिले पनि गरीब र दरिद्रताको पक्षमा नजिक रहेको छ । यसका साथै यस अदालतले सहाराविहीन भई पुर्पक्षको लागि थुनामा रहेका, असक्त भई जेलमा परेका, राजनीतिक क्रियाकलापका कारणले दण्डित र अपहरित लगायत अन्य दर्जाका थुप्रै व्यक्तिहरू, स्वेच्छाचारी शासनको अमानवीय अभ्यासको सिकार बनेका छन्,

^{२९६} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १, धारा १(१) र ८८(१) ।

त्यस्तालाई सहयोग र सद्भाव राख्दै जीवन र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको संरक्षण र विस्तार गरी सार्वजनिक सरोकारको विवाद नयाँ युगमा प्रवेशले नयाँ अध्यायको थालनि गर्न प्रयत्नरत रहेको देखिन्छ ।

६.३ श्रम कानूनको क्षेत्रमा

श्रम कानूनको क्षेत्रमा नयाँ अध्यायको थालनी गरी सर्वसाधारण जनतालाई चेतनशिल गराई बालबालिकाको रोजगारी बन्दुवा श्रम र न्यूनतम ज्यालादारीको व्यवस्था गर्न श्रमिकहरूका मौलिक अधिकारहरूमा आपसी सहयोग गरी उनीहरूको जीवनस्तर माथि उठाउन संयुक्त प्रयास गरेको देखिन्छ । देशको मुख्य सामाजिक आर्थिक शक्तिको रूपमा रहेको श्रम शक्तिलाई क्रमशः रोजगार उपलब्ध गराई काम पाउने अधिकार सुनिश्चित गरी उनीहरूको हक र हित संरक्षण गर्दै उद्यमको व्यवस्थापनमा सहभागिता बढाउने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।^{२९७} यसरी नै समान कामका लागि महिला र पुरुषका बीच पारिश्रमिकमा भेदभाव नगर्ने गरी समानताको हकको पनि निश्चित गरेको छ ।^{२९८} राज्यका यी मौलिक हक र राज्यको नीतिलाई व्यवहारमा उतार्न श्रम ऐन, २०४९ र यससँग सम्बन्धित कानून निर्माण गरी मजदूरहरूका मौलिक तथा कानुनी अधिकार उपलब्ध गराउन अभ्यस्त रही नयाँ अध्यायको थालनी गरेको पनि देखिन्छ ।

यसै क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत सरकारलाई श्रम कानून पालन गर्न लगाउन अदालतले ज्यादै उच्च किसिमको सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेको छ र यस किसिमको कानून पालन गर्नु सरकारको दायित्व मानिएको छ । छिमेकी भारतको अभ्यासमा एशियन खेलसँग सम्बन्धित निर्माणको काम गराउने विभिन्न आयोजनाहरूले विभिन्न श्रम कानूनअन्तर्गत काम गर्ने कामदारको रोजगारको आदर र अवलोकन गर्न अनुरोध गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादका आधारमा दिएको रिट निवेदनमा भारतको सर्वोच्च अदालतले ध्यान दिएको देखिन्छ ।^{२९९} भारतको सर्वोच्च अदालतमा दाएर भएको उक्त मुद्दा भारतको श्रम करार (नियमित र मूल्याङ्कन) ऐन, १९७० को दफा ७ ले रोजगारी सम्भौतासम्बन्धी सिद्धान्तलाई

^{२९७} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १, धारा २६(६) ।

^{२९८} पूर्ववत्, धारा ११(५) ।

^{२९९} People Union for Democratic Right Vs. Union of India, AIR (1982) S.C. 1473.

अवलम्बन गरेको र उक्त सिद्धान्तको उद्देश्यअनुसार ठेक्केदारले बेरोजगारी कामदारहरूलाई देशका विभिन्न ठाउँबाट खोजि गरी ल्याउने र बीचमा रू. १/- कमिसन लिने गरेको देखिन्छ । यसरी कमिसन लिँदा न्यूनतम ज्यालादारी ऐन, १९४८ ले तोकेको न्यूनतम ज्याला दैनिक रू. ९/२५ कामदारले नपाएको विषय नै सार्वजनिक सरोकारको विवाद बनेको उल्लेख छ ।

यसका साथै निवेदकले समान पारिश्रमिक ऐन, १९७६ पनि उल्लंघन गरेको दाबी लिएको पाइन्छ । जसमा महिला कामदारलाई प्रतिदिन रु. ७/- मात्र पारिश्रमिक दिएर ठेक्केदारले कूल पूँजी दुरुपयोग गरी भारतीय संविधानको धारा २४ उल्लंघन गरेको देखिन्छ । अर्कोतर्फ बालबालिकासम्बन्धी ऐन, १९३८ मा व्यवस्थित १४ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई विभिन्न निर्माणसम्बन्धी परियोजनामा रोजगारको लागि ठेक्केदारले काम गर्न लगाएर श्रम करार (नियमित र विकसित) ऐन, १९७० को उल्लंघन गरी ठेक्केदारले कानुनी सर्तअनुसारको औषधि उपचार लगायत अन्य सुविधाहरू उपलब्ध नगराएकोले कामदारहरूले काममा जान मन्जुर नगरेको विषय पनि उठइएको देखिन्छ । यसमा दिल्ली प्रशासनले उक्त कुराहरूको प्रतिकार गर्दै बालबालिका रोजगार ऐनअनुसारको व्यवस्था उद्योग निर्माणसम्बन्धी काममा लागू हुँदैन, निर्माणाधीन उद्योगलाई अनुसूचीमा राख्ने विशेष प्रक्रिया अपनाएको छैन भनी लिखित जवाफ दिएको थियो । दिल्ली प्रशासनले यसरी विलाप गरेको सम्बन्धमा अदालतले अवलोकन गर्दै प्रत्येक राज्य सरकारले निर्माणसम्बन्धी उद्योगका कामदारहरूलाई पनि तुरुन्त अनुसूचीमा सामेल गराउन ऐन संशोधन गर्नु र उनीहरूको अधिकार निश्चित गर्नु भनी आदेश भयो । यसका साथै अदालतले १४ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाहरूलाई उद्योग, खानी र यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण क्षेत्रमा कामको लागि रोजगारीमा नियुक्त नगर्नु भन्ने संविधानको धारा २४ को व्यवस्थालाई व्याख्या गर्दै अदालतले व्यवस्थापिकाबाट निर्मित कानूनको अभावमा औषत जवान बालबालिकाहरू र १४ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई निर्माणसम्बन्धी जोखिम पूर्ण काममा व्यस्त रहन नसक्ने गरी निर्णय गर्न भने नसकेको कुरा पनि महसुस गरेको देखिन्छ ।^{३००}

^{३००} *Ibid.*, p. 1480.

यसै मुद्दको अर्को तथ्य के देखिन्छ, भने अदालतमा जब सम्भौताकर्ताले श्रमसम्बन्धी कानूनको उल्लंघन गरेको उजुरी पर्दछ, त्यसपछि अदालतले केवल २०००/- रूपैयाँ जरिवाना गर्ने त होनि भनी ठेक्केदारले ज्यादै हल्का महसुस गर्दछ । यस तथ्यलाई अदालतले निर्णय गर्दा ज्यादै गम्भीर भएर- सरकारको नजरमा श्रम कानूनको उल्लंघन गर्दा सामान्य सजाय हुने ठानी त्यति ठूलो लापवाही र असम्बन्धित अपराध नमाने पनि न्यायालयले यसलाई गम्भीरताका साथ हेरी अनुचित ठहर गरेको छ । वास्तवमा श्रम कानून कामदारको अवस्थामा उन्नति गर्ने क्रममा निष्क्रिय भएको देखिन्छ, किनकि नियुक्तिकर्ता मालिकले श्रम कानूनको उल्लंघन गरेवापत न्यूनतम मात्र जरिवाना तिरे हुने र त्यो जरिवाना तिर्दा कुनै असर न पार्ने भएकाले उक्त कानून उल्लंघन गर्न विशेष छुट पाएको महसुस गर्दछन्, किनकि उनीहरूले श्रम कानून उल्लंघन गरेवापत तिरेको जरिवानाको रकमभन्दा कैयौं गुणा रकमको फाइदा लिएका छन् । यस क्रममा श्रम कानूनलाई अवलोकन गर्दा दारा र नग्राविनाको कागजी वाघको रूपमा मात्र स्मरण गर्न सकिन्छ भनी फैसला भएको पाइन्छ ।^{३०१}

यस्तै भारतको सर्वोच्च अदालतले *विवश श्रमिक* शब्दको धारा २३ ले व्यवस्था गरेको *मानव जाती र विवश श्रमिकका* सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको मार्गदर्शनका आधारमा नयाँ व्याख्या गरेको छ । अदालतले समग्रमा न्यूनतम ज्यालासम्बन्धी ऐन, १९४८ ले व्यवस्था गरेको न्यूनतम पारिश्रमिकभन्दा कम हुने गरी श्रमदाताहरूलाई पारिश्रमिक दिएमा संविधानको धारा २३ को उल्लंघन भएको मान्दछ । अदालतको तर्कमा एउटा व्यक्तिले श्रम वा सेवा दिन्छ, भने त्यो व्यक्ति *विवश श्रमिक* रहेछ भन्ने बुझिन्छ, र त्यसो गर्नु उसका केही वाध्यता रहेछन् भन्ने अदालतले महसुस गरी श्रमिकले श्रम वा सेवा दिएवापत सेवा पाउने व्यक्ति (मालिक) ले न्यूनतम पारिश्रमिकमा नघटाई पारिश्रमिक दिनुपर्दछ । यो पनि सम्भव हुन सक्छ कि भोकमरी र गरीबीताको कारण श्रमिक वाध्य र *विवश*मा भएर तोकिएको निश्चित पारिश्रमिकभन्दा कम पारिश्रमिक लिन वाध्यता र *विवश* हुनु पर्दछ । अदालतले *विवश* शब्दको परम्परागत भौतिक र वैज्ञानिक दवावलाई मात्र सामेल नगराई आर्थिक परिस्थितिलाई पनि दवाव दिन अनिवार्य ठान्दछ, जसले गर्दा

^{३०१} *Ibid.*, p. 1482.

श्रमिकको इच्छाअनुसारको विकल्प छान्ने अवसर रहोस् र उसले विवसतावश श्रम वा सेवा प्रदान गरेको परिणामस्वरूप न्यूनतम तोकिएको ज्यालाभन्दा कम ज्याला लिन नपर्ने स्थिरता कायम गर्न सकोस् भन्ने पनि फैसला भएको देखिन्छ।^{३०२}

माथि उल्लेखित विवश श्रमिकको अदालती उदार व्याख्याबाट यो भन्न सकिन्छ कि जब एक पछि अर्को वहानामा श्रम कानूनको उल्लंघन हुन्छ त्यसवखत उनीहरूका विरुद्ध कडा कारवाही हुन्छ र उल्लंघन कर्ताले कठोर सजायको सामना गर्दै सुधन तर्फ लाग्नु पर्छ।

यसरी नै *सन्जित रोय विरुद्ध स्टेट अफ राजस्थानको मुद्दा*^{३०३} मा राजस्थान राज्यको सार्वजनिक काम गर्ने निकायले केही बाटो निर्माण गर्ने उद्देश्य लिएर सरकारसँग भूखमरी सहायताको रकम लिएका थिए। उक्त बाटो निर्माण गर्ने उद्देश्य प्राप्तिका लागि पुरुष महिला कामदारहरूलाई व्यस्त गराइयो। तर ती कामदार मजदूरलाई राज्यले निश्चित गरेको न्यूनतम पारिश्रमिक नदिई काम लगाइयो। जसको कारण सार्वजनिक सरकारको विवाद बन्न गई अदालतमा उजुर पयो। उक्त उजुरीको जवाफ दिँदा राज्य सरकारले भूखमरी सहायताको काम हो भनी विश्वास दिलाउँदै न्यूनतम ज्यालादारी ऐन, १९४८ को दफा ४ यस विवादमा आकर्षण हुँदैन र अदालतले पनि भूखमरी सहायताका कामलाई श्रम कानूनअन्तर्गतको मान्यता दिन हुँदैन भनी उल्लेख गरियो। तर अदालतले विवादको निरूपण गर्दा उक्त भनाइलाई मान्यता नदिई संविधानको धारा २३ ले प्रदान गरेअनुसार ज्यालादारीमा भेदभाव गर्न नमिल्ने ठहर गरी कुनै किसिमको शारीरिक श्रम वा सेवा गर्ने श्रमिकलाई न्यूनतम पारिश्रमिक दिनुपर्दछ र यदि न्यूनतम ज्यालादारी ऐन, १९४८ ले तोकेको न्यूनतम पारिश्रमिक दिनु नपर्ने गरी कानूनले छुट वा माफी दिएको भनी न्यूनतम पारिश्रमिक दिन इन्कार गर्दछ भने संविधानको धारा २३ उल्लंघन भएको मान्दछ। यसमा राज्य तर्क गर्दछ अनावृष्टि भई खाद्यान्नको अभाव सिर्जना भएको अवस्थामा राज्यद्वारा भूखमरी राहत कार्यक्रम सञ्चालन गर्दछ भने यस्तो अवस्थामा श्रम कानूनको पालना गर्नु पर्दा ज्यादै जटिलता उत्पन्न हुन्छ। यस्तो अवस्थामा सहाराविहीन मानिसलाई राज्यले सम्भव भएसम्म रोजगारीवापत खाद्यान्न उपलब्ध गराउनु

^{३०२} *Ibid.*, p. 1490.

^{३०३} AIR (1983) S.C. 328.

राज्यको कर्तव्य हुन्छ । राज्यले भूखमरीबाट असर पर्ने सतप्रतिसत व्यक्तिलाई सामान्य परिस्थितिमा जस्तो सहयोग गर्न सक्दैन । राज्यमा बाटो निर्माण गर्नु भनेको राज्यले समाजको हित र भलाई गर्नु हो भन्ने अदालतले महसुस गर्न सक्नु पर्छ । यसरी गरिएको काममा राज्यले असर परेका व्यक्तिलाई किन कम ज्याला दियो भन्ने कुनै तर्क उठाउनु मनासिव छैन । राज्यले सहाराविहीन अवस्था सिर्जना भएका कारणले प्रभावमा परेका व्यक्तिहरूको फाइदाका लागि अनुमति लिनु आवश्यक सम्झ्दैन । वास्तविक श्रमिक वा सेवादातालाई श्रम कानुनले तोकेभन्दा कम हुने गरी पारिश्रमिक दिएको पनि होइन । उनीहरूको अधिकारमा असर पर्ने दुरासय पनि राखेको छैन भनी उक्त फैसलालाई विश्लेषण गरेको पाइन्छ ।

यसरी श्रमदाताहरू अमानवीय अवस्थामा अर्काको कब्जामा बँदूवा भएर बसेका छन्, सरकारले उनीहरूको मौलिक हकलाई संरक्षण गरी जीवनस्तर उठाउने क्रममा चासो राख्न सकेको देखिँदैन । यसले गर्दा *बदूवा मुक्तिमोर्चा विरुद्ध युनियन अफ इन्डियाको मुद्दा*^{३०४} सार्वजनिक सरकारको विवादका रूपमा अदालतमा दायर भयो । उक्त मुद्दामा बदूवा श्रमिक हुनबाट छुटकाराका लागि अदालतको ध्यान आकर्षण गराइयो । यसका साथै १९ प्रतिशत श्रमिकहरू दोश्रो राज्यबाट ल्याई काम गराउने गर्दा अन्तर राज्य श्रमिक स्थानान्तरण ऐन, १९७९ लाई वेवास्ता गर्दै ठेक्केदार र मध्यस्थ व्यक्तिले श्रमिकहरू ल्याउँदा ३० प्रतिशत श्रमदाताहरू ज्यादै गरीब र सामान्य व्यक्ति ल्याउने र उनीहरूबाट बीचमा कमिसन खाने गर्दछन् भनी उठान भएको तथ्यमा जाँचबुझ गरी प्रतिवेदन पेश गर्न अदालतले एक उच्चस्तरीय आयोग गठन गरी छानविन गर्न लगायो । आयोगका सदस्यहरूले विभिन्न दुःखाखानी निरीक्षण गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरेर प्रतिवेदन अदालतमा पेश गरे । उक्त प्रतिवेदनमा श्रमदाताहरू घाम र पानीबाट संरक्षण हुन नसक्ने ठाउँमा बसेका, दुःखा फुटाउदा धुलोले वातावरण ज्यादै प्रदूषित भएको कारण उनीहरूलाई स्वासप्रश्वासमा कठिन पर्ने अवस्था रहेको, विभिन्न रोगबाट पीडित भएका र खानिमा काम गर्दा चोटपटक लागेका श्रमिकहरूलाई उपचार गर्ने सुविधा नभएको, दुर्घटनाबाट घाइते भएका श्रमिकहरूलाई कानुनले तोकेको न्यूनतम पारिश्रमिकभन्दा कम पारिश्रमिक दिएको, शुद्ध पिउने पानीको व्यवस्था नगरेको, दिसापिसाव गर्ने सुप्रबन्धित सौचालयको

^{३०४} AIR (1984) S.C. 802.

व्यवस्था नभएको, ढुङ्गा विष्फोटन गराउने क्रममा कुनै सुरक्षाको व्यवस्था नगरिएको आदि जस्ता विषयहरू प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको थियो । प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि अदालतले मुद्दामा प्रवेश गर्दै हरियाना राज्यको सरकारलाई बढूवा श्रम पद्धति (उल्लंघन) ऐन, १९७६ को दफा १३ लाई पालन गर्ने निर्देशन जारी गर्‍यो । यसका साथै जिल्ला सरकारलाई श्रमको प्रमाणीकरण गरेर कामको प्राथमिकताका आधारमा बढूवा श्रमिकलाई राहत दिनु र यस उद्देश्यका लागि राजनीति नगरी सामाजिक कार्य समूहको सहयोगी मान्नु भनी आदेश गर्दै त्यस्ता श्रमदातालाई दासताबाट मुक्त गरी उनीहरूलाई स्थापित गराउन पनि निर्देशन जारी गरेर श्रमिकहरूको जीवनमा नयाँ आयाम थप्दै नयाँ युगमा प्रवेश गराएको देखिन्छ ।

यसरी भारतको सर्वोच्च अदालतले केन्द्रीय र राज्य सरकारसँग सम्बन्धित विभिन्न २१ भन्दा बढी विवादहरूमा आदेश गर्दै दिशानिर्देश गरेको छ, जसअन्तर्गत श्रमिकहरूलाई कानूनले तोकेको न्यूनतम पारिश्रमिक दिनुपर्ने, शुद्ध पिउने पानीको उचित ठाउँमा व्यवस्था गर्नुपर्ने, खानीसम्बन्धी कानून, १९५० को दफा २० र खानीसम्बन्धी नियमावली, १९५५ को नियम ३३-३६ अनुसारको वचाव र सुरक्षासम्बन्धी सुविधा दिनुपर्ने, स्वच्छ हावा, मूल्यविहीन औषधि सुविधा, श्रमदाताहरूले श्रम गर्दाका वखत दुर्घटना भई घाइते भएका वा श्रम गर्दा लागेको रोगवापतको क्षतिपूर्ति पाउनु पर्ने, मातृत्व हितसम्बन्धी ऐन, १९६१ र सोही ऐनको नियमावली, १९६६ साथै खानी शिशुस्याहार नियमावली, १९६६ लागू गर्नुपर्ने गरी व्यवस्था गरियो । अदालतले कुनै श्रमदातालाई कुनै रोग लागि विरामी परेका छन् छैनन्, चिकित्सा सहायक वा कानून सहायकको आवश्यक छ कि भनी हरेक १५ दिनमा १ पटक निरीक्षक कर्मचारीबाट निरीक्षण गरी सोधिखोजी गर्नु पर्ने समेतको आवश्यकता महसूस गर्‍यो । अदालतले निर्णयमा यो पनि भन्यो कि श्रमदाताहरूका अधिकार संरक्षण गरी सामाजिक हित र श्रम कानूनसम्बन्धी शिक्षा प्रदान गर्न केन्द्रीय स्तरमा श्रमिक र शिक्षा केन्द्र खोली सामूहिक शिक्षा उपलब्ध गराउनु भन्दै अदालतले आयोग गठन गरी निरीक्षण गराएर बढूवा श्रमिकहरूको प्रमाणित गर्ने र तिनीहरूलाई राहत दिने व्यवस्था गरियो । यसका साथै अदालतले दिएको आदेश कडाइका साथ पालन गर्नुपर्ने समेत आदेश भयो ।

यसरी मुद्दामा अदालतले आदेश वा निर्देशन दिनुलाई महत्त्व दिनुभन्दा पनि दिएको आदेशको पालन गरियो गरिएन भन्ने कुरालाई बढी जोड दिएको छ । त्यसो हुँदा यहाँ न्यायपालिकाले विशेषगरी श्रमसम्बन्धी मुद्दामा आवश्यक भूमिका निभाई आफ्नो अधीनमा लिएर विधायिकी शक्ति प्रयोग गरेको देखिन्छ । यसबाट श्रमदाताको पहिलो साथी न्यायपालिका बन्दै वास्तवमा श्रमिकहरू उपर विधायिकी शक्ति प्रयोग गरेर प्रशंसनीय कार्य गरेको मानिन्छ । न्यायपालिकाको यस किसिमको कार्यलाई उच्च मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ ।

यसरी नै भारतमा बालश्रम पनि निकै जटिल समस्या बनेको देखिन्छ । बालश्रमले जोखिमयुक्त उद्योगहरूमा रोजगारी गरेका छन् । यसरी जोखिमयुक्त उद्योगहरूमा काम गर्नबाट जोगाउन भारतको सर्वोच्च अदालतले सकारलाई निर्देशन जारी गरी बालश्रम सम्बन्धमा विभिन्न सिद्धान्त विकसित गरेको देखिन्छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।^{३०५}

- (१) कारखाना, खानी वा अन्य कुनै उद्योगमा काम गर्ने संगठित वा असंगठित बालश्रमिकहरूलाई राज्य सरकारको सहयोग लिएर वा उद्योग आफैले माध्यमिक तहसम्मको शैक्षिक सुविधा, व्यावसायिक तालिम र उच्च शिक्षा समेतको अनिवार्य शिक्षा समयमै सहज र सरल किसिमले प्रदान गर्नुपर्दछ ।
- (२) बालश्रमिकहरूलाई स्वास्थ्य परीक्षण गर्नुपर्ने कुराको सामूहिक शिक्षा दिनुपर्दछ ।
- (३) पौष्टिक आहार आदिको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- (४) यस्ता सिद्धान्तहरू लागू गर्ने दायित्व सर्वोच्च अदालतको निर्देशन र नेतृत्वमा उच्च अदालतलाई सुम्पिएको हुन्छ र उच्च अदालतले उक्त सिद्धान्त कार्यान्वयन गराएर सर्वोच्च अदालतमा प्रतिवेदन राख्नु पर्दछ ।

बाल श्रमसम्बन्धी उल्लेखित सिद्धान्तले श्रमिक बालबालिकाको जीवनस्तर उठाउन महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । यसका साथै कारखाना तथा उद्योगहरूमा काम गर्ने श्रमिकहरू बीच लैङ्गिक विभेदको भावनाले गर्दा महिला श्रमिकहरूलाई हतोत्साहित गराइन्छ । यस्तो हतोत्साहित गराउनबाट रोक्न

^{३०५} P.S. Narayan, *Public Interest Litigation*, (1999), p. 230.

अदालतले निश्चित मार्ग निर्देशन जारी गरेको छ।^{३०६} उक्त मार्ग निर्देशनअनुसार सामान्य दायित्व पूरा गर्न विनापूर्वाग्रह निम्न तह पूरा गर्नु पर्दछ।

- (१) लिङ्ग भेदीय हतोत्साहिको प्रष्ट परिभाषा गरी काम गर्ने स्थानमा सार्वजनिक रूपमा सूचना प्रकाशन गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ। यस्तो सूचनाको जानकारी उचित तरिकाबाट कामदारलगायत सबैलाई प्रचार प्रसार गर्नु पर्दछ।
- (२) लिङ्ग भेदीय हतोत्साहि गर्ने सरकार र सार्वजनिक निकायका नियम, विनियम, आचरण र अनुशासनका विरोधी हुन् र त्यस्तालाई उचित सजाएको व्यवस्था गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता कायम राख्नु पर्छ।
- (३) माथि उल्लिखित व्यवस्थाहरू औद्योगिक रोजगार (स्थायी आदेश) ऐन, १९४६ का आधारमा स्थायी आदेश गरिएको हो भनी नियुक्तकर्ताले बुझ्नु पर्दछ।
- (४) महिलाहरूप्रति उनीहरूले काम गरेका ठाउँमा विपरित वातावरण नबनोस् र श्रमिक महिलाले निरास रहनु नपरोस भनी उनीहरूको कामको आदर गर्दै, आराम, स्वास्थ्य र निरोगिताको स्थिति बुझि कुनै समस्या देखिए उचित व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

उल्लेखित विषयमा श्रमदाताहरू आफैले एक आपसमा छलफल गरी चेतना जगाउन सक्नु पर्दछ। यस किसिमको चेतना जागेपछि त्यस्तो भेदभाव आफै घटेर जान्छ। यस किसिमको प्रयासबाट पनि लैङ्गिक भेदभाव नहटे त्यस्ता विषयलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद बनाई अदालतमा दर्ता गर्न सकिन्छ र अदालतले पनि त्यस्ता विवादहरूमा न्यायीक उपचार गरी निर्देशन जारी गर्न सक्दछ। यसका साथै जारी गरेको निर्देशन पालन गर्न अदालतले बाध्य गराउँद छ।^{३०७} यसले गर्दा श्रम कानूनको सम्बन्धमा भारतको सर्वोच्च अदालतले गरेका उल्लेखित महत्त्वपूर्ण फैसलाबाट प्रेरित बन्दै नेपालमा पनि श्रमिकहरूको संरक्षण गर्न आवश्यक देखिन्छ। यस किसिमको आवश्यकता पूरा गर्न सके नेपालका श्रमिकहरूले ठूलो राहत पाएको महसुस गर्दै अधि बढ्न सक्ने देखिन्छ। यसका साथै श्रम कानूनसम्बन्धी समस्या समाधान गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादले नयाँ युगमा प्रवेश गर्ने अध्यायको थालनी गरेको महसुस हुन जाने देखिन्छ।

^{३०६} Vishak Vs. State of Rajasthan, AIR (1997), S.C. 3011.

^{३०७} *Ibid.*

६.४ वातावरण कानूनका क्षेत्रमा

मानव जीवनलाई प्रदूषित वातावरण र जीवजन्तुको असन्तुलित प्रभावबाट संरक्षण गर्न न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत सक्रिय भूमिका खेलेको छ । प्रदूषित वातावरणका समस्याले हरेक मानव जातिलाई जीवित रहन चुनौति दिएको देखिन्छ । प्रदूषित वातावरणभित्र खराव पदार्थ वा शक्ति रहन्छ र यसले मानव जीवनलाई जीवित राख्ने स्रोत र साधनहरू नष्ट गर्दछ । यसले गर्दा मानव स्वास्थ्यमा कुभलो हुनुका साथै जीवजन्तु पद्धतिको मनोहरता वा स्वरूप नै विरूप पारी दिन्छ । यसैले वातावरण प्रयोगलाई वैधानिक रूपले हस्तक्षेप गरी सन्तुलित राख्नु आजको आवश्यकता मानिन्छ ।

नेपालको अभ्यासमा वन जंगल, ताल, नदी र वन्यजन्तु लगायत जीवित प्राणिहरूको संरक्षण र विस्तार गरी प्राकृतिक वातावरणलाई कायम राख्नु प्रत्येक नेपाली नागरिकको कर्तव्य हो । यसैले- *जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छताको चेतना बढाई भौतिक विकाससम्बन्धी क्रियाकलापद्वारा वातावरणमा पर्न जाने प्रतिकूल असरहरू पर्न नदिन एवं वातावरणको संरक्षण गर्न राज्यले प्राथमिकता दिनेछ र दुर्लभ वन्यजन्तु, वन र वनस्पतिको विशेष संरक्षण गर्ने व्यवस्था गर्नेछ* भनी संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ ।^{३०८} यसका साथै राष्ट्रिय हित अनुकूल उपयोगी एवं लाभदायक रूपमा देशको प्राकृतिक स्वरूप तथा सम्पदाको परिचालन गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने व्यवस्थासमेत गरेको छ ।^{३०९} यसका अतिरिक्त विधायिकाले वातावरण संरक्षणसम्बन्धी विभिन्न ऐन कानून पारित गरी नयाँ युग सुहाउँदो कानुनी व्यवस्था पनि गरेको देखिन्छ । तर वातावरण संरक्षण गरी प्रदूषित वातावरणबाट मुलुकलाई जोगाउन एकै ठाउँ समेटिने गरी वातावरणसम्बन्धी कानून निर्माण गर्न सकेको भने पाइँदैन । जुन आजको युगको आवश्यकता पनि हो ।

भारतको संविधानको धारा ५१-१(६) अनुसार प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण र विस्तार गर्न सबै शैक्षिक संस्थाहरू मार्फत कम्तिमा दिनको एक घण्टा वातावरणसम्बन्धी अनिवार्य शिक्षा दिनु सरकारको कर्तव्य हुन्छ भनी व्यवस्था

^{३०८} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १, धारा २६(४) ।

^{३०९} पूर्ववत्, धारा २६(३) ।

गरिएको छ।^{३१०} यसले भारतीय नागरिकहरूले वातावरणसम्बन्धी भोलीको पुस्तालाई चेतनशील बन्नमा सहयोग पुर्याई नयाँ युग सुहाउँदो बनाउने अध्यायको थालनी गरेको देखिन्छ।

प्रदूषण मुक्त पानी र हावा प्राप्त गर्न पाउने मानवको मौलिक अधिकार हो। प्रदूषण मुक्त हावा र पानीको स्वाद ग्रहण गर्न पाउने हक निश्चित गर्दै भारतीय संविधानको धारा २१ मा सामेल गरिएको बाँच्न पाउने अधिकारलाई संविधानले मूर्तरूप दिनु पर्दछ। मानवको बाँच्न पाउने अधिकार जीवनलाई वर्वादी गर्न पाउने छुट भन्दा बढी महत्त्वको हुन्छ।^{३११} वातावरणसम्बन्धी अधिकार बाँच्न पाउने अधिकारको एउटा पक्ष हो र यसले जीवनलाई चमक दिएर हँसाउँदै भावनात्मक आत्मिय सौन्दर्यता बढाउँछ।^{३१२} जहाँ कम्पनीले जोखिम युक्त *लिथेल पदार्थ* उत्पादन गर्दछ, त्यहाँ ग्यास गमन गर्दा त्यसको वरिपरि बस्ने बासिन्दा र त्यसमा काम गर्ने श्रमिकको जीवन र स्वास्थ्यमा खतरा हुन्छ। यस्तो खतराको विषयलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत अदालतको सामुन्यमा ल्याइन्छ, भने अदालतले कम्पनीलाई सुरक्षाको मापदण्ड पालन गर्न निर्देशन गर्दछ र कम्पनीले पनि त्यस्तो आदेश पालन गर्नु अनिवार्य मानिएको छ।^{३१३}

प्रदूषित हावाले मानव जातिमा ठूलो असर पारेको हुन्छ। यसको वहावले मानव जातिका अतिरिक्त समग्र वायुमण्डललाई नै प्रभाव पारेको हुन्छ। प्रदूषित हावाका कारण आँखा चिल्लिबलाउने, समग्र वनस्पति नास हुने जस्ता स्वास्थ्यसम्बन्धी गम्भीर रोग उत्पन्न भई मानव जीवन र वनस्पति समेतलाई स्वास प्रस्वाससम्बन्धी खतरामा पुर्याउने हुँदा निम्न विषयहरूमा ध्यान दिई वातावरण कानूनको क्षेत्रमा नयाँ अध्यायको थालनी गर्नु उपयोगी देखिन्छ।

६.४.१ जीवनको आनन्द र प्रदूषण

जीवनको आनन्द र यसको प्रयासलाई पूर्णता प्रदान गर्ने काम भारतको संविधानको धारा २१ ले गरेको छ। प्रकृतिले दिएको उपहारलाई सुरक्षित र संरक्षित

^{३१०} M.C. Mehta (II), Vs. Union of India AIR (1983) S.C.C. 471.

^{३११} AIR (1991) S.C. 520.

^{३१२} Metwa Lukocy Vs. Kerala State Pollution Board (1990) (2) KLT 686.

^{३१३} *Ibid.*

नगरी जीवन आनन्दित र हर्षित हुन सक्दैन । भारतको संविधानको धारा २१ उल्लंघन हुन्छ भने त्यहाँका नागरिक जीवनको अभ्यासलाई पनि नष्ट गर्दछ । प्रदूषित वातावरणको कारण वायुमण्डल नै प्रदूषित बनेर मन्द विष पैदा हुन्छ भने त्यस बखत संविधानको धारा २१ उल्लंघन गरी समग्रमा वातावरण नष्ट गरेको मान्नु पर्दछ ।^{३१४} जीवन रक्षाको अधिकार भनेको मौलिक अधिकार हो र मागेर खानका लागि यो अधिकारको व्यवस्था गरेको होइन भनेर पनि निर्णय भएको देखिन्छ ।^{३१५}

६.४.२ वातावरण सुरक्षाका लागि चेतना

वातावरण सुरक्षाका लागि चेतना आधुनिक तथा मौलिक सोच हो । संयुक्तराष्ट्र संघले सन् १९७२ मा स्टक होममा विश्व वातावरणसम्बन्धी सभाको आयोजना गरी यस किसिमको धारणा अधि बढाएको थियो । त्यसपछि मात्र मानवमा वातावरणसम्बन्धी चेतना जागेको हो । हजारौं वर्ष पहिलेदेखि मानिस वायुमण्डलीय पद्वतिबाट दिर्घकालीन रूपमा पीडित हुँदै आयो, तर जब वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यको विकास हुँदै आयो, त्यसपछि पीडा पनि कम भयो । यस्तै जब मानिसले प्रकृति माथि वैज्ञानिक किसिमले हस्तक्षेप गर्न सुरु गरियो त्यसपछि वैज्ञानिक विकासक्रमका आधारमा यसको मूल्याङ्कन गरियो । तर यसले मानवको निम्ति एकै दायराको ज्ञानले स्थान लिन सकेन । यस अवधारणाअनुसार वायुमण्डल र वातावरणमा मानवले हस्तक्षेप नगरे प्रदूषित वातावरणमा सिथिलता आउँदैन भन्ने महसुस गरियो । यसका साथै हिमाली भाग र पर्वतीय क्षेत्रमा वन जंगल नमासि सुरक्षित राख्नु पर्दछ, यसो गर्नाले पर्याप्त मात्रामा पानी पर्ने सम्भावना रहन्छ र अग्लो ठाउँको माटो संरक्षित भई घस्रदैन, साथै यस क्षेत्रमा प्रकृति स्थिर भएर रहन्छ र विखण्डन हुनबाट जोगिन्छ भन्ने चेतना जगायो । यसकारण हामीहरूले पनि प्राकृतिक स्रोत र साधनहरूलाई सामाजिक विकासको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि प्रयोग गर्नु पर्दछ भन्ने तथ्य पुष्टि भयो ।

६.४.३ प्रदूषित उद्योगको जवाफ देही

कुनै सिद्धान्त विकसित भएपछि त्यो सरल, व्यवहारिक र अवस्था परिस्थिले देश सुहाउँदो हुनुपर्दछ ।^{३१६} कुनै समय मनासिव सावधानी अपनाई गरिएको कार्यमा

^{३१४} T. Damodar Rawa Vs. Special Officer, M.C.H., AIR (1987) S.C. 171.

^{३१५} State of Kerala, AIR (1992) Kerala 344.

^{३१६} O.P. Mishra, *Public Interest Litigation and Our Right*, (2003), p. 260.

पनि जोखिम वा सम्भातित खतरा हुन्छ । यस्तो अनपेक्षित खतराबाट निस्केको परिणामको जिम्मेवारी लिनु व्यक्तिको कर्तव्य हो । जसको परिणामस्वरूप प्रदूषित उद्योगले प्रभावित भएको क्षेत्र तथा गाउँहरूमा माटो र भूमिगत पानी साथै त्यहाँबाट निस्केको फोहोरका अतिरिक्त प्रदूषणले असर पारेको क्षेत्रसम्म निर्विकल्प क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने उद्योगको दायित्व रहन्छ । प्रदूषण गर्नेले तिर्नु पर्ने सिद्धान्तलाई अदालतद्वारा व्याख्या गर्दै वातावरण नोक्सान भएकोमा पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने अनिवार्य दायित्व तोकिएको पर्दछ र त्यसका अतिरिक्त वातावरण प्रदूषण न्यून गर्न पनि मूल्य चुकाउनु पर्दछ । विकृत वातावरणको पुनः उपचार गर्ने प्रक्रिया पनि दिगो विकाशको एउटा पक्ष हो र दुर्गन्ध गरी पूरै वायुमण्डललाई खराब बनाएर व्यक्तिगत रूपमा सहन नसक्ने प्रदूषित बनाए वापत त्यस्तो प्रदूषित गराउनेले मूल्य चुकाउनु उसको दायित्व हो भनी उद्योगलाई जवाफदेही बन्न सिकाउँदै नयाँ युगदर्प उन्मुख हुने अभ्यासको थालनी पनि भएको छ ।^{३१७}

६.४.४ सार्वजनिक स्थानमा धूम्रपान गर्न प्रतिबन्ध

सार्वजनिक स्थानमा धूम्रपानको गम्भीर असर पर्ने हुँदा नागरिकहरूको स्वास्थ्यका लागि धूम्रपानको असर विरुद्ध व्यवस्थापिकको सक्रियतामा प्रभावकारी कानून निर्माण गरी त्यसलाई लागू गरेर सार्वजनिक स्थानमा धूम्रपान गर्ने कार्य निषेध गर्नु पर्दछ । तर व्यक्तिलाई जवरजस्त कुनै काम गर्न लगाउन हुँदैन र धूम्रपानबाट *मनमग्न नवन* भन्न पनि सकिँदैन वा धूम्रपान कर्तालाई धूम्रपान गर्ने कार्यको विरुद्धमा चुनौति गर्दै निष्क्रिय पार्ने अधिकार पनि कसैलाई हुँदैन ।

सर्वोच्च अदालतको व्याख्याले पनि मानवीय स्वास्थ्यमा संविधानद्वारा प्रत्याभूत अधिकारमा थप योगदान दिएको छ । एउटा व्यक्तिको स्वतन्त्रता र धेरै व्यक्तिका हकबीचको तनावलाई छुट्टै सार्वजनिक सरोकारको न्यायिक चिन्तनले नयाँ रूप दिएको छ । उदाहरणका लागि धूम्रपान गर्ने व्यक्तिको निजी हक हो । यो हक उपभोग गर्दा अरू व्यक्तिको स्वच्छ रूपमा बाँच्न पाउने अधिकारको उल्लंघन गर्न पाइँदैन । यसै कुरालाई मध्यनजर गरी प्रकाशमणी शर्मा विरुद्ध श्री ५ को सरकार

^{३१७} Indian Council for Enviro Legal Action Vs. Union of India (1996) (2) J.T., SC., AIR (1996).

मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेतको मुद्दा^{३१८}मा हालसालै सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक स्थापनामा धूम्रपान गर्न नपाउने गरी रोक लगाएको छ । सार्वजनिक स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न नदिन यो निर्णय धेरै सक्रिय र सार्थक भएको मान्नु पर्दछ । यद्यपी अबै पनि सार्वजनिक स्थान यो हो भनी स्पष्ट परिभाषा भएको छैन । अहिलेसम्मको अभ्यास र चलनचल्तीले कम्तिमा पनि देहायका स्थानलाई सार्वजनिक स्थान मान्न सकिन्छ ।

- (क) नाट्यशाला
- (ख) अस्पताल भवन
- (ग) स्वास्थ्य संस्था
- (घ) शैक्षिक संस्था
- (ङ) पुस्तकालय
- (च) अदालत भवन
- (छ) सार्वजनिक कार्यालय
- (ज) सार्वजनिक सवारिसाधन

उल्लेखित स्थानहरूका साथै छापा माध्यममा पनि चुरोट र सुती जन्तु पदार्थको रोक लगाउनु आवश्यक छ । यसका साथै धूम्रपान र सुती सेवनबाट स्वास्थ्यमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावका सम्बन्धमा व्यापक प्रचार प्रसार गरी जनचेतना जगाउन र धूम्रपान रोकन आवश्यक कानून तर्जुमा गर्न पनि उत्तिकै उपयोगी मानिन्छ । यो गर्न सके सार्वजनिक स्थलमा धूम्रपान नियन्त्रण हुन गई जनस्वास्थ्य एवं वातावरणीय स्वच्छता कायम रहन्छ र स्वास्थ्य वातावरणीय स्वच्छतालाई मौलिक हकको रूपमा प्रयोग गर्न पाउँदछन् । यस्तो किसिमको निर्णय गर्नु नेपालका लागि पहिलो भए पनि भारतमा यसको प्रयोग अगाडि नै भइसकेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि भारत केन्द्रीय सरकार र राज्य सरकारले सम्पूर्ण भारतमा धूम्रपान निषेध गरी सर्वसाधारण सबैमा व्यापक र प्रभावकारी तरिकाले जतिसक्दो विद्युतीय र छापा माध्यमबाट प्रचार प्रसार गरी सार्वजनिक स्थलमा धूम्रपान गर्न निषेध गर्ने आदेश दिएको देखिन्छ ।^{३१९} यसरी निषेधित कार्य उल्लंघन गरी धूम्रपान गर्नेलाई दुई

^{३१८} कान्तिपुर दैनिक २०६३/२/३१ (यो शोधपत्र तैयार गर्दासम्म उक्त फैसला तयार भइनसकेको) ।

^{३१९} Murali S. Debra Vs. Union of India, (2002) (1) J.C.R. 5 S.C.

सय रूपैयाँसम्म जरिवाना हुन्छ । भारतीय कानूनले सीमित क्षेत्रमा बाहेक मदिरा पसल, होटल र रेष्टुराँमा समेत धूम्रपान निषेध गरेको छ ।^{३२०}

६.४.५ वायुमण्डलको रक्षा

वायुमण्डलको रक्षा गर्ने राज्यका नीतिगत कुरा हुन् र ओहदामा बसेका उच्च पदाधिकारिले यसमा ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक छ । जब अदालतको अगाडि वायुमण्डलीय समस्या आउँदछ, त्यसबखत अदालतले नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा व्यवस्थित राज्यका निर्देशक सिद्धान्तको सीमामा रहेर मूल्याङ्कन गर्न थाल्नु पर्दछ । राज्यका निर्देशक सिद्धान्तमा राज्यले वातावरणको रक्षा र उन्नति गर्ने वन जंगल र मुलुकका दुर्लभ वन्यजन्तुको संरक्षण गर्ने व्यवस्था गरेको हुन्छ । यसैले हरेक नेपाली नागरिकले प्राकृतिक वातावरण वन जंगल, ताल, नदी, वन्यजन्तु र वायुमण्डल लगायतको जीवित प्राणिहरूसँगको सहमिलन विन्दू कायम गर्न जोड दिनु पर्छ ।

यस सम्बन्धमा भारतको सर्वोच्च अदालत सचेत रहँदै वायुमण्डलको रक्षा गर्ने क्रम निर्माण गर्दा अदालतसँग निर्णय गर्ने शक्तिमात्र छैन बरु सार्वजनिक सरोकारलाई उचित मूल्याङ्कन गरी सार्वजनिक अधिकारीका वास्तविक अधिकार र कर्तव्यलाई निश्चित गर्दै निजका विरुद्धमा जनसाधारणमा न्याय दिनु कर्तव्य ठान्दछ । जसले गर्दा यस प्रकारका निकायहरू सर्वसाधारणप्रति जवाफदेहि बनुन् र सार्वजनिक सरोकार नभएका अरू समुदायलाई यसमा सामेल नगरी हेर्दा पनि न्याय परोस् भनी फैसला गरेको देखिन्छ ।^{३२१} तर नेपालको प्रसङ्गमा भने यस्ता विवाद अदालत आई सकेको देखिँदैन ।

६.५ महिलासम्बन्धी कानूनको क्षेत्रमा

अहिलेको अवस्थामा महिलासम्बन्धी कानूनको क्षेत्रमा राज्यले समावेशीकरण खोजेको छ । महिला बालबालिका, वृद्ध तथा अन्य समाजमा आर्थिक तथा शैक्षिक रूपले पिछ्छडिएका वर्गको उत्थानका लागि राज्यका अन्य अंगले भैं न्यायपालिकाले पनि विशेष चासो राखेको देखिन्छ, किनकि हाम्रो पूर्वीय दर्शनमा आधारित हिन्दू

^{३२०} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. ४३ ।

^{३२१} R.V. Pabintram Mellusation Offiser (1996) (1) QB 38 (400).

संस्कारले महिला र बालबालिका समाजका अंग मानेको छ । यसका साथै महिलालाई देवी, माता वा परमात्माको रूपमा पूजा गर्नुका साथै महिला भनेका सबभन्दा उत्तम सिष्टिकर्ता हुन् भन्ने कल्पनाका साथ विश्वास गरिन्छ।^{३२२}

यसैले राज्यमा महिला र बालबालिकासम्बन्धी विशेष व्यवस्था गरी उनीहरूको सुरक्षा गर्ने अभ्यासको थालनी गर्नु राज्यको कर्तव्य मानिन्छ । यसका साथै पुरुषले महिलाको अधिकारलाई आदर गरी समान नागरिकको व्यवहार गर्दै शान्तीपूर्वक जीवनयापन गर्नु पर्दछ । यसका साथै महिलालाई लिङ्गका आधारमा गरिने भेदभाव रोक्न राज्यले उचित कदम चाली महिलाले काम गर्दाको अवस्थामा गरिएको आदर कामको फुर्सदको समयमा पनि गर्न सक्नु पर्छ । महिलाको भौतिक स्वरूप र मानसिक कार्यको प्रयोग अस्तित्वको अनुत्पादक स्थानमा संघर्षरत छ, साथै उनीहरूको भौतिक इच्छा सार्वजनिक सरोकारको उद्देश्यसँग गाँसिएको पनि हुन सक्छ र उनीहरूको यस्तो तेज शक्तिलाई होसियार साथ संरक्षण गर्न सक्नुपर्दछ ।

महिलालाई कानुनी संरक्षण दिने क्रममा भारतको कानुनी व्यवस्थामा जीवन संचालन गरी सन्तुष्टि लिन पुरुष वा महिला नागरिकलाई समान अधिकार दिएको देखिन्छ।^{३२३} यस्तै समान काम गरेबापत पुरुष, महिला दुवैलाई समान पारिश्रमिक उपलब्ध गराउने गरिन्छ।^{३२४} काम गर्ने श्रमदाता पुरुष, महिला र कम उमेरको नाबालकको काम गर्ने शक्ति र स्वास्थ्यको दुरुपयोग हुनु हुँदैन साथै काम गर्ने उमेर र क्षमतालाई हेरेर काम गर्ने नागरिकहरूलाई नसुहाउँदो र अनावश्यक आर्थिक दबाव दिनु हुँदैन भनी संवैधानिक संरक्षण गरिएको पाइन्छ।^{३२५} यसरी नै भारतको सर्वोच्च अदालतले श्रमिक महिलालाई लिङ्गभेदीय किसिमबाट हतोत्साहित गर्न नहुने गरी महत्त्वपूर्ण फैसला पनि गरेको देखिन्छ । यसरी नै महिलाको नम्र र लज्जालु स्वभाव देखेर कुनै महिलाप्रति बलात्कार गर्ने अभिप्रायले अपराधिक शक्ति प्रयोग गर्दछ, उसको नम्र र लज्जालुपनमा आकर्षित भई बलात्कार गर्छ भने त्यस्ता

^{३२२} *Ibid.*, f.n. No. 41, p. 142.

^{३२३} *Ibid.*, f.n. No. 6, Article 39.

^{३२४} *Ibid.* 39(d)

^{३२५} *Ibid.* 39(c)

व्यक्तिलाई दुई वर्ष कैद सजाय वा जरिवाना वा दुवै हुन्छ भनी महिलालाई बलत्कृत हुनबाट कानुनले संरक्षण गरेको छ।^{३२६}

यो कानुनी व्यवस्था आक्रमणको प्रयोग, अपराधिक शक्ति, आक्रमण गर्ने मनसाय वा महिलाको सुशिलपनलाई देखेर बलात्कार गर्ने अभिप्रायले गरेको हुनुपर्ने जस्ता अवस्थालाई विधायिकाले मनन गरेको महसुस हुन्छ।

भारतीय अदालतको अभ्यासमा महिला अपराधसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा निर्णय हुँदा- कुनै व्यक्तिले महिलासँग संभोग गर्न अनुरोध गर्दै उनको पाखुरामा समाएर तान्दछ भने समग्रमा त्यस्तो कार्य भारतीय दण्ड संहिताको दफा ३५४ अनुसार अपराध मानिँदैन र क्षमा योग्य हुन्छ^{३२७} भनिए पनि जब गाडीमा यात्रा गर्दाको अवस्थामा महिलाको अग्रभागमा घर्षण गर्छ भने यस्तो कार्य उल्लेखित दफा ३५४ अनुसार क्षम्य हुँदैन भनिएको छ।^{३२८} यसरी नै जब क्षमापार्थी व्यक्ति महिलाको घरमा पुग्दछ र त्यहाँ महिला सुतेको अवस्थामा पाउँछ र सुतेकी महिलाले शारिरमा लगाएको कपडा बलात्कार गर्ने उद्देश्यले खोल्दछ भने समग्रमा यसलाई भारतीय दण्ड संहिताको दफा ५०९ अनुसारको अपराध मानिन्छ।^{३२९} आफ्नी छोरीलाई गरेको अपराध पीडित बाबुले स्वीकार गर्दछ भने त्यस्तो निर्दयी कैदीलाई ७ वर्षको कारावास सजाय गरेको ठिक छ भनेर पनि फैसला भएको छ।^{३३०} एउटी विवाहित गाउँकी महिलालाई क्षमापार्थी व्यक्तिले बलात्कार गर्दछ भने त्यस्तो व्यक्ति समग्रमा भारतीय दण्ड संहिताको दफा ३७६ अनुसार सजायको भागि हुन्छ^{३३१} र एउटी केटीलाई ४ जनाले बलत्कार गरेको भन्ने पुष्टि हुन आएमा यो समूहगत बलात्कार हो र तिनीहरू समग्रमा बलत्कारसम्बन्धी अपराधमा दोषि ठहर्छन् भनी फैसला भएको पनि देखिन्छ।^{३३२}

^{३२६} Indian Pannel Coda, Article 354.

^{३२७} Senseshe Vs. Emperor (1980) AIR 347.

^{३२८} S.P. Mallika Vs. State (1982) Kelja 19 (Pat.)

^{३२९} Wanke Vs. State (1961)1, Kelja 330 Allabad.

^{३३०} Gorkha Degi Dhanggi Vs. State (1980) Kelja 1380 (Bombay).

^{३३१} State Vs. Shree Narayan, AIR (1992) S.C. 2004.

^{३३२} Promod Metho Vs. State (1989) S.C. 1475.

यसरी नै हिन्दू संस्कारमा रहेको नकारात्मक संस्कार दाइजो प्रथाका कारण केही अप्रिय घटनाहरू घटेका छन् र कतिपय महिलाहरूले पर्याप्त दाइजो भित्र्याउन नसकदा आफ्नो अनमोल जीवनसमेत गुमाउनु परेको देखिन्छ । यस्ता घटनाका सम्बन्धमा सार्वजनिक सरोकारका विवाद मार्फत पर्न आएका मुद्दामा अदालतले सक्रियता देखाउँदै निर्णय गर्दा क्षमाप्रार्थी व्यक्तिले आफ्नी श्रीमतीसँग दाइजो माग गरेको प्रमाणबाट देखिन्छ भने उसलाई सजायको भागि बनाइएको न्यायोचित छ।^{३३३} यस्तै क्षमाप्रार्थी महिलाले पर्याप्त मात्रामा दाइजो ल्याउन नसकेको सम्बन्धमा दुष्ट व्यवहार गरी हतोत्साहि गराउँछ भने त्यस्ता प्रार्थिलाई सर्वोच्च अदालतद्वारा दोषि निश्चित गर्नु मनासिव देखिन्छ^{३३४} र विवाह गरेको एक डेड वर्षभित्र मृत्यु भएको कानुनी आधारबाट पुष्टि भएको हुँदा दाइजोको कारण हतोत्साहि गरी मृत्यु भएको अपराध प्रमाणित हुन्छ र दोषिले सफाई पाउँदैन^{३३५} भनी नयाँ सोचको विकास गराएको पनि देखिन्छ ।

यसका साथै भारतमा महिलारूको सतिप्रथासम्बन्धी विवादमा अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादका आधारमा आफ्नो सक्रियता देखाएको पाइन्छ । लोग्नेको मृत्यु पछि गरिने दाहसंस्कारको चितामा ज्यूँदै स्वास्नीले होमिएर लोग्नेसँग मृत्युवरण गर्नु पर्ने परम्परावादी अमानवीय हिन्दू संस्कारका विरुद्धमा अदालतले फैसला गरेको छ । चेलिबेटी बेचबिखन, महिलामाथिको भेदभाव महिला विरुद्ध सेना र प्रहरीले गरेको ज्यादति पूर्ण दुर्व्यवहार आदि जस्ता महिलाको जीवनमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएका विषयमा पनि अदालतले उत्तिकै चासो देखाई उत्साहका साथ विवादलाई निप्टारा गर्दै महिलासँग सम्बन्धित सार्वजनिक सरोकारको विवादमा नयाँ आयाम थपेको देखिन्छ ।

नेपालको प्रसंगमा हेर्ने हो भने महिला वर्गको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारको विशेष व्यवस्था गरी राष्ट्रिय विकासमा आधिकारीक सहभागि बनाउने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ भनिएको छ।^{३३६} राज्यले अनाथ बालबालिका, असहाय महिला,

^{३३३} Ram Kumar Vs. State of Haryana (1999) Femi Juris 707.

^{३३४} Prem Chanda Sing Vs. State of Haryana (1998)2 S.C.J. 617.

^{३३५} Venugopal Vs. State of Karnatak (1998) 2 S.C.J. 615.

^{३३६} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १, धारा २६(७) ।

वृद्ध अपाङ्ग असक्तहरूको संरक्षण र उन्नतिका लीग शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति पनि लिएको देखिन्छ।^{३३७} समानताको हकअन्तर्गत लिङ्गको आधारमा भेदभाव नगर्ने प्रतिवद्धता गर्दै महिलाको संरक्षण वा विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने गरी प्रतिवद्धता जाहेर गरेको पनि पाइन्छ।^{३३८} यसरी नै समान कामका लागि महिला र पुरुषका बीच पारिश्रमिकमा भेदभाव नगर्ने^{३३९} र महिला पुरुषमा परिश्रमिक पाउने कुराको विभेदलाई अन्त्य गर्दै र महिलालाई उद्योगमा काम गर्न लगाउँदा तोकिएको अवस्थामा बाहेक सामान्यतः बिहान छ बजेदेखि साँझ छ बजेसम्म काममा लगाउन सकिने गरी कानुनी प्रावधान पनि गरेको छ।^{३४०} यसरी गरेका संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाअनुसार नेपाली महिलाहरूप्रति पुरुषहरूले गरेको अन्याय अत्याचारका विरुद्धमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत अदालत प्रवेश गरेको र अदालतले सक्रियता देखाई महिला अधिकार संरक्षणका पक्षमा निर्णय भएका थुप्रै उदाहरणहरू पाइन्छन् जुन यसै शोध प्रबन्धको अध्याय ७ को उपशीर्षक : *लैङ्गिक समानता*मा तथ्यगत विश्लेषण गरिनेछ।

६.६ बालबालिकासम्बन्धी कानूनको क्षेत्रमा

बालबालिकालाई उचित बानीव्यहोराको विकास गर्न पाउने स्वतन्त्रता र वडपनको अवस्थानुसार आवश्यक सुविधा र मौका प्रदान गर्नु पर्दछ। उनीहरूको बालापनलाई युवाअवस्थामा पुऱ्याउन संविधानले विशेष व्यवस्था गरेको छ। उनीहरूलाई शोषणका विरुद्ध सुरक्षा दिई नैतिक आचरण सुधार गर्न लगाउने र भौतिक वस्तुको लगातार सदुपयोग गर्न दिनु पनि उत्तिकै आवश्यक।

बालबालिका भनेका राष्ट्रका भविष्य हुन्। उनीहरूलाई उमेर, शारीरिक र मानसिक अवस्थानुसार विशेष किसिमको सुरक्षा गर्नु पर्दछ। राज्यले बालबालिकाको रक्षाका लागि विशेष कानून निर्माण गर्ने शक्ति ग्रहण गरी उनीहरूको जीवनलाई निश्चित मार्गदर्शन गर्दछ। ... *नाबालक उमेरका बालबालिकालाई दुरुपयोग गर्नु*

^{३३७} पूर्ववत्, धारा २६(९)।

^{३३८} पूर्ववत्, धारा ११(३) र सोही उपधाराको प्रतिबद्धतात्मक वाक्याम्स।

^{३३९} पूर्ववत्, धारा ११(५)।

^{३४०} श्रम ऐन, २०४८ दफा ५(२)।

हुँदैन र उनीहरूको स्वच्छ बानिव्यहोरा विकास गर्न स्वतन्त्रता र वडपनको अवस्थानुसार सुविधा र मौका प्रदान गर्नु पर्दछ भनिएको छ।^{३४१} नेपालको प्रसंगमा राज्यले बालबालिकाको शोषण हुन नदिई उनीहरूको हक र हितको रक्षा गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने छ, र निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था क्रमशः गर्दै जानेछ, भनी बालबालिकालाई शोषणबाट मुक्ति दिलाउने नीति लिएको छ।^{३४२} यस्ता बालबालिकालाई शिक्षाको उज्यालो ज्योतीबाट वन्चित हुनु नपरोस भन्ने लक्ष्य लिएर राज्यले निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्ने वचनबद्धता दिएको देखिन्छ। तर व्यवहारमा भने यो उत्रन सकेको छैन। बरु बालबालिकाको शिक्षामा नीजिकरण गरेर सरकार आफ्नो दायित्वबाट पन्छन खोजेको देखिन्छ। यसका साथै बालबालिकाको संरक्षण र उन्नतिका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति पनि राज्यले अवलम्बन गर्ने कुरा प्रष्ट पारेको छ। यसका साथै बालबालिकाको संरक्षण वा विकासका लागि कानुनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने गरी संविधानले व्यवस्था गरेको छ।^{३४३} यस आधारमा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ व्यवहारमा ल्याइएको छ।

बालबालिकाहरू नाबालक भएका हुँदा आफूलाई परेको असरका सम्बन्धमा आफै विवाद उठाई अदालत प्रवेश गर्न सक्दैनन्, ती विवादहरूलाई वर्ग विशेष अलग छुट्याई अरूबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय बनाई अदालत प्रवेश गराउनु पर्दछ। प्रायः गरी बालबालिका सामाजिक र आर्थिक असमर्थतामा परेका साथै कम उमेर भएको कारण जनाई अदालतमा मुद्दा दायर गरिन्छ र अदालतले पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादको माध्यमबाट मुद्दाको टुङ्गो लगाउँदछ। बालबालिका भनेका सुविधा विहीन वर्ग भएका हुँदा अदालत आफैले औपचारिक परिभाषा गरी बालबालिकालाई राज्यले संरक्षकत्व दिएर महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नु पर्छ भन्ने पक्षमा निर्णय गर्न सकेको देखिँदैन। बालबालिकासम्बन्धी मुद्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादका माध्यमबाट परिचालित भए पनि कानुन र

^{३४१} *Ibid.* f.n. No. 6, Article 39(e).

^{३४२} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १, धारा २६(८)।

^{३४३} पूर्ववत्, धारा २६(९)।

संविधानमा व्यवस्था गरेका विषयमा राज्यलाई ज्ञान गराई प्रयोगमा ल्याउन सकेको भन्ने देखिँदैन ।

भारतको प्रसंगमा भारतको संविधानको धारा १५(३), २४, ३९ (ड) (च) र ४५ ले बालबालिकाका विशेष चाहनालाई मान्यता दिएको छ । यस मान्यतालाई आधार लिएर भारतका विभिन्न राज्यहरूले बालबालिकासम्बन्धी न्यायका विवादहरूलाई निपटारा गर्न १९८६ मा बालबालिकाका लागि न्यायसम्बन्धी ऐन पारित गरी प्रयोगमा ल्याएको छ । यसले मुद्दाको क्रममा जेलमा रहेका बालबालिकालाई विधायिकी आधार दिएको छ । यसका साथै लामो समयदेखि अवैध किसिमबाट कारागारमा कैद जीवन यापन गरेका बालबालिकालाई जेलमा शारीरिक र मानसिक यताना दिने कारागारलाई अदालतले त्यस्तो कार्य नगराउन सचेत गराएको पनि देखिन्छ ।

भारतमा बालबालिकाका लागि न्यायसम्बन्धी ऐन, १९८६ ले प्रहरीको हिरासत र बालबालिकालाई राख्ने बन्दि गृहसम्बन्धी व्यवस्था गरी बालबालिकाका लागि न्यायमा एकरूपता कायम गरेको छ । यसले सामाजिक कुन्याय, कर्तव्यच्युत वा लापरवाहिका कारणबाट पीडित भएका बालबालिकालाई उपचार प्रदान गर्ने संयन्त्र तैयार गरी बालबालिकाको हेरचाह गर्दछ । यसअन्तर्गत बालबालिकाका लागि अदालत, बालबालिकाको भलाई केन्द्र र निरीक्षण गृहजस्ता निकायहरू स्थापित भएका देखिन्छन् ।^{३४४} यसका साथै बालबालिकाका लागि न्याय प्रशासनको स्तर, फौजदारीसम्बन्धी उपयोगि कार्यविधि, अनुशन्धान तहकिकातबाट कसुर प्रमाणित गर्ने तरिका, बालबालिकाको परीक्षणमा गरिने ढिलाई आदिजस्ता नयाँ अपराधहरूको परिभाषा गर्दै सजाय समेत गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।^{३४५}

अर्कोतर्फ बालश्रमका लागि करिब निष्क्रिय भएर रहेका श्रम कानूनसम्बन्धी विवाद पनि जटिल भएर रहेका देखिन्छन् । अझ विशेष किसिमका उद्योगहरूले त बालश्रमलाई वर्तमानमै यूवाश्रमिक बनाएर तथ्याङ्क प्रदर्शन गरेको देखिन्छ । हुन सक्छ, उनीहरू असंगठित रहेको कारण दास भएर यातना सहँदै ठेक्केदारको काम

^{३४४} Sangeeta Ahuja, *People, Law and Justice A Case Book of Public Interest Litigation*, Vol. 1, (1997), p. 229.

^{३४५} *Ibid.*

गर्नु परेको होस् । सन् १९९२ को एक अध्यनमा प्रकाशित बालश्रम प्रतिवेदनमा प्रायः बालश्रमिकहरू अशिक्षित समूह, साना र मध्यम किसान, मुख्य गरी बालबालिकाहरूमध्ये पिछडिएको जात र वर्गहरू सामेल भएका छन् । तिनीहरू समूहगत रूपमा पनि छन् जुन प्रायः अर्काको अधिनका वदूवा श्रमिक हुन् ।^{३४६}

बाल श्रमिक ती छन् जो काम गर्ने शक्ति प्रदान गर्दछन्, उनीहरूले काम गर्ने सर्त र कार्यविधिका क्रममा शोषित भई कामको जोखिम उठाउनु पर्दछ, साथै अशिक्षित र गरिब भएको कारणले न्यूनतम ज्याला दिने गरिन्छ, त्यसकारण यो एउटा निहित स्वार्थ हो र वास्तवमा यसलाई हतोत्साहि गराउन सकिँदैन भन्ने ठानी यसलाई ग्रहण गर्दछन् । यस कारण सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय बनि अदालतमा मुद्दा दायर गरिँदा अदालतले आदेश गर्दै- १४ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई कुनै पनि जोखिमी उद्योग र खानी वा त्यस्तै अरू काममा काम गर्न नियुक्त गर्नु हुँदैन भनी प्रतिबन्ध लगाएर राज्याधिकारीले सार्वजनिक र निजी रूपमा काम गर्ने लाखौं बालश्रमिकहरूका आर्थिक, सामाजिक र मानवीय अधिकारको संरक्षण गर्नु पर्दछ भनी निर्णय भएको देखिन्छ ।^{३४७}

यसरी नै भारतको सर्वोच्च अदालतले न्याय मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा समाचार पत्रमा निस्केको प्रतिवेदनमार्फत प्रतिक्रिया जनाएर सिला वर्षी र राजनगाम जिल्ला बिडी उद्योगलाई पत्र पठाउँदै अदालतलाई बालबालिकाका मुद्दाहरूमा छलफल गरी निर्णयमा पुग्न कुनै अवरोध छैन र कुनै अनुमति लिनु पर्दैन भन्ने देखाएको छ । यसका साथै नियमित वितरण भएको समाचार प्रतिवेदनको सामग्रीका आधारमा एम.सि. मेहताले दायर गरेको बालश्रम मुद्दामा अदालतको जानकारीमा आएको (Suo-Muto) तथ्याङ्कलाई कानुनी मान्यता दिनु पर्ने देखे अदालत आफै कार्यमा उत्री हस्तक्षेप गर्दै सम्बन्धित पक्षलाई कानुनी कारवाही गर्दछ ।^{३४८} सिला वर्षीको मुद्दामा उनी कैदी बनेकी र राजनगाम जिल्ला बिडी कारखानाका कामदार यूनियनका सचिव रहेकामा विवाद बढेको थियो । उक्त विवादसम्बन्धी उजुरी पत्रलाई महत्त्व दिँदै अदालतले बालबालिका सम्बन्धमा उठेका व्यापक समस्याहरू समाधान गर्न चाहेकाले कैदीका मुद्दा खोजि

^{३४६} *Ibid.*, p. 231.

^{३४७} M.C. Mehata Vs. State of Tamiladu AIR (1997) S.C. 699.

^{३४८} *Ibid.*, f.n. No. 69, p. 232.

गरेर प्रतिवेदन पेश गर्न अदालतले आदेश जारी गरी प्राप्त प्रतिवेदनका आधारमा निर्णय गर्दै आदेशलाई कार्यान्वयन गर्न लगाएको देखिन्छ ।

यद्यपी बालश्रमको क्षेत्रमा अपनाइने यो कार्यविधि नयाँ होइन । बालबालिकाको समर्थन गर्दै प्रभाविलो आदेश गर्नु अदालतको दायित्व भए पनि वास्तवमा आदेश अपूर्ण नै रहन्छ । यस्तो अवस्थामा पनि अदालतले निसन्देह प्राप्त ऐन, नियमहरूको सीमालाई उल्लंघन गर्न सक्दैन, बरु यसको सट्टामा अदालत आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न चलि आएको प्रचलनको भार अर्पण गर्दछ । तैपनि बालश्रम (व्यवस्था र नियमित) ऐन, १९८६ अनुसार उद्योगमा बालबालिकालाई रोजगारमा नियुक्ति गर्न प्रतिवन्ध नलगाई सलाई भर्ने कामको परिप्रेक्ष्यमा अदालतले सफाई दिन्छ । किनकि सलाई उद्योगले बोलपत्र माग गर्दा युवा कामदार भनी उपयोगि तरिकाले माग गरेको देखिन्छ । यसका साथै सलाई उद्योगको उत्पादन गर्ने र भर्ने (प्याकिङ्ग) गर्ने कार्य जति सक्दो फरक हुन्छ भन्ने अनभिज्ञताको कारणले गर्दा पनि यसो हुन सक्दछ । यसले गर्दा राजनगाम जिल्ला विन्डी कामदार संगठनमा अदालतले बिना अपवाद बालबालिकालाई रोजगारका लागि अनुमति दिन्छ, जुन बालश्रम प्रतिशतको हिसाबमा न्यूनतम पारिश्रमिक दिइने हुँदा प्रतिवन्धित र निर्देशित छ ।

यसरी यदि बालबालिकासम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादका मुद्दा अदालतले न्यायिक सक्रियताको दायराबाट निरीक्षण गरिन्छ भने सर्वोच्च अदालत बालबालिकाप्रति उत्तरदायी हुनु आवश्यक छ, किनकि अदालतमा परेका प्रायः मुद्दामा धेरै जसो बाल कैदीका देखिन्छन् । यसै सम्बन्धमा उजुरकर्ता एम.सि. मेहताले इण्डीयन एक्सप्रेस र उडिसाबाट निस्कने स्थानीय पत्रिकाले दिएको प्रतिवेदनका आधारमा १९७ बालबालिकाहरू उडिसा जेलमा रहेका र त्यहाँ निर्दयी, संभोगी र ठूलठूला अपराधि पनि रहेका साथै हरेक सानु कोठामा २० जनाका दरले बालबालिकालाई राखिएको, उनीहरूको अनुहार हेर्दा ज्यादै गरिव अवस्थाका र सामान्यभन्दा पनि सामान्य अभियोगमा पुलिसले जेलमा राखेको देखिन्थ्यो । यस्ता विषयलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद बनाई छलफलका लागि अदालतमा ल्याएका उजुरीमा सर्वोच्च अदालतले बालबालिकालाई लागेको अभियोगबाट छुटकारा दिने ठहर गरी जेलबाट मुक्त हुने फैसला गरेको देखिन्छ ।^{३४९}

^{३४९} Ibid., p. 240.

यसरी नै बालश्रमसँग सम्बन्धित भारतको उत्तरप्रदेश आग्रा जिल्ला, फिरोजावादमा रहेको सिसा उद्योगमा प्रयोग भएका बालश्रमका बारेमा पत्रकार र सामाजिक सक्रियताको आधारमा उजुरकर्ताले भारतको संविधानको धारा ३२ अनुसार दायर गरेको उजुरीमा अदालतले ध्यान दिँदै उजुरकर्ता र राज्य सरकारबीचमा देखिएको फरक सम्बन्धमा प्रकाश पारेको छ।^{३५०} उक्त मुद्दामा सिला वर्षी, एउटा स्वतन्त्र दृष्टि राख्ने पत्रकारले उल्लेखित क्षेत्रमा व्यापक अध्ययन गरी ६ देखि १६ वर्ष उमेर बीचका हजारौं बालबालिकाहरू फिरोजावादको सिसा उद्योगबाट निस्किएको आगोसँग खेल्नु परेको र ती बालबालिकाले खाली खुट्टा १४०० डिग्री सेन्टिग्रेट तापक्रममा भएको सिसा पगाल्ने आसुरीक भट्टिको छेउमा उभिएर वरपर रेखदेख गर्नु पर्ने देखिन्थ्यो। यसको साथै काम गर्ने स्थानमा तापक्रम, रासायनिक धुवाँ, कालो मोसो र कोइला जल्दाको धुलोले वातावरण ज्यादै प्रदूषित हुनुका साथै भूँइमा फुटेका सिसाहरू छरिएका देखिन्थे। त्यहाँ ८ वर्षदेखि १२ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाहरू ४ फिट लामो ३ सेन्टिमिटर बाक्लो फलामको डण्डी कति जम्मा भयो भनी सिसाको मलिलो माटो (धुलो) मा रहेर इसारा गरिरहेका देखिन्थे भनी सत्य तथ्य प्रकाशन गरेकी थिइन।

यसरी पत्रिकाद्वारा डरलाग्दो चेतावनी पाएपछि राज्यका श्रममन्त्री र केही संसद सदस्यहरूले अकष्मात फिरोजावादको भ्रमण गरे। तर त्यो भ्रमण हुनु पहिले नै मन्त्री आउने कुरा समाचारमा प्रशारण भएको थियो। यसले गर्दा प्रायः गरी बालश्रमिकहरूलाई मालिकले छली केहीलाई सफासुगरका साथ टल्काएर राखेको देखिन्थ्यो र केहीलाई छुट्टै कोठामा बन्द गरेर राखेको थियो। भ्रमणमा रहेका एक संसद सदस्य जस्ले कोठाको भ्यालको ग्लिलबाट च्याउने मौका के पाएका थिए, कोठाभित्र बालबालिकाहरूलाई जबरजस्ति खचाखच कोचेर राखेको देखियो। यसरी रहस्य खुलेपछि तथ्य सार्वजनिक सरोकारको विवाद बन्न पुग्यो। त्यसपछि उक्त सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई लिएर सर्वोच्च अदालतले चासो राख्दै जिल्ला न्यायाधीशलाई १४ वर्ष मुनिका बालश्रमिकहरू के कति छन तिनीहरूको के कस्तो अवस्था छ तत्काल निरीक्षण गरी त्यसको तथ्य तुरुन्तै पठाउनु भनी आदेश

^{३५०} Sheela Barse Vs. Union of India, AIR (1976), S.C. 1455, p. 1458.

गरेको थियो ।^{३५१} सो आदेशअनुसार प्रेशित प्रतिवेदनका आधारमा बालबालिकाको हकाधिकार संरक्षण गर्ने गरी निर्णय भएको देखिन्छ ।

यस्तै अन्ध छात्रा माथि गरिएको अन्यायपूर्ण शोषणसँग सम्बन्धित अर्को मुद्दामा^{३५२} देखिएको तथ्य र अदालतबाट भएको आदेशबाट पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादले नयाँ आयाम थपेको छ । यसमा कलकत्ताबाट दैनिक सम्पादन गरी प्रकाशन गरिने *अमृत वजार पत्रिकामा* प्रकाशन भएको लेखका आधारमा पश्चिमवंगालका अधिवक्ता नदियाद्वारा चिट्ठीमार्फत: अदालतमा पठाएको उजुरीतर्फ अदालतको ध्यान आकर्षण भयो । यस उजुरीमा उडिसाको जन्गम जिल्ला, वेरामपुर गाउँस्थित रेडक्रस अन्धा स्कूलमा अध्ययन गर्ने अन्ध छात्रा माथि गरिएको लिङ्गीय शोषणका सम्बन्धमा विस्तृत उल्लेख गरिएको थियो । उक्त पत्र संविधानको धारा ३२ का आधारमा उजुरीस्वरूप रजिष्ट्री गरेर सर्वोच्च अदालतमा पेश गरिएको थियो ।

उक्त मुद्दामा अदालतको संयुक्त इजलासबाट वेरामपुरका मुख्य सरकारी वकिललाई अभियोग पत्रका सम्बन्धमा तहकिकात गरी प्रतिवेदन पेश गर्नु, साथै संयुक्त भारतको शपथपत्र पनि सामेल गर्नु भन्ने आदर्श भयो ।

आदेश प्राप्त हुँनासाथ अभियोग-पत्र र प्रतिवेदनमा छात्रालाई लैङ्गिक शोषण गरिएको, बलजपत्ती गर्भपतन गराइएको साथै स्कूलबाट समेत निलम्बन र निष्कासन गरिएको कुरा उल्लेख गरी अदालतमा पठाइयो । समग्रमा प्रतिवेदनबाट निस्केको निचोड हेर्दा ती छात्रा लैङ्गिक शोषणबाट पीडित हुन् भन्न कठिन भयो । तैपनि यस कुराको अस्तित्वमा सङ्का गर्ने ठाउँछ, यो देखियो कि सिफारिस गरेको अभियोग र प्रतिवेदन पत्रमा *अन्ध वालीका ठीक रहेको* भनी अनिश्चित कुरामा जोड दिएको देखियो ।

तर सर्वोच्च अदालतले अनुसन्धानकर्ता मुख्य सरकारी अधिवक्तालाई आदेश गर्दा पत्रिकाका आधारमा प्रतिवेदन दिनु भनी प्रस्ताव नै गरेको थिएन भने किन यस्तो सङ्केत गर्नु जरुरी थियो ? भन्दै उक्त संस्थालाई केही निश्चित व्यवस्थापन गर्न निर्देशन गर्दछ, भनी अदालतले आदेश गर्‍यो र एक्त आदेशअनुसारको सूचना यूनियन अफ इण्डियलाई जारी भयो र केही समयपछि उक्त किसिमका अपराधहरू रोकिन पुगे ।

^{३५१} *Ibid.*, p. 253.1

^{३५२} Pratul Kumar Singh Vs. State of Orissa, AIR: (1989) SC, 1783.

यसबाट बालबालिकासम्बन्धी भारतको संविधान र कानुनी व्यवस्था तथा सर्वोच्च अदालतले गरेको अभ्यासले आधुनिक युगका बालबालिका संरक्षण गर्न अदालत सक्षम रहेको पुष्टि गर्दछ । यसका साथै बालबालिकाले भोग्नु परेका अनगिन्ति समस्याहरूबाट मुक्ति पाउन सफल बनेको देखिन्छ । जुन नेपालका बालबालिकाका लागि पनि प्रेरक तत्वको रूपमा लिन सकिन्छ । यसका साथै नेपालका बालबालिकाको हक संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत पर्न आएका मुद्दाहरूमा सर्वोच्च अदालतले गरेको अभ्यास सम्बन्धमा अध्याय ७ को *बालबालिका* उपशीर्षकमा विश्लेषण गरिनेछ ।

६.७ आधारभूत आवश्यकताको क्षेत्रमा

जीवन सन्तुष्टिका लागि मानव समाजले आधारभूत आवश्यकतालाई फराकिलो दायरामा स्वीकार गरेको छ । यद्यपि आधारभूत आवश्यकताको तहगत विकास र प्राथमिकताको आधारमा समाजपिच्छे फरक हुन सक्छ । एक समाजले सोचेअनुसारको *आधारभूत आवश्यकता* अर्को समाजमा मान्य नहुन सक्छ । *आधारभूत आवश्यकता* भनेको मानवले दिने प्राथमिकता र तिनीहरूका लागि सुरक्षित विकास गर्ने तारिकामा भर पर्दछ । आजको नयाँ परिस्थितिमा आधारभूत आवश्यकता मानव अधिकार, सामाजिक न्याय, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, समानता आदि ज्यादै अर्थपूर्ण विषयको सोधखोज र छलफलको निष्कर्ष पछि तैयार गर्न सकिन्छ ।^{३५३}

यस परिवेशमा *खाद्य*को निम्ति आवश्यक पर्ने कानून फरक किसिमबाट निर्माण हुन सक्छ । यसमा मुख्य गरी *खाद्यान्न*को परिवेशमा आधारभूत आवश्यकताको मात्रा निश्चित गर्नुछ र त्यो पनि खासगरी पिछडिएका कमजोर पक्ष, पिछडिएको जात, वंश, भूमिहीन श्रमिक, वदूवा श्रमिक, महिला तथा बालबालिका, सस्तो श्रम आदिसँग यसले गहिरो सम्बन्ध राख्दछ ।^{३५४}

वास्तवमा आधारभूत आवश्यकताको निश्चित गर्दा संविधानमा व्यवस्थित मौलिक हकअन्तर्गत समानताको हकका आधारमा गरिन्छ । समानताको हकले कानूनको अगाडि समानता वा कानूनअनुसार सबैको समान रक्षाको निश्चित गरेको

^{३५३} *Ibid.*, f.n. No. 7, p. 207.

^{३५४} *Ibid.*, p. 208.

छ । यस किसिमले सरकारलाई एउटै परिस्थिति र अवस्थामा समान व्यक्तिलाई समान चालचलनको उपचार गर्न पाउने अधिकार प्राप्त छ । यस किसिमको व्यवस्था गर्नुको मुल सार भनेको *जस्तो किसिमको व्यक्ति उस्तै किसिमको समान उपचारको जिम्मा लिनु* भने हुँदैन । समानताको निश्चित गर्दा खाद्य, आश्रय, स्वास्थ्य, शिक्षा, सावधानी आदिसँग सम्बन्धित केही निश्चित आधारभूत आवश्यकताका विषयमा असमान मूल्याङ्कन भएमा यसमा समानताको सहयोग लिन सकिन्छ । जे भए पनि समानताको अनुमति प्राप्त गर्न सक्ने विशेष वर्गीकृत व्यक्तिमध्येमा मनासिव दायित्व लिन भने सकिन्छ । समानताको फाइदा उठाउन स्वेच्छाचारी वा तर्कसंगत विशेषता नभएकाहरू बीच पनि समानताको विवाद उठ्न सक्दछ तर यस्तो अवस्थामा कानुनी सीमा नाघ्न हुँदैन ।

संयुक्तराज्य अमेरिकामा आधारभूत आवश्यकताको दावी गर्दा मौलिक अधिकारअन्तर्गत *समानरक्षा* वाक्यांशका आधारमा गर्न सकिन्छ । यसअन्तर्गत उचित किसिमबाट उपचारका लागि औषधि वितरण, शिक्षा, सामाजिक सुरक्षाको उपयोग आदि जस्ता विषयलाई प्रयोगमा ल्याइएको छ ।

त्यसकारण आधारभूत आवश्यकताको अधिकारसँग सम्बन्धित खाद्य, लत्ता कपडा, बासस्थान, स्वास्थ्य सुविधा आदि जस्ता विषयलाई नेपाल, भारत र अमेरिका जस्ता देशहरूले मान्यता दिएका छन् । यस आधारमा भारतको सर्वोच्च अदालतले *कृष्ण पटनायक विरुद्ध स्टेट अफ उडिसाको मुद्दा*^{३५५} मा खाद्यान्नसम्बन्धी आधारभूत आवश्यकतालाई निराकरण गर्ने कार्य गरेको छ ।

प्रस्तुत विवादमा उडिसा राज्यको कलान्दित जिल्लामा अत्यधिक गरिबीको कारणले त्यहाँका जनताको दयनीय अवस्था छ भन्ने कुरा अदालतलाई जानकारी गराइयो । अदालतले अनिकालबाट हुने मृत्युबाट जोगाउन त्यहाँका जनताले दुर्भाग्यवस आफ्नो श्रम व्यापक रूपमा बिक्री गर्न विवस हुनपरेको र त्यसको परिणामस्वरूप भूमिविहीन श्रमिकहरूलाई जमिनका मालिकहरूले स्वेच्छानुसार शोषण गरेका कुरा निश्चित गर्‍यो । त्यसका अतिरिक्त *गाउँ-ठाउँमा रहेका निम्नस्तरका व्यक्तिहरू अपहरित भई स्थानीय धानको मूल्यमा बिक्री गरी उनीहरूको दैनिक*

^{३५५} AIR (1989), S.C. 677.

अस्तित्व दुःखका साथ समाप्त भएको छ भन्ने पनि निश्चित गर्‍यो । यस किसिमबाट अनादर र दरिद्रताको सिकार हुनुपरेको कारण कलान्दीका जनतालाई उनीहरूका बालबालिकाहरू बिक्री गर्न समेत दबाव दिइयो । यसले राज्य सरकारलाई कलान्दी जिल्लाका जनताहरूको दुःखदायी अवस्थामा सुधार गर्ने उद्देश्य राखी तुरुन्तै प्रत्यक्ष रूपमा उचित कदम चाल्नु भनी अदालतले आदेश दिएको देखिन्छ ।

यो मुद्दा धेरै कारणबाट अनौठो र नयाँ अध्यायको थालनिका क्रममा भएको देखिन्छ । पहिलो- वास्तविक अर्थमा यो सार्वजनिक सरोकार समूहको विवाद छ, किनकि यो कलान्दी जिल्लामा बसोवास गर्ने ठूलो संख्याका व्यक्तिहरूको सामूहिक स्वार्थसँग वस्तुगत रूपमा सम्बन्धित छ । यसका साथै कार्यालयमा दर्ता भएको तथ्याङ्कको आधारमा सर्वोच्च अदालतले कलान्दी जिल्लामा २,७२,००० बासिन्दाहरू जसलाई सङ्कटकालीन राहत योजनानुसार पालनपोषण गरी बचाउनु पर्ने महसुस गर्‍यो । त्यस्तै किसिमबाट कोरापुट जिल्लामा करिब चारलाख जनताको अवस्था पनि उस्तै रहेको देखियो । दोस्रो यो एउटा गरीब भन्दा पनि महत् गरीब भएको समूह बीचमा ज्यादै अनविज्ञ र पिछडिएको भारत क्षेत्रबाट उठेको नयाँ अभ्यासको पहिलो मुद्दा हो । आजको युगमा कैयौं सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूले अदालत प्रवेश गर्दा शहरी क्षेत्रमा असुविधा भोगिरहेका समूह जस्तो श्रमिक, कैदी, बालश्रमिक आदिका विषय अदालतको सामुन्यमा आउँदथे तर कहिले पनि साना मानिसको सूचीमा परेका क्षेत्रका जनताहरूको चुनौतीलाई औल्याएर सार्वजनिक सरोकारको विवादले अदालत प्रवेश गर्न सकेको थिएन । तेस्रो- यो मुद्दा आधारभूत मानव आवश्यकतासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दै खास गरी नागरिकको आवश्यकीय साथी बनेको छ । भारत जस्तो क्रमिक विकासमा लागेको मुलुक, जहाँ स्रोत र साधनहरू वास्तवमा सीमित छन्, जीवित रहन आवश्यक पर्ने आधारभूत आवश्यकता जस्ता मौलिक तथ्यलाई अरू दावी गरिने मानव महत्त्व, श्रमिकका सर्त, निरोगिताको स्तर र वातावरण आदि जस्ता विषयहरूमा उच्च प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ,

यस किसिमले खाद्य सम्बन्धमा उठ्ने विवादहरू जुनसुकै सभ्य मानव समाजमा पनि प्रायः जटिल र अत्यावश्यक भएर रहेका छन् र मानव जातिले यस तथ्यलाई महसुस गरी खाद्य अभावबाट हुने मृत्युसँग सामना गर्न विवसतापूर्वक अन्न, श्रम लगायत आफ्नै बालबालिकासमेत बिक्री गर्नुका साथै सहाराविहीन व्यक्ति जसले

आफ्नो जीवनका लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताहरूको व्यवस्था गर्न असक्षम छन् तिनीहरूले वास्तवमा भयानक कठिनाई भोग्नुपरेको देखिन्छ ।

नेपालको सर्वोच्च अदालतले आधारभूत आवश्यकताका सम्बन्धमा गरेको अभ्यासका बारेमा यसै शोध प्रबन्धको अध्याय ७ को उप-शीर्षक *सामाजिक न्याय*मा गरिने छ ।

६.८ दुर्घटनाको क्षेत्रमा

दुर्घटनाको क्षेत्रमा मानव जीवनको संरक्षण गर्नु अत्यन्त आवश्यक छ । मानवले एकपटक क्षति भएको जीवन पुनः प्राप्त गर्नु र त्यसको राम्रोसँग संरक्षण गर्नु भन्छ भने त्यो असम्भव छ । सहनशील र धैर्यवान व्यक्तिलाई मानव समूदायमा आफ्नो स्वास्थ्य जीवनको रक्षा गर्ने कर्तव्य तोकिएको छ । अर्कोतर्फ एउटा अपराधी व्यक्तिले समाजबाट मान्य कानूनको आधारमा सजाय पाउँदछ । यस किसिमले दोषिलाई सजाय दिनु उचित मानिन्छ ।

छिमेकी मुलुक भारतले *परमानन्द कतार विरुद्ध संयुक्त भारतको मुद्दा*^{३५६} मा निर्णय गर्दा भारतको संविधानको धारा २१ अनुसार मानव जीवनको रक्षा गर्नु राज्यको दायित्व रहेको प्रष्ट पाउँदा सरकारी अस्पतालमा रहेका डाक्टर राज्यको दायित्व निर्वाह पूरा गर्ने सरकार मातहतका कर्मचारी हुन् । राज्यको दायित्व चिकित्सकीय सहायकमा सरेको छ र मानव जीवनको संरक्षण गर्न उनीहरूले प्रतिज्ञा गरेका हुन्छन् । यो उनीहरूको कर्तव्य पनि हो । सरकारी अस्पताल वा अन्यत्र आफ्नो सेवा विस्तार गर्ने प्रत्येक डाक्टरले आफ्नो अनुभवका आधारमा मानव जीवनको संरक्षण गरी पेशागत दायित्व निर्वाह गरेको हुनुपर्दछ । यसरी चिकित्सकीय पेशामा लागि अत्यन्त उच्च दायित्व निर्वाह गर्ने डाक्टरहरूले घाइते बिरामीलाई उपचार गर्न अस्वीकार गरी उपचार कक्षबाट निष्कासन गर्नु हुँदैन । घाइते बिरामीलाई निष्कासन गर्न पाउने व्यवस्था राज्यको कुनै कानूनले गरेको छैन । सम्पूर्ण भारतका प्रत्येक डाक्टरहरूलाई यो परिस्थितिका सम्बन्धमा भविष्यका लागि सचेत गराउनुपर्दछ, यसका लागि यो निर्णय प्रत्येक पत्रपत्रिका र जतिसक्दो सञ्चारका राष्ट्रिय माध्यम, दूरदर्शन र भारतीय रेडियो समेतबाट प्रशारण गर्नु भनी आदेश गरेको पाइन्छ ।

^{३५६} J.T. (1989) (3), S.C. 496. ।

उक्त मुद्दाको तथ्य हेर्दा उजुरकर्ता एउटा सक्रिय मानव अधिकारवादी भएको कारण सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत उपचार खोजेको देखिन्छ । संविधानको धारा ३२ सँग सम्बन्धित यो तथ्य हिन्दूस्थान टाइममा *कानुनले घाइते भएर मर्न लागेकालाई मद्दत गर्छ (Law helps the injured to die)* भन्ने शीर्षकमा प्रकाशन भएको थियो । उक्त घटनाको तथ्यमा तिव्र गतिले आएको कारले स्कुटर चालकलाई ठक्कर दिएर भागेको र अत्यधिक रक्तश्राव भएको स्कुटर चालकलाई बटुवाले देखि उठाएर अस्पताल पुऱ्याएकोमा अस्पतालको डाक्टरले उक्त घाइतेलाई उपचार गर्न अस्विकार गर्दै करिब २० किलोमिटर टाढा रहेका विभिन्न अस्पतालको नाम बताउँदै ती अस्पतालहरूलाई यस किसिमका विरामी हेर्ने अधिकार छ, विरामी त्यहिँ लिएर जाउ भनियो । त्यो व्यक्तिले पीडितलाई उठाएर डक्टरले नाम दिएका अस्पतालमा पुऱ्याउँन नपाउँदै बाटैमा घाइतेको मृत्यु भयो । यस्तो अवस्थाको घटनामा सर्वप्रथम हरेक घाइते व्यक्तिलाई तत्काल उपचार र औषधि सहायता गरी जीवन रक्षा गर्न अस्पताल ल्याइन्छ र त्यसपछि मात्र लापरवाहीपूर्वक कार हाँकेको कार्यबाट मृत्यु भएको हो होइन भनी अपराधको अनुसन्धान गरी कानुनी कारवाही गरिन्छ । यस क्रममा अदालतले लापरवाही पूर्वक मृत्युका सम्बन्धमा भएको हो होइन भनी परीक्षण गर्ने आदेश गर्न सक्दछ । त्यसपछि कार चालकको लापवाह देखिएमा अदालतले निजबाट क्षतिपूर्ति पनि भराई दिन सक्दछ । यस किसिमका घटनामा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा चासो राख्ने कानुनी पेशामा लागेका सदस्यले अदालत र यस्ता हरेक चिजको के सम्बन्ध छ भन्ने सम्बन्धमा पनि मष्तिस्कमा राख्नु पर्दछ, किनकि चिकित्सा पेशामा लागेकालाई पनि अनुसन्धान गर्ने उद्देश्य वा अन्य कुनै औपचारिकता पूरा गर्ने क्रममा प्रहरी कार्यालयलले अनावश्यक हैरानी दिने भएको कारणबाट पनि जतिसक्दो त्यस्ता कार्यबाट अलग रहनु पर्दछ भन्ने चिकित्सकहरूले महसुस गरेको हुन सक्छ । यसका साथै अदालतले चिकित्सा पेशामा लागेकालाई खास प्रमाण नबुभी नहुने अवस्थावाहेक सामान्य अवस्थामा म्याद काटी अनावश्यक किसिमले चिकित्सकलाई उनीहरूको इज्जत र समयको वर्वाद हुने गरी दुखदिनु हुँदैन भनी फैसलामा उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{३५७}

उक्त फैसलामा चिकित्सा पेशामा लागेका मानिसहरूलाई हतोत्साही पार्ने उद्देश्यले अदालतले अनावश्यक प्रश्न राखी तङ्ग काड्ने वा जिरह गर्ने गर्नु हुँदैन । अनुसन्धानकर्ता वा अदालतबाट यस किसिमका कार्यमा रोक नलागेसम्म चिकित्सा पेशामा लागेका मानिसले आफ्नो कर्तव्य पालनको क्रममा कानुनी भन्कटबाट बच्न सम्बेदनशील अवस्थामा जीवन र मृत्यूको बीचमा सङ्घर्ष गरिरहेको व्यक्ति, जसलाई चिकित्सकको अत्यावश्यक छ, त्यस्तो व्यक्तिलाई पनि चिकित्सकले अस्वीकार गर्न सक्दछ । डक्टरसमक्ष कुनै दुर्घटनामा परेको व्यक्तिलाई डाक्टरले परीक्षण गर्नासाथ त्यस्ता डाक्टरलाई समेत मुछेर अनुसन्धान गरी हतोत्साहित गर्दै डाक्टरलाई पक्राउ गर्न हुँदैन । नेपालमा यस्ता घटनाहरू घटेको नदेखिए पनि उल्लेखित घटनाका आधारमा आपसि चेतना जगाई कानुनी सतर्कता अपनाउनु उपयोगी हुने देखिन्छ ।

६.९ कार्यपालिकाका जिम्बेवारीका क्षेत्रमा

सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई शक्तिको दुरुपयोग रोक्न र कानुनको समर्थन गर्न उपयोग गरिन्छ । यदि व्यक्ति विशेषका कारणले आफू पीडित छैन, तर सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय देखिन्छ भने जोसुकै नागरिकले सार्वजनिक गति धारण गरी कारवाही अघि बढाउन सक्रिय हुन्छ र पर्याप्त मात्रामा चासो राख्दै काम पूरा गर्न थाल्दछ । तर नागरिकको सार्वजनिक भावना राजनीतिक किसिमको देखिन्छ भने त्यस्तो सार्वजनिक गल्ती र स्वेच्छाचारिताको व्यापकताले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवाद न्यायिक कार्यको लागि विचारणीय बन्दछ ।

भारतमा डी.एन. सत्यनारायण विरुद्ध एन. टी. रामारावको मुद्दा^{३५} मा भारतको संविधानको धारा २२६ को आधार लिई कांग्रेस (आई) का राजनीतिक कार्यकर्ताहरूले तेलगु देशमा मुख्य मन्त्री एन.टी. रमारावसँग मिलेर शक्तिको दुरुपयोग गरी, भ्रष्टाचार, पक्षपात र आर्थिक अनियमितता गरेको अभियोग लगाई मुख्य मन्त्रीसमेतका विरुद्धमा रिट दायर गरेका थिए । तथ्यगत रूपमा एन.टी. रमारावसँग राजनीतिक सहयोग लिएर कांग्रेस आईका कार्यकर्ताले आर्थिक कोषको दुरुपयोग गर्ने, प्रहरीलाई बन्द गरेर मार्ने, अनविज्ञ जनतालाई भुट्टा कुराको सामना गर्न लगाउने र उग्रवादी आतङ्ककारीसँग सम्पर्क गरेको भन्ने वहानामा विभिन्न

^{३५} AIR (1988), S.C., 144.

जातिहरूलाई धम्की दिदै उनीहरूका घर जलाइ दिने लगायतका अनैतिक किसिमका कार्य गरेका थिए । यस विवादमा उच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्दै मुख्य मन्त्रीले गरेका कार्यहरूमा सजाय गर्ने कार्यविधि र राष्ट्रपतीय नियम राज्यमा लागू गर्न मिल्ने नमिल्ने कुरा छानविन गरी प्रतिवेदन पेश गर्न एक न्यायिक समितिको गठन गरियो ।

राज्यका कार्यपालिकाको जिम्मवारीले संवैधानिक मूल्य र मान्यतालाई ध्वस्त गर्न खोजेको अवस्थामा अदालत प्रवेश गरेको यो सार्वजनिक सरोकारको विवाद आफैमा अनौठो र नयाँ अनुभवको देखिन्छ । यसकारण जहाँ सार्वजनिक सरोकारको विवाद प्रारम्भ हुन्छ त्यहाँ केवल दिएको वा अत्याचारमा परेका पीडितले राहतमात्र पाउँदछन् वा समानताको अवज्ञा गर्दै सार्वजनिक गल्ती गर्ने वा कानूनको शासन उल्लङ्घन गर्नेले पनि सजाय पाउँछ भन्ने नयाँ किसिमको सम्बेदनशील प्रश्न खडा भएको पाइन्छ ।

यहाँ मुख्य मन्त्रीको विरुद्धमा कार्यकारी निकायले गरेको खराब कार्य सच्याउने आधार खोजेको थियो तर अदालतलाई राजनीतिक रूपमा देखिएको कार्यकारिणीको क्षेत्राधिकारमा प्रवेश गर्न संविधानले अधिकार प्रदान गरेको थिएन । मुख्य मन्त्रीको जीकिर थियो सार्वजनिक सरोकारको विवादअन्तर्गत मुद्दा दर्ता गर्दा केवल सार्वजनिक भावना भएका व्यक्ति अर्थात कुनै किसिमको व्यक्तिगत स्वार्थ नराखी कमजोर, असक्षम व्यक्तिलाई सहयोग पुऱ्याउने र सार्वजनिक रूपमा गरेका हानी नोक्सानी भएकाहरूको उद्धार गर्न सक्छ, तर यस मुद्दामा उजुरकर्ता कुनै स्वार्थ रहेका नागरिकको सहायताको लागि वा पीडित व्यक्तिको उद्धार गर्नको लागि उजुर गरेको नभै बरु केन्द्रीय शासन गर्ने संगठनको दलालका रूपमा देखिन्छन् । अभि अगाडि तर्क गर्दछन् कि कांग्रेस (आई) द्वारा चुनावमा केही पाएको छैन, त्यसकारण आन्द्र प्रदेशमा शासन सञ्चालन गरिरहेको तेलुगु देशम पार्टीसँग मिलेर रहन सक्दैन । यसका साथै संस्थागत रूपमा अदालतले अप्रत्यक्ष फाइदा लियो भनी भन्ने अधिकार छैन भनी प्रतिवाद गरेको देखिन्छ ।

यसमा उजुरकर्ताले उठाएका सार्वजनिक सरोकारका विवादलाई मुख्य मन्त्रिले खण्डन गरेका तर्कहरू अदालतबाट अस्वीकार गरियो र पाँचजना न्यायाधीशहरूको पूर्ण इजलासबाट फैसला हुँदा उजुरकर्ताले सामान्यतया राजनीतिक कार्यकर्ता कांग्रेस (आई) को आधार लिएर मुद्दा दर्ता गराउन मिल्दैन र अदालतलमा

उजुरकर्ताले उठाएका सबै जस्तो विवादहरूमा छलफल गरी निर्णय अभिव्यक्त गर्न सकिदैन । सार्वजनिक सरोकारको विवादले सधैँभरि निश्चित र विशेष कुरामा सीमित रहेर मात्र तथ्यलाई उठाउन सक्नुपर्दछ । अदालत केही निश्चित, अभियोगमा मात्र सीमित रही मुख्य मन्त्रीले आफ्नो शक्तिको दुरुपयोग गरेको छ छैन भन्ने निष्कर्षमा पुग्दछ । तर अदालत उजुरकर्ताले खोजे जस्तै किसिमबाट राहत दिन सक्दैन । यसको सट्टामा अदालत उजुरकर्तालाई निर्देशन जारी गर्दै उजुर गर्दा त्यस्ता सबै व्यक्तिहरू सामेल गर्नु जसमा अदालती कार्यविधि पूरा गरी अन्तिम आदेश गर्दा प्रभाविलो बनोस् भन्ने उल्लेख भएको छ ।^{३५९}

यस्तै *विमलप्रसाद दास विरुद्ध विजयनन्द पटनायकसमेतको मुद्दा*^{३६०} मा उडिसाका मुख्यमन्त्रीबाट अनुमति लिएर भ्रष्ट अधिकृत कर्मचारीले राज्यबाट प्रकाशित हुने दैनिक समाचारपत्रले प्रकाशन गरेको समाचारलाई चुनौति दिँदै उडिसा उच्च अदालत वार एशोसिएसनका कानुन व्यवसायीले सार्वजनिक भावनाका आधारमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद खडा गरी अदालतमा उजुर दिएका थिए । उक्त उजुरीमा पत्रिकाको यो भनाइले भारतको संविधानको आधारभूत स्वरूपको उल्लङ्घन भएको देखिन्छ । यसका साथै यो कार्य कानुनको शासनको पनि विरुद्ध भएको छ, त्यसकारण अदालतले कानुनको शासनको संरक्षण गर्नुपर्दछ, र कुनै पनि भ्रष्ट व्यक्तिले व्यक्तिगत उन्नति र फाइदा उठाउन पाउँदैन भनी दावी लिएको थियो । तर अदालतबाट निर्णय हुँदा मुख्य मन्त्रीलाई भन्न आइपुगेको थियो भन्ने भनाइ अभौतिक छ । यसले गर्दा अदालतले संविधानको उल्लङ्घन भयो भनी धारा २१ अनुसार पवित्र मानेर सुरक्षित गर्न खोजेको होइन, बरु यसमा सार्वजनिक सरोकार र कानुनको शासनमा भएको क्षति भनेको उजुरी निवेदन विस्तार गर्दा उल्लङ्घन भएको भ्रष्ट अधिकृत माथिको प्रहार र उसको मौलिक हक साथै कानुनको शासनलाई बचाउनु हो भनी संविधानको धारा २१ को व्याख्या गरी नयाँ मार्ग अवलम्बन गरेको देखिन्छ ।^{३६१}

^{३५९} *Ibid.*

^{३६०} AIR (1992), Odissa, p. 10.

^{३६१} *Ibid.*, f.n. No. 7, p. 216.

नेपालको अभ्यास क्रममा रविराज भण्डारीसमेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीसमेत भएको प्रतिनिधि सभा विघटन गर्ने कार्य गैह्र कानुनी र असंवैधानिक भयो भन्ने मुद्दामा निर्णय हुँदा राजनीतिक विवादको निरूपणका लागि अन्तिम न्यायकर्ता सार्वभौमजनता समक्ष जाने आग्रह स्वयममा आपत्तिजनक हुँदैन । अनिवार्य भएमा जनतासमक्ष पुनरावेदन गरेर राजनीतिक अन्योल र राजनीतिक विवादको समाधान खोज्नु अवश्य पर्छ । यसबाट देशको राजनीतिलाई नियन्त्रित गरेर सही दिशा प्रदान गर्न सार्वभौम जनतालाई अवसर प्राप्त हुने हुनाले कतिपय अवस्थामा प्रतिनिधिसभाको विटन नै देशको राजनीतिक संकट र संवैधानिक गतिरोध समाधान गर्ने एकमात्र प्रभावकारी उपायको रूपमा प्रयोग गर्न आवश्यक हुने फैसला भएको छ ।^{३६२} यसैक्रममा प्रतिनिधिसभालाई विघटन गर्ने सिफारिस गर्ने अधिकार प्रधानमन्त्रीलाई दिनुको प्रयोजन प्रतिनिधिसभाको अधिकारलाई प्रभावविहिन बनाउन वा उत्तरदायी शासन व्यवस्थाको मर्मलाई निराधार गर्न नहुने भनी कार्यपालिकीय जिम्मेवारीको विश्लेषण गरेको पनि देखिन्छ ।^{३६३} यसरी नै हरिप्रसाद नेपालसमेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत भएको संसद विघटनसम्बन्धी अर्को विवादमा निर्णय हुँदा राजनीतिक कारणको औचित्य वा पर्याप्तताको क्षेत्रभित्र अदालतले प्रवेश गरी शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त बमोजिम मूल्याङ्कन गर्न मिल्ने नदेखिने भनी निर्णय भएको पनि पाइन्छ ।^{३६४} यसले गर्दा नेपालमा पनि कार्यपालिकीय जिम्मेवारीको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण फैसला गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई नयाँ युगमा प्रवेश गराउन सर्वोच्च अदालतले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेर नयाँ अध्यायको थालनी गरेको छ भन्न सकिन्छ ।

६.१० सञ्चार माध्यमका क्षेत्रमा

बितेका केही वर्षदेखि सञ्चारका साधनबाट नियमित देखाइने टेलिश्रृङ्खलामा विकसित भएको एकाधिपत्य प्रवृत्तिका विरुद्धमा खोजी गरी न्यायपालिकाले महत्त्वपूर्ण निर्णय गर्नुपर्ने भएको छ । उदाहरणमा- टेलिभिजनका सम्बन्धमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको रणकौशलताको माध्यमद्वारा उठाइएका विवादहरूमा गरिनुपर्ने

^{३६२} ने.का.प. स्वर्ण शुभजन्मोत्सव विशेषाङ्क, २०५२, पृ. १ ।

^{३६३} पूर्ववत् ।

^{३६४} पूर्ववत्, पृ. ८८ ।

निर्णयलाई लिन सकिन्छ । जब टेलिभिजनमा कुनै सिनेमा देखाइन्छ, त्यसमा देखाइने तस्वीरको मिलावट, कलाकारको बानीव्यहोरा, अभिव्यक्ति, प्रकाश मिलावटबाट परेको प्रभाव, त्यसको साथमा मिलाइएको संगीत आदि कुराहरूले सर्वसाधारणलाई निश्चित रूपमा ठूलो असर पारेको हुन्छ । यसमा एउटा बुझ्न नसकिने कुरा के छ भने सञ्चारका साधनहरूमा टेलिभिजनमा देखाइने नियमित कार्यक्रमको हिस्सा हो भन्ने कुराको विशुद्ध दृष्टि नवनी कसरी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(१) (२) अनुसार नागरिकको मौलिक अधिकार उल्लङ्घन भएको छ भनी न्यायिक पुनरावलोकनका आधारमा निर्णय गर्ने ? भन्ने कुरा निर्णयकर्ताहरूको सोचमा भर पर्ने कुरा हो, किनकि यस्ता विषयमा निर्णय गर्दा निर्णयकर्ताले खास किसिमको कुनै वाद सम्बाद वा हेर्दा देखिने मौलिक अधिकारमा पूर्वाग्रही भएर वा सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनेर निर्णय गरिदिन्छन् । अझ धेरैजसो न्यायाधीशहरूले त विवादालाई सिरियल टेलिभिजनको पक्षमा अपरिवर्तनीय निर्णय गर्न पनि पछि पर्दैनन् ।

यस प्रसंगमा भारतको *रमेश विरुद्ध युनियन अफ इन्डिया*को मुद्दा^{३६५} को तथ्य हेर्दा जावेद अहमदसिद्धिकीले भारतको संविधानको धारा २२६ का आधारमा मुम्बै उच्च अदालतमा टेलिभिजन सिरियल *टाम्स*बाट देखाइएको कार्यक्रम स्थगित गर्न माग गरेको देखिन्छ । यस सिरियलले अधिकांश जनतामा शत्रुता र दोष बढायो, अझ विशेष गरी अहिलेको नयाँ पुस्ताका हिन्दू र मुसलमान समुदायहरूको विचारमा कोलाहलपूर्ण छेडछाड र परिशानी गर्ने वातावरण तैयार हुन गयो भनी उजुरीमा उल्लेख गरेको थियो । यस विवादमा निर्णयकर्ताले सम्पूर्ण सिरियल हेरेर निर्णय गर्दा उजुरकर्ताले विरोध गरी उठाएका कुराहरूको आधार पाउन सकिएन । सम्पूर्ण सिरियल हेर्दा समग्रमा यो देखिन्थ्यो कि *टाम्स* एउटा दुखान्त समयलाई चिरफार गरी विश्लेषण गर्दै कसरी सामूहिक हिस्सा, तनाव र दूस्मनीलाई घटाउँदै मौलिक र पूरातन समुदायहरूका बीचमा मित्रता र बन्धुत्व कायम राख्न सकिन्छ भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ, यसले शत्रुता र दोषको भावना बढाएको देखिँदैन भनिएको देखिन्छ ।^{३६६}

^{३६५} (1998), 3, S.C.C., Famous Case Name *Tams' Homs Anthony*.

^{३६६} *Ibid.*

यसका साथै अदालतले उक्त मुद्दामा सार्वजनिक सरोकार राख्ने उजुरकर्ताको विरुद्धमा निर्णय गर्दै टाम्स टेलिभिजनले कसैको बाँच्न पाउने अधिकार, व्यक्तिगत र धार्मिक स्वतन्त्रता समेत कुनै किसिमको स्वतन्त्रताको उल्लङ्घन गरेको छैन भनिएको छ।^{३६७} यस निर्णयलाई समग्रमा मूल्याङ्कन गर्दा कुनै पनि नागरिकका सार्वजनिक भावना संविधानको धारा ३२ अनुसार परिचालन गरी मुलुकमा सामूहिक सहअस्तित्व कायम गराउनु पर्दछ, तर पनि सिरियलमा देखाइएको टेलिश्रृङ्खलाले कसैको मौलिक अधिकार उल्लङ्घन भएको छैन भन्नु आश्चर्य मानिएको छ। अदालतले टाम्स टेलिभिजनबाट प्रसारण हुने कार्यक्रमबाट कसैको पनि बाँच्न पाउने अधिकार, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता वा धार्मिक स्वतन्त्रताको उल्लङ्घन भएन भनिन्छ। तर पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत अदालतलको ध्यान आकर्षण गर्दै सामुदायिक वातावरण प्रदूषणविहिन स्वच्छ र सफा राख्नु पर्दछ भनी अनुरोध गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

टाम्सको मुद्दामा टेलिभिजन अधिकारीले प्रदर्शन गराएको सिरियलबाट भएको सार्वजनिक नोकसानीमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका माध्यमद्वारा अदालत प्रवेश गरेकोमा अदालतले त्यस्तो प्रवेशलाई हस्तक्षेप र नियन्त्रण गरी निस्फल गरेर देखाएको छ। टेलिभिजन अधिकारीले प्रदर्शन गरेको टेलिसिनेमा सर्वसाधारणको विचारमा अनुपयुक्त देखिए पनि सारत अदालतले त्यस्तो टेलिसिनेमालाई हस्तक्षेप गर्ने इच्छा देखाएन। यसले गर्दा ओडिसयी कम्युनिकेसन प्रा.लि. वि. लोक वैद्यमान संगठनको मुद्दा^{३६८} का तथ्यलाई पुनरावृत्ति गरियो। जबकि उक्त सार्वजनिक सरोकारको विवादमा निर्देशन पाउनुपर्ने अडान लिँदै होम्स एनहोनीले दुई सामाजिक सक्रिय समूहको तर्फबाट मुद्दा दायर गर्दा प्रत्येक उपाख्यानमा देखाइएका अथक र रहस्यात्मक परिस्थिति प्रस्तुत गर्ने चालचलन रहेको र यसबाट सामान्य सोच राख्नेको विशेष गरी बालबालिकाको मष्तिस्कमा डर पैदा गराएको कारण उक्त टेलिसिरियलमा देखाइएको कथावस्तुको प्रभावले भूतप्रेत छ भन्ने जनमानसमा विश्वास दिलाएको, पुनरजन्म र पुनरमान्यता जस्ता परम्परावादी सोचमा फर्काएको

^{३६७} *Ibid.*

^{३६८} (1998), 1, S.C.C. 1668, Famous Case Name *Tams*'.

साथै त्यसको प्रभावले अवैधानिक मार्गको अवलम्बन गरी नयाँ अध्यायको थालनीमा बाधा गरेको जस्ता कारण दिएका थिए ।

यो मुद्दाको सुरुवात भारतको संविधानको धारा २२६ को आधारमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूपमा मुम्बे उच्च अदालतमा दायर भएको देखिन्छ । उक्त अदालतले टेलिश्रृङ्खलाको १२ र १३ उपाख्यान नदेखाउनु भनी तत्कालै अन्तरिम आदेश समेत जारी गरेकोमा उक्त आदेशको विरुद्धमा ओडिसयी कम्पनी प्रा.लि. ले संविधानको धारा १३१ को आधारलाई सर्वोच्च अदालतमा उजुरी निवेदन दिएको देखिन्छ ।

सर्वोच्च अदालतले उक्त उजुरीलाई स्वीकार गर्दै टेलिभिजनमा सिनेमा प्रदर्शन गर्नु नागरिकको अधिकार हो । संविधानको धारा १९(१)(क) अन्तर्गत अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतासम्बन्धी अधिकारले यसलाई निश्चितता प्रदान गरेको छ, जुन संक्षेपीकरण गर्नुपर्ने परिस्थिति धारा १९(२) ले मात्र सिर्जना गर्दछ भन्दै यस किसिमको अधिकार कुनै नागरिकले नियमित पत्रपत्रिका, समाचारपत्र, विज्ञापन, परिवृत्त आदि संचारका माध्यमबाट सीमित समय र परिस्थितिअनुरूप आफ्नो स्वामित्व कायम गर्ने विषय हो भनी उल्लेख भएको देखिन्छ ।

माथि उल्लेखित दुवै मुद्दामा भारतको सर्वोच्च अदालतले टेलिभिजनबाट देखाइएको सिरियलले सर्वसाधारण कसैको पनि सार्वजनिक सरोकारमा आघात परेको देखेन । यस क्रममा सर्वोच्च अदालतले मुम्बै उच्च अदालतबाट भएको अन्तरिम आदेशको विरुद्धमा आलोचना गर्दै प्राथमिक प्रमाणबाट सर्वसाधारण जनतालाई असर परेको भन्ने पुष्टि हुन सकेन र प्रदर्शन गरिएको सिरियलले सर्वसाधारणको नैतिकतामा खतरा सिर्जना गरेको पनि देखिएन । किनभने उक्त सिरियलको अन्त्यमा पूर्वकल्पना गरिएको अन्धविश्वासको आश्चर्यजनक अवधारणालाई सशक्त रूपमा घृणा र आलोचना गरेको छ भनी निर्णय गरियो ।

यसरी सार्वजनिक सरोकारको विवादबाट उठेका मुद्दा सञ्चारका माध्यम विरुद्धमा देखिन्छन्, तर टेलिभिजनलाई कानुनी दायरामा सामेल गराई संवैधानिक उत्तरदायित्व निश्चित नगराई वा मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन गरी पीडित गराउने वा समूहगत अत्याचार गर्नेलाई छुट दिएको देखिन्छ ।

यस्तै इन्दिरा जैसिंह विरुद्ध संयुक्त भारतको मुद्दा^{३६९} मा एक कानून व्यवसायीले मुम्बै उच्च अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका आधारमा टेलिभिजन अधिकारीको क्रियाकलापअनुसार तयार पारेको सच कि पर्यटन भन्ने कार्यक्रममा प्रदर्शन गरिएको मुशिलम महिला ऐनमा गरिएको आलोचनाबाट मौलिक अधिकारअन्तर्गत बोल्ने तथा स्वतन्त्र अभिव्यक्ति गर्ने अधिकार माथि रोक लगाइयो भन्ने उजुरी दायर भएको थियो । इन्दिराले केही समय पहिले दिएको अन्तरवार्ताको रेकर्डलाई चुसेर लिई टेलिश्रृङ्खला तैयार गरेको हो भन्ने सिद्ध गरेकी थिइन् । त्यस किसिमका अभिव्यक्ति सत्तारूढ पार्टीको विरुद्धमा थिए । उदाहरणका लागि उनले आफ्नो उजुरीमा मुस्लिम महिला (सम्बन्ध विच्छेद रक्षासम्बन्धी) ऐन, १९८६ असंवैधानिक छ र महिलाको समानताको अधिकार उल्लङ्घन गरेको छ भन्ने दावी लिएकी थिइन् । उनले आफ्नो भनाइ सम्पूर्ण परिक्षण गर्ने र ठीकवेठीक छुट्याई लागू गर्ने संविधानको धारा १९(१) (क) अनुसारको अधिकारको उल्लङ्घन भएको पनि सिद्ध गरेकी थिइन् । यसको साथै उनले अदालतसमक्ष निश्चितताको आधार माग गर्दै कुन कार्यक्रम टेलिभिजनमा सम्पादन र परिक्षण गर्ने भन्ने विषयको विस्तृत विवरणको घोषणा गर्नुपर्दछ । अन्यथा उनको विचारलाई चुसेर अधिकारीले स्वेच्छाचारीपूर्वक कार्य गर्दा संविधानको धारा १४ को उल्लङ्घन हुन्छ । यसमा अदालतले समग्रमा निर्णय गर्दा टेलिभिजन अधिकारीले कुनै आधिकारिक कानूनको आधार विना नै उनको स्वतन्त्रतापूर्वक बोल्ने र अभिव्यक्ति गर्ने अधिकारको उल्लङ्घन गरेको ठहर गरेको छ । अदालतले संविधानको धारा १९(१)(क) को व्याख्या गर्दै टेलिभिजनमा वाक स्वतन्त्रतालाई जतिसक्दो अलग गर्नुपर्दछ र टेलिभिजन अधिकारीबाट कुनै किसिमको मार्गदर्शन जारी गर्नु पनि हुँदैन । यसका साथै मनासिव माफिकको कारण नभइ टेलिभिजनलाई नागरिकको विचार र अभिव्यक्ति गर्ने अधिकारमा असर पार्नो भनी आरोप लगाउन पनि हुँदैन । यसकारण अदालत टेलिभिजन अधिकारीलाई निर्देशन गर्दै उजुरकर्तालाई बोलाएर उनले विधेयकका सम्बन्धमा अभिव्यक्ति गरेका विचार, जुन अहिले ऐन बनिसकेको छ, त्यसलाई यदि भविष्यमा पुनः यस शीर्षकलाई टेलिभिजन सिरियलमा प्रदर्शन गर्ने कार्यक्रम छ भने त्यसमा रोक लगाउन आदेश गरिन्छ भनी निर्णय भएको पाइन्छ ।^{३७०}

^{३६९} AIR (1998), Bombay, p. 25.

^{३७०} Ibid.

नेपालको प्रसंगमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ द्वारा नेपाली जनताको विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता,^{३७१} छापाखाना र पत्रपत्रिकासम्बन्धी हक,^{३७२} र सूचनाको हक,^{३७३} को निश्चितता गरेको छ। यसका साथै उक्त धारा १२(२) (क) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश (१) अनुसार- खण्ड (क) का कुनै कुराले नेपाल अधिराज्यको सार्वभौमसत्ता अखण्डता वा विभिन्न जात, जाति वा सम्प्रदायहरूका बीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने वा राजद्रोह, गालीवेइज्जती वा अदालतको अवहेलना हुने वा अपराध गर्न दुरुत्साहन दिने वा सार्वजनिक सिष्टाचार वा नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्यमा मुनासिफ प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन भनी कानून निर्माण गर्न सक्ने अधिकार विधायिकालाई सुम्पिएको छ। यस क्रममा विधायिकाले नेपाली जनताको हक संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गर्न राष्ट्रिय प्रशारण ऐन, २०४९ निर्माण भएको छ। उक्त ऐनले सूचना र सञ्चार क्षेत्रमा उपलब्ध आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी प्रशारणका माध्यमहरूलाई विश्वसनीय, प्रभावकारी एवं सुदृढ बनाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका निष्पक्ष एवं आधिकारिक सञ्चार तथा सूचनाको जानकारी आमजनताले पाउने गरी सूचनाको प्रवाहलाई निर्विवाद रूपमा प्रशारण गर्ने सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गरेको छ। ऐनले राखेको उद्देश्य पूरा गर्न विभिन्न रेडियो तथा टि.भी. कार्यक्रम प्रशासन संस्थाहरू सञ्चालन हुँदै आएका र यस्ता माध्यमबाट आमजनसमुदायहरू राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय घटना परिघटनाका विषयमा सुसूचित हुँदै आएका देखिन्छन्।

नेपालमा सुसूचित हुने सूचनामूलक कार्यक्रमहरूको सम्भव भएसम्म फराकिलो परिभाषा गरी राजनीतिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, मनोरंजनात्मक जस्ता महत्त्वपूर्ण विषयमा सूचना प्रवाह गर्न सक्नुपर्दछ। यस्तै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भए गरेका महत्त्वपूर्ण गतिविधिसम्बन्धी सूचनाहरू प्रशारण संस्थाले आफै सङ्कलन गरी आफ्नै स्रोतका आधारमा प्रशारण गर्न रोक लगाइनु हुँदैन। सार्वभौम जनतालाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय घटनाको वास्तविक जानकारी दिन सक्नुपर्दछ। यसो गर्नाले जनताको संविधान प्रदत्त विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता र सूनाको

^{३७१} पूर्ववत्, पदाटिप्पणी नं. १, धारा १२(२)(क)।

^{३७२} पूर्ववत्, धारा १३।

^{३७३} पूर्ववत्, धारा १६।

हकसमेत संरक्षित हुन्छ । यस क्रममा नेपालको सर्वोच्च अदालतले *माधवकुमार बस्नेत विरुद्ध सूचना तथा संचार मन्त्रालयसमेत*^{३७४} भएको मुद्दामा निर्णय गर्दा रेडियो जस्तो आम संचारको माध्यमबाट सर्वसाधारण जनताले विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सार्वजनिक महत्त्वको विषयमा सूचना पाउने हकको उपयोग हुने हुन्छ । यस्तो माध्यमबाट प्रशारण हुने कार्यक्रममा सर्वसाधारण श्रोताको हितलाई प्राथमिकता दिनु पर्ने हुनाले त्यस्तो कार्यक्रमका सम्बन्धमा श्रोताहरूको अधिकारले विशेष महत्त्व राख्दछ । एफ.एम. रेडियो सञ्चालन गर्ने प्रशारण संस्थाबाट प्रशारण गरिने कार्यक्रमहरूका सम्बन्धमा मन्त्रालयद्वारा निर्देशित शर्तहरूले स्वतन्त्र निष्पक्ष एवं निर्वाद सूचना प्रवाहमा गैह्रकानुनी रूपले प्रतिकूल असर पुऱ्याएको भन्ने विषय सर्वसाधारण श्रोताहरूको विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा स्वच्छ, स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष रूपमा सूचना पाउने हकसँग सम्बन्धित विषय भएकोले संवैधानिक एवं कानुनी प्रश्न समावेश भएको सार्वजनिक सरोकार वा हककै विषय मान्नु पर्ने देखिन आउँदछ भनिएको छ ।

विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता शून्य (Vaccum) अवस्थामा क्रियाशील हुन सक्तैन । यसको लागि सर्वप्रथम सबै नागरिकले विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्र रूपमा आदानप्रदान गर्ने तथा सार्वजनिक महत्त्वको कुनै पनि विषयमा स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष माध्यमबाट निर्विवाद रूपमा सूचना एवं जानकारी प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था हुनुपर्छ । यी पूर्वावस्था विद्यमान भएमा मात्र नागरिकहरूले सार्वजनिक महत्त्वको कुनै पनि विषयमा आफ्नो स्वतन्त्र विचार र अभिव्यक्ति गर्न सक्छन् । यसैले प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली, कानूनबमोजिम सञ्चालन भएको छ, छैन भन्ने वा शासन प्रणाली सुशासनतर्फ सही रूपमा अग्रसर भएको छ, छैन भन्ने कुराको निरन्तर सुपरीवेक्षण र मूल्याङ्कन गर्ने प्रयोजनका लागि आम नागरिकलाई सचेत गराउने दायित्व राज्यले वहन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

आम विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट स्वतन्त्र एवं निर्विवाद रूपले विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको उपभोगमा आइलाग्ने कुनै पनि प्रतिबन्ध अन्ततः विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई कुण्ठित गराउने हुँदा यस्तो प्रतिबन्ध पनि मनासिव कानूनद्वारा मात्र लगाउन सकिने हुन आवश्यक छ ।

^{३७४} २०५७ सालको रिट नं. ३४५२, आदेश मिति २०५८/४/११ ।

सूचना प्रवाहमा रोक लगाउन कानूनको अपरिहार्यतालाई स्वीकार गरेको देखिन्छ, तथापि विधायिकी कानूनले संविधानद्वारा निर्धारित प्रयोजनका लागि संविधान प्रदत्त मौलिक हकमा प्रतिबन्ध लगाउने कार्य मनासिव हुनुपर्दछ। यस्तो प्रतिबन्ध वा सीमाङ्कन गर्ने कार्य मनासिव छ, छैन वा त्यसले विधायिकाद्वारा निर्माण गरेको कानून एवं संवैधानिक सीमाभित्र बनेको छ, छैन भन्ने कुरा कडाइका साथ व्याख्या गरी न्यायिक परीक्षण गर्ने कार्य संविधानको धारा ८८(१) र (२) अन्तर्गत गरिन्छ।

सञ्चार माध्यमका साधनहरूले नेपालको परिवेशमा पनि नयाँ अध्यायको थालनी गरेको विषयमा सर्वोच्च अदालतले गरेका अन्य अभ्यासहरू यसै शोध प्रवन्धको अध्याय ७, सूचनाको हक उपशीर्षकमा अरू विश्लेषण गरिनेछ।

६.११ गरिबीका क्षेत्रमा

गरीबी भनेको असमानता हो। यो असमानताको समस्या स्रोत र साधन कम परिचालन गर्ने गरीब वर्ग र ठूलो मात्रामा स्रोत र साधन नियन्त्रण गर्ने प्रभुत्व वर्ग बीचको वास्तविक अन्तर हो। हरेक मुलुकमा गरीबीता भनेको परम्परादेखि चलेको समाजको स्वरूप हो। आजको विश्वमा माथिल्लो वर्गका जनता अत्यधिक धनी छन् र तल्लो वर्गका ज्यादै दयनीय अवस्थाका गरीब छन्। गरीब कामदारहरू, जसले सम्पत्ति निर्माण गर्दछन्, उनीहरूले वास्तवमा ज्यादै न्यून हिस्सामात्र प्राप्त गर्दछन् र काम नगरी बस्ने उच्च वर्गले सम्पत्तिको अधिकतम हिस्सामा कब्जा जमाएका हुन्छन्। यस किसिमबाट दरिलो वर्गले कमजोर वर्गलाई अत्याचार गरी दवाउने प्रथा रहेको कारण कमजोर वर्ग सधैं दबिएका देखिन्छन्। यसरी शोषण गर्ने सम्पन्न धनीवर्गले गरीब वर्गलाई साधन बनाई निचोर्ने र गरीबले आफू निचोरिएर अन्यायमा परेको कुरालाई न्यायको ढोका घच्चच्याउने मार्ग पत्ता लगाउन नसक्नु ठूलो विडम्बना बनेको देखिन्छ। यसका साथै कठिन परिश्रम गर्ने श्रमिकहरू नै लोकल्याणकारी राज्यमा अवहेलित र शोषित बनेर बस्नु परेको कुरा पनि अस्वीकार गर्न सकिदैन।

नेपाललगायत तेश्रो विश्वमा धनीवर्गले गरीब वर्गलाई अवहेलित बनाएका छन्। यसका साथै उच्च जातिले तल्लो जातिलाई सधैं दवाएर राखेका छन्। अझ नेपालमा १०४ वर्षसम्मको निरंकुश राणा शासनले त आर्थिक स्वरूप र व्यक्तिगत

उद्योग व्यवसायहरू पनि जातिगत सिमामा विभाजित गराएको देखिन्छ । त्यसो हुँदा असमानता र गरिबीको आधार भनेको जातिगत र पूँजीगत अन्तर हो भन्ने प्रष्टै छ । असमानता वास्तवमा सामर्थतामा आधारित हुन्छ । वास्तविकता र सम्भाव्यताका आधारमा कुनै पनि वर्ग वा जातिले अर्को वर्ग वा जातिलाई दबाइराखेको देखिन्छ ।^{३७५}

गरीबी न्यायको लागि ठूलो बाधक हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ अनुसार सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वंचित गरिने छैन भनिए पनि वास्तविक रूपमा सामाजिक, आर्थिक लगायतका समानता सर्वसाधारण जनताहरूले प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । यसले गर्दा यो एउटा आदर्श वाक्यमा सीमित हुन पुगेको छ । १०४ वर्षसम्म राणा शासनको दबाव र त्यसपछि पनि पर्याप्त मात्रामा गरिबी उन्मूलन गरी जनतालाई राहत दिने प्रभावकारी कार्यक्रम आउन सकेका छैनन् । यस कारणले गर्दा गरीब अझ गरीब बन्दै पाताल भासिने र धनी अझ धनी बन्दै चुलिने क्रम बढ्दो छ । सरकारले गरिबी निवारण गर्ने निश्चित कार्यक्रम व्यवहारमा उतार्न सकेको छैन । छिमेकि राज्य भारतको संविधानको धारा १४ ले *कानूनका अगाडि समानता*को निश्चित गरे पनि त्यहाँका जनताहरू सामाजिक र आर्थिक रूपले समान हुन सकेका देखिदैनन् । यो सत्य छ कि सबै निर्विकल्प रूपले समान हुन सक्दैनन् । एउटा मानिस अर्काको छेउमा राम्रो समानता, राम्रो स्वरूप, राम्रो सोच भएको हुनसक्छ तर पनि समान व्यवहारमा योग्य देखिदैन । यदि सबै विषयमा समान देखियो भने त्यो सामान्य कुरा हो । मानव जातिमा देखापरेको मूल सिद्धान्त यो छ कि पर्याप्त कारणविना एउटाले अर्कोलाई प्रोत्साहन गर्न चाहँदैन ।^{३७६}

मुलुकमा रहेको नागरिक विवाद निपटाराका लागि हरेक तहमा अपनाइने अदालती कार्यविधि गरीबको लागि बाधक बनेका छन् । एउटा आर्थिक अवस्था दयनीय भएको गरीबले अदालतमा न्याय माग्न जान नसकेर दिन बिताउनु परेको छ, ऊसँग अदालतमा मुद्दा गर्दा लाग्ने दस्तुर बुझाउने पैसा हुँदैन । अदालतले सेवा दस्तुर नलिई मुद्दा हेरिदिदैन । यसका अतिरिक्त गरीबले कानून व्यवसायीलाई दिनुपर्ने दस्तुर दिन सक्दैन । खर्चको अभावका कारण उसले अदालतमा साक्षी

^{३७५} *Ibid.*, No. 69, p. 228.

^{३७६} *Ibid.*

हाजिर गराई प्रमाण पुष्टि गर्न सक्दैन । मुद्दाको लागि आवश्यक पर्ने कागजलगायतका सामग्री किन्नसम्म उसँग पैसा हुँदैन । जसको कारणले गर्दा उसले सहाराविहिन भएर बाँच्नुपर्ने वाध्यता छ । संक्षेपमा भन्नुपर्दा— मुद्दामा लाग्ने खर्च, अदालतको दस्तुर, कानून व्यवसायीको चर्को शुल्क र विविध कुरा उसको विवषता बनेको छ ।

उल्लेखित अवस्था र परिस्थिति एउटा स्थिर सिद्धान्त बनि सकेको छ । कुनै व्यक्तिको कारणबाट कसैलाई कानुनी चोट परेको, सीमित वर्गका व्यक्तिहरूका लागि संविधानको उल्लङ्घन भएको, आधिकारिक कानूनको अभावमा कुनै गैह्र कानुनी गल्ती वा अवैधानिक धम्कीको भार वहन गर्नुपरेको हुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा भारतको संविधान गरीब, सहायताविहिन, सामाजिक वा आर्थिक वेफाइदाको कारण आफूले उन्मुक्ति पाउनका लागि अदालतसमक्ष प्रस्तुत हुन असमर्थ रहेका व्यक्तिहरूको उचित व्यवस्था गरी दिने निर्देशन गर्न सर्वोच्च तथा उच्च अदालतलाई उजुरी लिई कारवाही गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।^{३७७}

यसरी समाजका कमजोर समूहको न्याय अपहरण भएको महसुस गरी भारतको सर्वोच्च अदालतले निर्णय गर्दा अदालत विशेष रूपमा रहेका ठूला उद्योगपतिहरूबाट साना श्रमजीविका अधिकारहरू कसरी संरक्षण गर्न सकिन्छ, भन्ने कुराको तथ्यगत विन्दु बाहिर प्रकाशनमा ल्याउनेतर्फ लागि पर्दछ । यसका साथै अदालत जहिले पनि गरीब र सुविधाविहिन व्यक्तिका पक्षमा रही उनीहरूलाई आदर गर्दै धनी र समृद्ध बनि व्यापार व्यवसाय र उद्योग सञ्चालन गर्नेहरूले अपहरण गरेका अधिकार उनीहरूलाई प्रदान गर्ने पक्षमा प्राथमिकताका साथ टुङ्गोमा पुग्दछ भनिएको छ ।^{३७८} यसको कारण के छ भने कमजोर समूहमा रहेका भारतका मानव जातिहरूको धेरै वर्ष पहिलेदेखि न्याय अपहरण भएको छ । उनीहरूको गरिबी, अनविज्ञता र साक्षरताविहिनतालाई हिसाब गरी न्यायिक परिक्षण र मूल्याङ्कन गरिएको छैन । उनीहरू आफ्नो अधिकार र फाइदाका सम्बन्धमा संविधान र कानूनमा के कस्तो व्यवस्था छ भन्ने कुरामा अनविज्ञ छन् । उनीहरूको सामाजिक र आर्थिक अवस्था प्रतिकूल छ । उनीहरूसँग शोषण र अन्यायको विरुद्धमा प्रतिपर्दा

^{३७७} S.P. Baxi, *Public Interest Litigation* (1999), p. 352.

^{३७८} Bihar Legal Sport, New Delhi Vs. Chief Justice of India, AIR (1987), S.C. 38.

गरी आफ्ना सामाजिक तथा आर्थिक अधिकार प्राप्त गर्ने भौतिक श्रोत र साधन छैनन् । मुलुकका बहुसंख्यक जनताहरू अर्काको अधिनस्त हुन अस्वीकार गर्दै न्यायको बाटो लिएर निरासा र सहायताविहिन परिस्थितिलाई उछिन्न चाहेका छन् । उनीहरू आर्थिक शक्ति आफ्नो हातमा पारी ध्यान केन्द्रित गराउने थोरैहरूले समाजमा शोषण गरी मानव जातिको विशाल जनसमूहलाई पीडित बनाई दबाउनेहरूको कार्यलाई रोक्न चाहन्छन् । त्यसकारण यो अदालतले पनि सँधै पिछडिएका र भेद्य भारतीय जनतालाई आदर र सम्मान गर्दै यिनीहरूले पाउनुपर्ने मुक्ति दिलाउनु पर्ने महसुस गरी उनीहरू माथि भएको अत्याचार र शोषणको अन्त्य गर्ने र उनीहरूलाई आर्थिक तथा सामाजिक अधिकार प्रदान गरी सहायता गर्ने आदेश गर्दछ भन्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई अदालतद्वारा विकसित गराएर हरेक गरिब र पिछडिएका समूहलाई न्याय दिलाउने लक्ष्यमा पुगेको देखिन्छ ।^{३७९} यस अदालतले सँधै अज्ञानता र भूलमा रहेका विशाल जनसमुदायहरू, जो जीवनमा बाँच्ने इच्छा र दरिद्रता, दया र दुःख जस्ता नमूनागत आसाका किरण लिएर करोडौं जनताहरू बाँचेका छन्, उनीहरूको भलाइका लागि ज्यादै ठूलो चिन्ता र उत्सुकता देखाउदछ पनि भनिएको छ ।^{३८०}

अन्त्यमा कानूनको शासन र संवैधानिक सर्वोच्चताको सिद्धान्तका आधारमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले आफ्नो न्यायिक सक्रियता देखाउँदै गरिब र पिछडिएका असहाय वर्गको पक्षमा न्याय गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई उठाउन महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको सिद्ध हुन आएको छ । सार्वजनिक सरोकारको विवाद पनि अदालत प्रवेश गरेका जीवन र वैयक्तिक स्वतन्त्रता, मजदुर वर्गमा निहित श्रम कानून, जीवनको बाँच्न पाउने अधिकारसँग सम्बन्धित वातावरण प्रदूषण, वातावरणको सुरक्षाका लागि चेतना, प्रदूषित उद्योगको जवाफदेहिता, सार्वजनिक स्थानमा धुम्रपान गर्न प्रतिबन्ध वायुमण्डलको रक्षा लगायतका विषयहरूमा अदालतले सकारात्मक निर्णय गरी यस्ता विवादलाई आधुनिक युगमा प्रवेश गराउन नयाँ अध्यायको थालनी गर्न सफल बनेको छ । यस्तैगरी महिला बलात्कार, दाइजो, महिला श्रमिकलाई समान ज्याला आदि विषयमा पनि सार्वजनिक सरोकारको

^{३७९} *Ibid*

^{३८०} *Ibid.*

विवादले नयाँ अध्यायमा प्रवेश गरेको मान्नु पर्दछ । बालबालिकाको श्रम शोषण, उनीहरूको शिक्षा दिक्षा, जोखिमयुक्त उद्योगमा बालश्रम प्रतिबन्ध गर्ने आदि विषयमा पनि निकै सचेत गराएको छ । मुलुकको आधारभूत आवश्यकतासँग सम्बन्धित सार्वजनिक सरोकारको विवादले पनि सर्वसाधारण जनतालाई राहत दिलाउन मद्दत गरेको पाइन्छ । यस्तै आकस्मिक दुर्घटनामा परेका व्यक्तिलाई अस्पतालका डाक्टरले कस्तो सेवा पुऱ्याउनु पर्ने भन्ने, कार्यपालिकीय जिम्मेवारी के हुने भन्ने सम्बन्धमा समेत नयाँ धारणा अधि बढेको छ । आधुनिक युगमा संचार क्षेत्रले नयाँ फड्को मारेको कारणले त्यससम्बन्धी संवैधानिक तथा कानुनी क्षेत्रमा कानुन परिवर्तन गर्न सार्वजनिक सरोकारको विवाद त्यतिकै चनाखो भएर लागेको छ । यसका साथै मुलुकमा रहेको गरिबीलाई उन्मुलन गरी राहत पुऱ्याउने सम्बन्धमा पनि सार्वजनिक सरोकारको विवाद अझ सजग र सचेत भएर अधि बढेको देखिन्छ । यसले गर्दा आधुनिक प्रजातान्त्रिक मुलुकमा विकसित हुन प्रयत्नरत सार्वजनिक सरोकारको विवादको सक्रियताले बामे सदैँ नयाँ युगमा प्रवेश गर्नका लागि नयाँ अध्यायको थालनी गरेको सिद्ध गर्न सकिन्छ ।

अध्याय – सात

नेपालको अभ्यासक्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवाद

७.१ पृष्ठभूमि

प्रजातान्त्रिक पद्धतिमा सार्वजनिक सरोकारको विवादले सर्वव्यापक मान्यता पाएको छ । कानूनको शासन अवलम्बन गर्ने जुनसुकै मुलुकहरूले यस पद्धतिलाई स्वीकार गरेका छन् । हाम्रो मुलुक नेपालले पनि कानूनको शासनलाई अंगिकार गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादको अभ्यास गर्दछ । नेपालीहरूमा विविध स्वार्थ लुकेका हुँदा आपसमा विवाद सिर्जना हुन गई सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूप धारण गरेको पाइन्छ । जसलाई नेपालको कानून र कानुनी पद्धति अवलम्बन गरेर विवादको निवारण गर्न प्रयत्न गर्दछ । नेपालमा आजकल जनताका संवैधानिक, मौलिक र नागरिक अधिकार सम्बन्धमा सदा सजग रहने कानून व्यवसायीहरूले यस सम्बन्धमा अग्रिम भूमिका निभाएको देखिन्छ । यसले गर्दा नोपली समाजमा असहाय पक्षलाई कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने कार्य सहज भएको छ ।

सार्वजनिक सरोकारसँग चासो राख्ने नेपालका कानून व्यवसायीले समाजमा देखापरेका शक्तिविहीन अल्पसंख्यक समूदायको प्रतिनिधित्व गर्दै अदालत, प्रशासनिक निकाय तथा अन्य विविध क्षेत्रमा जस्तो मानसिक बिरामी, नाबालक, ज्यादै गरिबीको कारण न्यायिक उपचारबाट वंचित हुनु परेको पक्षको उपकार गर्ने कार्यमा सहयोगका साथ प्रतिनिधित्व गर्दछन् । यसका अतिरिक्त सार्वजनिक सरोकारमार्फत उपभोक्ता, कामदार, व्यक्तिगत गोपनीयताको आवश्यक पर्ने व्यक्ति र स्वच्छ वातावरणका पक्षमा रहेका व्यक्ति वा समूहको पनि प्रतिनिधि गर्दछन् । सार्वजनिक सरोकारको विषयमा चासो राख्न चाहने कानून व्यवसायीहरूको लागि यो महत्त्वपूर्ण अवसर पनि हो । कानून व्यवसायिमार्फत यस किसिमको सहयोगले पक्षहरूको लागि ज्यादै महत्त्वपूर्ण विजय प्राप्त हुन्छ । अर्कोतर्फ सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूमा निर्णयकर्ता निकायहरूलाई कानुनी प्रक्रिया पुरा गरेर असल नियतका साथ काम गर्नु पर्छ भन्ने पाठ पनि सिकाउँद छ । परिणामतः कार्यपालिका, न्यायपालिका र

व्यवस्थापिका लगायतका संवैधानिक तथा कानुनी निकायहरूले आफूले गरेको निर्णयबाट सरोकारवालामा के प्रभाव पर्न सक्छ भन्ने पहिले नै मूल्याङ्कन गरेर मात्र निर्णय गर्न सचेत पनि गराउँदछ । यस किसिमको सहयोगद्वारा असहाय गरिबहरूका लागि हाम्रो कानुन पद्धतिमा ढोका खुलेको छ । समग्र रूपमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई रक्षा गर्न न्यायपालिकाले सबैको लागि समान न्याय (equal justice for all) भन्ने आदर्शताको नजिक रहेर परिचालित हुनु पर्छ ।

सार्वजनिक सरोकार कानुनले सम्पूर्ण नागरिकहरूको जीवनमा प्रभाव पार्दछ । यसले सबै समूहका व्यक्तिको अधिकार रक्षा गर्न नयाँ कानुन निर्माण गर्दछ । यसका साथै सरकार र त्यसका निकायहरूले कसरी नीति निर्माण गरी कार्य गर्नु पर्छ भन्ने कुरामा जाग्रत पनि गराउँदछ । छोटकरीमा भन्नु पर्दा यसलाई सारवान र कार्यविधि कानुनको विकासले पारेको असर मान्नु पर्छ ।

यसका अतिरिक्त सार्वजनिक सरोकार कानुनले सामाजिक बिरामीको रूपमा रहेको समूहको आर्थिक समस्याका सम्बन्धमा पनि छलफल गर्दछ । आजकल कानुनी सहायता समाजमा लागेका कानुन व्यवसायीहरूले दैनिक मुद्दाहरूको भार ग्रहण गरी सेवा गरे पनि त्यसको असर सम्पूर्ण समाजमा पर्न नसकेको हुन सक्छ । तर सामूहिक कार्यका लागि कानुनी सहायता गर्ने कानुन व्यवसायीको समाजमा ठूलो प्रभाव परेको छ । यिनीहरूले पिछ्छडिएका वर्गका पक्षको प्रतिनिधित्व गर्दै आर्थिक सम्पन्न तत्त्वहरूका विरुद्धमा लडन सक्षम गराएका छन् । त्यसकारण गरिबीको क्षेत्रमा कानुनी सहायता परियोजनाले समाजमा रहेको कठिनाई र तनाव हटाउन सहयोग गरेकोले उनीहरू प्रति कृतज्ञता प्रकट गरिन्छ ।

सार्वजनिक सरोकार कानुनको अवधारणाका पछ्याडि राजनीतिक पद्धतिको दायित्व र कानुनी प्रतिनिधित्वका बिच सम्बन्ध रहेको छ । तर नेपालको राजनीतिक पद्धतिलाई नियाल्ने हो भने लामो समयसम्म यस किसिमको अवस्था सिर्जना हुन सकेको देखिदैन । २०४६ सालको जनआन्दोलन पछि पुनःस्थापित बहुदलिय प्रजातन्त्रले मात्र केही समेटेको छ । यहाँका कानुन व्यवसायिको आधार भनेको प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाबाट निर्माण भएको सरकारमा रहेका प्रभुत्व वर्गले गर्ने कानुन बमोजिमको शासनको संकेत हो, अर्थात् यो मानवीय स्वेच्छाचारी शासन होइन, यो मानव निर्मित कानुन अनुसारको शासन हो, यसले मानवमा शासन गर्दछ भने

आधारबाट नेपालमा कानूनको शासन कायम राख्न सार्वजनिक सरोकार कानूनको अवश्यकता महसुस गरिएको छ ।

यस कानूनले परम्परामा आधारित नेपालको कानुनी पद्धतिलाई ढिलै भए पनि गम्भिर चुनौति दिएको छ । यसरी चुनौति दिनुमा पहिलो कारण अदालतमा क्रमिकरूपले बढ्दै गएको कार्यभारलाई छलफल गरी किनारा लगाउन सक्षम नहुनु हो, यो समस्या न्याय प्रशासनको क्षेत्रमा सम्बेदनशील भएर रहेको छ । अदालतबाट अन्तिम निर्णय भएर बसेका थुप्रै कानून निहित अधिकारहरूलाई पवित्र मानेर सुरक्षित राखिएका छन्, तर त्यस्ता अधिकारहरूले व्यावहारिक सम्मान पाउन सकेका छैनन् । उदाहरणका लागि बालबालिकाको हितसम्बन्धी अधिकार, व्यक्तिले गरेको अपराध सम्बन्धमा दिइने क्षमा, लोक कल्याणकारी राज्यको ग्राह्यता, अल्पसमूहका सदस्यहरूको संरक्षण, घरमा महिलाहरूलाई दिइने संरक्षण, दाइजो दिने प्रचलन, खाद्यान्यको अभावले अनिकाल पर्नु, दुर्घटनामा परेका पीडितले पाउने उपचार पाउन नसक्नु आदि जस्ता विवादहरूले नेपालको कानून पद्धतिको क्षमतामा चुनौती दिएका छन् । अझ फौजदारी क्षेत्रमा लगाइएको अभियोगलाई नयाँ अधिकारको रूपमा स्पष्ट पार्न कानून व्यवसायीले प्रतिरक्षाका लागि सल्लाह दिइराखेका छन् । त्यस्तै देवानी क्षेत्रमा पनि अदालतलाई दवाव दिन अनावश्यक भिड सिर्जना गरी आफ्नो पक्षमा परिणाम निकाल्ने क्रममा समस्या खडा गरिदिन्छन् । त्यसकारण, गैह्र फौजदारी मुद्दाहरूमा वैधानिक प्रतिनिधित्व उपलब्ध गराउने क्रममा पनि धेरै संका उपसंका उब्जन्छन् ।

यसले गर्दा दिनानुदिन बढ्दैगएका नयाँ अधिकारहरूलाई मार्ग दर्शन गर्न अदालत सक्षम हुन सकेको छैन । पहिलेदेखि जानि वा नजानि अदालतले व्यावहारिक सम्मान पाउन सकेको छैन र परिणामस्वरूप परम्परावादी न्याय पद्धतिमा एउटा ठूलो चुनौति आएको देखिन्छ ।

दोस्रो, आकस्मिक उत्पत्ति भएका नयाँ अधिकारका साथ देखिएका दुःख कष्टले उपचार पाउने आसा राख्दछन् । यस्ता असंख्य दुःख कष्टहरूले उपचार पाउनु पर्छ । यसका साथै त्यस्ता दुःख कष्टहरूलाई लेखबद्ध गरी कानुनी मान्यता दिनु आवश्यक छ । तर यसो गर्न सफल भएको देखिदैन । तर पनि केही यस्ता दुःख कष्टहरूले संवैधानिक दस्तावेजमा समावेश हुने अवसर पाएका छन् । जस्तो- संयुक्त

राज्य अमेरिकाको हेमिल्टनमा कालो वर्णका महिलाहरूलाई कार्यालयमा उनीहरूको पहिलो नामले संबोधन गर्नु पर्ने गरी अदालतले अल्बामाको मुद्दा (Alabama case) मा निर्णय गरेको छ।^{३५१} यस्तै नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १६ ले सूचनाको हक र धारा २२ ले गोपनीयताको हकको संरक्षण गर्नुलाई पनि लिन सकिन्छ। यसै क्रममा सर्वोच्च अदालतले अन्नपूर्ण राणाको मुद्दामा उनको गोपनीयताको हक संरक्षण गर्दै दुःख कष्ट निवारण गरेको देखिन्छ। त्यस्ता दुःख कष्टलाई व्यवहारमा उतारी पूरै वैधानिक मान्यता दिलाउन सक्नु आजको आवश्यकता मानिन्छ। त्यस किसिमका दुःख कष्टहरूलाई अदालतबाट विवेकपूर्ण तरिकाबाट मूल्याङ्कन गरी मान्यता दिलाउन बाध्य गराउन सक्नु पर्दछ। त्यसो गर्न नसके आधुनिक समयमा जनताले *दुःख कष्ट सहेर शोषित* हुन बाध्य हुनु पर्छ।

यसबाट देखिने अन्तिम परिणाम भनेको न्यायिक पद्धतिमा देखापरेको *कानुनी शासन*को अभाव हो। यसमा मुख्य गरी सरकारको प्रशासन, गरिबी, लोककल्याण, यातायात, पिछडिएको क्षेत्रमा पुनः नवीकरण र वातावरण नियन्त्रण जस्ता विषयहरूमा आधिकारिक निकायहरूले संचालन गरेका कार्यक्रममा दिएको छुट हो। ती निकायहरूले जिम्मेवारी बहन गर्दा व्यापक चुनौति र आलोचनाको सामना गर्न सक्नु पर्दछ।^{३५२}

यसका साथै अर्को *सार्वभौमसत्तालाई दिइने कार्यालयगत छुट* पनि हो। सरकारले करोडौं रूपैयाँ गरिबी निवारण लगायत अपराध विरुद्ध लडन र वातावरण स्वच्छ राख्नका लागि कर उठाउन सक्दछ। तर पनि, गरिबी निवारण हुन सकेको छैन। समाजमा गरिबीको मात्रा कायम छ, शान्ति छाउन सकेको छैन। बालबालिकाहरू अझै अशिक्षित छन्। जीवन दुखदायी नै छ। सर्वसाधारणको नजरमा सरकारद्वारा गरेको खर्च र त्यसबाट निस्केको परिणामले सरकार सम्बेदनशील नभएको र कुनै फाइदाजनक कार्य नगरेको बुझाउँदछ।

यस किसिमका विशाल चुनौति देखिनुको अर्थ अनौठो समस्याका रूपमा देखिएका कानुनी स्रोत र साधनहरूको संरक्षण नगर्नु हो। त्यसकारण, यदि *कानुनको शासन* भनेको आधुनिक जमानाअनुसार तत्कालिन अवधारणाहरूलाई बदल्दै लाने हो

^{३५१} Soria Hurra, Public Interest Litigation In Quest of Justice, (1997), p. 59.

^{३५२} Caha and Caha, 'The New Sovereign Immunity' Harvard Law Review-929 (1968), p. 929.

भने अधिकारलाई स्पष्ट गर्ने, दुःख कष्टलाई निवारण गर्ने र सार्वभौमसत्तालाई छुट दिने जस्ता कानुनी पद्धतिहरू पनि पुनः न्यायीकरण र पुनः स्वरूपीकरण हुनु आवश्यक छ ।

७.२ नेपालमा बढेको प्रचलन

नेपालमा बहुसंख्यक जनताहरू गरीबीको रेखामुनि छन् । नेपालीहरू पूर्ण मानव जीवन यापन गर्न नसकी सहायक मानव जीवनको अवस्थामा बाँचेका छन् । गरीबीताले सताएको कारण नैतिक शक्ति कमजोर भएको छ । सरकार र मातहतका कार्यालयहरूमा कार्य नीतिको अभावले नेपालीहरू अत्याचारको शिकार बनेका छन् । उनीहरूलाई दबाइएको छ, शोषण गरिएको छ, कानुनविहीन अवस्थाको सिर्जना गराइएको छ र उनीहरू अन्यायमा परेका छन् । यस्ता कुरामा चुपलागेर बस्नु उनीहरूको बाध्यता भएको छ । गरीब लोग्ने मानिस वा स्वास्नी मानिसको मूलभूत आवश्यकता भनेको जीवन यापन गर्नु र शान्ति सुरक्षा प्राप्त गर्नु रहे पनि यो सम्भव हुन सकेको छैन । सार्वजनिक सरोकारको विवादले यस किसिमका महत्त्वपूर्ण समस्याहरूको तत्काल निकास दिने लक्ष्य राखि सफा हात उठाएको छ । सार्वजनिक सरोकारसम्बन्धी कानुनले विशेष गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई अगाडि बढ्न दिशा बोध गराउने हुँदा यसलाई ज्यादै शक्तिशाली साधनको रूपमा लिएको छ । यसले सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक रूपबाट अपहेलित भएर रहेका अनविज्ञ नेपालीहरूलाई न्यायिक सक्रियताको माध्यमले उपचार गर्दछ । नेपालमा यस्ता परिस्थितिहरू पनि देखिन्छन्, जसमा सबै सामाजिक र राजनीतिक संस्थाले निर्णय गर्दा नागरिकहरूको सहभागिता जुटाएको हुन्छ । यसलाई व्यवहारमा हेर्ने हो भने सोचनसम्म पनि नसकिने अवस्था छ । तर निकट भविष्यसम्म यही अवस्था रहिरहन्छ भनेर तर्क गर्न मिल्दैन ।

यसरी व्यापक प्राथमिकताका साथ नवपरिवर्तन गर्ने परिस्थितिलाई नै सार्वजनिक सरोकारको विवाद मानिन्छ । व्यक्तिले आफूमा परेका दुःख कष्ट निवारणको खोजि गर्न विश्वासका साथ अदालतमा गई दावी गर्न नसकेको अवस्था छ । अदालतमा गई दावी गर्न नसक्नुमा प्रथमतः उनीहरूलाई आफ्ना अधिकार र अस्तित्वका सम्बन्धमा चेतनाको अभाव छ । दोस्रो गैहकानुनी हत्याको गहिरो छाप

परेको कारण सर्वसाधारणमा कानुनी विश्वासको अभाव रहन्छ । सामान्यतया कानुन व्यवसायीहरूले पक्षसँग गरेको खुसामदी र मुद्दामा गरिने ढिला सुस्तिका कारण कानुन व्यवसायीहरूप्रति सर्वसाधारणको विश्वास गुमेको हुन्छ । तेस्रो, संस्थागत रूपमा प्रहरीको उपस्थिति र उनीहरूले गरिने खानतलासि तथा दिइने यातनाको डर रहन्छ । चौथो, कानुन व्यवसायीले दिएको कानुनी सेवावापतको चर्को फिस तिर्न नसक्नु रहेको । पाँचौं, यदि उठाइएको तथ्य राजनीतिक विवादको देखिए वा सर्वव्यापक किसिमको नभएमा त्यस्ता विषयवस्तुलाई कानुन व्यवसायीले अगाडि बढाउने गरी ग्रहण गर्न नचाहानु पनि हो । अन्तिम, परम्परावादी सोचको कारण अदालतले विवादलाई ग्रहण नगर्नु वा वैकल्पिक उपचारको बाटो अवलम्बन गर्न लगाउनु रहेको छ । यस्तै एकपछि अर्को कारणले गर्दा नेपालीहरूका अधिकारहरू उचित किसिमले मूल्याङ्कन गर्न नसक्दा मूल्यहीन हुन पुगेका देखिन्छन् ।

७.३ नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई अभ्यास गराउने जिम्मेदार पक्षहरू

नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई अभ्यास गराउन मुलुकका विभिन्न संस्थाहरूको सामूहिक प्रयास रहेको छ । जसमा नेपाली जनता, सामाजिक क्रियाकलापमा लागेका व्यक्ति, छापाखाना, प्राध्यापक, कानुन व्यवसायी, न्यायपालिका, राज्य आदि पर्दछन् । यस्ता संस्थाहरूको क्रमिक प्रयासबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादले नेपालमा अंकुर हाल्न सफल भएको छ । यसका साथै यो विभिन्न तहका स्रोत र साधनको पालन पोषण पाएर विकसित भएको छ ।

भारतलगायत अन्य प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा अन्यायको सिकार बनेका पक्षहरूका लागि आवाज उठाउन छापाखानाले महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएको भए पनि तुलनात्मक रूपमा नेपालमा छापाखानाको भूमिका नगन्य नै मानिन्छ । तर पनि छापाखानालाई कम आँकलन गर्नु भने हुँदैन । नेपालमा पत्रकारहरूको कुसाग्र पनले आधुनिक समाजमा महत्त्वपूर्ण पद्धतिको सुरुवात गराएको छ । खोजमूलक पत्रकारिताको कार्य गर्ने पत्रकारहरूले नेपाली जनतामा देखिएको असमान व्यवहार, अत्याचार, मानवजातिको अपमान र अत्यधिक गरीबहरूको मानव अधिकार उल्लंघन र असंगठित अवस्थामा रहेका समूहहरूको औपचारिक रूपमा लुकेका नागरिक, सामाजिक र राजनीतिक स्वतन्त्रता उपलब्ध गराउने वहानामा गरिएका

कार्यहरूको उजागर गर्न खेलेको भूमिकालाई आदर गर्नु पर्छ । यस्ता तथ्यहरूको उजागर गर्नुले कतिपय अवस्थामा सरकारले आफ्नो सुस्त र आलस्यपनलाई लाचारी पूर्वक स्वीकारेर बस्नु पर्छ, होइन भने समाजमा लोककल्याणकारी कार्य प्रभावकारी बनाउन चुक्नु हुँदैन । ज्यादै जटिल र असीमित कानुनी प्रावधानको कारण गरीब, अशिक्षित जनताहरूले कानुनलाई बुझ्न सक्दैनन्, यसले गर्दा असंगठित अवस्थामा बसोवास गर्ने कम्जोर समुदायका नेपालीहरू शोषण, अत्याचार र दवावको मार सहन बाध्य हुनु पर्छ । परिणामस्वरूप अनविज्ञ समूहप्रति पूर्वाग्रह राखि त्यस्ता कानुन जबजस्ती लादने व्यापक सम्भावना रहन्छ ।

यति हुँदा पनि नेपालका वैधानिक संस्थाहरू सहनशील र सक्रिय भएर लागेका छन् । यस किसिमको आक्रमणबाट हतास नभई अगाडि बढ्ने उत्क्रिष्ट इच्छा देखिएको छ । तर उनीहरूले सोचे जस्तो सफलता प्राप्त गर्न भने निकै कठोरताको सामना गर्नु परेको छ । उनीहरूले गिर्दो मानसिकतामा नरहन प्रोत्साहन गर्दै गरीब र पीछडिएका जनताहरूलाई समर्थन दिएका छन् र पनि कानुन अनुसारको कार्य नहुने क्रम दिनानुदिन बढ्दै छ । सरकारी कार्यालयहरूले यस्ता कार्यलाई दवाव दिएर नियन्त्रण गर्न सकेको देखिदैन ।^{३८३}

यसैले राज्यका विभिन्न घटनासँग सम्बन्धित कार्यले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा प्रभाव पार्दछ । उदाहरणमा नेतृत्वको अभाव, मुलुकमा ल्याउन खोजेको सामाजिक परिवर्तन, सामान्य राजनीतिक प्रक्रिया असफल हुनु, मुलुकभरि पुरुष प्रशासनको बाहुल्यता रहनु, पर्याप्त मात्रामा वैकल्पिक उपाय निकाल्न छलफल गर्ने सार्वजनिक निकायको अभाव हुनु साथै बहुसंख्यक जनताहरूलाई प्रभाव पार्ने विवादका विषयहरूमा आपसि सम्झौता हुन नसक्नु आदिलाई लिन सकिन्छ ।

यसको परिणामस्वरूप नागरिकहरू आ-आफ्नै स्वार्थमा परिचालित भएर कानुनको सहारालिन अदालत प्रवेश गर्न बाध्य हुनुपर्छ । यस किसिमको सामूहिक कार्यमा जनता उत्रनुको रहस्य एउटा व्यक्तिको अधिकार उल्लंघन हुनुले अप्रत्यक्षरूपमा सम्पूर्ण व्यक्तिलाई प्रभाव पार्नु हो । यसका अतिरिक्त जब गरीब माथि संकट देखापर्छ, त्यसबखत असंगठित रूपमा रहेका समाजका कम्जोर

^{३८३} Ibid. f.n. No. 1, p. 90.

समूहहरू छापाको माध्यमद्वारा देखा पर्दछन् र तत्कालै सार्वजनिक गति ग्रहण गर्दै व्यक्तिगत रूपमा गुमेका अधिकारहरूको न्यायिक उपचारका लागि खोजि गर्दछन् । यस अवस्थामा न्यायपालिकाले पनि बढी नै सकारात्मक सहयोग प्रदान गर्दछ, र उनीहरूप्रति देखाइको आधारभूत सहयोगको अवधारणाबाट प्रोत्साहित हुँदै भविष्यका लागि एउटा व्यक्ति भनेको धेरै वर्गका लागि हो भन्ने सोचाइको भावना विकसित गराउँदछन् ।

सार्वजनिक सरोकारको भार वहन गरी यसलाई माथि उठाउन प्रोत्साहित गर्ने निम्न तत्त्वहरू देखिन्छन्-

- (१) मानव अधिकारका गतिविधिलाई आजको छापाजगतले दिनानुदिन प्रकाशन गरी विश्वका कुना-कुनामा व्यापक जानकारी गराई सर्वसाधारणलाई अधिकारका सम्बन्धमा चेतनसिल गराएको छ ।
- (२) पंचायत व्यवस्थाले ३० वर्षसम्म दबाएका जनताहरूका आधारभूत अधिकारहरू २०४६ सालको सफल प्रजातान्त्रिक आन्दोलन पछि पुनः स्थापित भई विस्तार हुँदा जनताहरूमा आफ्ना अधिकारप्रति जागरुक हुने अवसर मिलेको छ ।
- (३) आजका जनता प्राविधिक रूपमा लागेको छेकवारहरूलाई तोडेर निरन्तर न्याय प्राप्त गर्ने इच्छा राख्दछन् ।
- (४) नयाँ रूपमा अंकुरन भएका राजनीतिक प्रभुत्ववर्गले राजनीतिक दल त्यागेर बाहिरिने क्रम बढ्दै गएको छ ।

यति हुँदाहुँदै पनि सामाजिक वा प्रजातान्त्रिक संघ, संगठनहरूले पनि जनताको प्रतिनिधित्व गर्दै जनता र न्यायको विश्वास जित्न धेरै हदसम्म सफल भएका छन् । त्यस्ता संघ संस्थाहरू जनताका प्रजातान्त्रिक हक अधिकार प्राप्तिका लागि लडन स्वतन्त्र रहन्छन् । त्यहाँ प्रष्टसँग समूह परिचालन हुन्छ, तर पनि विभिन्न संघ, संगठनहरू जनताका गुमेका अधिकारहरू उपलब्ध गराउन इच्छारत हुन्छन् । उदाहरणका लागि- ट्रेड युनियन, दलित समूदाय, नागरिक समाजका गतिविधि आदिलाई लिन सकिन्छ । प्राय गरी यस्ता संगठनहरूमा कानून व्यवसायीहरू सदस्य बनेका हुन्छन् । उनीहरूले जनताको विश्वास जित्न उचित

सल्लाह दिएर भौतिक तथा मानसिक शक्तिको दक्ष्यतामा आकर्षित गराउँदछन् । यसका साथै जनताले आफूलाई परेको दुःख निवारणका लागि न्यायको खोजि गरिमाग्न सामाजिक संघ-संस्थाहरूमा प्रस्ताव राख्न सुरु गर्दछन् ।

यसरी संस्थागत प्रतिनिधित्वमा कानुन व्यवसायीहरू कमै सामेल भएको देखिए पनि उनीहरूको पेशागत प्रभावले गर्दा समाजका विद्वान् मानिन्छन् । उनीहरू विषयवस्तुलाई सूचिक्रित गर्न सक्ने धूर्त भएका कारणले केन्द्रीय उद्देश्य पूर्ति गर्नका लागि विधायिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकालाई संस्थागत सुधार गर्ने कार्यका लागि उनीहरूलाई प्रयोगमा ल्याइन्छ । कानुन व्यवसायीहरूको पेशागत जवाफदेहिले सामान्य समाजका विशेष गरी कम्जोर समुदायहरूको मस्तिष्कमा नयाँ भावनाको मार्ग खुलाइदिन्छन् । यसका साथै कानुनी सहायता परियोजनाअन्तर्गत एकत्रित न्याय प्राप्तिको लक्ष्यमा पुग्न प्रयोगमा ल्याइएको सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई जवाफदेहि तरिकाबाट लागू गर्न कानुन व्यवसायीले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दा लिने गर्दछन् ।

प्रजातान्त्रिक राज्यमा कानुनको शासनले नागरिकहरूका अधिकारको रक्षा गर्दै निस्पक्ष न्याय दिलाउने कार्य गर्दछ । निस्पक्ष न्यायका लागि प्रजातान्त्रिक पद्धति भएको सरकारमा हरेक नागरिकका कानुनी अधिकार स्थापित भएका छन् वा छैनन् भन्ने कुरा न्यायिक मूल्याङ्कन गरेर हेरिन्छ । यसरी गरिने मूल्याङ्कनबाट समकक्षीय समाजमा न्यायिक शक्ति वृद्धि भई सामाजिक-आर्थिक विकासमा सुधार हुनुका साथै समाजका विभिन्न समूह र वर्गका नागरिकमा कानुनी अधिकार सुरक्षित रहेको छ भन्ने पुष्टि गर्दछ ।^{३५४} त्यसलाई परिवर्तन गर्नु राजनीतिक-सामाजिक आदर्शता, राज्यका निश्चित नीति र सिद्धान्त, कानुनको क्रमिक संशोधन, राजनीतिक परिवर्तन र मानव विधिशास्त्रलगायत सबै मिलेर काम गरेका हुन्छन् । अर्कोतर्फ न्यायपालिकाले पनि सामाजिक-आर्थिक दुःख कष्ट हटाउन मिलेर न्यायिक उपचार गर्न सक्नु पर्छ । यसरी उपचार गर्ने क्रममा न्यायाधीशहरूले विवादको टुङ्गो लगाउने प्रक्रिया गरीबहरूका लागि ज्यादै खर्चिलो पर्दछ, यसले गर्दा उनीहरूले कार्यविधिको औपचारिकता पुरा गर्न कसैको आश्रय लिनु पर्ने हुन्छ भन्ने कुराको महसुस गर्नु पर्ने हुन्छ । यसको परिणामस्वरूप सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई मान्यता दिई

^{३५४} *Ibid.*, p. 91.

पिछडिआका र अपमानित समूदायमा देखिएका समस्याहरूको समाधान गर्न न्यायपालिका संवेदनशील हुँदै गरीब विधिशास्त्र निर्माण गर्ने कार्यमा अघि बढनु पर्ने हुन्छ । अर्कोतर्फ सार्वजनिक सरोकारको विवादले हक दैयाको सिद्धान्तमा पनि महत्त्वपूर्ण पाइला चालि उदार र सर्वव्यापीकरण गर्नु पर्छ, किनकि हाल देखिएको राजनीतिक अस्थिरताबाट गुम्न लागेको सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई सर्वोच्च अदालतले पुनः स्थापित गराउन आत्मैदेखि लाग्नु आवश्यक छ । यसका लागि नेपालको न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायिक सक्रियता कायम राख्न सक्नु पर्छ ।

नेपालमा प्रजातन्त्र पुनः स्थापना पछिका दश वर्षमा सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादका विविध विषयहरूलाई समेटि न्यायिक निर्णय दिने क्रममा न्यायिक सक्रियता देखाएको देखिन्छ । उदाहरणका लागि संसद विघटन^{३५५}, हकदैया^{३५६}, वातावरण^{३५७}, संविधानसँग बाभिएका कानून खारेज गर्ने^{३५८}, पैत्रिक सम्पत्तिमा महिलाको हक अधिकार^{३५९}, गोपनीयताको हक^{३६०}, सूचनाको हक^{३६१}, अदालतको अपहेलना^{३६२}, सन्धि वा सम्भौता (टनकपुर) सम्बन्धी^{३६३}, उपभोक्तासम्बन्धी^{३६४}, लैङ्गिक समानता^{३६५}, राजदूत नीयुक्ति^{३६६}, नेपाली भाषा

-
- ३५५ हरिप्रसाद नेपालसमेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला समेत, ने.का.प. स्वर्णजन्मोत्सव विशेषाङ्क-२०५२, पृ. ८८ । अधिवक्ता रविराज भण्डारीसमेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीसमेत, पूर्ववत्, पृ. १ ।
- ३५६ अधिवक्ता राधेश्याम अधिकारी वि. मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत, ने.का.प., २०४८, पृ. ८१० ।
- ३५७ अधिवक्ता सूर्यप्रसाद हुङ्गेले वि. गोदावरी मार्वल इन्डस्ट्री, पूर्व पादटिप्पणी नं. ५, पृ. १६९ । अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा वि. मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत, ने.का.प., २०५४, पृ. ३१२ ।
- ३५८ तिर्थ कोइराला विरुद्ध सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, पूर्व पादटिप्पणी नं. ५, पृ. १९२ । अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध संसद सचिवालयसमेत, ने.का.प., २०५०, पृ. ४५० । मानबहादुर विश्वकर्मा विरुद्ध कानून तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, ने.का.प., २०४९, पृ. १०१० ।
- ३५९ अधिवक्ता मीराकुमारी तुंगाना विरुद्ध कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, ने.का.प., २०५२, पृ. ४६२ ।
- ३६० अन्नपूर्ण राणा विरुद्ध काठमाडौं जिल्ला अदालतसमेत, ने.का.प., २०५५, पृ. ४७६ ।
- ३६१ गोपाल सिवाकोटी विरुद्ध अर्थमन्त्रालयसमेत, ने.का.प., २०५१, पृ. २५५ । नरहरि आचार्य विरुद्ध कानून तथा न्याय मन्त्रालय, ने.का.प., २०५०, पृ. ८४ ।
- ३६२ थिरप्रसाद पोखरेल वि. हरिहर विरही, ने.का.प., २०४९, पृ. ७७० ।
- ३६३ अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत, वुलेटिन, २०४९, वर्ष १, अङ्क ११, पृ. १ ।
- ३६४ राधेश्याम सिंघानिया वि. कर कार्यालय, बिक्रीकर शाखा मोरंगसमेत, ने.का.प., २०५०, पृ. ५४७ ।

लोकसेवाको पाठ्यक्रमबाट हटाइएको^{३९७}, कारखाना निजीकरण^{३९८}, मृत्यु दण्डसम्बन्धी कानून खारेज^{३९९}, भोकमरिले मानिसहरू मरेकाले खाद्यान्नको व्यवस्था गरिपाउँ^{४००}, बालबालिकासम्बन्धी^{४०१}, नेपाल भाषा र मैथिली भाषालाई कामकाजको भाषामा मान्यता दिनेसम्बन्धी^{४०२}, विधिको निर्माण र व्याख्या^{४०३}, स्थायी दरबन्दिमा अस्थायी र सट्टामा काम गरिरहेका शिक्षकहरू स्वतः स्थायी हुने गरी गरेको निर्णय कानून सम्मत नभएको बारे^{४०४}, संसदको अधिवेशन नचलेको अवस्थामा अध्यादेश बजेट ल्याउनु संविधान प्रतिकुल भएको भन्नेबारे^{४०५}, त्रासपूर्ण वातावरण सिर्जना गरी गरिने नेपाल बन्द जस्ता कार्यक्रम संविधान अनुकूल नहुने^{४०६}, कानून निर्माण नभएको अवस्थामा अदालतले यस्तो कानून बनाउनु भनी निर्देश गर्नु संविधान सम्बत नहुने^{४०७}, वातावरण प्रदूषण रोक्ने उद्देश्यले डिजेलबाट चल्ने तीन पाइप्रे टेम्पोको नयाँ दर्ता रोक लगाएको विषय^{४०८}, मातृत्वको आधारमा नागरिकता प्राप्त

-
- ३९५ अधिवक्ता सपना प्रधान (मल्ल) समेत वि. कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत, ने.का.प., २०५३, पृ. १०५ । डा. चन्द्रा वज्राचार्य वि. संसद सचिवालय सिंहदवारसमेत, ने.का.प., २०५३, पृ. ५३७ ।
- ३९६ पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. ६ ।
- ३९७ चूडानाथ भट्टराई वि. लोकसेवा आयोग, ने.का.प., २०५४, पृ. ३६० ।
- ३९८ अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपाने वि. मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत, ने.का.प., २०५४, पृ. ३३५ ।
- ३९९ कृष्णप्रसाद सिवाकोटी वि. म.प. सचिवालयसमेत, ने.का.प., २०५४, पृ. २९५ ।
- ४०० अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेत वि. प्र.म. गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत, स.अ. २०५५ सालको रि.नं. ३३४९, आ.मि. २०५५/६/२७ ।
- ४०१ केशव खड्काको हकमा अधिवक्ता आशिष अधिकारी वि. गृह मन्त्रालयसमेत, सं., २०५६ सालको सि.नं. ३६८५, आ.मि. २०५८/१/२८ ।
- ४०२ अधिवक्ता लालबहादुर थापासमेत विरुद्ध स्थानीय विकास मन्त्रालयसमेत, सं. २०५४ सालको रि.नं. २९३९, आ.मि. २०५६/२/२८ ।
- ४०३ इन्द्रबहादुर गुरुङ वि. राजश्व न्यायाधीकरण काठमाडौं, ने.का.प., २०५०, पृ. ९४ ।
- ४०४ अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपाने वि. म.प. सचिवालयसमेत, २०५६ सालको रि.नं. ३०८५ अ.मि. २०५७/५/९ । अधिवक्ता भोजराज आचार्य वि. म.प. सचिवालयसमेत, सं. २०५६ सालको रि.नं. ३०८२, आ.मि. २०५७/५/९ ।
- ४०५ चेतन्द्रजंग हिमाली वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत, ने.का.प., २०५९, पृ. ६८४ ।
- ४०६ अच्युतराज बुढाथोकीसमेत वि. मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत, स. २०५४ को रि.नं. २४५३, आ.मि. २०५७/१/९ ।
- ४०७ कृष्णप्रसाद सिवाकोटी वि. कानून, न्याय तथा संसदीय मन्त्रालय, सं. २०५६ को रि.नं. ३६४९, आ.मि. २०५८/६/११ ।
- ४०८ केदारभक्त श्रेष्ठ वि. यातायात व्यवस्था विभागसमेत, सं. २०५६ को रि.नं. ३१०९, आ.मि. २०५८/४/३ ।

हुन नसक्ने व्यवस्था असंवैधानिक भन्न नमिल्ले^{४०९}, सुरु अदालतमा विचाराधिन विषयलाई असर पर्ने गरी असाधारण अधिकार क्षेत्रबाट हस्तक्षेप गर्न नमिल्ले । मुलुकी ऐन. अ.व. १० नं. को व्यवस्था अदालतको अनुमतिले प्राप्त हुने^{४१०}, सार्वजनिक अपराध र एउटा बालकको हक अधिकार विरुद्ध भएको कसुरलाई एउटै कसुर मान्न नमिल्ले^{४११}, लोककल्याणकारी राज्यले जनताका लागि अत्यावश्यक वस्तुहरूको प्रबन्ध गर्नुका साथै न्यायोचित रूपमा वितरणको पूर्ण प्रत्याभूति दिनु पर्ने^{४१२}, अपरिपक्व (Pre metured) समयमा दायर भएको रिट निवेदन खारेज हुने^{४१३}, निवृत्तिभरण प्राप्त कर्मचारीको संवैधानिक अंगमा नियुक्त भएपछि पाउने पारिश्रमिकको विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय नहुने^{४१४}, वैवाहिक सम्बन्ध भएकी श्रीमतीसँग निजको मंजुरीबिना करणी गर्नु पनि जवरजस्ती करणी हुने^{४१५} लगायत अन्य धेरै सार्वजनिक विवादका विषयहरूमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले आफ्नो न्यायिक सक्रियता देखाएर अभ्यासलाई समय सापेक्षित रूपमा अगाडि बढाउन मद्दत गरेको छ । उल्लेखित तथ्यहरूले यो देखाउँदछ कि न्यायपालिकाले कार्यपालिका र त्यस मातहतमा रहेका संयन्त्रहरूलाई होसियारी साथ कानून पालन गर्न बाध्य गराएको छ, यसले गर्दा नेपालमा सहयोग विहीन अवस्थामा रहेका समुदायहरूको जीवन उकास्न निकै उपयोगी सावित भएको छ । वास्तवमा ठोस रूपमा निहीत मानव अधिकारको उल्लंघन गरी संकुचित रूपमा लुकाएर राखेका भावनालाई न्यायपालिकाले पूर्ण वर्खास्त गरिदिएको छ र समग्रमा दुःख पाइराखेका समुदायलाई संरक्षण गरेको छ ।

-
- ^{४०९} अधिवक्ता चन्द्रकान्त ज्ञवाली वि. मन्त्री परिषद्समेत, सं. २०५७ को रि.नं. ३६६८ आ.मि. २०५८/१०/५ ।
- ^{४१०} तारादेवी पौडेल वि. मन्त्री परिषद्समेत, सं. २०५५ सालको रि.नं. ३३१३, आ.मि. २०५८/४/१८ ।
- ^{४११} तारक धिताल विरुद्ध जि.प्र.का., काठमाडौं समेत, सं. २०५४ को रि.नं. ३१२३, आ.मि. २०५८/२/२८ ।
- ^{४१२} अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा वि. संचालक समिति नेपाल खानेपानी संस्थानसमेत, सं. २०४७ को रि.नं. २२३७, आ.मि. २०५७/३/२६ ।
- ^{४१३} अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपाने वि. मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत, सं. २०५३ को रि.नं. १९४७, आ.मि. २०५८/७/२४ ।
- ^{४१४} भरतमणि जंगम वि. मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत, सं. २०५७ को रि.नं. ३२५८, आ.मि. २०५९/५/२७ ।
- ^{४१५} मिरा ढुङ्गाना वि. कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत, सं. २०५८ को रि.नं. ५५, आ.मि. २०५९/१/१९ ।

यसरी कानून व्यवसायी, पत्रकार, कानुनी विद्वान्, कानुनी सहायता परियोजना, सामाजिक संगठन, कारागारमा रहेका बन्दीहरूका साथीभाइ र *सार्वजनिक भावना* बोकेका व्यक्ति लगायतले सार्वजनिक सरोकारको विवादका मुद्दाहरू अगाडि बढाउन सफल भएका देखिन्छन् । उनीहरूले अदालतलाई पत्र लेखेर, पोष्ट कार्ड पठाएर वा सोभै अदालतमा लिखित उजुरी दिएर वा अदालत आफैले सार्वजनिक सरोकारको विवाद हो भन्ने पत्रपत्रिका, लेख वा चिठीबाट सहज महसुस गरी कारवाइ अगाडि बढाउन सक्दछन् ।^{४१६}

७.४ नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको प्रकृति

सार्वजनिक सरोकारको विवादको प्रकृति सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक र कानुनी विकास भएको विशेष किसिमको कानुनी पद्धतिमा निर्भर गर्दछ । विश्वमा सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक र भौगोलिक विविधता देखिएका मुलुकहरूमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयगत चरित्र र प्रकृति पनि फरक रहेको देखिन्छ । विश्वका प्रमुख कानून प्रणालीहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई नियन्त्रण गरिरहेका हुन्छन् । विश्वका अन्य मुलुकहरू जस्तै नेपाल पनि सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, कानुनी र भौगोलिक विविधता भएको मुलुक भएको हुनाले सार्वजनिक सरोकारको विवादको प्रकृति पनि फरक रहेको देखिन्छ । नेपालको कानून पद्धतिले *कमन ल* र *सिभिल ल* दुवै पद्धतिको अनुकरण गरे पनि यहाँ हिन्दू दर्शनको प्रभाव परेको कारण यहाँको कानुनी पद्धतिमा आन्तरिक भिन्नता पाइन्छ । यसैले सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय पनि अरू मुलुकहरूको भन्दा फरक छ । आर्थिक रूपमा पिछडिएको र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक राजनीतिक पद्धति अवलम्बन गरेको साथै विविध जातजाति र धर्म रहेको मुलुक भएको हुँदा सार्वजनिक सरोकारको विवादको स्वरूप पनि फरक देखिन्छ । यसले नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयले २०४७ सालको प्रजातन्त्र पश्चात मात्र यसको प्रकृति प्रष्टिन थालेको महसुस गर्न सकिन्छ, यसको पूर्ण स्वरूप प्राप्त गर्न भने अरू कुनै पनि देखिन्छ ।

^{४१६} *Ibid.* f.n. No. 1, p. 92.

सार्वजनिक सरोकारको विवादको प्रकृति भनेको प्रतिनिधित्व विहीन, असंगठित र सुरक्षाविहीन समूहलाई इच्छानुसारको न्याय प्राप्त गराउने किसिमको देखिन्छ । यसले भइरहेको सरकारी सिद्धान्त र पद्धतिमा कुनै हानिनोक्सानी नपारी मन्द आवाज र शान्ति पूर्वक संघर्ष गर्दै सामाजिक-आर्थिक समानतालाई वृद्धि गर्न मद्दत गर्दछ । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको प्रकृति संविधानमा लेखवद्ध गरी लागू गरिएको नभए पनि सांगठनिक विवादको रूपमा देखिएका जनताका आर्थिक अधिकार भित्रका खराब निराकरण गर्ने यो एउटा उत्तम र नयाँ मार्ग हो ।^{४१७} यसैले सार्वजनिक सरोकारको विवादको प्रकृति न्यायिक सहभागिताको कार्यविधि पुरा गर्ने एउटा अंशको रूपमा देखिन्छ ।^{४१८}

नेपालको कार्यविधिगत कानून *एङ्गलो सेक्सन*को जस्तो व्यक्तिवादी मात्र नभई नयाँ साँचोमा ढालिएको छ । यसले *वर्गीय कार्य, सार्वजनिक सरोकारको विवाद र प्रतिनिधिगत प्रक्रियाको* आधारमा व्यापक र जन-अभिमुखी दृष्टिले न्यायको मूल्याङ्कन गर्न मद्दत गर्दछ । वास्तवमा केही नेपालीहरू समूहगत कार्यविधिका आधारमा अदालती उपचारको व्यापक खोजिमा छन् । यसले खर्चिलो रूपमा रहेको बहुसंख्यकको विवादलाई मार्ग निर्देशन गरेको छ । प्रजातान्त्रिक अभ्यासमा लागेको नेपालका लागि न्यायिक सहभागितामा सफलता प्राप्त गर्ने र लोककल्याणकारी राज्य स्थापना गर्ने यो एउटा सकारात्मक पक्ष मानिन्छ ।

नेपालमा सार्वजनिक हक वा सरोकारको अर्थ गर्दा खासगरी व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत हक वा सरोकारसँग सम्पर्क गराउने किसिमबाट अर्थ गर्न मिल्दैन । यसको सम्बन्ध सर्वसाधारण जनता वा कुनै जनसमुदायको सामूहिक हक वा सरोकारसँग रहन्छ । कुनै विवाद सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद हो वा होइन भनी निक्यौल गर्नु पर्दा विवादको विषय खास व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत हक वा सरोकारसँग सम्बद्ध देखिन्छ, कि त्यस्तो विवादलाई सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादसँग भन्ने निकर्बल गरेर हेर्नु पर्दछ । यसमा व्यक्तिको व्यक्तिगत हक वा सरोकारसँग मात्र सम्बन्ध राख्दछ भने त्यसलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनिदैन । तर जनसाधारणको सामूहिक हक वा सरोकारमा व्यक्ति

^{४१७} *Ibid.*, p. 93.

^{४१८} *Ibid.* Public Interest Litigation is a Part of the Process of Participative Justice.

विशेषको स्वार्थ भने रहन सक्छ । सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादका विषयमा रिट निवेदन दिने व्यक्तिको निजी मुद्दामा जस्तो हक वा सरोकार गाँसिनु आवश्यक छैन । यस्तै श्री ५ को सरकार वा अन्य कुनै सार्वजनिक निकाय वा पदाधिकारीले कानून वा संविधान बमोजिम गर्नु पर्ने कुनै काम गरेन वा गर्न नहुने कुनै काम गऱ्यो र त्यसबाट निस्केको परिणामले कुनै व्यक्ति वा व्यक्तिहरूलाई कानूनको दृष्टिमा कुनै व्यक्तिगत क्षति पुगेको छैन, तर जनसाधारणको सामान्य हित वा स्वार्थमा प्रतिकूल प्रभाव परेको छ भने त्यो सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादको विषय मानिन्छ ।^{४१९} यसैले अदालतले कानून वा संविधानमा आधारित सार्वजनिक सरोकारको विवादको मात्र निक्क्यौल गर्दछ । सार्वजनिक सरोकारसँग सम्बन्धित अन्य सबै विवादको अदालतले न्यायिक निरूपण गर्दैन ।^{४२०}

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ निर्माण गर्न गठित संविधान सुभावा आयोगका अध्यक्ष तथा नेपाल अधिराज्यका तत्कालीन प्रधान न्यायधीश विश्वनाथ उपाध्यायले एक मुद्दामा निर्णय गर्दा- मेरो रायमा निवेदकले जुन विवादलाई सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद भनेर यस अदालतमा निवेदन-पत्र दिएको छ, त्यो विवादको विषयवस्तुसँग निजको सार्थक सम्बन्ध (meaningful relation) वा तात्विक सरोकार (substantial interest) हुनै पर्छ, साथै विवादमा मुछिएको सार्वजनिक हक वा सरोकारसँग सम्बन्धित जनसाधारणको प्रतिनिधित्व निजले सहिरूपमा गर्न सक्छ भन्ने कुराको पनि निजले अदालतलाई विश्वास गराउन सक्नु पर्छ यस अदालतको असाधारण न्यायिक प्रक्रियालाई प्रारम्भ गराउनका लागि साधारण अभिरुचि वा चासोलाई मात्र पर्याप्त मान्न सकिन्न । आफ्नो कुनै अर्थपूर्ण सम्बन्ध नभएको वा आफूले सरोकार राख्नु पर्ने पर्याप्त र मनासिवकारण नभएको कुनै कुरामा विवाद खडा गर्ने र त्यसलाई न्यायिक निरूपणका लागि अदालतमा ल्याउने अधिकार धारा ८८ को उपधारा (२) ले कसैलाई प्रदान गरेको सम्भन मिल्दैन भनी सार्वजनिक सरोकारको विवादको प्रकृति र त्यसमा रहने सार्थक तथा तात्विक सम्बन्धका सम्बन्धमा प्रष्ट पारेको पाइन्छ ।^{४२१}

^{४१९} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. ११ ।

^{४२०} पूर्ववत् ।

^{४२१} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. ६ ।

त्यस्तै सार्वजनिक सरोकारको विवादको प्रकृति र स्वरूपका सम्बन्धमा तत्कालीन मा.न्या. श्री केशवप्रसाद उपाध्यायले- निरूपण हुनु पर्ने विवादमा सार्वजनिक सरोकारको विषय समावेश भएको छ भनी भन्दैमा सार्वजनिक विवादको रूपमा संविधानको धारा ८८(२) अन्तर्गत स्वीकार्य हुन सक्दैन । यस्तो विवाद कानून र संविधानमा आधारित हुनुपर्छ र अदालतबाट निरूपण हुनुपर्ने प्रकृतिको हुनुपर्दछ । सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादको नाममा निहित स्वार्थ, सस्तो लोकप्रियता, बौद्धिक उत्सुकता, जिज्ञासा र चासो, अफवाह फैलाउने वा आफ्नो विज्ञापन गराउने उद्देश्यले कुनै पक्ष संविधानको धारा ८८(२) को सहारा लिई अदालतमा प्रवेश गर्दछ भने अदालत यस सम्बन्धमा उदासीन रहन्छ । यस्ता विवाद यथार्थमा आधारित छैनन्, अनुमानको आधारमा अदालतमा प्रवेश गरेका र विवादित कार्यले सर्वसाधारणको हकहितलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको कुरा स्थापित गर्न सकेको छैन भने त्यस्तालाई सार्वजनिक हितसँग सम्बन्धित विवाद भनी अदालतले न्यायिक निरूपणका लागि संविधानको धारा ८८(२) अन्तर्गत अधिकार क्षेत्र ग्रहण गर्नु उपयुक्त हुँदैन । सार्वजनिक हकहित सरोकारको विवादको विषय यो यति हो भनी विचार गर्न सकिने विषय होइन । प्रत्येक सार्वजनिक सरोकारको विवाद न्यायिक निरूपणको विषय हुन सक्दैन । यस्तो सार्वजनिक सरोकारको विवादमा कानून र संविधानको व्याख्याको प्रश्न निरूपण गर्नुपर्ने विषय समावेश भएको छ भने संविधानको धारा ८८(२) अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले असाधारण अधिकार क्षेत्र ग्रहण गर्न सक्छ भनी फैसला गरेको छन् ।^{४२२} निर्णयमा व्यक्त गरिएको उक्त रायलाई संयुक्त इजलासमा रहनु भएका अर्का मा.न्या. श्री हरगोविन्दसिंह प्रधानले समर्थन जनाएको देखिन्छ ।

यसरी सार्वजनिक सरोकारको विवादले प्राथमिक रूपमा राज्यको दवावबाट मुक्ति र कानूनको सुन्यतालाई चुनौति दिँदै सरकारबाट गरिने महत्त्वपूर्ण निर्णयहरूमा जनताको सहभागितालाई सुरक्षित गराउँदछ । सार्वजनिक सरोकारको प्रकृतिका सम्बन्धमा प्रजातान्त्रिक संविधान आउनुभन्दा पहिलेको सरकारको पालामा नेपालमा कानुनी सोचको विषयसम्म पनि बन्न सकेको देखिँदैन । तर यो विषय आजको युगमा न्यायिक लोकमान्यताको रूपमा देखापरेको छ । जसले गर्दा यो

^{४२२} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. ११ ।

त्यस्ता गरीब र पिछडिएका समूदायहरू जो गरीबितालगायत अन्य असक्षमताको कारणले गुमेको अधिकारलाई अदालत समक्ष उपस्थित भई कानून बमोजिम स्थापित गराउन सक्षम छैनन्, त्यस्ता समूहलाई कानुनी सहायता अभियानको माध्यमद्वारा न्याय उपलब्ध गराउन सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

समग्रमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका दुई पाटा देखिन्छन् । पहिलो, सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयलाई प्रयोग गर्ने सम्पन्न वर्ग छन्- उनीहरूले आफ्नो पापमोचन गराउनका लागि गरीब र पीडितहरूलाई खुसामद गर्दै आफ्नो फाइदाका लागि न्यायिक संस्थातर्फ न्यायका लागि पठाउने गर्दछन् । दोस्रो यसले कसैको खुसादमा नलागि आफै नयाँ गति दिएर अगाडि बढ्दछ र नयाँ जागरण पैदा गराउँदछ । तर समाजमा रहेका विविध तत्त्वहरूका कारणले गर्दा यस्तो कार्य गर्नेहरू आफ्नै सीमाभित्र रोकिएर निष्क्रिय बन्नु पर्ने हुन्छ ।^{४२३}

नेपालका बहुसंख्यक नेपाली जनता गरिबी र कानूनको अनविज्ञतामा रूमलिनु परेको छ । यसलाई चेतनसिल र सक्षम गराउने कार्यमा सामाजिक कार्यकर्ताका रूपमा सार्वजनिक भावना बोकेका कानून व्यवसायी र पत्रकारहरूले सक्रिय भूमिका निभाउनु पर्ने देखिन्छ । उनीहरूका आधारभूत अधिकार प्राप्तिका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादका माध्यमबाट लडिरहेका पनि छन् । यस कुरालाई समाजमा पिछडिएका समूह लगायत सम्पूर्ण नेपाली जनताले समेत महसुस गरेका छन् । यस्ता विषयहरूलाई मुलुकको सर्वोच्च अदालतका प्रगतिशील न्यायप्रेमि न्यायकर्ताले पनि ग्रहण गरी प्राविधिक रूपमा देखिएको कार्य विभाजन प्रक्रियालाई सुधार गर्दै लानु पर्दछ । यसका साथै गरीब र पिछडिएका समूहको प्रतिनिधित्व *तेस्रो पक्ष*ले गर्न पाउने गरी *हकदैयामा* समेत व्यापक विस्तार गर्नु पर्दछ भनी केही मुद्दाहरूको निर्णय गर्ने क्रममा सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरी केही हदसम्म विस्तार पनि गरेको छ ।^{४२४} यसकारण सार्वजनिक सरोकारको विवादका लागि नेपालको सर्वोच्च अदालत *नावालकका लागि आमा वा सेविका* नै सावित भएको छ । अर्कोतर्फ सार्वजनिक सरोकारको विवादको तथ्यले विश्व समुदायबाट आइपर्ने खतरालाई चुनौति दिएको छ । यसका साथै अदालत आई आफ्नो

^{४२३} *Ibid.* f.n. No. 1, p. 93.

^{४२४} पूर्व पादटिप्पणी नं. ६ ।

अधिकारको माग गर्न डराउने लगायत असक्षम समूहका लागि भन् वरदान नै सावित भएको छ ।

यसरी सर्वसाधारण नेपालीमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको अवधारणाले ज्यादै सकारात्मक प्रभाव पारेको छ । यसले गर्दा कानुनी पेशा गर्ने कानुन व्यवसायीहरू राज्यको विरुद्धमा र गरीब असहायहरूको पक्षमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई कसरी प्रयोगमा ल्याई उनीहरूका अधिकार संरक्षण गर्न सकिन्छ भन्नेतर्फ ध्यान केन्द्रित गराएको छ । यसैलाई केन्द्र मानेर *नेपाली जनतालाई चिरकाल पर्यन्त सामाजिक, राजनैतिक एवं आर्थिक न्याय प्राप्त हुन सकोस* भन्ने उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भई धनी र गरीबलगायत सक्षम र असक्षम बीचको खाडल पुर्दै *लोक कल्याणकारी* राज्यको स्थापना गर्ने अवधारणा राज्यले लिएको पाइन्छ ।^{४२५}

विश्वका सबै विकसित कानुन पद्धति अवलम्बन गरेका प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई दुई विपरित प्रक्रियाबाट सामेल गर्ने गर्दछन् । *पहिलो-* यसलाई सहज किसिमले समसामयिक रूपमा उठाइन्छ र आदर पूर्वक स्वीकार गरिन्छ, यो सकारात्मक पक्ष हो । यसको विपरित *दोस्रो* नागरिकको व्यक्तिगत इच्छानुसार कानुन लागू गर्न प्रेरित गरिन्छ, र पेशागत रूपमा विवादलाई इच्छा विरुद्ध जबरजस्ती लादन खोजिन्छ, यस्ता कुरालाई अदालतले ग्रहण गर्दैन र ती कुराहरूसित सार्वजनिक सरोकारको विवादले कुनै सरोकार पनि राख्दैन ।

सार्वजनिक सरोकारको विवादले एकातर्फ व्यक्तिवादी र उदारवादी (Laisser-faire) बीचको प्रतिस्पर्दा गराउँदछ र अर्कोतर्फ कानुनको सामाजिक अवधारणा, अर्थशास्त्र र राज्यको भूमिका निर्वाह पूरा गर्न लगाउँद छ । यसो गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादले लामो समयदेखि परम्परागत रूपमा चलेको कार्यविधि कानुनको प्रक्रियाभन्दा प्रष्टसँग फरक अभिमत व्यक्त गर्दछ । यसैले परम्परागत नियम, अवधारणा र हाल विकास भएर आएको सार्वजनिक सरोकारको विवादका बीचमा देखापरेका विवादका प्रश्न नै मुख्य विषय बनेका देखिन्छन् ।^{४२६}

^{४२५} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को, प्रस्तावना ।

^{४२६} *Ibid.* f.n. No. 1, p. 94.

यस विवादको निराकरण गर्ने उद्देश्यले जोन रावलसको न्याय सिद्धान्तले परम्परागत रूपमा प्रचलित प्रतिद्वन्धात्मक पद्धतिको समर्थन नगरी न्यायीक उदारवादको समर्थनमा सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी अवधारणाको विजारोपण गरेका छन्। उनको विचारमा हरेक व्यक्तिका लागि समान स्वतन्त्रताका आधारमा समान अधिकार सक्षम राजनीतिक तथा कानुनी पद्धतिमा समान स्वतन्त्रता हुनुपर्छ भन्ने देखिन्छ।^{४२७} यसका साथै उनी समाजमा अकष्मात रूपबाट सम्पत्ति जायजात भएका वा सामाजिक अवसरबाट वंचित भएकालाई उपचार प्रदान गर्न समाज सक्षम बन्न सक्नु पर्दछ भन्दछन्। उनले समानस्तरको समाजमा सदावहार भएर विस्तार भएको दुई पक्षीय न्यायीक अवधारणालाई पथच्युत गरी उदारवादी सोचको सुरुवात गरेको देखिन्छ। अर्का कानुनविद रस्को पाउण्डले दुई पक्षीय न्याय पद्धतिलाई सन् १९०६ मा पथच्युत गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई उर्जा थपेको पनि देखिन्छ।^{४२८} यसरी भैरहेको अस्तित्वलाई पथच्युत गरिनुमा धेरै कारणहरू देखिन्छन्। *सर्वप्रथम-* परम्परावादी समाजमा नयाँ समाज, समूह, व्यक्ति, सार्वजनिक रूपमा *अपहरित* अधिकार आदि विविध तत्त्वहरू परेका छन्। *दोस्रो-* जब समाजमा लोककल्याणकारी भावना अभिवृद्धि हुन्छ र सो अनुसार विधायिकाले कानुन निर्माण गर्दछ, त्यसबखत पनि विधायिकाले सकारात्मक उद्देश्य राखेको हुन्छ, साथै त्यस्ता सकारात्मक उद्देश्यलाई अदालले पनि सक्रियता प्रदान गरेर माथि उठाउन प्रयत्नरत देखिन्छ। *तेस्रो-* आधुनिक समाजको जटिल परिस्थितिले लगातार उत्पन्न गरेको परिस्थितिमा मानिसले एकलै काम गरेर वा कुनै कार्य नै नगरी निष्क्रिय बसेर पनि लाभदायी बन्न सक्दछ। जसको परिणामस्वरूप मानव समूह नै पीडित वा घाइते बन्न सक्छ। उदाहरणका लागि नदी वा तालमा अनावश्यक रूपमा जमेर रहेका फोहर सफा गर्नु वा त्यसै वेवास्ता गर्नु, स्वच्छाचारी तरिकाले वा कुनै मनासिव आधार विनै सार्वजनिक यातायातका साधनहरूको भाडा दरमा वृद्धि गराएर सार्वजनिक भाडाका यातायात उपयोग गरी जीवन यापन गर्ने सबैलाई प्रत्यक्ष रूपमा पीडित गराउनु, बजारमा उपभोग्य वस्तुलाई राम्रो र उचित किसिमले सिलबन्दी नगरी खराब वा लापवाहि किसिमले उपभोग्य वस्तु बन्द

^{४२७} John Rawls, A Theory of Justice, (1972), p. 250.

^{४२८} *Ibid.* f.n. No. 1, p. 95.

गरिएका कारण सामान सडन गई उपभोक्तालाई प्रत्यक्ष असरपरि पीडित हुनु आदिलाई लिन सकिन्छ।^{४२९}

उल्लेखित परिस्थितिमा प्रतिद्वन्दात्मक प्रणालिअन्तर्गत दुई उपाय अवलम्बन गर्न सकिन्छ, पहिलो, व्यक्ति आफैले र दोस्रो, सरकारद्वारा यी दुवै आपसमा प्रतिष्पर्दा गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवाद समाधान गर्नमा भने चुकेका देखिन्छन्। कारण व्यक्ति आफै उभिएर समस्याको समाधान गर्नु भनेको आफ्नै स्वार्थ अडेको निजी विवादमा मात्र हो। समग्र पीडित समूदायको संरक्षण गरी समाधान निकाल्न एकलो व्यक्ति सक्षम हुदैन। यसका साथै कसैको व्यक्तिगत सरोकारको विवादलाई पहिलो प्राथमिकता दिएर शिघ्रातिसिघ्र निर्णय गर्नुपर्ने पनि हुन्छ। उदाहरणका लागि श्रमिकले कानुनले तोकेको न्यूनतम दरभन्दा कम पारिश्रमिक मात्र प्राप्त गर्नु, श्रमिकलाई शक्तिशाली नियुक्तिकर्ताको विरुद्धमा उजुरी गर्न जाने कानुन र अदालतको उचित ज्ञान नहुनु आदिलाई लिन सकिन्छ। अर्कोतर्फ विवाद गर्ने श्रमिकको पर्याप्त स्वार्थ रहे पनि गलत क्रियाकलापका आधारमा गलत ढोकाबाट विवादलाई अदालत प्रवेश गराए भने कानुन र अदालतले उपचार गर्ने ठाउँ हुँदैन। दोस्रो, सरकारद्वारा गरिने उपचार पनि अनौठो किसिमको छ। यहाँ महान्यायाधीवक्ता र निज मातहतका सरकारी वकिल कार्यालयहरूले सामुहिक विवादको विषयमा प्रतिरक्षाका हैसियतले कार्य गर्दा ढिलासुस्ति र उदासिनता देखाएको देखिन्छ, यसका साथै कारागारमा अत्याचारी र कष्टदायी जीवन यापन गरिरहेका बन्दीहरू, मजदूर वर्गको शोषण, बढ्दो श्रमिकहरूको अस्तित्व, मुद्दाको अनुसन्धान क्रममा दिइने यातना, प्रहरी हिरासतमा रहेकाप्रति गरिएको क्रुरव्यवहार आदि जस्ता सम्बेदनशील विषयहरूमा अदालतलाई वास्तविक जानकारी गराउने विषयमा पनि चुकेका देखिन्छन्।^{४३०}

तर पनि यस किसिमको समाधानमा व्यक्तिलाई सामेल गराउन भने निकै उत्प्रेरित र शक्ति प्रदान गरेको भनिन्छ। सर्वसाधारण समूहको सरोकार रहेका कार्यमा संगठनिक रूपले अदालत प्रवेश गर्न पनि छुट दिएको छ। त्यति हुँदा पनि व्यक्तिगत अधिकारबाट पीडित भएका कुराहरूमा भने यस किसिमको प्रत्यक्ष छुट

^{४२९} *Ibid.*

^{४३०} *Ibid.* p. 96.

दिएको देखिदैन । यी वैकल्पिक लचकताको आधारमा न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गराउने क्रममा प्रयोग गरेको प्रष्ट देखिन्छ ।

७.५ नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका विशेषताहरू

सार्वजनिक सरोकारको विवाद व्यक्तिगत सरोकारको विवादभन्दा फरक किसिमको हुन्छ । यसलाई नेपालमा संविधानले मान्यता दिएको हुँदा अदालतका न्यायाधीशको इजलास अगाडि महत्त्वपूर्ण स्थान रहन्छ । यो परम्परावादी *कमन ल* पद्धतिमा रहेको प्रक्रियाभन्दा छुट्टै किसिमको छ । यसलाई प्रजातान्त्रिक अभ्यास गर्ने नेपाललगायतका मुलुकहरूले सहर्ष स्वीकार गरी प्रयोगमा उतारेका छन् । यसैले नेपाललाई लोककल्याणकारी राज्य स्थापना गर्ने लक्ष्यमा पुग्न सजिलो र नजिक पारेको छ । कानूनको शासन अवलम्बन गर्ने प्रजातान्त्रिक मुलुक नेपालले सर्वसाधारणलाई आफ्ना गुमेका अधिकारहरूका सम्बन्धमा सजग गराई सबैलाई कानूनअनुसार समानताको अधिकार ग्रहण गर्ने अवसर दिएको छ । अर्कोतर्फ सार्वजनिक सरोकारको विवादले पिछडिएका वर्ग र समुदायको समग्र हित गर्दै जीवनस्तर उकास्ने र मौलिक अधिकारहरूप्रति चेतना जगाउने गर्दछ । अर्थात् यसले *रक्तहिन क्रान्ति* नगरी विपन्न वर्गको सम्मान गर्न सिकाउँदै प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा *वर्गविहीन समाज*को स्थापना गर्ने लक्ष्यमा पुग्न मद्दत गर्दछ ।

यसका विशेषतालाई प्रसिद्ध कानूनविद *एब्राम चेयस्ले* परम्परागत रूपमा देखिएका व्यक्तिगत सरोकारका विवादसँग फरक देखाउँदै निम्नानुसार उल्लेख गरेका छन्।^{४३१}

- (१) सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दामा दुई पक्षका बीचको मुद्दा जस्तो वितेका घटनामा मात्र सीमित नरहि अदालत र मुद्दाका पक्षले सतर्कता अपनाउँदै नयाँ आकार निर्धारण गर्न प्रयत्नरत देखिन्छ ।
- (२) सार्वजनिक सरोकारको विवादमा दुई पक्षलाई कडा नियममा बाँधेर नराखि पक्षलाई प्रक्रियागत लचकताको छुट दिएको हुन्छ ।
- (३) सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दामा दुई पक्षीय मुद्दाको जस्तो वितेका घटनाहरूको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा तथ्यको तहकिकात गर्नुपर्ने

^{४३१} Abram Chayes, "The Note of the Judge in Public Law Litigation", *Harvard Law Review*, Vol. 89, p. 1281-85.

आवश्यकता छैन, बरु तत्काल समस्याका रूपमा देखापरेका अफ्याराका सम्बन्धमा व्यवस्थापिकाबाट भविष्यवाणि गराउन सहयोग गर्दछ ।

- (४) सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दाको परिणामले गर्ने मद्दत प्रायः गरी आसावादी, लचकदार र उपचारात्मक किसिमको हुन्छ । यसका साथै यी अधिकांश मुद्दाका पक्षहरूका बीचमा वितेका गल्ती वापत एकले अर्कालाई क्षतिपूर्ति दिलाई भराई गर्ने कुरामा मात्र सीमित नरहि जनतामा व्यापक प्रभाव पार्ने किसिमको छ ।
- (५) अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादका पक्षलाई सम्भौता गर्न मद्दत गर्न सक्दछ, तर निजी सरोकारमा जस्तो आफ्नो प्रभावमा पारी सम्भौता वा मिलापत्र गराउन सक्दैन ।
- (६) सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दामा अदालतबाट गरिएको निर्णय कार्यान्वयन गराउन न्यायाधीश आफै सामेल हुने होइन, तर फैसला कार्यान्वयन गराउने कुरालाई निरन्तरतादिने न्याय प्रशासनको भूमिकामा सहभागिता भने रहिरहन्छ ।
- (७) सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई संगठित गराई आकार दिन अदालतका न्यायाधीशहरूले सधै सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । उनीहरू व्यवस्थापिका र कार्यापालिकाबाट निर्माण गरेका ऐन, नियमको विश्लेषण गरी विवादको निरूपण गर्न जिम्मेवार भएर लागेका हुन्छन् ।
- (८) अदालतको प्रत्यक्ष सरोकारको विषय सार्वजनिक नीतिका सम्बन्धमा पर्न आएका मुद्दाहरूको कानुनी चिरफार गरेर त्यसबाट सर्वसाधारणमा परेको दुःख कष्ट हटाउनु हो, तर व्यक्तिगत अधिकारका सम्बन्धमा परेका व्यक्तिगत विवादको निराकरण गर्नु सार्वजनिक सरोकारको विवाद होइन ।

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा देखिएका उल्लेखित विशेषताअनुसार नयाँ समूहले गुमेका अधिकारलाई फर्काउने कार्य गर्न सामूहिक साहस वा विचारधारात्मक पक्षको प्रतिनिधित्व गर्ने गरेको देखिन्छ । त्यस मध्येको एउटा पक्ष भनेको अदालतका न्यायाधीशहरूले खेल्ने नयाँ भूमिका पनि रहेको मानिन्छ ।

अदालतमा परम्परागत सोचअनुसार देवानी मुद्दाको निर्णय गर्ने न्यायाधीशको व्यक्तिवादी चरित्र रहन्छ र यिनीहरूले व्यक्तिवादी करारीय दायित्व भएका देवानी विवादको मात्र निरूपण गर्दछन् । यस किसिमको परम्परावादी प्रतिद्वन्द्वात्मक प्रणालिअनुसार अदालतले पक्षका आफ्नै व्यक्तिगत अधिकार उपलब्ध गराएर खुसि र सुरक्षित गराउँदछन् । तर सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायाधीशहरूको नयाँ भूमिकानुसार गरिएको न्यायिक निर्णयको परिणामले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा चाख राख्ने समूह सबैलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ ।

यस क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायपालिकाले अवलम्बन गर्ने कार्यविधि अपर्याप्त र अपूर्ण देखिन्छ, किनकि सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दामा सामान्यतः पक्ष आफैँ मुद्दा दर्ता गर्न अदालतमा उपस्थित हुँदैनन् । बरु समूह, वर्ग वा सह-समूहको सामूहिक प्रतिनिधित्व गर्दै व्यक्ति वा संस्था अदालतमा उपस्थित भई कार्यविधि अघि बढाएर समूहलाई मद्दत गर्दछ । यस किसिमले सामूहिक रूपमा समूह वा विचारधारात्मक पक्षको कर्तव्य र अदालतको दायित्वलाई विश्लेषण गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा उत्साहि भएका देखिन्छन् ।^{४३२} अर्कोतर्फ व्यक्तिले आफू पक्ष बनेर एउटा सामूहिक अधिकारका विवादहरूलाई स्वतन्त्रतापूर्वक परिचालन गर्न सक्दैन । यसका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई अदालत प्रवेश गराउने सार्वजनिक कारणहरू राम्रोसँग मिलाउन पक्षलाई सम्झाउँदै कार्यविधिगत आचरणका सम्बन्धमा निश्चित गर्नु न्यायाधीशको पनि दायित्व बनेको देखिन्छ ।

यहाँ सार्वजनिक सरोकारको विवादको उचित प्रतिनिधित्व भनेको के हो ? विचार- धारात्मक पक्ष वा सबैको साहास बटुलेको व्यक्ति इमान्दार, पूर्ण तयारीमा रहेको र प्रथम आक्रमिक व्यक्ति छ भनेर कसरी निश्चित गर्ने ? अर्थात् सम्पूर्ण समूह वा उप-समूहको गम्भिरताका साथ पर्याप्त प्रतिनिधित्व गरेको छ भनेर के आधारमा मान्ने ? लापर्वाही, अधिकारको दुरुपयोग र घूसखोरी जस्ता कार्य कसरी रोक्ने ? भन्ने किसिमबाट उब्जिएका प्रश्नको जवाफ व्यवस्थापिकाले पूर्ण र एकत्रित गरेर निकास देला भनी सोच्नु सान्दर्भिक देखिँदैन । यसका लागि न्यायिक सावधानि र न्यायिक विवेकका आधारमा न्यायाधीशहरूले समस्या पहिचान गरी निर्णय दिन

^{४३२} Ibid. f.n. No. 1, p. 102.

सक्नु पर्दछ ।^{४३३} यसका साथै न्यायाधीशले दिएको निर्णयको परिणाम पनि उचित र वदर नहुने किसिमको हुनु पर्दछ । किनकि सार्वजनिक सरोकारको विवाद बाहेक सर्वसाधारणका अरू विवादमा पनि प्रत्यक्ष असर पार्ने हुँदा व्यक्तिले आफ्नो हक अधिकारमा दरिलो अडान लिएका हुन्छन् । यस्ता विवादहरूमा उक्त अडानलिनै व्यक्ति इमान्दार, पूर्ण तैयारी, प्रथम आक्रमिक हुनुका साथै पक्ष आफै गम्भिर भएर लागेको हुन्छ । तर सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायाधीशले उजुरकर्ताको गम्भिर्यता, इमान्दारिता र यसभन्दा पछि शन्तोषजनक प्रतिनिधित्व हुन्छ हुँदैन भन्ने जस्ता विभिन्न पक्षबाट मापन गरी विवादको निरर्केवल गर्नु पर्दछ । यसरी मापन गर्ने कार्य गर्दा उजुरकर्ताको वितेको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिकाका आधारमा समय-समयमा गर्न सकिन्छ । यसका साथै उजुरकर्ताको कानुनी उद्देश्य, आन्तरिक संगठन गर्ने क्षमता, प्राप्त स्रोत र साधन आदि कुराहरूको पनि निरर्केवल गर्नुपर्दछ । यस किसिमले निजिरूपको सामाजिक संगठन, साङ्घिक र भौगोलिक सीमा, स्थानीय वा राष्ट्रिय चरित्र बोकेको सार्वजनिक सरोकारको संगठन आदि विषय पनि एकिकन हुन्छन् । यस किसिमको एकिकन गराइले सार्वजनिक सरोकारका विषयहरूमा कार्यविधिगत एकरूपता कायम गरी समाधानको सहज मार्ग अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।^{४३४}

संयुक्तराज्य अमेरिका र भारत जस्ता प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवाद वा कसैका गुमेका अधिकारका विवादलाई सम्मान पूर्वक ग्रहण गर्दै तथ्यगत तहकिकात गर्न न्यायालयले छुट्टै स्वतन्त्र आयोग गठन गर्ने आदेश दिन सक्दछ र सो आदेशअनुसार गठित आयोगले तथ्यगत अध्ययन गरी पेश गरेको प्रतिवेदनलाई आधार मानि उक्त प्रतिवेदनलाई लागू गर्ने निर्णय गर्दछ । तर नेपालको अभ्यास क्रममा भने विशेष परिस्थितिमा बन्दीको हकमा बाहेक अरू विवादमा त्यस किसिमको तथ्यगत तहकिकात आयोग गठन गरी तहकिकात गर्ने प्रचलनको आजसम्म थालनि र विकास गर्न सकेको देखिदैन । यस किसिमको सरल कार्यलाई सार्वजनिक सरोकारका अरू रिटनिवेदनहरूको क्रममा पनि अधि बढाउन सके मुद्दाको निर्णय गर्न न्यायालयलाई सहज र सरल हुन्छ । यसका साथै पीडित समूहले व्यवहारिक रूपमा न्यायिक अधिकार ग्रहण गर्न सक्ने देखिन्छ ।

^{४३३} *Ibid.*

^{४३४} *Ibid.*

यसरी अरूका गुमेका अधिकार प्राप्त गर्नु पर्ने क्षेत्रमा कसैले काम गरी त्यसको परिणाम प्राप्त पर्दा विपक्षमारही प्रतिरक्षा गर्नेले भन्दा बढी वादीले समस्या भेल्लु पछि । जस्तो एउटा बहुराष्ट्रिय संस्थाले वातावरण प्रदूषित भएको तथ्य लिएर उजुरी गर्दछ, भने त्यो प्रदूषण बन्द गराउन ज्यादै ठूलो दवाव दिनु पछि, किनकि गलत कार्य गर्ने व्यक्तिलाई कारवाहि गर्ने हो भने व्यक्तिगत रूपमा सजायको भागिसम्म बन्न सक्छ, त्यसमा पनि एक वा एकभन्दा बढी व्यक्तिले गरेको कार्यको परिणामबाट कसैलाई प्रत्यक्ष क्षति पुगेको हुनुपछि । यसले के स्पष्ट गर्दछ भने गलत मार्गबाट अदालत प्रवेश गरी पीडित वर्गलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने गरी गरेको फैसलालाई विपक्षले स्वीकार गर्दैन । यस कारण अदालतद्वारा पीडित वर्गका गुमेका अधिकारहरूको रक्षा गर्ने गरी फैसला गर्दा प्रभावकारी हुन्छ, हुँदैन भन्नेतर्फ ध्यान दिएर मात्र गर्नुपर्छ । तथ्यगत रूपमा यस किसिमका अधिकारहरू विकसित समाजका लागि ज्यादै महत्त्वका हुन्छन् र यस्ता अधिकारलाई अदालतद्वारा न्यायिक सुरक्षा दिनु समाजका लागि विश्वासिलो र फलदायि पनि मानिन्छ । यस किसिमको सकारात्मक भावना जाग्रित गराउनाले विपन्न वर्गका अपहरित अधिकारप्रति अत्याधिक सुरक्षा स्थापित भई मानव सभ्यताको पुनः निर्माण तथा उत्थान हुन्छ ।^{४३५} यसका साथै न्यायपालिकाको शक्ति विस्तार हुन गई परम्परावादी न्यायिक सोचमा परिवर्तन आउँदछ । जस्तो संयुक्त राज्य अमेरिकामा न्यायाधीश पोएल्ले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा *हकदैया*को आवश्यकता महसुस गरी न्यायिक व्याख्या गर्नु प्रत्यक्ष रूपमा न्यायपालिकाको शक्ति विस्तारसँग सम्बन्ध राखेको छ ।^{४३६} यसमा राष्ट्रियस्तरको शक्ति प्रजातान्त्रिक सरकारको शक्ति विपरित भएर न्यायपालिकामा सरेको देखिन्छ ।

त्यस्तै भारतको सर्वोच्च अदालतले भारतीय संविधानको धारा २१ को नयाँ र उदार व्याख्या गरेर *हकदैया*सम्बन्धी सिद्धान्तमा उठेका गम्भिर प्रश्नमा नयाँ गति पैदा गराएको देखिन्छ ।^{४३७} यसका साथै अदालतको यो नयाँ व्याख्या गराइले *हकदैया*सम्बन्धी प्रश्नलाई समेटि ज्यादै उदारता महसुस गराएको पनि पाइन्छ ।

^{४३५} *Ibid.* p. 103.

^{४३६} State Vs. Richardson (418 us 166, 180-96 (1979), p. 144.

^{४३७} Maneka Gandhi case AIR (1978).

यस क्रममा नेपालको सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा उठेका हकद्वैय/सम्बन्धी प्रश्नको उदार व्याख्या गर्दै प्रजातान्त्रिक प्रणालिमा न्यायपालिकाको शक्तिलाई छर्लङ्ग पारेको छ।^{४३८} यसका साथै नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को प्रस्तावनामा स्वतन्त्र एवं सक्षम न्याय प्रणालिको व्यवस्था गरी कानुनी राज्यको अवधारणालाई साकार पार्न व्यापक जन अधिकार कायम गराउने कुरा उल्लेख छ। यस सम्बन्धमा डेनिङ्गको भनाइ निम्नानुसार उद्धृत गर्नु उचित छ-
मैले मेरो गलित महसुस गर्नु पर्छ की जब सर्वसाधारण नागरिक उजुर लिएर अदालत आउँदछन् त्यसमा उनीहरू यो वा त्यो सरकारको विभागले वा यो वा त्यो स्वानीय अधिकारी वा यो वा त्यो पेशागत संगठनले उसको शक्तिको दुरुपयोग वा गलित गरेको छ भन्दछन् उनीहरू के भनिरहेका छन् भनेर म सधैं ध्यान दिएर सुन्न मन लाग्छ। मैले यो मेरो गलित महसुस गर्नु पर्छ।^{४३९} उनको यो भनाइले कानुनी राज्यमा कानुन बमोजिमको कार्य नगरी न्यायाधीश मुकदर्शक बनेर जनताका सार्वजनिक हकाधिकारलाई निष्क्रिय गराई रहन मिल्दैन भन्ने देखिन्छ।

यसैले न्यायपालिकाको शक्ति विस्तार गर्ने न्यायाधीशहरू सबैलाई आदर र सत्कार गर्नुपर्छ, किनकि यसरी न्यायपालिकाको शक्ति विस्तार नगर्ने हो भने बढीभन्दा बढी शक्ति व्यावस्थापिका र कार्यपालिकामा केन्द्रित भै न्यायपालिका कमजोर हुन्छ। न्यायपालिकाले यस किसिमको शक्ति सन्तुलन नगर्ने हो भने प्रजातान्त्रिक पद्धतिमा नै असर पर्दछ। यस कारण शक्ति सन्तुलन कायम राख्न न्यायपालिकाको शक्ति विस्तार गर्नु जरुरी छ। अर्कोतर्फ आधुनिक युगमा लोककल्याणकारी सरकारको अभिवृद्धि गर्न सार्वजनिक सरोकार समूह र वर्गगत नागरिक समूहको समानुपातिक रूपमा वृद्धि हुँदैछ, यस कारण नागरिकका कानुनी अधिकारलाई समान न्यायका आधारमा मूल्याङ्कन गरी प्रभावकारी न्याय उपलब्ध गराउनु र ती कानुनी अधिकारको न्यायपालिकाद्वारा संरक्षण गर्नु नितान्त आवश्यक छ। यस किसिमबाट संरक्षित हुने नागरिकका अधिकार भनेका पूराना वा नयाँ, व्यक्तिगत वा सामूहिक जे देखिए पनि यसको आधार प्रजातान्त्रिक सरकार नै हुन्छ। यसको रेखदेख गर्नु प्रजातान्त्रिक सरकारको कर्तव्य हुन्छ। यदि यस्ता कानुनी

^{४३८} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. ६ र ७।

^{४३९} Lord Denning, The Discipline of Law (1979), p. 144.

अधिकार, कर्तव्य र योग्यताका सम्बन्धमा प्रजातान्त्रिक सरकारले वेवास्ता गरेमा न्यायपालिकाले त्यसतर्फ ध्यान दिन जोड गर्दछ । यसो गर्नाले सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत नागरिकहरूका कानुनी अधिकार सुरक्षा गर्ने एउटा रणकौशलको विषय बनेको मानिन्छ ।

७.६ नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादका सीमा

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले नयाँ र उदार न्यायिक अवधारणा जगाएको हुँदा निसंकोच नयाँ अध्याय रचना गराएको मान्नु पर्छ, किनकि सर्वसाधारणको सहभागिता बढाउने उद्देश्यले प्रशासनिक कार्यलाई न्यायिक पुनरावलोकनको माध्यमबाट वैज्ञानिक सीमा निर्धारण गर्ने यो एउटा नयाँ नमुनागत कार्य हो । यसका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवाद निप्टारा गरी न्यायिक उद्धार गर्ने उद्देश्यले अदालत गरीबहरूको वस्ति-वस्तिमा पुग्न सक्छ र यसले क्रान्तिकारी नव परिवर्तन ल्याउँद छ, भन्ने कुरामा संका गर्नु हुँदैन । यसकारण अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी दावीलाई सावधानि पूर्वक परिक्षण गरी निर्णयमा पुग्न उपयोगी हुन्छ, यसो गर्न सकेमा सामाजिक क्रियाकलापमा भुट्टा र बनावटीपन सिर्जना हुन सक्दैन ।^{४४०} यसैले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादले अदालत प्रवेश गर्नासाथ होसियार पूर्वक यसको प्रयोग गर्नुपर्छ, किनकि यसका लागि अदालति कार्यविधिमा गल्लि देखिनु हुँदैन ।

भारतको सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश पि.एन. भगवतीले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा निम्नानुसारका सीमा उल्लेख गरेका छन् ।^{४४१}

- (१) अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्न प्रस्ताव लिएर आएका व्यक्तिको सिद्दिच्छा र क्रियाकलाप के रहेको छ, भन्ने अदालतले बुझ्नुपर्छ, अर्थात व्यक्तिगत फाइदा वा निजी स्वार्थ वा राजनीतिक आकर्षण वा टेढा बाझा सोच लिएर आएको हुनुहुँदैन ।
- (२) अदालतले प्रशासनिक क्रियाकलाप र राजनीतिक फाइदा उठाउने उद्देश्य लिएर आएका विवादमा कार्यविधि कानूनको दुरुपयोग गर्न दिनु हुँदैन ।

^{४४०} S.P. Sathe, "Public Participation in Judicial Process", Journal of Indian Law Institute, Vol. 26, (1984).

^{४४१} S.P. Gupta Vs. Union of India, AIR (1982), SC 149, p. 195.

- (३) अदालतले संविधानद्वारा किटान गरेका न्यायिक कार्यको सीमा नाघेर अनाधिकार प्रयोग गरी कार्यपालिका र व्यावस्थापिकाको निश्चित क्षेत्रभित्र प्रवेश गर्नु हुँदैन ।

यस प्रसंगमा नेपालको चर्चित *हरिप्रसाद नेपालसमेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत*^{४२} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतका तत्कालीन प्रधानन्यायाधीश विश्वनाथ उपाध्यायसहित ११ जनाको वृहत विशेष इजलासको बहुमतबाट निर्णय हुँदा निम्नानुसारको सीमा निर्धारण गरेको देखिन्छ-

- (१) जुन कुरा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा व्यवस्था भएको छ त्यो कुरामा अन्य देशको परिपाटी वा प्रचलन हेर्न आवश्यक मान्न मिल्दैन, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा भएको अवस्थालाई मान्नु पर्ने अनिवार्य हुन्छ ।
- (२) राजनीतिक कारणको औचित्य वा पर्याप्तताको क्षेत्रभित्र अदालतले प्रवेश गरी शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त बमोजिम मूल्याङ्कन गर्न मिल्ने देखिदैन ।
- (३) श्री ५ बाट गरिबक्सेको कार्यहरूको सम्बन्धमा संविधानको धारा ३१ अन्तर्गत प्रदान गरिएको वैयक्तिक उन्मुक्ति मौसुफका नाममा भएका सबै कार्यहरूका सम्बन्धमा लागू हुन्छ भन्न मिल्दैन ।
- (४) संविधानले अंगिकार गरेको संवैधानिक राजतन्त्रात्मक व्यवस्था र संसददीय प्रणालीअनुरूप श्री ५ बाट मन्त्रीपरिषद् वा अन्य कुनै पदाधिकारी वा निकायका सल्लाह वा सिफारिसमा गरिबक्सेको कार्यको उत्तरदायित्व सो सुझाव दिने वा सिफारिस गर्ने पदाधिकारी वा निकायले नै हेर्नु पर्ने हुनाले श्री ५ बाट गरिबक्सेका त्यस्ता कार्यहरूका सम्बन्धमा उक्त धारा ३१ को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांशअनुसार त्यस्तो पदाधिकारी वा निकायका विरुद्ध कानुनी कारवाइ चल्न सक्छ । संविधानको धारा ५३ को उपधारा (४) अन्तर्गत सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले गर्नु भएको सिफारिस र सो सिफारिसको आधारमा श्री ५ बाट गरिबक्सेको प्रतिनिधिसभाको विघटनको उत्तरदायित्व सम्माननीय प्रधानमन्त्री उपर नै रहने हुनाले त्यो सिफारिस र त्यसको

^{४२} पूर्व पादटिप्पणी नं. ५, पृ. ८८ ।

आधारमा भएका कार्यहरूको संवैधानिकताको प्रश्नमा यस अदालतले विचार गर्न नमिल्ने ।

- (५) आफ्नो कुनै महत्त्वपूर्ण नीति योजना वा कार्यक्रम प्रतिनिधिसभाबाट अस्वीकृत भएमा त्यसलाई कार्यान्वित गर्न जनतासँग नयाँ कार्य दिशा मागका लागि प्रतिनिधि सभा विघटन गराउनु संसदीय परम्पराअनुरूपकै कुरा हो । संविधानसम्मत तरिकाबाटै संविधान संशोधन गराउने प्रयास गर्नु वा त्यसका लागि प्रतिनिधिसभा विघटन गराएर निर्वाचन गराउन खोज्नु असंवैधानिक नहुने ।
- (६) एउटा प्रधानमन्त्रीको राजिनामा पश्चात धारा ३६ को उपधारा (१) वा धारा ४२ को उपधारा (१) अनुसार भएसम्म चाँडो अर्को प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति र मन्त्री परिषद् गठन गर्नु संविधानअनुसार अनिवार्य हुन्छ । सो बमोजिम अर्को प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति र मन्त्री परिषद्को गठन हुन सक्ने अवस्था हुँदाहुँदै पनि नगरी राजिनामा दिने प्रधानमन्त्रीको सिफारिसअनुसार प्रतिनिधि सभाको विघटन गरिएमा वा उक्त उपधारा (७) अन्तर्गतको मन्त्रीपरिषद्लाई यथावत कायम राखिएमा त्यो कार्य असंवैधानिक र अमान्य हुने ।
- (७) श्री ५ को विवेकमा मूल्याङ्कन र निर्णय हुनुपर्ने कुराहरू यस अदालतको छानविन र निर्णयको विषय हुन नसक्ने ।

यस्तै अर्को व्यापक चर्चा पाएको *रविराज भण्डारीसमेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीसमेत*^{४४३} भएको मुद्दामा पनि तत्कालिन प्रधानन्यायाधीश विश्वनाथ उपाध्यायसहित ११ जनाको वृहद विशेष इजलासबाट निर्णय हुँदा सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा निम्नानुसार सीमा निर्धारण गरेको पाइन्छ-

- (१) संविधान एउटा राजनैतिक लिखतको साथै कानुनी लिखत भएकोले संविधानअन्तर्गत विवादका विषयहरूमा राजनैतिक प्रश्नहरू साथै संवैधानिक वा कानुनी वैधताका प्रश्नहरू पनि विवादको विषय बनेका हुँदा कार्यपालिका वा व्यवस्थापिका संविधान प्रदत्त अधिकारसँग सम्बन्धित भएको कारणलेमात्र तत्सम्बन्धी सबै प्रश्नहरू राजनैतिक प्रश्न हुँदैनन् । विवादमा उठेका

^{४४३} पूर्ववत्, पृ. १ ।

संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नहरूसँग राजनैतिक प्रश्न पनि गासिएको अथवा संवैधानिक विवादलाई राजनैतिक रंगमा रंगाएको कारणले पनि संवैधानिक वा कानुनी वैधताको प्रश्न राजनैतिक प्रश्नमा रूपान्तरित हुने पनि होइन । यसैले कुनै पनि संवैधानिक विवादमा राजनैतिक प्रश्नहरूका अतिरिक्त संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नहरू पनि मुछिएका छन् र विवादको निरूपणका लागि ती संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नहरूको निरूपण हुनु आवश्यक देखिन्छ, भने राजनैतिक प्रश्नसम्बन्धी अवधारणालाई अधि सारेर यस अदालतले संवैधानिक र कानुनी प्रश्नको निर्णय गर्ने आफ्नो संवैधानिक अभिभारालाई पन्छाउन पनि मिल्दैन । यस अवस्थामा यस अदालतले राजनैतिक प्रश्नहरूलाई अलग गराएर संवैधानिक र कानुनी प्रश्नहरूको निर्णय गर्नु नै संविधानको व्यवस्था र भावनाअनुरूप हुन्छ । यस्तो स्थितिमा संविधान वा कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकारीको रूपमा संविधानले यस अदालतलाई सुम्पेको अधिकार र अधिकार क्षेत्रलाई सीमित वा कुण्ठित गर्ने अवधारणाको रूपमा राजनैतिक प्रश्नसम्बन्धी अवधारणाको उपयोग गर्नु कदापि संविधान सम्वत हुँदैन ।

- (२) राजनैतिक प्रश्नको अवधारणा प्रस्तुत अदालतको अधिकारलाई सीमित र कुण्ठित गर्नका लागि संविधान र कानूनले नै परिभाषित गरेको कुनै अवधारणा नभएर न्यायपालिकाले स्वयम प्रतिपादित गरेको एउटा सैद्धान्तिक अवधारणा हो । यसको एउटै प्रयोजन संवैधानिक अंगहरूका बीच अनावश्यक द्वन्द्व र टकरावको स्थितिको सिर्जना हुन नदिई ती सबै अंगहरूले आ-आफ्नो कार्यक्षेत्र र अधिकारको सीमाभित्र रहेर काम गर्नु पर्दछ । अदालतसमक्ष विचाराधिन विवादहरू कार्यपालिका वा व्यवस्थापिकाले गरेको निर्णयसँग सम्बन्धित छन् भन्दैमा अदालतले त्यसबाट पन्छने दृष्टिकोण लिनु पर्छ भन्न हुँदैन ।
- (३) संवैधानिक राजतन्त्रात्मक व्यवस्थाको मर्म र आदर्शअनुरूप श्री ५ बाट मौसुफको स्वविवेकमा गरिबक्सने कार्यहरूको प्रकृति र विस्तारलाई संविधानले नै सीमाङ्कन गरेको र त्यस्ता कार्यहरू साधारणतः राजनैतिक प्रकृतिकै हुने भएकाले संविधान बमोजिम श्री ५ बाट मौसुफको स्वविवेकमा

गरिबक्सने कार्यहरूको सम्बन्धमा धारा ३१ को व्यवस्था निसन्देह विचारणीय हुन्छ । तर मौसुफबाट संविधान बमोजिम अन्य संवैधानिक अंग निकाय वा पदाधिकारीको सल्लाह वा सिफारिसमा गरिबक्सने वा गरिबक्सेका कार्यहरू पनि धारा ३१ को आधारमा न्यायिक पुनरावलोकनको क्षेत्रबाट अलग राख्नुपर्छ भन्ने हो भने लिखित संविधान, सीमित सरकार, उत्तरदायी शासन व्यवस्था र कानूनको राज्य जस्ता संविधानद्वारा अंगिकृत अवधारणाहरूको कुनै अर्थ नै हुँदैन ।

- (४) प्रतिनिधि सभाका सदस्यहरूले संविधानको धारा ५३ को उपधारा (३) अन्तर्गतको आफ्नो संवैधानिक अधिकारको प्रयोग गरेर बोलाउने अधिवेशनको विषय वा कार्यसूची पनि ती व्यवस्थाहरूले नै निर्धारित गर्ने हुनाले कुन विषयमा छलफल गर्न तत्काल आवश्यक छ वा छैन भन्ने कुरा पनि सदस्यहरूकै विवेकको कुरा हो । त्यसको आवश्यकता वा वान्छनीयता बारे यस अदालतले वा अन्य कुनै संवैधानिक अंग निकाय वा पदाधिकारीले अन्यथा निर्णय गर्न संविधान सम्मत हुँदैन ।
- (५) संसदीय प्रणालीको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण विशेषता उत्तरदायी शासन व्यवस्था हो । प्रधानमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू आफूले गरेको कामका लागि जनताद्वारा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू रहेको संसदप्रति सामूहिक र व्यक्तिगत रूपमा उत्तरदायी हुने हुनाले निजहरूले आफ्ना विरुद्ध संसदमा भएका आलोचना र लगाइएको आरोपहरूको सम्बन्धमा संसदामा उपस्थित भएर स्पष्टीकरण दिनु पर्छ र बहुमतको समर्थन र विश्वास प्राप्त गर्न सक्नु पर्छ अन्यथा निजहरूलाई सत्तामा बस्ने अधिकार हुँदैन । मन्त्री परिषद् संसदप्रति उत्तरदायी हुन पर्ने व्यवस्था वस्तुतः संसदीय व्यवस्थाको आधारसिला हो, आत्मा हो । तसर्थ प्रतिनिधि सभालाई विघटन गर्न सिफारिस गर्ने प्रधानमन्त्रीको अधिकार जतिसुकै महत्त्वपूर्ण वा विशिष्ट भए पनि प्रतिनिधि सभाप्रतिको उत्तरदायित्वलाई छल्ने र त्यससम्बन्धी धारा ३६ को उपधारा (४) र धारा ५९ को उपधारा (२) को संवैधानिक प्रावधानलाई व्यर्थ तुल्याउने गरी प्रयोग गर्नु संविधानको मर्म र भावना विपरित देखिन्छ ।

- (६) प्रतिनिधि सभालाई विघटन गर्न सिफारिस गर्ने अधिकार प्रधानमन्त्रीलाई दिनुको प्रयोजन प्रतिनिधि सभाको अधिकारलाई प्रभावहिन बनाउन वा उत्तरदायी शासन व्यवस्थाको मर्मलाई निरादर गर्न होइन ।
- (७) यथार्थमा प्रतिनिधि सभा जस्तो गरिमामय संस्थाको असामयिक विघटनको विषय र त्यसको कारण एउटा राष्ट्रिय सरोकार र चासोको विषय हुन्छ । कानुनी वा प्राविधिक कारण देखाएर यस्तो विघटनको कारणबारे सर्वसाधारण जनतालाई जानकारी नदिनु प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली र उत्तरदायी शासन व्यवस्थाको मर्म र अवधारणा तथा धारा १६ को भावनाअनुरूप देखिदैन ।
- (८) संविधानको धारा ५९ अन्तर्गत प्रधानमन्त्रीका विरुद्ध अविश्वासको प्रस्ताव पारित भएपछि प्रतिनिधि सभाको विश्वास प्राप्त गर्न सक्ने अर्को वैकल्पिक सरकारको गठनको सम्भावनामा कुनै विचारै नगरी प्रतिनिधि सभाकै विघटन गर्ने कुरा संसदीय प्रणालीको स्थापित परम्परा र व्यवहार अनुकूल पनि हुँदैन । विद्यमान प्रतिनिधि सभाले अर्को वैकल्पिक सरकार दिन सक्ने अवस्था हुँदाहुँदै अर्थात् प्रतिनिधि सभा क्रियाशील (Active) र प्रभावकारी (Effective) हुँदाहुँदै अर्को विकल्प दिनै नसकेको अवस्थामा अनिवार्य रूपमा लागू हुने धारा ४२ को उपधारा (४) को व्यवस्था लागू हुन्छ भनी वलपूर्वक व्याख्या गरी प्रतिनिधि सभालाई विघटन गर्नु विवेकपूर्ण र तर्कपूर्ण हुँदैन ।

अर्को *सूर्यप्रसाद शर्मा हुङ्गेल विरुद्ध गोदावरी मार्वल इन्डष्ट्रि प्रा.लि. समेत*^{४४४}

भएको वातावरण संरक्षणसम्बन्धी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासबाट निर्णय हुँदा- यो कानुनी कर्तव्य पालना गरेन भन्नेले यो यस निकाय वा अधिकारीलाई यस्तो कानुनी कर्तव्य तोकेकोमा निकाय वा पदाधिकारीले यस्तो कानुनी कर्तव्य पालन नगरेको भनी किटन सक्नु पर्ने हुन्छ । कानुनी कर्तव्य परमादेशको तात्पर्यका लागि निश्चित र किटानी हुनु पर्दछ । तसर्थ प्रत्यर्थीहरूमध्ये कुन प्रत्यर्थीको के कानुनी कर्तव्य हो खुल्न नआई गोश्वारारूपमा सार्वजनिक कर्तव्य

^{४४४} पूर्ववत्, पृ. १६९ ।

पालना नगरेको भन्ने आधारमा परमादेशको आदेश जारी गर्न उपयुक्त नदेखिने भनी सीमा निर्धारण गरेको छ ।

तीर्थ कोइराला विरुद्ध श्री ५ को सरकार सामान्य प्रशासन मन्त्रालयसमेत^{४४५} भएको अर्को मुद्दामा निर्णय हुँदा निम्नानुसार सीमा निर्धारण गरेको देखिन्छ-

- (१) श्री ५ बाट न्याय परिषदसँग परामर्स गरी न्यायिक जाँचबुझको काममा वा खास अवधिको कानून वा न्यायसम्बन्धी अनुसन्धान अन्वेषण वा राष्ट्रिय सरोकारको अन्य कुनै काममा खटाउन सकिबक्सने भनी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ९२ को प्रतिबन्धात्मक वाक्याम्समा व्यवस्था भएको परिधि नाघि सो बाहेकको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशलाई अन्य कुनै पदमा सरुवा गर्न काम लगाउन वा काजमा खटाउनसमेत नमिल्ले व्यवस्था सोही धाराको मूल प्रावधानले गरेको देखिन्छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशलाई श्री ५ को सरकारले कुनै पनि कामको प्रयोजनार्थ तोक्न सक्ने व्यवस्था कहीं कतै गरेको देखिदैन ।
- (२) सर्वोच्च अदालतको रजिष्ट्रारलाई विभागीय कारवाहीको सिलसिलामा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशले गरेको निर्णय उपर श्री ५ को सरकारले ठीक वेठिक जाँच्ने पूनरावेदकीय अधिकार ग्रहण गरी नियमावलीमा गरिएको उपरोक्त संशोधन संविधानको मुलभूत संरचनाको रूपमा रहेको स्वतन्त्र न्यायपालिकाको चरित्रगत लक्षणसमेतको विपरित हुन गएको देखिने ।
- (३) कार्यपालिकाले न्यायपालिकाको कार्यको न्यायिक नियन्त्रण गर्ने नभै न्यायपालिकाले कार्यपालिकाको कार्यको संवैधानिकता तथा वैद्यताको परिक्षण गर्ने स्वतन्त्र न्यायपालिकाको स्वरूपगत लक्षण हो भनी प्रष्ट गरिएको छ ।

बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत भएको^{४४६} (टनकपुर बाँधको विवाद) मुद्दामा विशेष इजलासबाट निर्णय हुँदा- सन्धी वा सम्झौताको अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन हुनुभन्दा पहिले नै अदालतले

^{४४५} पूर्ववत्, पृ. १९१ ।

^{४४६} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १३ ।

यसको असरका सम्बन्धमा कुनै निर्णय गर्नु वा श्री ५ को सरकारलाई कुनै निर्देशन दिनु तर्क संगत हुँदैन यस्तो प्रस्ताव पेश गर्ने अधिकार र कर्तव्य भएको श्री ५ को सरकारले त्यस्तो मूल्याङ्कन गरी प्रस्ताव पेश गर्न नपाउँदै, र यस्तो प्रस्तावलाई स्वीकृत वा अस्वीकृत गर्ने संविधान बमोजिम अधिकार पाएको संसदको दुवै सदनको संयुक्त बैठक वा प्रतिनिधि सभाले सो प्रस्ताव उपर विचार र छलफल गरी स्वीकृत वा अस्वीकृत गर्ने निर्णय गर्न नपाउँदै अदालतले हस्तक्षेप गर्दा संसदीय प्रक्रियामा समेत हस्तक्षेप गरे जस्तो हुन्छ। संविधान बमोजिम अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भएको सन्धी वा सम्झौताको हैसियत नेपाल सन्धी ऐन, २०४७ को दफा ९(१) को प्रश्न जस्तै संविधान वा सम्झौताको सम्बन्धमा पनि संवैधानिकताको प्रश्न उपस्थित भई कुनै प्रष्ट र गम्भिर त्रुटि देखिएमा यस अदालतले त्यसै बखत निर्णय गर्न सक्ने भनिएको छ।

यसरी नै राधेश्याम अधिकारी विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत^{४७} भएको मुद्दामा-

- (१) श्री ५ को सरकार वा सार्वजनिक निकाय वा पदाधिकारीको कुनै काम कारवाहीको केवल वैद्यता परीक्षण गरी बौद्धिक लहडवाजी गर्ने वा अदालतबाट निरूपण हुन नसक्ने विशुद्ध वा यस्तै अन्य कुनै विवादलाई अदालतमा ल्याएर जनमानसमा आशंका, तनाव वा कौतुहल उत्पन्न गराई आफ्नो प्रचार गराउने वा अदालतको विवेक, धैर्य वा क्षमताको परीक्षा गर्ने वा अन्य कुनै अवाञ्छनीय उद्देश्य पूरा गर्ने प्रयास र प्रवृत्तिलाई उक्त संवैधानिक व्यवस्थाले कुनै मद्दत गर्दैन। यस अदालतले पनि यस्तो प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्नुपर्छ।
- (२) शाही नेपाली राजदूतको नियुक्तिसम्बन्धी धारा १२० को उपधारा (१) मा त्यस्तो नियुक्ति श्री ५ बाट मात्र वा मौसुफको स्वविवेकमा वा अन्य कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गरिबक्सने किटानी व्यवस्था भएको देखिदैन। तसर्थ यस्तो नियुक्ति धारा ३५ को उपधारा (२) बमोजिम मन्त्री परिषद्को सल्लाह र सम्मतिबाट हुनु पर्ने भन्ने देखिन्छ।

^{४४७} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. ६।

- (३) मन्त्रीको अनधिकृत भनाइको आधारमा अनुमान गरी निवेदकले सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूपमा प्रस्तुत गर्न खोजेको यो विवादको विषय सहि अर्थमा संविधानअन्तर्गत यस अदालतबाट निरूपण हुन सक्ने विषय नै देखिन्छ । त्यस सम्बन्धमा यस अदालतले कुनै जाँचबुझ गर्न संविधानको धारा ३५ को उपधारा (६) ले निषेध गरेकाले राजदूत नियुक्तिको सन्दर्भमा अपनाइएको संवैधानिक प्रक्रियाको यथार्थता यकिन गर्ने र कुनै निश्चित निष्कर्षमा पुग्न सकिने स्थिति छैन । तसर्थ रिटनिवेदन-पत्र खारेज हुने ठहर्छ, भनी रिटनिवेदन खारेज गरिएको छ ।

योगी नरहरिनाथसमेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत^{४८५} भएको देवघाटको ४२ विगाहा जग्गा International Society for Medical College लाई दिने श्री ५ को सरकारको निर्णय वदर गरिपाउँ भन्ने मुद्दामा संयुक्त इजलासबाट निर्णय हुँदा-

- (१) संविधानले व्यवस्था गरेको राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूलाई अदालतले लागू गर्न नसक्ने भए पनि यदि सरकारले संविधानमा व्यवस्थित राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू विपरित गएर निर्णय गर्दछ भने त्यस्तो अवस्था औँल्याउन भने नसक्ने होइन ।
- (२) पुरातात्विक महत्त्वका वस्तु र सम्पदाको हेरविचार र संरक्षण गर्नु सरकारको प्रमुख दायित्व हो । पुरातात्विक प्राचीन वस्तुको संरक्षण नगर्ने हो भने हाम्रो देशको प्राचीन सभ्यता र संस्कृति हामी आफैले बिसर्गन सक्दछौं । पुरातात्विक चिजवस्तुहरू रहेका धार्मिक ठाउँमा त्यस-त्यस ठाउँमा उत्खनन हुन नपाउँदैको अवस्थामा Medical College बनाइदिँदा त्यहाँ रहेको प्राचीन मन्दिर तथा पुरातात्विक चिजवस्तुहरू नष्ट हुँदैनन् भन्न सकिँदैन भनिएको छ ।

प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत^{४८९} भएको रानीपोखरी क्षेत्रको धार्मिक, संस्कृतिक र ऐतिहासिक महत्त्वको संरक्षण गर्नेसम्बन्धी मुद्दामा संयुक्त इजलासद्वारा निर्णय हुँदा-

^{४८५} ने.का.प. २०५३, पृ. ३३ ।

^{४८९} ने.का.प. २०५४, पृ. ३९२ ।

- (१) नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को भाग ४ मा व्यवस्था भएका राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू अर्थहिन अवस्थाका होइनन्, यो उपेक्षित रहन पनि सक्दैन । उपेक्षित रहेको देखिए भाग ४ मा रहेको यस व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउनेतर्फ अदालतले आवश्यक निर्देशन दिन सक्छ, र यसतर्फ विचार गर्न मिल्ने नै देखिन्छ ।
- (२) जहाँसम्म निवेदन जिकिरमा धार्मिक सांस्कृतिक ऐतिहासिक मान्यताको विषयका साथै वातावरण संरक्षण भन्ने विषयवस्तुको प्रश्नहरू आवश्यक सम्बेदनशील मानवीय र राष्ट्र वा अन्तर्राष्ट्रिय महत्त्वको विषय देखिन आउँदछ, अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सांस्कृतिक सम्पदासम्बन्धी महासन्धी (Convention for the Protection of the World Cultural and National Heritage, (1972) मा नेपालको प्रतिबद्धता जाहेर भइसकेको र सम्बन्धित निकायहरूबाट नेपाल कानुन बमोजिम प्रत्याभूत अधिकारअनुरूप कार्य भएका छन् छैनन् भन्ने अनुगमन गर्दै धार्मिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक महत्त्वको विषय राष्ट्रियस्तरबाट नीति निर्माण गरी सबै क्षेत्रमा एकरूपता कायम राख्नेतर्फ श्री ५ को सरकारले ठोस एवं प्रभावकारी कदम चाल्नु पर्ने आवश्यकता भएकाले तदनुरूपको कामकारवाही गर्न श्री ५ को सरकार मन्त्री परिषद् सचिवालयको नाममा यो निर्देशानात्मक आदेश जारी गरिएको छ, भन्दै सीमा निर्धारण गरेको देखिन्छ ।

मदिरा र मादक पदार्थको उत्पादन बिक्री वितरणको व्यवस्थापन तथा विज्ञापनको सूचना प्रवाह गर्न रोकलगाई पाउन माग गर्दै दायर भएको *प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत*^{४५०} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट निर्णय हुँदा- संविधान तथा ऐन कानुनको पालना गर्नु प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य मानिएको छ, भने सार्वजनिक हकहितको प्रवर्धन गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व पनि हो, सर्वसाधारण जनताको सदाचार, स्वास्थ्य, सुविधा वा आर्थिक हित कायम राख्न विद्यमान ऐन नियमको परिपालना गर्ने गराउने काम तत् क्षेत्रबाट हुनु आवश्यक छ । राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू कुनै अदालतबाट लागू गर्न सक्दैन तर पनि राज्यको क्रियाकलाप र शासन व्यवस्थाको मुख्य मार्ग

^{४५०} संवत् २०५३ सालको रिट नं. १९२४ आ.मि. २०५४/९/९ ।

निर्देशनको रूपमा रहेको राज्य नीतिका निर्देशक सिद्धान्तको पालना गर्दै जानु प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीको अहम भूमिका हुनु पर्ने कुरामा कसैको विवाद रहनु पर्ने कुनै कारण देखिँदैन भनिएको छ ।

वागमती एवं विष्णुमती नदीमा भइरहेको प्रदूषण रोकी पाउन माग गर्दै दायर भएको *भरतमणी गौतम विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत*^{४५१} को मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट निर्णय हुँदा-

- (१) वातावरण संरक्षण र वातावरणलाई प्रदूषणबाट मुक्त राख्नु मानिसको बाँच्न पाउने हकलाई जोड दिनु हो । यस्तो स्थितिमा नागरिकले न्यायपालिका समक्ष उजुरी प्रस्तुत गर्दछ भने त्यस्तो उजुरी उपर न्यायिक सक्रियताको सिद्धान्तअनुरूप उचित र प्रभावकारी निर्णय प्रदान गरी नागरिक हकको संरक्षण गर्नु अदालतको पनि संविधानको धारा ८८(२) अन्तर्गतको दायित्व हुन आउँदछ भनिएको छ ।
- (२) मानव जीवनको लागि स्वच्छ हावा, पानी तथा वातावरणको अपरिहार्यता हुने भई सोको अभावमा व्यक्तिलाई संविधान र कानुनले प्रत्याभूत गरेको वैयक्तिक हकको औचित्य रहँदैन । केवल कानुन निर्माण प्रक्रियाभन्दा पनि स्वभाविक रूपले कानुनको शब्द र भावनालाई व्यवहारिक रूपमा उतार्ने न्यायिक प्रतिवद्धता बढी महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।
- (३) नदीलाई स्वच्छ र पवित्र राखि वातावरणलाई प्रदूषण हुनबाट जोगाउन व्यक्ति विशेष, श्री ५ को सरकार तथा सर्वसाधारणलगायत सबैको दायित्व हुन आउँदछ । अतः श्री ५ को सरकार, कानुनले दायित्व सुम्पिएका सम्बन्धित निकायहरू तथा संस्थाहरूले यस्तो महत्त्वपूर्ण नदीको स्वच्छता कायम राख्न कानुनले निर्देश गरे बमोजिम वागमती नदीको प्रदूषण रोक्नेतर्फ आवश्यक कार्य गर्नु भनी विपक्षहरूका नाममा परमादेश जारी हुने ठहर गरेको छ ।

नयाँ राजनैतिक दल दर्ता गर्न दायर गरेको अधिवक्ता *पुरेन्द्र अर्यालसमेत विरुद्ध निर्वाचन आयोगसमेत*^{४५२} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट निर्णय हुँदा-

^{४५१} सम्वत २०५४ सालको रि.नं. ३०५४ । (अप्रकाशित)

^{४५२} ने.का.प. २०५०, पृ. ५९ ।

- (१) प्रजातान्त्रिक व्यवस्था एउटा खुल्ला व्यवस्था भएकाले सार्वजनिक महत्त्वको कुनै पनि विषयमा कुनै पनि नागरिक अन्धकारमा रहनु पर्ने अवस्था नपरोस भन्नाखातिर यसलाई नेपाल अधिराज्यको संविधानले सुनिश्चित गरेको छ । मुलुकमा शासन सहि तौरतरिकाबाट संचालन भइरहेको छ छैन ? शासन संचालन प्रक्रियामा प्रचलित नेपाल कानून एवं समाजको नैतिक मूल्य र मान्यता अनुकूलको स्वच्छता कायम छ छैन ? इत्यादि विभिन्न कुराहरूको सूक्ष्मतम ज्ञान प्राप्त गर्न प्रत्येक नागरिकलाई यो अधिकार अनवरत र अकुण्ठित रूपले प्राप्त हुनु प्रजातान्त्रिक पद्धतिको कार्यान्वयका लागि अनिवार्य छ ।
- (२) संसद एवं स्थानीय निकायहरूको सदस्यका लागि हुने निर्वाचनमा मतदान गर्ने र राजनैतिक संगठन वा दल खडा गरी अथवा स्वतन्त्र उम्मेदवारको हैसियतले चुनाव लडन पाउनेसमेत अधिकार कानून बमोजिम सबै नागरिकले उपभोग गर्न पाउनु प्रजातान्त्रिक संवैधानिक व्यवस्थाको प्रमुख विशेषता हो । तसर्थ मुलुकको प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन प्रक्रिया कुनै खास व्यक्ति विशेषको अथवा कुनै राजनैतिक संगठन वा दलको सरोकारको विषय मात्र नभएर राष्ट्रिय महत्त्वको विषय भएकाले निवेदकले उठाउनु भएको विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय होइन भन्न सकिँदैन । प्रजातान्त्रिक संवैधानिक व्यवस्थामा सर्वसाधारणले आफ्नो राजनीतिक वा आर्थिक हकहितको प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक संगठन वा दल खडा गर्ने हुँदा त्यस्तो संगठन वा दल खडा गर्न पाउने अथवा त्यस्तो संगठन वा दल मार्फत प्रतिनिधि सभाको चुनावमा भागलिन पाउने अधिकारमा कुनै किसिमको बन्देज लगाइएमा यस्तो बन्देजलाई सहजताका साथ लिन पनि हुन्छ । कुनै राजनीतिक संगठन वा दलले नागरिकको हकहितको प्रतिनिधित्व गर्नुको साथै जनसामान्यको हकहितको वेवास्ता गर्छ र नगन्य जनसंख्यामा बाहेक राष्ट्रियस्तरमा जनआस्थासमेत प्राप्त गर्न नसक्ने नाम मात्रको राजनीतिक संगठनको रूपमा स्थापित भइरहन्छ भने त्यस्ता राजनीतिक संगठन वा दलको संख्यात्मक वृद्धिले मात्र प्रजातान्त्रिक व्यवस्था दरोहुन्छ भन्न पनि सकिँदैन ।

(३) नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ द्वारा प्रतिस्थापित प्रजातान्त्रिक संरचना एवं सो संविधानको प्रस्तावनाको शब्द र भावना राजनीतिक दल वा संगठन खडा गर्नमा प्रतिवन्ध लगाउनु होइन भन्ने कुरामा शंका छैन । तथापि यस्ता प्रश्नमा संविधानको प्रस्तावना र धारा ११३ (२) को खण्ड (घ) को अन्तर्सम्बन्धलाई स्पष्ट गर्नु वाञ्छनीय हुन आउँछ । किनकी धारा ११३(२) को खण्ड (घ) नेपाल अधिराज्य संविधान, २०४७ मा संशोधन गरिल्याएको धारा नभएको र यो धारा संविधान निर्माण हुँदाकै अवस्थामा संविधान निर्माताद्वारा राखिएको धारा हो । यस धाराको प्रादुर्भाव प्रजातान्त्रिक संवैधानिक व्यवस्था र संविधानको प्रस्तावनाको साथसाथै भएकाले संवैधानिक संरचना एवं प्रस्तावना समेतलाई सोची विचारी राखिएको र त्यसरी राख्दा संवैधानिक संरचनातर्फ संविधान निर्माण हुँदाका अवस्थामा दृष्टि नपुगेको होला भनी अनुमान गर्न मिल्ने देखिँदैन । कुनै राजनीतिक संगठन वा दलद्वारा प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनमा भागलिने विषयमा शर्त राखी व्यवस्थित गर्नु र भाग लिनै नदिने गरी प्रतिवन्ध लगाउनु बेग्ला बेग्लै कुरा हो । राजनैतिक संगठन वा दललाई जनताप्रति जागरुक एवं जनमुखि बनाउन प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनमा जम्मा खसेको मतको अनुपातमा निश्चित प्रतिसत मत ल्याउनु पर्ने गरी जनताको निश्चित आस्था दर्शाउने शर्त रहेकै कारणले यस्तो शर्तलाई प्रजातान्त्रिक संरचना प्रतिकूल छ भन्न पनि सकिँदैन भनी राजनीतिक दलको सीमा निर्धारण गरेको छ ।

राजनैतिक दल दर्ता र विशिष्ट निर्वाचन चिन्हका सम्बन्धमा *प्रभूनारायण चौधरी विरुद्ध निर्वाचन आयोगसमेत*^{४५३} भएको मुद्दामा उठाइएको गम्भिर सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा ५ जना मा.न्या. को वृहद विशेष इजलासमा ३ जना मा.न्या. को बहुमतबाट निर्णय हुँदा-

(१) प्रजातान्त्रिक बहुदलीय व्यवस्थामा राजनीतिक संगठन वा दलको महत्त्व हुन्छ र यसको अहम भूमिका रहन्छ । राजनीतिक संगठन वा दलप्रति निर्वाचनको माध्यमद्वारा नै जनइच्छा अभिव्यक्त हुने हुन्छ । यस्तो निर्वाचन प्रक्रिया निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया भएको र आगामि निर्वाचन राष्ट्रिय

^{४५३} ने.का.प. २०५१, पृ. ३१४ ।

निर्वाचन होस् वा स्थानीय निर्वाचन होस् सान्दर्भिक हुने हुनाले र यो कुनै व्यक्तिको पदको निमित्त निर्वाचन नभई राजनीतिक दलको निर्वाचनमा भागलिन पाउने वा नपाउने प्रश्न वृहत निर्वाचनमा पनि उठन सक्ने हुनाले र प्रस्तुत विवाद सार्वजनिक महत्त्व, चासो र सरोकारको विषय भएको हुँदा निवेदकले उठाउनु भएको प्रश्नलाई त्यसै अनुत्तरित र विवादित रूपमा रहिरहन दिनु न्यायोचित हुँदैन ।

- (२) कुनै राजनीतिक संगठन वा दल सो अन्तरगत बनेको कानूनको अधिनको दल हो वा होइन कानूनले छुट्याउने विषय हो । कुनै राजनीतिक संगठन वा दल सो कानूनअनुरूपको दल वा राजनीतिक संगठन हुन संविधानको धारा ११२ को उपधारा (२) र (३) संविधानको धारा ११३ को उपधारा (२) को खण्ड (क) र (ख) का शर्त पुरा गरेको र त्यस्तो दल वा संगठन संविधानको धारा ११३ को उपधारा (३) ले निषेध नगरेको हुनु पर्ने स्पष्ट देखिन्छ । राजनीतिक दल वा संगठनको दर्ता वा मान्यताका सम्बन्धमा त्यस्तो दल वा संगठन कानूनको अधिनको हो होइन निर्वाचन आयोगले छुट्याउने विषय देखिँदैन । संघ संस्था खोल्ने स्वतन्त्रताको हकमा नेपाल अधिराज्यको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायहरूका बीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने वा हिम्सात्मक कार्य गर्न दुरुत्साहित गर्ने वा सार्वजनिक नैतिकताको प्रतिकुल हुने कार्य वा प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन सकिने संवैधानिक प्रावधानअनुरूप रहेको छ । यो संवैधानिक प्रावधानअनुरूप कानून बनेको पाइँदैन । राजनीतिक दल वा संगठन संविधानको धारा १२ को उपधारा (२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्याम्स (३) अन्तर्गत बनेको कानूनले निषेध गरेको छ, छैन । संविधानले तोकेका शर्तहरूको अधिनमा छ भने त्यस्तो दल वा संगठन अस्तित्वमा आउने हुन्छ । कानूनले मान्यता नपाउने राजनीतिक दल वा संगठनले निर्वाचन आयोगबाट निर्वाचन प्रयोजनका लागि पनि मान्यता नपाउने हुन्छ । माथि विवेचना गरिएका शर्तहरू पुरा गर्ने राजनीतिक संगठन वा दलले राजनीतिक संगठन वा दलको रूपमा मान्यता पाउने र त्यस्तो मान्यता प्राप्त राजनीतिक दल वा संगठनले निर्वाचनमा भागलिन सो शर्तहरू पुरा गरेको छ, छैन निर्वाचन आयोगले पनि हेर्नु पर्ने हुन्छ ।

(३) देशमा संविधान र कानून सम्मत राजनीतिक दल वा संगठन रहेसम्म बहुदलीयता कायम रहन्छ । बहुदलीयता संविधानको अकाट्य प्रावधान हो । त्यसलाई निरर्थक गर्ने कुनै कानून वा व्यवस्था वा निर्णय संविधानको प्रतिकूल र अमान्य हुन्छ । बहुदलीयता कायम रहेसम्म एक दलीयता हुन सक्दैन । बहुदलीयता अख्तियार गरेको मुलुकमा निर्वाचनको माध्यमबाट एक दलीयता कायम भएको छैन । सबै राजनीतिक दल वा संगठनले निर्वाचन वा देशको राजनीतिक प्रणालिमा भागलिन वा सम्मिलित हुन पाउनु नै बहुदलीयता हो भनी सार्वजनिक सरोकारको विवाद रहेका मुद्दाहरूमा सीमा निश्चित गरेको पाइन्छ । जुन आजको युगको प्रमुख आवश्यकताका रूपमा ग्रहण गरिन्छ ।

७.७ नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा हकदैयाको अभ्यास

सार्वजनिक सरोकारको विवादको आधारभूत उद्देश्य भनेको असल सरकारको उन्नति र सुनिश्चितता प्रदान गर्नु हो । यसका लागि *हकदैया* (Locus Stand) ले ठूलो महत्त्व राख्दछ । प्राचीन समयबाट विकसित हुँदै आएको *कमन ल प्रणाली* अन्तर्गतको *हकदैया* सम्बन्धी अभ्यास केवल निजी वा व्यक्तिगत विवादमा मात्र सीमित थियो । कुनै चिज वस्तुमा दुई वा सो भन्दा बढी व्यक्तिहरू बीचमा तेरो मेरोको विवाद सिर्जना भएमा आफ्नो हो भन्ने प्रमाण लिएर मात्र अदालतमा विवाद निपटाराका लागि प्रवेश पाउँद थियो । यदि आफ्नो हो भन्ने प्रमाणले पुष्टि गर्न नसकेमा अदालतमा उजुर गर्न पाउने *हकदैया*को अभावका कारण निजी विवादमा पनि अदालत प्रवेशमा रोक लाग्दथ्यो । यो एउटा निजी विवादलाई अदालत प्रवेश गर्न दिने वा नदिने भनी बनाइएको परम्परावादी कानुनी सोच मात्र हो । यस किसिमको परम्परावादी सोचले आजको प्रजातान्त्रिक अभ्यासको युगमा कुनै महत्त्व देखाउन सकेन । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा *हकदैया*को अभ्यास भनेको सार्वजनिक कानूनमा परम्परावादी निजी वा व्यक्तिगत *हकदैया*सम्बन्धी कानुनी सोचबाट छुटकारा प्राप्त गर्दै सार्वजनिक सरोकारका विवादमा सरोकार राख्ने जोसुकै व्यक्ति वा संस्थाले पनि पीडित समूहको हित र भलाइका लागि कानुनी अधिकार उपलब्ध गराउन अदालतमा उजुरी लिएर प्रवेश गर्न पाउने अधिकार हो ।

हिजोको परम्परावादी सोचअनुसार विकसित भएर आएको अभ्यासमा हकदैया नपुग्ने व्यक्तिबाट दर्ता हुन आएको उजुरिमा अदालतबाट तथ्यमा प्रवेश गरी कुनै किसिमको सुन्वाई गरिदैन थियो । तर हाल विकसित सार्वजनिक सरोकारसम्बन्धी विवादले परम्परावादी हकदैयाको अवस्थाबाट फड्को मारेको छ र सार्वजनिक सरोकारसम्बन्धी विवादको विषयलाई लिएर सरोकारवाला जोसुकै व्यक्ति वा संस्थाले उजुर लिएर अदालत प्रवेश गर्ने हकदैया रहेको कुरा अदालतले स्वीकार गरेको छ । यसरी हकदैयासम्बन्धी उदार व्याख्या गरेर अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई नयाँ युगमा प्रवेश गराएको छ । यसका साथै स्वतन्त्र न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा आफ्नो न्यायिक सक्रियता देखाई प्रजातन्त्रको रक्षा गर्ने र कानूनको शासनलाई प्रमाणित गरेर जनतालाई समानताको अधिकार उपलब्ध गराएको छ ।

सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी विषयमा हकदैयाको अभ्यासलाई लिएर अदालत प्रवेश गर्नु पर्दा जो व्यक्ति आफ्नो अधिकारको बारेमा अनविज्ञ छ, जसले आफ्नो गुमेको अधिकार प्राप्त गर्ने उपचारको बाटो थाहा पाउन सक्दैन, जो आर्थिक अभावको कारण उपभोग गर्न पाउने अधिकारबाट वंचित हुनुपरेको छ, त्यस्ता व्यक्तिहरूको समूहलाई सहयोग गर्दै उनीहरूका गुमेका अधिकारहरूका सम्बन्धमा चाख राखि उनीहरूको तर्फबाट हकदैया देखाएर अदालत प्रवेश गरी अरूको हक अधिकारका लागि लडने कार्य हुन्छ । त्यसकारण सार्वजनिक सरोकारको मुख्य विषय भनेको पहिलो उचित (पीडित) व्यक्तिलाई न्याय दिलाउनु वा न्यायको खोजि गर्न नसकी पीडित भएका अनपेक्षितवर्गलाई न्याय दिलाउन र दोस्रो सरकारलाई कानूनको सीमाभन्दा बाहिर जान नदिनु हो ।^{४५४} तर स्वच्छ प्रशासनिक पद्धतिको क्रममा प्रतिरोध गर्ने नियम देखाई अडान लिनु सामान्यतः हानिकार नै हुन्छ । यस्तो परिस्थितिमा कडा प्रतिरोधि नियममा अडान लिनु भन्दा उदार नियम लागू गर्नु उपयोगी देखिन्छ ।

यसरी अदालतले हकदैयाको सम्बन्धमा अपवाद स्वरूप उदार व्याख्या गरी समूह माथि परेको अन्यायको विरुद्ध उपचार दिएको छ । यो नै सार्वजनिक सरोकारको

^{४५४} Madhav Kumar Basnet, "Making the State Responsible for Well-being of People: A Critical Study of Practice of Public Interest Litigation in Nepal", Annual Survey of Nepalese Law (2003), p. 203.

विवादसँग सम्बन्धित अदालतको अधिकार क्षेत्र हो । व्यक्तिलाई अन्याय परेको मात्र हेर्ने अदालतको अधिकार क्षेत्र संकुचित अवधारणाको उपज हो र व्यक्तिगत सरोकारको विवाद भनेको लुप्त भइसकेको सोध हो । हालको ताजा विधिशास्त्र भनेको व्यक्तिगत एङ्गलो-नेपाली सोचको हुनु हुँदैन । यसको आधार र क्षेत्र फराकिलो र जनमुखि साथै खुल्ला नजरले वर्गीय क्रियाकलापलाई मूल्याङ्कन गरेर न्याय दिन सक्ने हुनुपर्छ । सार्वजनिक सरोकारको विवाद र प्रतिनिधि मुलक कार्य विधि आजको वास्तविकता हो । विशालरूपमा रहेका विभिन्न जातजाति, वर्ग, धर्मका नेपालीहरू अदालतमा सामूहिक कार्यविधि अपनाएर उपचारको खोजि गरिरहेका छन् । वास्तवमा बहुसंख्यक व्यक्ति वा वर्गका लागि विवाद निपटारा गर्नु भनेको ज्यादै खर्चिलो विषय भएको छ र यिनीहरूलाई न्यायिक सहभागिता गराई सकारात्मक पक्षमा उतार्न हकदैयाको सिद्धान्तलाई मूल्याङ्कन गरी न्यायमा क्रान्तिकारी परिवर्तन ल्याउनु आवश्यक भएको महसुस गरिएको छ । अदालतले यस किसिमको सोच ल्याएपछि देशको सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा अनौठोसँग नयाँ परिवर्तन आएको मानिन्छ । परिणामस्वरूप मुलुकमा रहेका गरीबी, अशिक्षा र अनविज्ञता जस्ता बाधक तत्वहरूलाई न्यायिक कार्य विधिको आधारमा हेरिन थालिएको छ र न्यायको ढोका घच्चच्याउन गरीब र पिछडिएका वर्ग वा समूहका तर्फबाट संवैधानिक, मौलिक तथा कानुनी अधिकारहरूको सुरक्षाका लागि उजुर गर्न हकदैया प्राप्त भएको छ । त्यसका साथै तेस्रो पक्षलेसमेत सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा यस्ता वर्ग वा समूहको तर्फबाट उजुर गरी हकाधिकार स्थापित गराइ दिनसक्ने गरी हकदियामा व्यापक व्याख्या गरिएको छ । यसरी हकदैयाका सम्बन्धमा अदालतले व्यापक व्याख्या नगरी परम्परावादी *कमन ल पद्धतिको* विधिशास्त्रका आधारमा मात्र हकदैयास्थिर राखी हकदैयाको उदार व्याख्या नगरिएको भए केवल व्यक्तिका हकाधिकार सुरक्षित गर्न मात्र अदालत तल्लिन र सीमित रहने थिए अनि सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा हकदैयासम्बन्धी न्यायिक सक्रियता पनि रहने थिएन ।

जब सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा हकदैयासम्बन्धी अभ्यास गर्दा नेपालको सर्वोच्च अदालतले न्यायिक सक्रियता देखाइ संसद विघटनसम्बन्धी विवाद^{४५५}, राजदूत नियुक्ति सन्दर्भमा अपनाइएको संवैधानिक प्रक्रियाको विवाद^{४५६}, नेपाल र भारत सरकार बीचमा भएका सहमति र निर्णय संविधानको धारा १२६ को

^{४५५} पूर्व पादटिप्पणी नं. ५ ।

^{४५६} पूर्व पादटिप्पणी नं. ६ ।

उपधारा (२) आकर्षित हुने किसिमको छ छैन भन्ने (टनकपुर बाँध) विवाद^{४५७}, संविधानसँग बाभिएका ऐन कानून खारेज गर्नेसम्बन्धी विवाद^{४५८}, गोदावरी क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गरी खनिज पदार्थ ऐन, २०४२ समेत लागू गरिपाउन माग गरिएको विवाद^{४५९}, वागमति एवं विष्णुमती नदीको प्रदूषण रोकिपाउँ भन्ने विवाद^{४६०}, मायादेवी मन्दिरका मूर्तिहरू सार्ने तथा पिपलको वृक्ष काटी हटाउनेसम्बन्धी विवाद^{४६१} आदिमा भएका निर्णयहरूले नेपालको प्रसंगमा हकदैयासम्बन्धी ज्यादै महत्त्वपूर्ण स्थान लिएका छन् । यी निर्णयहरूको परिणामले नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा हकदैयाको अभ्यासले नयाँ सफलता हासिल गरेको कुरा निम्नअनुसार प्रष्ट गर्न सकिन्छ ।

७.७.१ हकदैयाको सिद्धान्त र नीतिको प्रयोग

न्याय निरोपण गर्ने क्रममा हकदैयासम्बन्धी सिद्धान्त र नीति नियमको पालन गर्नु प्रत्येक स्वतन्त्र न्यायपालिकाको कर्तव्य हो । यस्ता सिद्धान्त र नीति नियमहरूले न्याय सम्पादन गर्ने न्यायपालिका र सम्बन्धित पक्षलाई मजबुत गराउँछ । यसका साथै हकदैयाको सिद्धान्तले न्याय निरोपण गर्ने शक्ति पैदा गरी अनावश्यक परिकल्पनामा डुब्बाट जोगाउँदछ । सबै विकसित कानून पद्धतिले विवादको सामना गर्न दुई पक्षबाट सरोकार राख्दछ- पहिलो व्यक्तिगत रूपमा नागरिक आफै अन्तर हृदयबाट इच्छा व्यक्त गर्दै कानूनलाई लागू गराउन सक्रिय भएर सहभागि बन्दछ । दोस्रो आफू अन्तर हृदयबाट प्रोत्साहित नभै व्यवसायीक रूपमा मात्र सरोकार राख्दछन् र अदालतको क्षेत्रबाट बिचैमा विलिन हुन सक्दछ र अदालतमा आफूले प्रवेश गराएको विवादको निरोपण गराउने पक्षमा महत्त्व राख्दैन ।^{४६२}

अर्कोतर्फ सार्वजनिक सरोकारको विवादमा हकदैयाको अभ्यास गर्दै अदालतमा मुद्दा दायर गर्न ल्याउँदा व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहले आवश्यक प्रतिनिधित्व गरेर सामूहिक विवादलाई अदालत प्रवेश गराएका हुन्छन् । तर त्यस्तो

^{४५७} पूर्व पादटिप्पणी नं. १३ ।

^{४५८} पूर्व पादटिप्पणी नं. ८ ।

^{४५९} पूर्व पादटिप्पणी नं. ७ ।

^{४६०} पूर्व पादटिप्पणी नं. ७२ ।

^{४६१} ने.का.प. २०५३, पृ. ५८२ ।

^{४६२} *Ibid.* f.n. No. 1, p. 17.

सामूहिक विवादमा प्रतिनिधित्व गर्दा विभिन्न किसिममध्ये एक किसिमको प्रतिनिधित्व मात्र अदालतले स्वीकार गर्दछ।^{४६३} *प्रथमतः* पीडित व्यक्ति आफैँ दयादार बनेर अदालतको ढोका घच्च्याउनु पर्छ। यसरी हकदैया स्थापित गर्दा आफैँले चाख लिएर दावीका साथ अदालत प्रवेश गरेको हुनुपर्छ। *दोस्रो* संस्थागत दयादार हुनु हो। यस किसिमले संस्थागत प्रतिनिधित्व गरी अदालत प्रवेश गर्दा समूहगत प्रतिनिधित्व देखिनु पर्दछ। संस्थागत प्रतिनिधित्व गरी समूहगत हकदैयाको स्थापना गर्दा कहिले आफ्नै सक्रियतामा र कहिले समूहको अनुरोधमा गरिन्छ। यस्तो प्रतिनिधित्व गर्ने संस्थाहरूमा अग्रिम भूमिका नेपाल वार एसोशिएसन, प्रो. पब्लिक, बाल सरोकार केन्द्र, यातना पीडित केन्द्र आदि जस्ता प्रमुख संस्थाले भूमिका निवाएको देखिन्छ। *तेस्रो* हकदैया स्थापित गर्ने पक्ष सार्वजनिक भावना रहेको सर्वसाधारण नागरिक हुन सक्छ, उसले अवस्था र परिस्थितिलाई उचित मूल्याङ्कन गरी आफ्नै सक्रियतामा सार्वजनिक सरोकारका विवादको विषयलाई अदालत प्रवेश गराउँदछ, र त्यसमा अदालतलबाट उचित छानविन र मूल्याङ्कन गरी विवादको निरूपण गर्ने कार्य सम्पन्न हुन्छ।^{४६४}

सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा हकदैयाको प्रयोग निम्न तीन सिद्धान्त र नीतिगत आधारमा गरेको पाइन्छ।^{४६५}

- (१) हकदैया र न्यायपालिकाको भूमिका,
- (२) हकदैया र कानूनको शासन,
- (३) हकदैया र शक्ति पृथकीकरण,

७.७.१.१ हकदयामा न्यायपालिकाको भूमिका

हकदैया सम्बन्धमा न्यायपालिकाको भूमिका कस्तो रहन्छ भन्ने कुरा न्यायाधीशले हकदैयासम्बन्धी कानून, नियमलाई कसरी प्रयोग गर्दछन् भन्ने कुरामा भर पर्दछ। गाडी गुडिरहेको सडक चोकमा निलो बत्तिले दिएको संकेतभैँ हकदयाले पनि न्याय प्राप्तिको मार्गमा पहिलो संकेत गर्दछ। एउटा न्यायाधीशको भूमिका व्यक्तिबीचमा अधिकार प्राप्तिका लागि लागिपरेको झगडाको निर्णय गर्दा वास्तविक

^{४६३} *Ibid.* f.n. No. 74, p. 203.

^{४६४} *Ibid.* pp. 203-204.

^{४६५} Aharon Barak, *A Judge on Judging: The Role of a Supreme Court in a Democracy*, Harvard Law Review, Vol. 116: 16, pp. 107-110.

पीडितको पक्षमा बलपूर्वक भुकेर न्याय गर्दछ भने त्यस्तो फैसलालाई सबैले आदर र सम्मान गर्नुपर्छ । न्यायाधीशबाट कानून र समाजबीचको इच्छालाई खुल्ला गराउँदै आपसि सम्झौताद्वारा पूर्ति गर्न न्यायिक भूमिका निर्वाह गर्दछ साथै सैद्धान्तिक र विधिसंगत तरिकाबाट हकदैयासम्बन्धी नियम पालन गराउँदै प्रजातन्त्रको संरक्षण गर्दछ भने त्यसलाई सम्मान गर्नुपर्दछ । यस किसिमको न्याय गराइले नेपालमा हकदैयासम्बन्धी नियमअनुसार न्यायिक उदारपनको नेतृत्व गर्दछ ।

न्यायपालिकाले आफ्नु भूमिका निभाउने क्रममा न्यायाधीशहरूद्वारा न्यायिक उदारपनको नेतृत्व गर्दै हकदैयासम्बन्धी नियमहरूको विधिसंगत व्याख्या नगर्ने हो भने सार्वजनिक सरोकार कानूनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने नागरिकहरूका सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूले कुनै अर्थ राख्दैन । त्यसबखत प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालिमा मान्य न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review) को सिद्धान्तसमेत सुन्यमा परिणत हुन्छ । परिणामस्वरूप कानूनको शासनको कुनै महत्त्व रहँदैन र प्रजातन्त्रको आधारशील मानिएको न्यायिक आदर्शताको पनि अन्त्य हुनपुग्छ । न्यायिक आदर्शता प्राप्तिको लामु सूची लिएर प्रतिक्रिया रहेको हाम्रो मुलुकमा सर्वोच्च अदालतले व्यक्ति वा समुदायका अधिकार उल्लंघन गर्नेहरूका विरुद्धमा निर्णय गरी प्रजातन्त्र बचाई कानूनको शासन कायम राख्ने कुरामा कुनै किसिमको रोक लाग्नु हुँदैन । हामी विश्वास गरौं न्यायपालिकाको सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्ने न्यायाधीशहरूबाट कानून र समाजबीचको सदिच्छालाई पुरा गरी प्रजातन्त्रको संरक्षण हुन सकोस् । यस किसिमको भूमिकालाई अवलम्बन गर्ने न्यायपालिकाले पीडित पक्षको हकदैयासम्बन्धी नियममा विधिसंगत व्याख्या गरी न्याय दिलाएको महसुस गराउँदछ । नेपालको सर्वोच्च अदालतले पनि २०४७ सालमा प्रजातन्त्र पुनः प्राप्तपछि यस सिद्धान्तलाई स्वीकार गरेको छ ।^{४६६} तर प्रजातन्त्र पुनः प्राप्त भन्दा पहिलेको पंचायत व्यवस्थाको समयमा भने यस किसिमले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा उठेका हकदैयासम्बन्धी प्रश्नमा सर्वोच्च अदालतले खुलेर उदार व्याख्या गर्न सकेको देखिदैन । त्यस समयमा मुद्दाहरू हकदैयाको अभाव देखाउँदै खारेज भएका प्रसस्तै उदाहरण पाइन्छन् ।

^{४६६} पूर्व पादटिप्पणी नं. ६ ।

पंचायतकालमा सर्वोच्च अदालतले हकदैयाको सम्बन्धमा खुलेर उदार व्याख्या गर्न नसके पनि २०४६ साल भाद्र ८ गते मा.न्या. श्री गजेन्द्र केशरी वास्तोला र मा.न्या. श्री केदारनाथ उपाध्याय भएको संयुक्त इजलासबाट फैसला हुँदा मा.न्या. श्री गजेन्द्रकेशरी वास्तोला (परम्परावादी) र मा.न्या. श्री केदारनाथ उपाध्याय (उदारवादी) बीचमा राय बाभी फैसला भएको छ । उक्त राय बाभी फैसला हुँदा मा.न्या. गजेन्द्रकेशरी वास्तोलाले हकदैया को अभाव देखाइ मुद्दा खारेज गरेको देखिन्छ । मा.न्या. केदारनाथ उपाध्यायले हकदैयासम्बन्धी अधिकारको विधि र न्यायसंगत व्याख्या गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी विषयमा उदार व्याख्याको सुरुवात गरेको पाइन्छ ।^{४६७} यसपछिका मुद्दाहरूमा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरू बीच परम्परावादी र उदारवादी सोच देखापरे पनि हकदैयासम्बन्धी कुरामा बहुमत र अल्पमत हुने गरी निर्णय भएको भने देखिँदैन । व्यावहारिक रूपमा राजदूत नियुक्ति गर्दा अपनाइएको संवैधानिक प्रक्रिया र सार्वजनिक सरोकारको विवादमा सरोकारवाला जो सुकैले पनि मुद्दा दायर गर्न सक्ने गरी सर्वोच्च अदालतबाट हकदैयाका सम्बन्धमा भएको उदारवादी व्याख्या^{४६८} ले नयाँ थालनि गरी हकदैया सम्बन्धमा न्यायपालिकाको भूमिकालाई छर्लङ्ग पारेको छ । उल्लेखित मुद्दाभन्दा पछाडि सार्वजनिक सरोकारको विवादमा हकदैयासम्बन्धी प्रश्नको अन्त्य भएको देखिन्छ । यस किसिमको परिणाम आउनुलाई समग्रमा सकारात्मक मान्नुपर्छ ।

७.७.१.२ हकदैया र कानूनको शासन

हकदैयासम्बन्धी नियमले कानूनको शासनको सिद्धान्तसँग अन्तर्सम्बन्ध राख्दछ । अदालतले वास्तवमा पीडित नभएकाहरूका लागि हकदैयाको विधिसंगत व्याख्या गरी अदालत प्रवेशका लागि ढोका नै बन्द गरिदिन्छ । यसले गर्दा अदालतले न्यायिक पुनरावलोकनको सिद्धान्तको आधारमा अदालत प्रवेश गर्नेहरूलाई गैह्र कानुनी कार्यको विवाद लिएर नआउन साथै बिना डर, त्रास सफा हातलिएर अदालत प्रवेश गर्न मात्र ढोका खुल्ला रहने कुरामा सूचीत गर्दछ । यसो गर्नाले जीवित रहेको कानूनको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दै अन्य अवस्थालाई मृत क्षेत्रको परिस्थिति सिर्जना गराउँदछ । तर न्यायिक पुनरावलोकनको सम्भाव्यता रहेको

^{४६७} सूर्यप्रसाद हुंगले विरुद्ध गोदावरी मार्शल इन्डष्ट्रि प्रा.लि. समेत, सम्मत २०४६ सालको रिट नं. १४४२ ।

^{४६८} पूर्व पादटिप्पणी नं. ६ ।

सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा यो नियम लागू हुँदैन । यस परिस्थितिलाई अग्रस्थान नदिने हो भने कानूनको शासन र प्रजातन्त्रको वेवास्ता हुन गई कानुनी अस्तित्वको समेत लोप हुन सक्छ । यसैले जहाँ न्यायाधीश रहँदैनन्, त्यहाँ कानूनको अस्तित्व पनि रहँदैन । अदालतका न्यायाधीशहरूको यस किसिमको क्षमताले कानूनको शासन कायम राख्न कोषेढूङ्गा सावित गरेको छ ।^{४६९} स्वभावैले न्यायिक पुनरावलोकनको व्यवस्था नहुँदा पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादमा कानून आफैले स्थिर र आकर्षक पाइला चाल्दै जनताका कार्य गर्नमा दरिलो मार्ग बनाएको देखिन्छ । उदाहरणका लागि सार्वजनिक भनाई वा विधायकीय पुनरावलोकन, कार्यपालिकाले गरेको कार्यको मूल्याङ्कन आदिलाई लिन सकिन्छ । यस किसिमका पद्धतिको प्रभावलाई परीक्षण गर्दा त्यो पर्याप्त हुन पनि सक्छ । तर परम्परागत रूपमा चलेका कार्यपालिकालाई प्रतिबन्ध नलगाएसम्म र पुरावलोकन गर्ने स्रोत र साधन अपर्याप्त रहेसम्म त्यहाँ न्यायिक पुनरावलोकनको कार्य सम्बेदनशील बन्दछ ।

७.७.१.३ हकदैया र शक्ति पृथक्करण

के शक्ति पृथक्करणलाई हकदैयाको नियमको रूपमा स्वीकार गरिसकेपछि यसलाई निष्तेज गराउँदै सार्वजनिक सरोकारको दावीका सम्बन्धमा हकदैया स्थापित गराउन सकिन्छ ? यो पनि भन्न सकिन्छ, कि जहाँ मानव स्वार्थ रहँदैन, त्यहाँ कुनै किसिमको भगडा (विवाद) हुँदैन । विवादको अस्तित्वकायम रहनु भनेको न्यायिक शक्तिको अभ्यासका लागि आवश्यक परिस्थिति हो । त्यसकारण, शक्ति पृथक्करणका हरेक सिद्धान्तलाई वेवास्ता गरेर पर्न आएका सार्वजनिक सरोकारका दावीका क्रियाकलापलाई न्यायिक शक्तिको अभ्यास गर्न पूर्ण छुट छ ?^{४७०} भन्ने जस्ता उल्लेखित प्रश्नको एकै शब्दमा जवाफ दिने हो भने छैन भन्दा हुन्छ । हामी स्वीकार गर्दछौं जहाँ विवाद छैन, त्यहाँ न्यायपालिकाले विवाद समाधान गर्न कुनै अभ्यास गर्नु पर्दैन । तर यस किसिमको भनाइबाट विवादको स्वरूप र प्रकृतिलाई आदर गर्दै माग पुरा गर्न भने सकिदैन ।^{४७१}

^{४६९} *Ibid.* f.n. No. 85, p. 109.

^{४७०} *Ibid.*

^{४७१} *Ibid.*

अदालतले विवादको निरोपण गर्नुको विशेषतामा दावी गरिएका विवादीत वस्तुको बीच हकदैया पुग्ने नपुग्ने फैसला गर्नु हो । कुनै अवस्थामा यसले उचित हकाधिकार स्थापित गर्न नसकेको पनि हुन सक्छ । तर त्यस विवादले अधिकारको सिर्जना पक्कै गर्दछ । यस कारण अधिकार भनेको इच्छा हो वा इच्छालाई कानूनद्वारा संरक्षण गरिन्छ, भने न्यायिक निर्णयको माध्यमद्वारा गरिन्छ । यसलाई कानूनले संरक्षण गरेको हुन्छ, र अधिकार आफै सिर्जित हुन पुग्दछ । यसले न्यायिक प्रकृतिको कार्यलाई अनुसरण गर्दा विवादीत विषयको सूचीका आधारमा निश्चित नगरी बरु त्यसद्वारा सिर्जित अस्तित्वलाई आधार लिएर गरिन्छ ।^{४७२}

यहाँ हकदैयाको सिद्धान्तका आधारमा कुनै पक्षले निजी सम्पत्तिमा गैह्र कानुनी दावीलिने र अदालतले उक्त सम्पत्ति दिलाई दिने गर्न सक्दछ, तर सोही सम्पत्तिलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद बनाई दावी लिँदा अदालतले दावी स्वीकार नगर्न पनि सक्दछ । यसले अदालतको क्षेत्राधिकार र शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तका बीचमा आधारभूत सैद्धान्तिक भिन्नता के छन् र यसका विभेदहरू कसरी प्रभावित गर्न सकिन्छ, भन्ने गम्भिर प्रश्न खडा हुन सक्छ । तर यसको समाधानका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयमा हकदयालाई मान्यता दिन हकदयालाई एउटा निश्चित सीमाभित्र राख्नु जरुरी छ । यस किसिमको सीमारेखा कोर्दा सरकारद्वारा अधिकारको उल्लंघन नभएको पनि हुन सक्छ । दोस्रो तहमा अदालतले हकदयालाई मान्यता दिँदा सरकारले निजको स्वार्थअनुसार गरेको कामका आधारमा दिनुपर्छ, किनकि सरोकारवालाले लिएको सार्वजनिक सरोकारको दावीको विषय अपहरित अधिकारभन्दा बाहिरको विषय पनि हुन सक्छ । यसरी अनुगमित तहबाट अदालतले पक्षको हकदयालाई मान्यता दिँदा अदृष्य सरोकारलाई पनि दिन सक्दछ, त्यस्तो अदृष्य सरोकार लिएर आउने पक्ष अदालत प्रवेश गर्दा कानूनको शासनअन्तर्गत सारवान पाटोलाई लिएर प्रवेश गर्नुपर्छ । अन्तिममा समाजको सदस्य भएको पदीय नाताले हरेक व्यक्तिद्वारा आफ्ना अधिकार स्थिर गराई कानूनको शासन पालन गर्न सरकारलाई आरोप लगाउँदै अदालतमा उजुर गर्ने हकदैया स्थापित गर्दछ, र अदालतले पनि हकदयासम्बन्धी सीमारेखाको पराकाष्ठा ननाघि मान्यता दिनुपर्छ । त्यसो हुँदा हकदैयाको सीमासम्बन्धी सिद्धान्तको आधार समाजका

^{४७२} *Ibid*, p. 110.

सदस्यहरूको रीतिथिति र कानून अन्तरगत ग्रहण गर्दै हकदैयालाई मान्यता दिनु भन्ने देखिन्छ।^{४७३}

यसैले हिजोको प्रवृत्तिमा परिवर्तन आएको छ र कुनै पनि सार्वजनिक सोचको गति लिएर अगाडि बढेका व्यक्तिले समूहको अधिकारमा असर परेको देखेमा उनीहरूको पक्षबाट हकदैया सिर्जना गर्दै अदालतमा उजुरी दायर गर्न पाउँदछन् । यहाँ उजुरकर्ता व्यक्ति सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा आफै प्रत्यक्ष असर परेको हुनुपर्छ र त्यसले मात्र उजुरी दर्ता गर्न पाउँछ भन्ने जरुरि छैन । उदाहरणका लागि विराटनगर जुटमिलका मजदूरहरूको सार्वजनिक हकहितका लागि सार्वजनिक चासो राख्ने काठमाडौंको जोसुकै व्यक्तिले पनि सर्वोच्च अदालतमा उजुरी दायर गर्न सक्छ । अर्को उदाहरणमा अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपानेले महाकालीको टनकपुर बाँध नदेखेको हुन सक्छ तर उनले टनकपुर विवाद सन्धी हो कि सम्भौता भन्ने चासो देखाएर सर्वोच्च अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा दायर गरे । यस्तै गरी गोपाल शिवाकोटीले दायर गरेको अरुण तेश्रोको विवादलाई पनि लिन सकिन्छ । यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा चाख राख्ने जो सुकै व्यक्तिले अधिकारमा असर पर्ने जनसमूहको तर्फबाट अदालतमा उजुरी दर्ता गर्न सक्ने देखिन्छ । तर उजुरीमा उठाइएका हरेक तथ्यहरूलाई मान्यता दिने वा नदिने भन्ने स्वतन्त्रताको छुट भन्ने अदालतका न्यायाधीशलाई सुम्पिएको पाइन्छ ।

७.७.२ नेपालमा हकदैयासम्बन्धी कानुनी व्यवस्था र अदालती अभ्यास

हकदैयाको अर्थ अदालत वा न्यायिक निरूपण गर्ने अधिकार प्राप्त निकायसमक्ष उजुरी वा निवेदन दिने अधिकार हुनु वा कुनै कुरामा दावी लिने अधिकार प्राप्त गर्नु हो । परम्परागत कानुनी मान्यतानुसार कुनै गैह्र कानुनी प्रक्रियाबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित वा पीडित भएको व्यक्तिलाई मात्र नालिस वा उजुरी गर्ने वा दावी गर्ने अधिकार हुन्छ र त्यस्तो दावी वा उजुरीका आधारमा मात्र विवादको सुन्वाई हुन्छ । यसैले हकदैया प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक तथा वैयक्तिक अधिकार हो र यस्तो अधिकारले निरूपण हुनुपर्ने विवादमा सम्बन्धित व्यक्तिको

^{४७३} *Ibid.*

संवद्धतालाई औल्याउँदछ।^{४७४} प्राचीन रोमन कानुनबाट उत्पत्ति र विकास भई विश्वभर मान्यता पाएको यो कानुनी व्यवस्थाले नेपालमा कानुनी स्थान ग्रहण गर्दा- जसको जुन कुरामा हक पुग्छ उसले सो कुरामा दावी गरी नालिस दिएमात्र लाग्छ भन्ने कानुनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ।^{४७५} तर यो व्यवस्था भनेको परम्परावादी सोचअनुसारको निजी विवादको हकमा मात्र प्रयोगमा आएको विषय हो। सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा उल्लेखित कानुनी व्यवस्थामा सीमित रहनु पर्दैन। यसैले सुरुको मुलुकी ऐनमा व्यवस्था गरेको नभए पनि २०४३ सालमा मुलुकी ऐनको नवौं शंसोधन गरी सार्वजनिक हित वा सरोकार निहीत रहेको मुद्दामा श्री ५ को सरकारले वा अड्डाको अनुमतिलिई सर्वसाधारण जोसुकैले पनि वादी भई मुद्दा चलाउन सक्नेछ। अनुमतिका लागि निवेदन दिँदा फिराद पत्र साथै दिनु पर्छ^{४७६} भनी सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा सुरु जिल्ला अदालतमा सर्वसाधारण जो सुकैले अनुमति लिएर मुद्दा दायर गर्ने कानुनी प्रावधान गरेको छ। तर यो प्रावधानले अदालती अभ्यासको क्रममा पूर्णता प्राप्त गर्न भने सकेन। केवल सार्वजनिक रूपमा रहेको- परापूर्वदेखि हिडी आएको बाटो वा वस्तुभाउ निकासने निकास, आफ्नो जग्गामा पर्ने भए पनि त्यो जग्गा र वस्तुभाउ चराउने चौर, पानीघाट, पोखरीको ढिक, गौचर, मुलबाटो, सडक, पाटी, पौवा, चिहान र त्यस्तै अरू कुनै सार्वजनिक स्थान र श्री ५ को सरकारबाट कमोट नगर्नु बभ्याउनु भन्ने भएको सरकारी जग्गा कसैले विराउन वा विराउन लगाउन हुँदैन^{४७७} भनी निषेध गरिएको कानुन कसैले उल्लंघन गरेको अवस्थामा सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी विषय बन्न गई सार्वजनिक सरोकारमा चासो राख्ने जोसुकैले अनुमति लिएर सुरु जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने हकदैयाको निश्चित गरेको देखियो। यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयमा उल्लेखित कानुनमात्र पर्याप्त मानिएन र समाजमा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक आदि कारणले पिछडिएका गरीब, निमुखा, बालक, वृद्ध, अवला अपाङ्ग जो स्रोत र साधनको विपन्नताले अदालत आउन नसकी अन्यायअत्याचार सहन विवस भएका छन्।

^{४७४} संपादन- भरतराज उप्रेती र अरू, नेपालको संवैधानिक कानुन, (२०५४), पृ. ४२८।

^{४७५} मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको ८२ नं.।

^{४७६} पूर्ववत्, अ.व. १० नं.।

^{४७७} पूर्ववत्, जग्गा आवाद गर्नेको ४ नं.।

त्यस्ता वर्ग वा समूहका नागरीकहरूका अधिकारलगायत मानव अधिकार, वातावरण संवैधानिक तथा कानुनी अधिकारका सम्बन्धमा पर्याप्त कानुनी तथा संवैधानिक प्रावधानको अभाव देखिएको अवस्थामा हकदैयासम्बन्धी प्रावधानको पनि कमि देखिएको थियो । तर यस कमिलाई निराकरण गर्न नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ आएपछि सो संविधानको धारा ८८(१) र (२) ले सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रभित्र समावेश गराइएको देखिन्छ । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवासम्बन्धी उजुरी गर्न पाउने हकदैयाको दायरा पनि फराकिलो भएको छ । यसका साथै नागरिकका अपहरित अधिकारहरू संरक्षण गर्ने क्रममा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा परमपरावादी हकदैयाको व्यक्तिवादी कानून र सो कानूनको व्याख्यालाई परिवर्तन गरी आधुनिक र समय सापेक्षित नयाँ उदारवादी व्याख्या गरेको पाइन्छ । सर्वोच्च अदालतले यसरी शक्तिपृथकिक र कानूनको शासनको सिद्धान्तका आधारमा प्रजातान्त्रिक राज्य व्यवस्था कायम राख्दै कुसल सरकार र शासन व्यवस्था कायम राखि संविधानले व्यवस्था गरेअनुसारका लोककल्याणकारी राज्य स्थापना गर्ने लक्ष्य पुरा गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निवाउँदै हकदैया सम्बन्धमा निम्नअनुसारको उदार व्याख्या गरेको देखिन्छ ।

अधिवक्ता राधेश्याम अधिकारी विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत^{४७८} भएको श्री ५ बाट २०४७/८/२७ गते गणतन्त्र फ्रान्सका लागि नियुक्त शाही नेपाली राजदूत कल्याण विक्रम अधिकारीलाई स्पेन तथा इजरायलका लागि पनि शाही नेपाली राजदूत पदमा नियुक्ति गर्दा मन्त्री परिषद्को सल्लाह र सिफारिसमा गरिनु पर्नेमा सिफारिस विनै नियुक्ति गरिएको कार्य संवैधानिक प्रक्रिया विपरित भयो भनी उठाएको सार्वजनिक सरोकारको विषयमा सर्वोच्च अदालतलका तत्कालीन प्रधान न्यायाधीश विश्वनाथ उपाध्यायसहितको विशेष इजलासबाट हकदैयाका सम्बन्धमा निर्णय हुँदा- यस प्रसंगमा सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद लिएर यस अदालतमा आउने हकदैयाको विषय पनि विचारणीय हुन आउँदछ । साधारणतः जुन व्यक्तिको संवैधानिक वा कानुनी हकमा आघात परेको हुन्छ, त्यै व्यक्तिले मात्र उपचारका लागि अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र गुहार्ने अधिकार पाउँदछ । थुनामा रहेको व्यक्तिको मुक्तिका लागि बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश माग गरी

^{४७८} पूर्व पादटिप्पणी नं. ६ ।

दिएको निवेदन-पत्र बाहेक यस अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रमा परेका अन्य रिट निवेदन-पत्रहरूको सम्बन्धमा अदालतले अहिलेसम्म यी सिद्धान्त वा नियमको अनुसरण गर्दै आएको छ । तर उपयुक्त संवैधानिक व्यवस्थाले सार्वजनिक हक वा सरोकारसम्बन्धी विवादको निरूपण गर्ने प्रयोजनका लागि यस अदालतको अधिकार क्षेत्रलाई फराकिलो पारेका सोअनुरूप हकद्वैयासम्बन्धी हाम्रो न्यायिक अवधारणामा र न्यायिक व्यवहारमा पनि परिवर्तन हुनुपर्ने देखिन्छ । यस्तो विवादमा उपस्थित संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपण गरी विवादको टुङ्गो लगाउन संविधानले यस अदालतलाई असाधारण अधिकार क्षेत्र प्रदान गरेको र माथि उल्लेख भएअनुसार यस्तो विवाद कुनै व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत हक वा सरोकारसम्बन्धी विवाद नभई सर्वसाधारण जनता वा कुनै जनसमुदायको सामूहिक हक वा सरोकारको विवाद हुने भएकाले यस सम्बन्धमा कारवाही चलाउनका लागि निवेदन दिने हकद्वैयाको आधार पनि स्वतः फराकिलो भएको सम्झनु पर्ने हुन्छ । यसको निमित्त निवेदकको व्यक्तिगत हक वा स्वार्थमा आघात पुऱ्याउनु आवश्यक छैन । तर यसको अर्थ हकद्वैयाको बन्देज पूर्णतः समाप्त भएको छ भन्ने पनि होइन । सार्वजनिक हक वा सरोकार भएको कारणले त्यस सम्बन्धमा कारवाही चलाउने हकद्वैया जनसाधारण मध्येको कुनै पनि व्यक्तिलाई हुन्छ भन्न मिल्दैन । मेरो रायमा निवेदकले जुन विवादलाई सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद भनेर यस अदालतमा निवेदन-पत्र दिएको छ, त्यो विवादको विषयवस्तुसँग निजको सार्थक सम्बन्ध वा तात्त्विक सरोकार हुनैपर्छ साथै विवादमा मुछिएको सार्वजनिक हक वा सरोकारसँग सम्बन्धित जनसाधारणको प्रतिनिधित्व निजले सहि रूपमा गर्न सक्छ भन्ने कुराको पनि निजले अदालतलाई विश्वास गराउन सक्नुपर्छ यस अदालतको असाधारण न्यायिक प्रक्रियालाई प्रारम्भ गराउनका लागि साधारण अभिरुचि वा चासोलाई मात्र पर्याप्त मान्न सकिन्न । आफ्नो कुनै अर्थपूर्ण सम्बन्ध नभएको कुनै कुरामा विवाद खडा गर्ने र त्यसलाई न्यायिक निरूपणका लागि अदालतमा ल्याउने अधिकार उक्त धारा ८८ को उपधारा (२) ले कसैलाई प्रदान गरेको सम्झन मिल्दैन । देशको एउटा नागरिक वा नेपाली समाज वा जनसमुदायको सदस्यको रूपमा विवादको विषयवस्तुसँग निवेदकको सम्बन्ध वा सरोकारको मनासिव कारण वा आधार स्थापित हुनु पर्दछ । जोसुकैले जस्तो सुकै सार्वजनिक हक वा सरोकारको

विवादलाई यस अदालतको असाधारण क्षेत्रमा प्रवेश गराउन पाउने हो भने तत्सम्बन्धी निवेदनपत्रहरूको मेलले यस अदालतको कार्य क्षमता र कार्य दक्षतामै पनि असर पार्न सक्ने र उक्त संवैधानिक व्यवस्थाको प्रयोजन नै विफल हुने सम्भावना रहन्छ । संविधानको मनसाय त्यो होइन भनी व्याख्या भएको देखिन्छ । यसरी व्याख्या गरिँदा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई उजागर गराउने जोश र जाँगर लिएर हिँडेका समाज सुधारक अग्रजहरूलाई सिद्धान्तः तिरष्कार गर्दै पिछडिएका वर्ग समूहहरूका अपहरित हकाधिकार संरक्षण गर्न नसकेको हो कि जस्तो देखिन्छ । तर यस भन्दा पछिका अन्य मुद्दाहरूमा उल्लेख पक्षलाई संरक्षण गर्ने खुल्ला व्याख्या गर्दै अदालतले न्यायिक सक्रियता देखाएको छ ।

सोही मुद्दाको अर्को प्रकरणमा संविधानको धारा ८८(१) र (२) मा भएको संवैधानिक व्यवस्थालाई व्याख्या गरी हकदैयाका सम्बन्धमा अझ स्पष्ट पाउँ भनिएको छ- कुनै कानूनले संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लगाएको छ भने त्यसबाट आफूलाई कुनै प्रतिकूल असर नपरे पनि यस्तो कानूनलाई असंवैधानिक र अमान्य घोषित गराउन नेपालको कुनै पनि नागरिक यस अदालतमा आउन सक्दछ । यस्तै कुनै कानून संविधानसँग बाभिएको छ भने बाभिएको हदसम्म त्यसलाई अमान्य र वदर घोषित गरियोस् भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले यस अदालतमा निवेदनपत्र दिन सक्छ । यस सम्बन्धमा उक्त उपधारा (१) ले हकदैयासम्बन्धी सबै बन्देजहरूलाई समाप्त गरेर यस अदालतमा आउने बाटोलाई नेपाली नागरिकका लागि प्रशस्त र खुल्ला गरेको छ तर सार्वजनिक हक वा सरोकारका विवादका सम्बन्धमा भने हकदैयाको बन्देजलाई संविधानले त्यसै हदसम्म खुकुलो पारेको सम्भन मिल्दैन । यदि उपधारा (२) अन्तर्गत यस अदालतमा आउने हकदैया पनि उपधारा (१) मा जस्तै विस्तृत गर्ने मनसाय भए धारा ८८ का ती दुई धाराहरूलाई छुट्टाछुट्टै राख्नु पर्ने आवश्यकता नै पर्ने थिएन, कानूनको संवैधानिकताको प्रश्न सार्वजनिक सरोकारकै प्रश्न हुने भएकाले उपधारा (१) को मनसाय उपधारा (२) बाटै पुरा हुन सक्ने थियो । होइन भने उपधारा (१) जस्तै हकदयालाई व्यापक आधार प्रदान गर्ने गरी सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादको सम्बन्धमा पनि एउटा छुट्टै प्रावधान राखिने थियो । हकदैयाको प्रश्नलाई बन्देज रहित बनाएर उपधारा (१) मा छुट्टै व्यवस्था गरिएको र सार्वजनिक हक वा

सरोकारको कुरालाई संवैधानिक वा कानुनी हकको प्रचलनसम्बन्धी प्रावधान सरह उपधारा (२) मा व्यवस्थित गरिएकाले यस सम्बन्धमा संविधानको त्यो मनसाय नरहेको सम्झनु पर्ने हुन्छ भन्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादमा उजुर गर्ने व्यक्तिको सार्थक सम्बन्ध वा तात्विक सरोकार रहनु पर्ने अवस्था र सार्वजनिक विवादमा चाख राख्ने समाजका जुनसुकै सदस्यले हकद्वैयासम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थालाई अभिष्ट गराउने प्रयास गरेको देखिन्छ तर पनि संवैधानिक प्रावधान अभिष्ट सैद्धान्तिक रूपमा प्रष्ट हुन नसकेको हो की भन्ने संका रहेकै देखिन्छ ।

यसरी नै ऐतिहासिक एवं धार्मिक महत्त्वसमेत राख्ने ललितपुर जिल्लाको गोदावरी र आसपासको क्षेत्रमा प्रत्यर्थीहरूले संविधान र कानून विपरित अतिगम्भिर वातावरणीय क्षति पुऱ्याएका हुँदा त्यसलाई रोकी स्वच्छ एवं संतुलित वातावरण कायम राख्दै त्यसबाट जनतामा हुने धन, ज्यान, स्वास्थ्य माथिको खतराबाट जोगाउन र उपयुक्त संपदाको संरक्षण गरिपाउन माग गर्दै दायर गरेको अधिवक्ता सूर्यप्रसाद शर्मा हुङ्गेल विरुद्ध गोदावरी मार्वल इन्डस्ट्रिज प्रा.लि. समेत^{४९९} भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासले नेपालको संविधानको धारा ११(१) मा कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको ज्यान अपहरण नहुने हक अधिकार उक्त धाराले प्रत्याभूत गरेको छ । प्रदूषित वातावरणमा मानव जीवन खतरामा हुन्छ । प्रदूषित वातावरणको सिर्जनाबाट कुनै पनि व्यक्तिको जीउ ज्यानको अपहरण हुन्छ । यस्तो प्रदूषित वातावरणबाट मुक्ति पाउने व्यक्तिको हक अधिकारको कुरा हो । यस अर्थमा पर्यावरणको संरक्षणका सम्बन्धमा परोक्ष रूपमा मानिसको जीउ ज्यानसँग सम्बन्धित हुँदा प्रस्तुत विषय नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२(१) भित्र समावेश भएको मान्नुपर्छ । निवेदकलाई प्रस्तुत वातावरणसँग चासो रहनेमा विवाद देखिन्न । वास्तवमा पर्यावरण समस्या सार्वजनिक चासो र सरोकारको विषय हो र यो सार्वजनिक हक एवं सरोकारको विषयभित्र पर्ने हुँदा यस काममा संलग्न हुने निवेदकको प्रस्तुत विवादको विषयसँग सार्थक सम्बन्ध रहेकोमा विवाद देखिएन । तत्कालीन संविधान खारेज भइ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ आगमन भई उक्त संविधानको धारा ८८(२) ले सार्वजनिक हकको संरक्षण गर्ने व्यवस्था गरेकोबाट तत्कालीन संविधानअन्तर्गत निवेदकको हकद्वैया पुग्छ पुग्दैन भन्ने प्रश्न

^{४९९} पूर्व पादटिप्पणी नं. ७ ।

खडा हुन सक्ने अवस्था थियो । तर वर्तमान संविधानले सार्वजनिक हकलाई पनि संरक्षणीय मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेकाले अब यो विवादको रूपमा रहन आएको छैन भनी हकदैयाका सम्बन्धमा फैसला भएको छ ।

स्वच्छ, स्वास्थ्य वातावरण जीवनको समग्रताको अंग भएकाले जीउने अधिकारभित्र स्वच्छ, स्वास्थ्य वातावरणको हक पनि अन्तर्निहित हुन्छ । निवेदकले जुन संवैधानिक परिवेशमा रिट निवेदन दिएको थियो सो संवैधानिक परिवेश सारवान रूपमा परिवर्तन भएको कुरा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २६(४) ले समेत संपुष्टि गर्दछ, किनकि उक्त धाराले राज्यका आधारभूत नीतिगत सिद्धान्तमध्ये पर्यावरणको संरक्षणलाई महत्त्वपूर्ण राज्यका निर्देशक सिद्धान्त मानेको छ । अतएव: निवेदक लिडर्सइङ्को उद्देश्यमध्ये वातावरण संरक्षण पनि एक रहेको हुँदा निवेदकलाई वातावरणीय ह्रास रोकथामका लागि उजुर गर्न नपाउने भन्न नमिल्ने हुँदा हकदैया रहेकै मान्नु पर्छ भनिएको छ । तर त्यसरी वातावरण सम्बन्धमा पक्ष र अदालत त्यत्रो सम्बेदनशील भइ बाँच्न पाउने अधिकारको सकारात्मक कानुनी तथा न्यायिक निश्चितता प्रधान गरे पनि आज मुद्दाको अन्तिम फैसला भएको करीब १२ वर्ष बितिसक्दा पनि उक्त फैसला कार्यान्वयन हुन नसक्नाको विविध परिस्थितिका कारणले गर्दा व्यवहारमा भने स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकार उपभोग गर्न भने त्यस भेगका जनता सफल हुन सकेनन् । उक्त उद्योग हालसम्म यथावत चलिरहेको छ र प्रदूषणमा सुधार गरिएको छैन ।

लोकसेवा आयोगले नेपाली विषयलाई पाठ्यक्रमबाट हटाई माध्यमको रूपमा राख्ने भनी गरेको लोकसेवा आयोगको निर्णय संविधान प्रतिकूल छ भनी दायर गरेको प्रा. चुडानाथ भट्टलाई विरुद्ध लोकसेवा आयोग^{४५०} भएको मुद्दामा प्रधान न्यायाधीशसहित वरिष्ठतम ५ जना न्यायाधीशहरूको पूर्ण इजलासबाट फैसला हुँदा- कुनै सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवादलाई लिएर संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपण गरी त्यस्तो हक प्रचलन गराउन आउने कुनै पनि निवेदकको त्यस्तो हक आफ्नो व्यक्तिगत हकसँग सम्बन्धित हुँदैन । यसको सम्बन्धमा सर्वसाधारण जनता वा जनसमूदायको हकहित (Pecuniary Interest) वा (Interest) सँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ भनी हकदैयालाई व्याख्या गरिएको छ ।

^{४५०} ने.का.प. २०५४, पृ. ३६० ।

संविधानको धारा ६ ले तोकेको देवनागरिक लिपिमा रहेको नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्र भाषा र नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुने भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेकाले भाषा सम्बन्धमा भएको संवैधानिक व्यवस्थालाई कहिकतै वा कुनै निकायबाट आघात पुऱ्याइन्छ भने संविधानले प्रत्याभूत गरेको त्यस्तो भाषा सम्बन्धमा हक प्रचलन गराउन उपचारका लागि प्रत्येक नेपाली नागरिक अदालत आउन सक्ने गरी हकदैयाको उदार व्याख्या गरिएको छ ।

अ.व. ८२ नं. मा जसको जुनकुरामा हक पुग्छ उसले सो कुरा दावी गरी नालिस दिएमा लाग्ने कानुनी व्यवस्था भएको पाइन्छ । तर प्रस्तुत विषय सो बमोजिमको नदेखिइ सार्वजनिक हित वा सरोकारको विषय देखाई सामूहिक हकहितसम्बन्धी कुरा देखिँदा यस्तो विषयमा कसैले पनि अदालती प्रक्रिया चलाई सार्वजनिक हित वा सरोकारको विषयमा हक प्रचलन गर्न पाउन सक्ने स्थिति हुँदा रिट निवेदकको मृत्यु भएकै कारणबाट त्यस्तो हक त्यहीं अन्त्य वा विलिन हुँदैन । धारा ८८(२) अन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारको विषय देखाई कुनै व्यक्ति आए पनि सो विवादलाई समग्र रूपमा हेरिनु पर्छ र त्यस्तो विवाद निजी हकजस्तो वा सर्वसाधारण जनता वा जनसमूदायसँग सरोकार राख्ने छ, छैन र सम्बन्धित विषयसँग निवेदकको सार्थक सम्बन्ध छ, छैन सो सबै हेरिनु पर्छ ।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा सर्वसाधारण जनता वा जनसमूदायको हित प्रतिविम्बित भएकाले र प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदकको मृत्यु भए पनि वारेस नेपाली नागरिक विष्णुप्रसाद पराजुलीबाट प्रतिनिधित्व भई निवेदकतर्फका विद्वान् अधिवक्ता तारेखमा समेत बसेको र यो दुवैको प्रस्तुत सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषयमा चासो रहेको मान्नु पर्ने स्थिति हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदनलाई कायम नै राखि कारवाहि निर्णय गर्नमा बाधा पुग्दैन भनी उजुरकर्ताको मृत्युपश्चात पनि हकदैया खम्वर भएर रहिरहने गरी व्याख्या भएको देखिन्छ ।

यसरी नै २०४८/०४९ सालमा राष्ट्रिय चर्चाको स्थान ग्रहण गरेको बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत^{४८९} भएको महाकाली नदीको टनकपुर बाँधसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादको

^{४८९} पूर्व पादटिप्पणी नं. १३ ।

विषयमा उजुर गर्ने व्यक्तिले सायद महाकाली नदीको पानी कहिलेई नपिए पनि उनले महाकाली सन्धिमा राष्ट्रघातको गन्ध देखे । त्यसैले त्यो सन्धि राष्ट्र हित विरुद्ध भयो भनी दायर गरेको उल्लेखित मुद्दामा तत्कालीन प्रधान न्यायाधीश सहित ५ जनाको पूर्ण इजलासबाट हकदैयाका सम्बन्धमा फैसला हुँदा- देशको प्राकृतिक स्रोत राष्ट्रिय सम्पदा हो, त्यो देशका सबै नागरिकहरूको साभ्भा सम्पत्ति हो । देशको आर्थिक विकास, वातावरण संरक्षण इत्यादि विभिन्न दृष्टिकोणबाट देशका नागरिकहरूको त्यो स्रोतमा सार्थक सरोकार रहेको हुन्छ । यसैले यस्तो स्रोतको उपयोगको सम्बन्धमा अरू देशसँग नेपालको के कस्तो सन्धी, सम्भौता वा समजदारी भएको छ भनी कुनै नागरिकले चासो देखाउँदछ भने त्यसलाई अस्वभाविक वा अनुचित भन्न मिल्दैन भन्दै राष्ट्रिय हक वा दायित्वको सिर्जना हुने यस्तो कुनै व्यवहारको सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारसँग आवश्यक जानकारी माग्ने र सवैधानिक व्यवस्थाको वर्खिलाप कुनै काम कुरा भए गरेको देखिएमा त्यसको विरोध गरी संविधानको धारा ८८ को उपधारा (२) अन्तर्गत निवेदन दिने अधिकार प्रत्येक नागरिकलाई प्राप्त छ भनी प्रष्ट पारिएको छ । यसबाट राष्ट्रियताको सवालमा न्यायपालिकाले पूर्ण सक्रियता देखाएको छ भन्ने पनि पुष्टि गर्दछ ।

अर्को अरुण तेस्रोसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवाद प्रस्तुत गर्ने गोपाल सिवाकोटीले संखुवासभा जिल्लाको फ्याक्सिन्दा भन्ने ठाउँ टेक्न नभ्याएका हुन सक्छन् । तर उनलाई विश्ववैकलगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रि दातृ संस्था र सरकारहरूको ऋण तथा सहयोगमा अरुण नदीमा बन्न लागेको अरुण तेस्रो जलविद्युत परियोजनाका सम्बन्धमा सूचनाको हक प्राप्त गर्ने चासो बढेकाले खोजी गर्दै जलस्रोत मन्त्रालयलगायतका सरकारी निकायहरूले अरुण तेस्रो परियोजना सम्बन्धमा सुसूचित गराउन इन्कार गरेकाले गोपाल सिवाकोटी विरुद्ध श्री ५ को सरकार अर्थ मन्त्रालयसमेत^{४५२} भएको रिट निवेदन सर्वोच्च अदालतमा दायर गरे । उक्त रिट निवेदनमा संयुक्त इजलासबाट फैसला हुँदा हकदैयाका सम्बन्धमा- देशको प्राकृतिक स्रोतको उपभोगबाट उत्पादन हुने विद्युत् राष्ट्रिय सम्पत्ति हो, यस्तो राष्ट्रिय सम्पत्तिको उपार्जनमा सम्बद्ध विषयहरूमा सबै नागरिकहरूको सार्थक सम्बन्ध रहन्छ । यस्ता विषयमा कुनै नागरिकले जानकारी प्राप्त गर्न वा यस

^{४५२} ने.का.प. २०५१, पृ. २५५ ।

परियोजना सम्बन्धमा भएका अनुसन्धान, अन्वेषण र यसको उपादेयता सम्बन्धमा चासो र जिज्ञासा राख्नु स्वभाविक हुन्छ । राष्ट्रिय हक वा दायित्वको सिर्जना हुने विषयमा संविधानको धारा ८८(२) अन्तर्गत अदालतमा आउन संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई हकद्वैया प्रदान गरेको छ भनिएको छ ।

हरिप्रसाद नेपालसमेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत^{४८३} भएको मुद्दामा ११ जनाको वृहद विशेष इजलासबाट फैसला हुँदा पनि- प्रतिनिधिसभा जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने निकाय भएको, प्रतिनिधिसभाको माध्यमबाट जनताका हकहितमा विचार हुने कुरामा दुईमत हुन सक्ने स्थिति देखिन्छ, तसर्थ आफ्नो प्रतिनिधित्व गर्ने निकायको विघटनबाट जनताको हकहितमा असर परेको देखिनाले प्रतिनिधि सभा विघटनको सिफारिसलाई चुनौति दिने हक अधिकार निवेदकहरूको नभएको भनी गरिएको प्रत्यर्थी तर्फको जिकीर तर्कपूर्ण देखिन्छ । साथै निवेदकहरूमध्ये बाँकी दुईजना श्री दुर्गा सुवेदी र श्री लोककृष्ण भट्टराई नेपालका नागरिकका हैसियतमा प्रतिनिधिसभाका लागि हुने निर्वाचनमा मत दिन पाउने मतदाता हुनुपर्ने कारण र अवस्था तथा त्यसको परिणामस्वरूप हुने निर्वाचन इत्यादि कुराहरूमा सार्थक सरोकार भएका व्यक्तिहरू देखिन आउने हुनाले प्रतिनिधिसभाको विघटन जस्तो सार्वजनिक सरोकारको विवादमा समावेश भएको संवैधानिक प्रश्नको निरूपणका लागि निवदेन पत्र दिने हकद्वैया निजहरूलाई प्राप्त भएकै सम्झनु पर्ने भनी स्पष्ट व्याख्या गरेको देखिन्छ ।

उल्लेखित तथ्याङ्कहरूबाट हकद्वैया सम्बन्धमा जे जस्तो परिणाम देखिए पनि यसले पूर्णता पाएको छ भनी विश्राम लिने अवस्था भने होइन । यसका निश्चित सीमाहरू रहे देखिए पनि यसलाई अभै पूर्णरूपमा उदार वा स्वतन्त्र व्याख्या हुन दिनु पर्छ । आजको युगमा सार्वजनिक सरोकारको विवादको उपचारका लागि जोसुकै व्यक्ति पनि हकद्वैयालाई चुनौति दिन वा सार्वजनिक कर्तव्य पुरा गराउन तयारिका साथ जुटेका छन् । अझ यस्तो देखिन थालेको छ कि आजको बदलिँदो सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक परिस्थितिमा हकद्वैया सम्बन्धी नियमलाई स्वतन्त्र हुन नदिई चुपलागेर बस्न सक्ने अवस्था छैन ।

^{४८३} पूर्व पादटिप्पणी नं. ५, पृ. ८८ ।

नेपालमा गरीबी, अशिक्षा, अज्ञानता, असक्षमता आदिजस्ता अत्यन्त सम्बेदनशील विषयलाई अन्त्य गर्ने कार्यक्रम ल्याउने हो भने प्रत्येकलाई समानताको आधारमा सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउन सक्नुपर्छ । यसो गर्न सके हरेकले आफ्नो अधिकार तर्जुमा गरी तिनको कार्यान्वयनका आधारमा सफलता हासिल गर्ने छन् । यसका साथै हरेक व्यक्ति सरकार वा सरकारी निकायहरूले गरीब र निमुखाहरू माथि गरेको अन्याय र अत्याचारको विरुद्धमा जुटेर अदालतमा हकदैयाका साथ उजुर गर्न जानु सचेत नागरिकको कर्तव्य मानिन्छ ।

अतः उल्लेखित सिद्धान्त र सर्वोच्च अदालतले गरेका हकदैयाका व्याख्याका आधारमा देशको सार्वभौमिकता, सुरक्षा, शुसासन, स्वास्थ्य, नैतिकता, सामाजिक न्याय, आर्थिक न्याय आदिजस्ता सार्वजनिक सरोकारका विवादमा प्रत्यक्ष सरोकार रहेका केही मुद्दामा^{४८४} भने परम्परावादी हकदैयाको नसाले छुटकारा पाउन नसकेको देख्दा विडम्बना नै मान्नु पर्ने पनि हुन्छ । जसको कारण हरेक पक्षबाट पीडित भएका जनताका अपहरित हक अधिकारहरू उपलब्ध गराई कम्जोर वर्गलाई संरक्षण गर्न सर्वोच्च अदालतले अबै लामो अभ्यास गर्दै जानुपर्ने कुरा प्रष्ट छ । अब किटानी साथ भन्नुपर्दा- *सार्वजनिक सम्बन्ध र तात्त्विक सरोकार बीना केवल कानून व्यवसायी भएको हैसियतले मात्र रिट निवेदन दायर गर्ने हकदैया नहुने* भनी ३ जना न्यायाधीशको विशेष इजलासबाट उजुरी खारेज गरेको समेत देखिन्छ ।^{४८५}

७.८ नेपालका अदालतको अभ्यासमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद

सबै सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू न्यायोन्मुख भएर अदालतमा प्रवेश नगरे पनि संवैधानिक, मौलिक र कानुनी अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने विवादहरू भने अदालत प्रवेश गरेका हुन्छन् । यस्ता विवादहरू नेपालका अदालतहरूका अभ्यासका सामग्री हुन् । नेपाल अधिराज्यको न्यायसम्बन्धी अधिकार

^{४८४} अधिवक्ता- बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध जलस्रोत मन्त्रालयसमेत, ने.का.प. २०५३, पृ. २१०, (श्री ५ को सरकार र भारत सरकार बीचमा ०५०/९/१३ मा भएको सहमतिसम्बन्धी सूचनाको हकवारे) । बालकृष्ण न्यौपाने वि. मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत, ने.का.प. २०५५, पृ. ५५९, (गैह्र-नेपाली नागरिक स्थानीय निकायको निर्वाचनमा उमेद्वार भएकाले रोकिपाउँ) । भरतमणी जंगम विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत, सम्बन्ध २०५७ सालको रि.नं. ३३९५, आ.मि. ०५८/३/१५, (काठमाडौं उपत्यकामा कार्यरत निजामति कर्मचारीहरूलाई मात्र आइतवारको थप विदाको व्यवस्था गर्नु समानताको हकविपरित छ, वदर गरिपाउँ) ।

^{४८५} २०५८ सालको रिट नं. ५३, आ.मि. २०५९/६/१० ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र अन्य कानून तथा न्यायका मान्यत सिद्धान्तअनुसार अदालत तथा अन्य न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिनेछ^{४८६} भनी प्रावधान गरिए पनि सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू भने अन्य न्यायिक निकायहरूको क्षेत्राधिकार भित्र नपरी केवल अदालतको अधिकार क्षेत्रभित्र मात्र निश्चित गरिएको छ । अन्य न्यायिक निकायभित्र अर्ध-न्यायिक निकायहरू समेत पर्ने भएका र त्यस्ता अर्ध-न्यायिक निकायहरू स्वतन्त्र न्यायपालिकाका भंग नभै कार्यपालिकाका अभिन्न अंग मानिएका हुन्छन् । सार्वजनिक सरोकारको विवादको अभ्यासमा यस्ता अर्ध न्यायिक निकायहरूबाट न्यायिक निरूपणको आसा राख्नु उचित मानिदैन । बरु सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनेको दैनिक सार्वजनिक कार्य सम्पन्न गर्ने कार्यपालिका र सो मातहतका निकायहरूबाट उल्लंघन भएका सार्वजनिक सरोकारसँग सम्बन्धित हकाधिकारहरू प्राप्तिका लागि न्यायपालिका गुहार्नु पर्ने र न्यायपालिकाले पनि संविधान, ऐन कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा त्यस्ता हकाधिकार उपलब्ध गराई न्यायिक संरक्षण गर्ने कार्यको अभ्यास गरिरहेको देखिन्छ ।

यसरी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा न्यायसम्बन्धी अधिकारको अभ्यास गर्ने अदालतमा सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत, जिल्ला अदालत गरी तीन तहका अदालतहरू रहेका छन् ।^{४८७} यी तीनै तहका अदालतहरूले न्यायिक अधिकारको अभ्यास निम्नअनुसार आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र सीमित रहेर गरेको देखिन्छ ।

७.८.१ जिल्ला अदालत

नेपालमा यो सबैभन्दा तल्लो तहको अदालत हो । यस अदालतलाई मुद्दाको सुरु कारवाही गर्ने अधिकार क्षेत्र तोकेको^{४८८} आधारमा जिल्ला अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू पनि हेर्दछ । तर त्यसरी अधिकारक्षेत्र प्राप्त गरेको जिल्ला अदालतको अनुमति नलिई सार्वजनिक सरोकारका विवादसम्बन्धी विषयको मुद्दा जिल्ला अदालतमा दायर भइ चलन सक्तैन ।^{४८९}

^{४८६} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८४ ।

^{४८७} पूर्ववत्, धारा ८५(१) ।

^{४८८} मुलुकी ऐन, अ.व. २९ नं. र न्यायप्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ७ ।

^{४८९} मुलुकी ऐन, अ.व. १० नं. ।

यसै सन्दर्भलाई लिएर प्रधान न्यायाधीशसहित पाँच जनाको वृहद विशेष इजलासबाट फैसला हुँदा- सामान्यतया: यस अदालतले असाधारण अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गरी अधिकार प्राप्त अदालतमा विचाराधिन मुद्दा किनारा गर्ने अधिकारमा हस्तक्षेप गर्न न्यायसंगत नहुने भनी यस अदालतबाट विभिन्न मुद्दाहरूमा प्रतिपादित गरेको पनि छ । जहाँसम्म उक्त मुद्दामा अ.व. १० नं. र ३५ नं. प्रतिकुलको कार्य कास्की जिल्ला अदालतबाट भएको भनी उठाइएको अधिकारक्षेत्रको प्रश्न छ, त्यस सम्बन्धमा आ.व. १० नं.को व्यवस्था हेर्दा "... मुद्दको विषयको प्रकृतिबाट ... सार्वजनिकहित र सरोकार निहीत रहेको मुद्दा ... अड्डाको अनुमति लिई सर्वसाधारण जोसुकैले पनि वादी भै चलाउन सक्ने र ... त्यसरी फिरादपत्र साथै अनुमतिको निवेदन परेमा उसै दिन अनुमतिको निवेदनमा निर्णय गरिदिनु पर्ने ... । अनुमति नदिएमा पुनरावेदन सुन्ने अड्डामा निवेदन दिन सक्नेछ भन्ने समेतको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । अनुमतिका लागि परेको निवेदन व्यहोरा विपक्षीहरूबाट भएका कार्य सार्वजनिक महत्त्व र सरोकारका विषय हुनुका अतिरिक्त नैतिकताको विरुद्ध गम्भीर प्रकृतिको कसुर हुँदा नजिकको हकवालाले मुद्दा दायर गर्न अ.व. १० नं. बमोजिम अनुमति पाउँ भन्ने देखिन आएको छ । अड्डाबाट कानुनले अनुमति चाहिने गरेको विषयमा अनुमति दिने नदिने कुराको निर्णय हुने हो । हाडनाता करणी मुद्दाको नालिस दर्ता गरी कारवाही तथा निर्णय गर्ने अधिकार कानुन बमोजिमको सम्बन्धित जिल्ला अदालतकै हुन्छ ।^{४९०}

यसरी नै दर्ता भएको फिराद दावी बमोजिम सार्वजनिक महत्त्व र सरोकारको विषय रहे नरहेको, फिराद कानुनको रित्त पुगी दर्ता भए नभएको तथा वादीलाई निवेदकसमेत विरुद्ध हाडनाता करणी मुद्दा दायर गर्ने हकद्वैया रहे नरहेको भन्ने समेतको विषयहरूमा प्रतिउत्तर जिकिरसमेत हेरी मुद्दा कानुन र सुवद प्रमाणहरूका आधारमा न्यायिक निर्णय गर्ने जिल्ला न्यायाधीशबाट न्यायनिरोपण गर्दा विवेचना हुन सक्ने विषय हो^{४९१} भनी फैसला गरेर सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयको मुद्दा जिल्ला अदालतको सुरु कारवाइको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दछ भन्ने कुराको व्याख्या गरी पुष्टि गरेको छ ।

^{४९०} सं. २०५५ सालको रिट नं. ३३९३, आदेश मिति २०५८/४/१८ ।

^{४९१} पूर्ववत् ।

यस्तै सुरु तनहूँ जिल्ला अदालतमा शंभूराज पाण्डेसमेत १० जना वादी भइ विपक्ष कृष्णनारायण श्रेष्ठका नामको घर भत्काई बाटो खुलाई पाउँ भन्ने मुद्दामा तहगत कारवाही हुँदै सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट २०४४/३/८ गतेमा अन्तिम फैसला हुँदा- गा.पं. ले त्यसप्रकार सार्वजनिक हितका लागि जग्गा खरिद गरी बाटो खुलाइएको बाटो मिचिन गएकोमा व्यक्तिले नालिस गर्न नपाउने भन्ने उक्त ऐनमा व्यवस्था भएको पाइँदैन । बाटो व्यक्तिगत हितका लागि मात्र नभै सार्वजनिक हितका लागि समेत हुने हुँदा सार्वजनिक हितका लागि प्रयोग हुने सम्पत्तिको संरक्षण गर्नु प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्यसमेत हुन जान्छ । सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण नभएको खण्डमा सार्वजनिक सम्पत्तिको हिनामिना हुन जान्छ । यस्तो सम्पत्तिमा संरक्षण गरिपाउँ भनी पंचायतले उजुर नगरेको अवस्थामा सन्धि सर्पन तथा सरोकार पर्ने अरू कुनै व्यक्तिले नालिस दिन जो जसले ल्याए पनि लिई कारवाई गरिदिनलाई ऐनले वाधा उत्पन्न गरेको देखिन नआएको स्थितिमा पंचायत बाहेक अरू व्यक्तिको उजुर लाग्न नसक्ने भनी अ.व. ८२ नं. बमोजिम फिराद खारेज गर्ने गरेको सुरु जि.अ. को इन्साफ मनासिव ठहर गरेको प.क्षे.अ. को इन्साफसँग सहमत हुन सकिएन^{४९२} भन्दै सुरु जिल्ला अदालतमा दायर गरेको उल्लेखित सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दाको क्षेत्राधिकारलाई स्पष्ट व्याख्या गरेको पनि पाइन्छ ।

७.८.२ पुनरावेदन अदालत

पुनरावेदन अदालतको अभ्यासभित्र पर्ने सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषय भनेको कानुनी हक अधिकारसँग सरोकार राख्ने विवाद हो । संवैधानिक प्रावधानअनुसार न्यायसम्बन्धी अधिकारको अभ्यास गर्ने यस अदालतको अधिकार क्षेत्रमा आफ्नो प्रादेशिक अधिकार क्षेत्रभित्र कुनै निकाय वा अधिकारीले कुनै व्यक्तिको कानून प्रदत्त हकमा आघात पुऱ्याएमा सो हकको प्रचलनका लागि आवश्यकतानुसार बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश वा निषेधाज्ञाको आदेश जारी गर्ने अधिकार हुनेछ ।^{४९३} यसरी अदालतको अभ्यास गर्ने अधिकार क्षेत्र प्राप्त गरेको यस अदालतले नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ अनुसार प्रदत्त उल्लेखित अधिकारहरू लगायत सो ऐनसँग

^{४९२} संवत् २०४३ सालको दे.पू.नं. ७४८ ।

^{४९३} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १०८, दफा ८(२) ।

सम्बन्धित अन्य प्रचलित नेपाल कानूनमा उल्लेखित हकका आधारमा गर्दछ । यसैले सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेका विवादहरू बन्दी प्रत्यक्षकरण, परमादेश वा निषेधाज्ञाको माध्यमको आधारमा पुनरावेदन अदालतमा दायर हुन आएका पाइन्छन् ।

तर पुनरावेदन अदालतको क्षेत्राधिकारअन्तर्गत हेरिने यस किसिमका रिटहरू संवैधानिक तथा मौलिक हकसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध नभएका र केवल कानुनी हकाधिकारका विषयहरूमा मात्र हेर्ने क्षेत्राधिकारमा सीमित गरिएको हुँदा उल्लेखित रिटहरूसँग सार्थक सम्बन्ध राख्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयहरू पुनरावेदन अदालतमा नगन्य रूपमा मात्र दायर हुन आएका देखिन्छन् । यसमा पनि बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश वा निषेधाज्ञासम्बन्धी पुनरावेदन अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने रिटहरूले अन्य उपप्रेषण, प्रतिषेध, अधिकार पृच्छासम्बन्धी रिटहरूसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दै कतिपय अवस्थामा एकभन्दा बढी प्रकारका रिटहरूको माग गर्नुपर्ने प्रकृतिका विवादहरू सिर्जना भएका देखिन्छन् । उदाहरणका लागि उत्प्रेषण युक्त परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ, संविधानको धारा २३ र ८८ अनुसारको जो चाहिने आज्ञाआदेश वा पूर्ज जारी गरिपाउँ आदि रिटलाई लिन सकिन्छ । यस्तो अवस्थामा सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेका संवैधानिक तथा मौलिक हककाधिकार जस्ता विषयमा पहिलो त पुनरावेदन अदालतमा मुद्दा दर्ता नहुने प्रष्टै छ, साथै माथि उदाहरणमा उल्लेख भएअनुसारको उत्प्रेषणयुक्त परामादेशलगायतका संयुक्त माग दावी लिएर दायर गर्नुपर्ने प्रकृतिका सार्वजनिक सरोकारका विवादसम्बन्धी मुद्दाहरू पनि पुनरावेदन अदालतबाट हेर्न नसकिने अवस्था र परिस्थिति सिर्जना गरेको छ । यस्तो अवस्थामा पुनरावेदन अदालतले प्राप्त गरेको परामादेशलगायतका रिट क्षेत्राधिकार लंगडो अवस्थामा भएका कारण पुनरावेदन अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दाहरू कमै दायर भएका देखिन्छन् । तर पनि निषेधाज्ञासम्बन्धी क्षेत्राधिकारका आधारमा भने केही हदसम्म पुनरावेदन अदालतले अभ्यास गरेको छ । उदाहरणका लागि इन्द्रबहादुर वस्नेत विरुद्ध विरेन्द्रनगर नगरविकास समितिको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट निवेदक एवं विपक्षको लिखित जवाफ समेतमा उक्त विकास समितिले डोजर लगाई बाटो खुलाई सकेको तथ्य स्पष्ट हुन आएकाले भइ गरिसकेको कार्यको

सन्दर्भमा निषेधाज्ञा जारी गर्नु प्रयोजन हिन हुने भएकाले निवेदन खारेज गर्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत सुर्खेतको फैसला सदर हुन्छ भनी फैसला गरेको पाइन्छ।^{४९४}

७.८.३ सर्वोच्च अदालत

न्यायपालिकाको सबैभन्दा माथिल्लो तह सर्वोच्च अदालत हो।^{४९५} सर्वोच्च अदालतबाट न्याय सम्पादन, कानूनको व्याख्या, संविधान तथा मौलिक अधिकारको संरक्षण साथै सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दाहरूको निरोपण गर्ने कार्य हुन्छ। संविधानविदहरू सर्वोच्च अदालतको कार्य प्रकृतिका आधारमा राज्यको अति सम्बेदनशील, सम्मानित र विश्वासनीय अंग मान्दछन्। भनिन्छ सक्षम तथा प्रभावकारी न्यायपालिका बिना प्रजातन्त्रको संरक्षण असम्भव छ। यसैले सर्वोच्च अदालतलाई प्रजातन्त्र र कानूनको शासनको रक्षाका लागि राज्यको सर्वोत्कृष्ट आधारशीला ठानिन्छ।^{४९६}

सर्वोच्च अदालतको अभ्यासक्रम भनेको प्रजातन्त्रको इतिहाससँग गाँसिएको छ। प्रजातान्त्रिक व्यवस्था भएको मुलुकमा सर्वोच्च अदालत अपेक्षाकृत बढी सक्षम, प्रभावकारी, निष्पक्ष र स्वतन्त्र हुन सक्छ र सक्रिय भएर जनताका अपहरित मौलिक, संवैधानिक तथा कानुनी अधिकारहरूमा चासो राख्दै उनीहरूका अधिकारहरू उपलब्ध गराएर जनताको संरक्षण गर्दछ। यस किसिमको कार्य गैह्र प्रजातान्त्रिक राज्य व्यवस्था भएको मुलुकमा सम्भव हुँदैन।

नेपालमा पनि २०४७ सालमा प्रजातन्त्रको पुनः स्थापना भएपश्चात सर्वोच्च अदालतलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायिक निकायको रूपमा लिएको छ र यसले आफ्नो स्वतन्त्रता, निष्पक्षता साथै सक्षम छ भन्ने कुरा अदालतमा दर्ता भएका विभिन्न किसिमका मौलिक, संवैधानिक, कानुनी र सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूलाई निरूपण गर्दै आफ्नो न्यायिक सक्रियता प्रमाणित गरेको छ। यसैले सार्वजनिक सरोकारको विवाद सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले अभ्यास गर्ने संवैधानिक तथा कानुनी अधिकार क्षेत्रको संक्षेपमा उल्लेख गर्नु प्रासंगिक हुन्छ।

^{४९४} फणिन्द्र गौतम, “निषेधाज्ञा-सिद्धान्त र व्यवहार”, कानून अङ्क १६, कानून व्यवसायी क्लब काठमाडौँबाट उद्धृत।

^{४९५} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १०६, धारा ८६(१)।

^{४९६} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. ९४, पृ. ३७३-७४।

सर्वोच्च अदालतको संवैधानिक तथा कानुनी अधिकार क्षेत्रलाई दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको छ :

- (१) साधारण अधिकार क्षेत्र,
- (२) असाधारण अधिकार क्षेत्र,

७.८.३.१ साधारण अधिकार क्षेत्र

सर्वोच्च अदालतलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम सुरु मुद्दा हेर्ने र पुनरावेदन सुन्ने अधिकार हुन्छ।^{४९७} यसरी प्राप्त गरेको अधिकारको प्रयोग तोकिएबमोजिम एकजना न्यायाधीशको इजलासबाट वा एकभन्दा बढी न्यायाधीशहरूको संयुक्त, पूर्ण वा विशेष इजलासबाट हुन्छ।^{४९८} सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी विषयको अभ्यासक्रममा सर्वोच्च अदालतले सुरु मुद्दा हेर्ने अधिकारको प्रभाव न्यून रहेको पाइन्छ। सर्वोच्च अदालतले पुनरावेदन सुन्ने अधिकारमा सर्वप्रथम पुनरावेदन अदालतले सुरु कारवाही र किनारा गरेको मुद्दा,^{४९९} जसअन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश वा निषेधाज्ञा आदि मुद्दाहरू पर्दछन्। दोस्रो सुरु अदालत, निकाय वा अधिकारीले गरेको निर्णय र सो निर्णयउपर पुनरावेदन सुनी पुनरावेदन अदालतले गरेको निर्णयमा *तात्त्विक भिन्नता* भएको मुद्दा^{५००} पर्दछ। जसअन्तर्गत सुरु जिल्ला अदालतबाट अ.व. १० नं. अनुसार अनुमति लिई दायर गरेका सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दामा फैसला भएपछि चित्त नबुझी पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गरेकोमा सुरु जिल्ला अदालतले गरेको फैसला तथ्य र कानूनको आधारमा फरक पर्न गै फैसला उल्टी भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्दछ र सर्वोच्च अदालतले पनि उक्त दुवै तहका फैसलालाई न्यायिक मूल्याङ्कन गरी अन्तिम निर्णय गर्दछ। तेस्रो सर्वोच्च अदालतले पुनरावेदन नलाग्ने भई सुरुले गरेको फैसला सदर गरेको मुद्दामा पुनरावेदन अदालतले गरेको उक्त

^{४९७} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १०६, धारा ८८(३)।

^{४९८} सर्वोच्च अदालत, ऐन, २०४८, दफा ४(१)।

^{४९९} न्याय प्रशासन ऐन, २०४८, ९(१)(क)।

^{५००} पूर्ववत्, दफा ९(१)(ग)।

फैसला वा अन्तिम आदेश उपर देहायको अवस्था देखेमा सर्वोच्च अदालतले मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्न सक्ने छ।^{५०१}

- (क) पुनरावेदन अदालतको फैसला वा अन्तिम आदेशमा संविधान वा कानूनको व्याख्यामा गम्भीर त्रुटी भएको,
- (ख) सार्वजनिक सम्पत्तिसम्बन्धी विवाद समावेश भएको मुद्दामा मिसिल संलग्न प्रमाणको उचित मूल्याङ्कन नभएको कारणले सार्वजनिक सम्पत्ति हिनामिना भएको वा त्यस्तो सम्पत्तिमा क्षति पुगेको, वा
- (ग) बालक, महिला, वृद्ध, अपाङ्ग वा मानसिक रोगबाट पीडित व्यक्तिको उचित प्रतिनिधित्व हुन नसकी इन्साफमा तात्त्विक असर परेको ।

उल्लेखित आधारहरू सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित मुद्दामा पनि प्रयोग गर्न रोक नलागेको हुँदा सर्वोच्च अदालतको साधारण अधिकार क्षेत्रान्तर्गत पर्न आएका सार्वजनिक सरोकारका विवादसम्बन्धी दोहोर्‍याई पाउँ भन्ने निवेदनहरूमा पनि सो अधिकार प्रयोग गर्न पाउने देखिन्छ ।

७.८.३.२ असाधारण अधिकारक्षेत्र

राज्य शक्तिको स्रोत जनता नै हो भन्ने तथ्यलाई हृदयङ्गम गरी लोकसम्मति अनुकूल शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने सङ्कल्प गरेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को प्रस्तावनाले नेपाली जनतालाई सार्वभौमसत्ता सम्पन्न मानेको छ । दैनिक राज्यसत्ता सञ्चालन गर्ने कार्यपालिका तथा व्यवस्थापिकाले नेपाली जनताका मौलिक, संवैधानिक तथा कानुनी हकलाई कृण्ठित गराउन पाउँदैनन् । यदि कुनै किसिमबाट कुनै निकाय वा अधिकारी वा व्यक्तिले नेपाली जनताका हकाधिकार कृण्ठित गराएमा त्यसका विरुद्धमा सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्र गुहादैँ उजुरी दिन पाउँदछन् र सर्वोच्च अदालतले पनि दायर हुन आएका उजुरीलाई संविधानमा व्यवस्था गरेको असाधारण अधिकारक्षेत्रको आधारमा सुन्वाई गरी निराकरण गर्दछ । यसरी उजुरी उपरको सुन्वाई वा विवादको निराकरण गर्नुको अर्थ न्यायपालिकाले सार्वभौम नेपाली जनताका हकाधिकारको संरक्षण गर्नु हो । जनताको

^{५०१} पूर्ववत्, दफा १२(१) (क), (ख), (ग) र (घ) ।

हकाधिकारको संरक्षण गर्ने क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित विषय पनि पर्दछन् र तिनीहरूको पनि संरक्षण गर्दछ ।

७.८.३.२.१ मूल कानूनसँग बाभिएका कानून बदर हुने

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ नेपालको मूल कानून हो । यस संविधानसँग बाभिने कानून बाभिएको हदसम्म अमान्य हुनेछ^{५०२} साथै संविधानको पालना गर्नु प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य हुनेछ । मूल कानून मान्नु लिखित संविधानको प्रमुख विशेषता हो । यसो गर्नाले राज्य शक्तिको सीमा निर्धारण गरी सरकारका विभिन्न अंगहरूमा शक्तिको पृथकीकरण हुन्छ । संविधानले सरकारको शक्ति र जनताका हकाधिकारको परिभाषा गर्दछ साथै ती दुई बीचको सम्बन्ध पनि निर्धारण गर्दछ । यसैले संविधान साधारण कानूनभन्दा उच्च हुन्छ र संविधानलाई *आधारभूत, सर्वोच्चता, मूल कानून* जस्ता विभिन्न विशेषण दिएको पाइन्छ । संविधानअन्तर्गत स्थापित अंगहरू उपर संविधानले सर्वोच्चताको मान्यता पाएको हुनुपर्छ भन्ने विचार नै लिखित संविधानको सम्पूर्ण अवधारणा हो । यो राज्यद्वारा निर्मित साधारण कानून होइन । यो व्यवस्थापिकाभन्दा अक्सर पहिले जन्मिएको हुन्छ । संविधानभन्दा समय र परिस्थितिले कानून पहिले जन्मिएको भए पनि तार्किक र संवैधानिक सर्वोच्चताको सिद्धान्तको आधारमा संविधान पहिले जन्मिएको कुरालाई स्वीकार गरिन्छ । यसको कार्य राज्यका अंगहरू व्यवस्थित गर्ने र राज्यको शासन गर्ने भन्ने हुन्छ ।

नेपालको सर्वोच्च अदालतले आफ्नो असाधारण अधिकार क्षेत्रको अभ्यास दुई किसिमबाट गरेको पाइन्छ । सर्वप्रथम *संविधान प्रदत्त मौलिक हक उपर अनुचित बन्देज लगाइएकाले वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसँग बाभिएको हुँदा सो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरिपाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्छ र निवेदनअनुसार कुनै कानून संविधानसित बाभिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ^{५०३}* भनी संवैधानिक अधिकार प्रदान गरेको छ । यसरी संविधान प्रदत्त असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित विषयमा चासो राखि

^{५०२} पूर्व पादटिप्पणी नं. १०६, धारा १(१) ।

^{५०३} पूर्ववत्, धारा ८८(१) ।

सर्वोच्च अदालतमा दायर गरेका मुद्दाहरूमध्ये मुख्य गरी निम्न मुद्दाहरूका विवादलाई संविधानसँग बाभिएकाले वदर घोषित हुने ठहर गरेको देखिन्छ ।

मानबहादुर विश्वकर्मा विरुद्ध कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत^{१०४} भएको विवादमा उजुरकर्ता मानबहादुरले मुलुकी ऐन अदलको १० (क) नं. को स्पष्टीकरण खण्ड नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ र १९ को विपरित हुँदा उक्त स्पष्टीकरण असंवैधानिक घोषित गरी विपक्षहरूको नाममा सो कानुनी व्यवस्था लागू नगर्नु नगराउनु भन्ने आदेश गरिपाउँ भनी दायर गरेकोमा सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठ तीनजना न्यायाधीशहरूको विशेष इजलासबाट फैसला हुँदा- स्पष्टीकरणमा कुनै मन्दिर वा धार्मिक स्थलहरूमा परम्परादेखि चलिआएको व्यवहारलाई भेदभावपूर्ण व्यवहार मानिने छैन भनी स्पष्टीकरणले अपवादात्मक खण्डको रूपमा कार्य गरेको देखियो । यसको परिणाम संविधानको धारा ११(४) को अपवादको रूपमा अदलको महलको १०(क) को स्पष्टीकरणको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले काम गरेको देखिन्छ । अपवादात्मक कानुनी व्यवस्थाले सामान्य अपवादित व्यवस्थालाई अन्यथा गर्ने हुँदा संविधान कानूनको नियन्त्रणमा रहन पुग्दछ । जुन नेपाल अधिराज्यको संविधानको धारा १ को अक्षर, भावना र सम्पूर्ण संविधानको मर्मको नै विपरित हुन जान्छ । संविधान निर्माण गर्दा धारा ११ (४) लाई अपवाद रहीत बनाउने मनसाय राखेको कुरा उक्त धारा ११(३) लगायतका केही धारा उपधारामा अपवादको समेत व्यवस्था गरेको तर धारा ११(४) मा त्यस्तो कुनै अपवादको व्यवस्था नगरको हुँदा समेत उक्त अदलको महलको १० (क) नं. को स्पष्टीकरणले यस्तो कार्य भेदभावपूर्ण मानिने छैन भनी गरेको अपवादात्मक प्रकृति र परिणामको व्यवस्था संविधानको भावना र मर्म अनुकूल नभएको पुष्टि हुन आउँदछ । यदि यसरी कानूनले संविधानको व्यवस्थामा अपवाद गर्न सक्ने भन्ने हो भने संविधान र कानूनका बीचको मौलिक भिन्नता लोप हुन गई संवैधानिक सर्वोच्चतामा आँच आउनजाने स्थिति सिर्जना हुन पुग्छ । जसको परिणाम मौलिक हकको व्यवस्था गर्ने धाराहरूलाई अपरिवर्तनीय बनाउने संवैधानिक समायोजन परास्त हुन जान्छ । संविधानको संशोधन कानूनले गर्न पुग्दछ । फलतः संवैधानिक शासनमा अन्योलता उत्पन्न हुन जान्छ । यसरी संविधानको धारा ११(४) को

^{१०४} ने.का.प. २०४९, पृ. १०१० ।

व्यवस्थाको अपवादको परिणाम निस्कने कार्य गरी संविधानको ११(४) को व्यवस्थालाई सागुन्याउने अपवादित गर्ने कार्य गरेको देखिदा धारा ११(४) सँग सो हदसम्म अदलको १०(क) को स्पष्टीकरण बाभिएको देखिन आयो । तसर्थ उपरोक्त लेखिएअनुसार उक्त १०(क) को स्पष्टीकरण नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(१) अन्तर्गत यस अदालतमा निहीत अधिकार प्रयोग गरी आजका मितिदेखि अमान्य र वदर घोषित गरिएको छ भनिएको छ ।

यस्तै अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध संसद सचिवालयसमेत^{१०५} भएको श्रम ऐन, २०४८ को दफा ४(१) संविधानसँग बाभिएकाले सो दफा प्रारम्भदेखि नै अमान्य र वदर घोषित गरिपाउँ भन्ने विवादमा सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासबाट फैसला हुँदा-

- (१) जनताद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधिसमेत रहेको संसदलाई कानून निर्माण गर्ने कामको अविभारा विश्वास गरी राज्यले सुम्पिएको हुन्छ र अदालतको काम कानूनको व्याख्या गर्नेसम्म हो यसको अतिरिक्त विधायिका निर्मित कानून संविधान अनुकूल नै छ भन्ने सम्झने गरिन्छ । जबसम्म प्रत्यक्ष रूपबाट कानून संविधान प्रतिकूल रहेको भन्ने देखिँदैन तबसम्म अवैद्य भन्न मिल्दैन । संकास्पद तथा अस्पष्ट अवस्थामा अवैद्य मानिने गरिँदैन । कानूनको वैद्यताको प्रश्नमा अर्को कुरा के पनि छ भने जहाँ दुई विपरित किसिमको व्याख्याको गुन्जाइस देखिन्छ, त्यस अवस्थामा कानूनको वैद्यता कायम राख्ने व्याख्यालाई नै मान्यता दिइन्छ । कानून वैद्य मानिन्छ । यस्तै मुद्दामा अन्य आधारहरूबाट निर्णयमा पुग्न सकिन्छ भने संवैधानिक प्रश्नमा अदालतले निर्णय नगर्न पनि सक्ने हुनाले सामान्यतया विधायिका निर्मित कानूनको वैद्यतामा अदालतले हस्तक्षेप गर्न चाहँदैन ।
- (२) उद्योग संचालनमा आवश्यक जनशक्ति नेपालीबाट मात्र लिइने कानुनी व्यवस्था नेपाली नागरिकको संवैधानिक स्वतन्त्रताअन्तर्गत रहेको छ भने श्रम ऐन, २०४८ को दफा ४(१) ले गैह्र नागरिकको साथमा प्रतिस्पर्धा गरी नेपाली नागरिकले नियुक्ति पाउने अवस्था राख्दा नेपाली नागरिकलाई

^{१०५} ने.का.प. २०५०, पृ. ४५० ।

संविधानले प्रत्याभूति गरेको रोजगार पाउने स्वतन्त्रतामा प्रतिकूल असर पारेको छ । संविधानअन्तर्गत रोजगारको स्वतन्त्रता भन्नासाथ नागरिकको जीवनयापनका लागि उचित पारिश्रमिकको आधारमा काम गर्ने स्वतन्त्रता भन्ने बुझिन्छ । असमानहरूको बीचमा कानुनको समान संरक्षणको अवस्था हुँदैन । नागरिक र गैह्र नागरिकबीचमा संविधानले नै मनासिव भेद राखेको छ ।

- (३) ... कानुनले तोकेको शर्त र योग्यताको आधारमा नेपाली नागरिकले नेपाली नागरिकसँग मात्र प्रतिस्पर्धा गर्नु पर्नेसम्म हुन सक्नेमा यस व्यवस्थाबाट गैह्र नेपाली नागरिकसँग प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने भई नेपाली नागरिकको रोजगार गर्ने स्वतन्त्रतामा अनुचित प्रभाव पारेको देखिन आउँदछ । त्यतिमात्र होइन गैह्र नेपाली नागरिकले स्थायी बसोवास गर्न पाउने गरी स्थायी नियुक्ति दिनु पर्ने जस्ता ऐनको बाध्यताले संविधानको मूल उद्देश्य र संरचनाका विपरित भई देश र देशवासिकै लागि अहित व्यवस्था हुन गएको देखिन आउँदछ ।
- (४) नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले नेपाली नागरिकको हकहितका लागि उनीहरूको राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक विकास हेतु व्यवस्थित मौलिक हकअन्तर्गत दिइएको स्वतन्त्रतामा संविधानको व्यवस्थाअनुरूप बाहेक कुनै किसिमबाट आघात पुऱ्याउन नहुने र आघात पुग्ने गरी कानुन निर्माण गर्न नहुने देखिन्छ ।
- (५) प्रस्तुत एनेमा गैह्र नेपाली नागरिकले पनि स्थायी रूपमा रोजगार पाउन सक्ने गरी भए गरिएको व्यवस्थाबाट नेपाली नागरिकको रोजगारको स्वतन्त्रतामा प्रत्यक्ष प्रतिकूल असर परेको देखिन आई संविधानसँग बाझिएको देखियो भनी ठहर फैसला भएको छ ।

इमानसिंह गुरुङको हकमा धनकुमारी गुरुङ विरुद्ध जनरल सैनिक अदालत, शाही नेपाली सैनिक अड्डासमेत^{५०६} भएको सैनिक ऐन, २०१६ को दफा १ को उपदफा (३) को खण्ड (घ) संविधानसँग बाझिएकाले वदर घोषित गरिपाउँ भन्ने विवादमा प्रधान न्यायाधीशसहित पाँच जनाको पूर्ण इजलासबाट फैसला हुँदा-

^{५०६} ने.का.प. २०४९, पृ. ७१० ।

- (१) वर्गीकरणको आधारमा कुनै कानून कसैलाई लागू हुने नहुने व्यवस्था हुँदा त्‍यो कानून असंवैधानिक र अमान्य हुँदैन । तर यदि साधारण ज्ञान र विवेक भएका मानिसहरूले तर्कसंगत रूपमा वर्गीकरणको औचित्य बुझ्न र स्वीकार गर्न सक्ने स्थिति छैन अथवा कानूनद्वारा प्राप्त गर्न खोजिएको उद्देश्यसँग यसको कुनै विवेकपरक सम्बन्ध देखिन्न भने त्‍यो वर्गीकरण जथाभावी (Arbitrarily) गरिएको भन्नु पर्ने हुन्छ । यस्तो वर्गीकरणको आधारमा बनाइएको कुनै कानूनबाट कुनै नागरिकलाई उस्तै अवस्थाका अन्य नागरिकहरूले पाए सरहको कुनै अधिकार वा सुविधाबाट वंचित गरिन्छ अथवा अन्य नागरिकहरू भन्दा बढी वा ठूलो दायित्व बोकाइन्छ भने त्‍यो कानून समानताको हकको प्रतिकूल भई अवैधानिक र अमान्य हुन्छ ।
- (२) केवल सैनिक लगाउको नाताले कुनै कार्य सैनिक ऐनअनतर्गतको अपराध मानिने र सैनिक अधिकारको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने हो भने सैनिक अधिकृत र जवानहरूको सामाजिक सम्पर्क नै गम्भिर रूपमा प्रभावित हुन सक्छ । तसर्थ निवेदक जस्तो एउटा असैनिक नागरिकलाई सैनिक ऐन लागू गर्ने गरी विवादग्रस्त खण्ड (घ) मा भएको व्यवस्था अनुचित र भेदभाव पूर्ण छ ।
- (३) प्रमाणको प्रस्तुतीकरण, कानून व्यवसायिको सहयोग प्राप्त गर्ने अवसर पूर्पक्षको कारवाहिमा स्वच्छता एवं खुल्लापन र पुनरावेदनको अधिकार समेतमा तात्त्विक रूपमा प्रतिकूल असर पर्ने गरी कुनै नागरिकलाई निज सरहका अन्य नागरिकहरू भन्दा भिन्दै सैनिकहरूको वर्गमा राखि साधारण अदालतबाट न्याय माग्ने र पाउने अवसरबाट वंचित गरिन्छ, र त्यसो गर्नुपर्ने कुनै विवेकपरक र बोधगम्य आधार देखिन्न भने त्‍यो निश्चय नै भेदभावपूर्ण र संविधानको धारा ११ को उपधारा (१) प्रतिकूल हुन्छ । तसर्थ माथि गरिएको विवेचनाबाट सैनिक ऐन, २०१६ को दफा १ उपदफा (३) को खण्ड (घ) वर्तमान संविधानको धारा ११ को उपधारा (१) सँग असंगत देखिएकाले धारा ८८ को उपधारा (१) अन्तर्गत असाधारण अधिकार प्रयोग गरी उक्त उपखण्ड (घ) लाई यो निर्णय भएको मितिदेखि लागू हुने गरी अमान्य र बदर घोषित गरिएको छ ।

अधिवक्ता मीराकुमारी दुंगाना विरुद्ध कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत^{१०७} भएको मुलुकी ऐन अंशवण्डाको १६ नं., साथै १ र २ नं. मा लेखिएको छोरा भन्ने शब्द संविधानसँग बाभिएकाले अमान्य घोषित गरी छोरीलाई छोरा सरह अंशहक दिलाई पाउँ भन्ने विवादमा प्रधान न्यायाधीश सहित पाँचजनाको विशेष इजलासबाट फैसला हुँदा-

- (१) नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११(१) ले सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने छन् । कसैलाई कानूनको समान संरक्षणबाट वंचित गरिने छैन भन्ने व्यवस्था भएबाट सबैलाई कानूनको समान संरक्षण प्राप्त हुने प्रत्याभूति धारा ११ ले दिएको छ । मुलुकी ऐन अंशवण्डाको १६ नं. लाई हेर्दा त्यसमा ३५ वर्ष नाघेकी अविवाहित छोरीले मात्र छोरा सरह अंश पाउने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । हाम्रो कानुनी व्यवस्थानुसार छोरोले भने जन्मनासाथ बाबुको सम्पत्तिबाट अंश पाउने तर छोरीको हकमा ३५ वर्ष पुगेकी अविवाहित छोरीले मात्र अंश पाउने व्यवस्था फरक रहेको देखिन्छ । तर अंशवण्डाकै महलमा गरेको अन्य व्यवस्थालाई हेर्दा छोरीले अंश पाउनबाट वंचित गरी भेदभावपूर्ण व्यवहार भएको भन्न भने मिल्दैन ।
- (२) अंशवण्डाको १६ नं. लाई असंवैधानिक भनी छोरीलाई छोरा सरह अंश पाउन अर्थात् छोरीले पनि छोरा सरह जन्मनासाथ अंश प्राप्त गर्ने व्यवस्था गर्नु पूर्व त्यसका नकारात्मक पक्ष पनि अर्थात् त्यसबाट समाजमा के असर पर्दछ, त्यो पनि हेर्नु पर्दछ । परम्परादेखि चलिआएको हाम्रो जस्तो पितृसत्तात्मक समाजको संरचनामा नै यसबाट ठूलो असर पुग्दछ । छोरी विवाह गरेर जान बाध्य हुन्छ भन्ने अर्कोतिर अंशवण्डाको १६ नं. लाई असंवैधानिक भनी छोरीले छोरा सरह अंश पाउने व्यवस्था गर्दा विवाह भएकी छोरीले आफ्ना पिता तथा लोग्ने दुवैको सम्पत्तिबाट अंश प्राप्त गर्ने अधिकार हुन जाने र छोरोले पिताको सम्पत्तिबाट मात्र अंश प्राप्त गर्ने अधिकार राख्ने भई अंश प्राप्त हुने अधिकारको सम्बन्धमा छोरीमा छोराभन्दा बढी अंश प्राप्त गर्ने अधिकारको सिर्जना भई छोरोलाई भेदभाव हुनजाने अवस्था सिर्जना हुन जान्छ । सम्पत्तिको अधिकारका सम्बन्धमा बनेका

^{१०७} ने.का.प. २०५२, पृ. ४६२ ।

राज्यका सम्पूर्ण कानूनमा यसले असर पुऱ्याउँदछ, तसर्थ अंशवण्डाको १६ नं. लाई अमान्य घोषित गरी छोरीले छोरा सरह अंश पाउने व्यवस्था गर्नु नै समस्याको समाधान होइन । लामो समयदेखि समाजले अवलम्बन गर्दै आएको परम्परागत सामाजिक व्यवहार र सामाजिक मान्यताका कुराहरू एकाएक परिवर्तन गर्दा समाजले कतिपय कुराहरू आत्मासात गर्न नसक्ने हुन जान्छ र यस्तो भएमा विचार गर्न नसक्ने भिन्नै परिस्थिति उत्पन्न हुन जान्छ । तसर्थ एकाएक निर्णयमा पुग्नुअघि समानतासम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थालाई समेत विचार गरी व्यापक छलफल र विचार विमर्श पछि न्यायोचित व्यवस्था हुनु पर्दछ । सम्पत्तिसम्बन्धी पारिवारीक कानूनलाई समष्टिगत रूपमा विचार गर्नु पर्ने हुँदा यस सम्बन्धमा *मान्यता प्राप्त महिला संगठन, समाजशास्त्रीहरू, सम्बन्धित सामाजिक संगठन तथा कानून विदहरूसँग समेत आवश्यक परामर्श गरी अन्य देशहरूमा यस सम्बन्धमा भएको कानुनी व्यवस्थालाई समेत अध्ययन र मनन गरी* यो आदेश प्राप्त भएको मितिले एक वर्षभित्रमा संसदमा उपयुक्त विधेयक प्रस्तुत गर्न श्री ५ को सरकारलाई निर्देशन दिने भनी यो निर्देशात्मक आदेश जारी गरिएको छ भनी निर्णय भएको देखिन्छ ।

तर २०५२ साल श्रावण १८ गते भएको निर्णय कार्यान्वयन भई एक वर्षभित्र ऐन संशोधन भएर आउन सकेन । समाजमा छलफल गरी परिणाम निकाल्नु भनेको ज्यादै जटिल कुरा भएकाले समयलिनु पनि स्वभाविकै थियो । जे भए पनि निचोड निकालेर अंशवण्डाको महलमा आवश्यक पर्ने विभिन्न नम्बरहरूमा व्यापक संशोधन गरी छोरीले पनि छोरा सरह अंश पाउने व्यवस्था गरेको छ ।^{५०८}

उल्लेखित फैसलाहरूले संवैधानिक सर्वोच्चताको सिद्धान्तलाई न्यायपालिकाको सक्रियताले प्रमाणित गरेको छ । चाहे शताब्दियौं पहिलेदेखिको छुवाछुतसम्बन्धी हिन्दू परम्परा विरुद्ध मौलिक समानताका विवाद परुन वा समानताको आधारमा विदेशीहरूलाई उद्योगमा रोजगार गर्नमा रोक लगाउन परोस । त्यस्तै चाहे सैनिक अदालतले गैह्र सैनिकलाई थुनामा राख्ने आदश होस् सर्वोच्च अदालतले वदर गरी

^{५०८} मुलुकी (एघारौं संशोधन) ऐन, २०५८ द्वारा अंशवण्डाको १, १(क), ५(क), ८, १०, १०, (क), १०(ग), ११, १२, १४, १६, १९, १९(क) नम्बरहरूमा व्यापक थपघट गरी संशोधन र खारेज गरिएको छ ।

नागरिकको स्वतन्त्रताको पूर्ण जिम्मेवार बोकेको छ । लैङ्गिक असमानताको विवाद उठेकोमा छोरा सरह छोरीले पनि अंश पाउने गरी कानून निर्माण गर्न व्यवस्थापिकालाई निर्देशात्मक आदेश दिँदै बाभिएका कानून वदर गर्न पनि पछि परेको छैन । न्यायपालिकाको आफ्नो स्वतन्त्रता कति हो र अदालतका न्यायाधीशहरू कुन हदसम्म स्वतन्त्र रहन सक्दछन् र कार्यपालिकाको नियन्त्रणमा रहनु पर्ने नपर्ने भन्ने सम्बन्धमा पनि न्यायिक पुनरावलोकनको आधारमा स्वतन्त्र रहन सक्ने गरी संविधानसँग बाभिएका कानून वदर हुने कुरालाई व्यवहारमा प्रमाणित गरिदिएको छ । यसले गर्दा मूल कानूनको स्वरूपमा रहेको लिखित संविधानले कानूनको शासनको मेरुदण्डको काम गर्दै सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूको न्यायिक निरोपणका माध्यमद्वारा मुलुकलाई प्रजातान्त्रिक मर्यादामा डोच्याउन सक्षम रहेको छ भन्ने प्रमाणित गरेको छ ।

७.८.३.२.२ असाधारण अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारको विवादको अभ्यास

सर्वोच्च अदालतले असाधारण अधिकार क्षेत्रको अभ्यास गर्ने दोस्रो क्रम प्रत्यक्ष रूपमा सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ भन्दा पहिलेको नेपालको संविधान, २०१९ लगायत नेपालका संविधानहरूमा यस किसिमको व्यवस्था गरिएको थिएन । अर्थात् सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा सर्वोच्च अदालतले असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गर्न पाउने गरी संवैधानिक प्रावधान गरेको थिएन । यो नै पहिलो संवैधानिक व्यवस्था हो भन्नु कुनै अतिसयोक्ति हुँदैन । यसैले सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्रको अभ्यास गर्ने व्यवस्था गर्दा यसरी गरेको देखिन्छ- *यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ । सो प्रयोजनका लागि पूर्ण रूपमा न्याय गरी उचित उपचार*

प्रदान गर्न सर्वोच्च अदालतले बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उपप्रेषण, प्रतिषेध अधिकार पृच्छलगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ।^{५०९}

यस संवैधानिक व्यवस्थाले सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रमा व्यापक विस्तार गरेको देखिन्छ। विस्तार यस अर्थमा भएको छ कि संविधानको भाग ३ मा व्यवस्थित मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादको निरूपणका लागि कानूनमा अन्य उपचार भए पनि निवेदकलाई असाधारण अधिकार क्षेत्रको अधिकार प्रयोग गरी उपचार दिन सक्छ। तर उजुरकर्ताले आफ्नो उजुरीपत्रमा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहिन छ भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्न सक्नुपर्छ। यसरी सर्वोच्च अदालतले उपचार प्रदान गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश प्रतिरोध, उत्प्रेषण, अधिकार-पृच्छलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गर्दछ र त्यसरी जारी गरेको आज्ञा आदेशको पालना गर्नु सरकार र निजका प्रत्येक अंगसमेत सर्वसाधारणको कर्तव्य हुनेछ। अन्यथा सो आदेश पालन नगर्ने निकाय वा अधिकारी र सर्वसाधारणसमेत उपर अदालतले अवहेलनामा कारवाही गरी शारीरिक र आर्थिक सजायसमेत गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ।

उल्लेखित आधारबाट सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवाद निपटारा गर्ने क्रममा निम्नानुसारको अभ्यास रहेको देखिन्छ। हकद्वैता सम्बन्धित विवादका विषयमा भने पहिले नै यसै अध्यायको उप-शीर्षक ७ र त्यसअन्तर्गत रहेर विश्लेषण गरिएको छ।

(क) वातावरण

स्वच्छ हावा सम्पूर्ण जीवनको अस्तित्वको आधार हो। यसको अभावमा जीवनको कल्पनासम्म गर्न सकिदैन। यही वास्तविकताका कारण वातावरण प्रदूषणको समस्या आजको आधुनिक युगको सर्वाधिक चासो एवं समस्याको रूपमा देखापरेको छ। यसको मूल कारणमा प्राकृतिक स्रोत तथा सम्पदाको अनियन्त्रित एवं

^{५०९} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १०६, धारा ८८(२)।

अत्याधिक शोषण (Exploitation) हो । जसको मूलजडमा दिगो विकासको मान्यता विपरित गरिएको औद्योगीकरणलाई लिने गरेको देखिन्छ ।

प्राचीन मूल्य, मान्यता र संस्कार एवं वर्तमान समयमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विकास भएका सिद्धान्तहरूको आधारमा बनेका वातावरणसम्बन्धी कानून यतिखेर कानूनका विभिन्न किसिममध्ये एउटा सशक्त एवं प्रभावकारी कानूनको रूपमा देखापरेको छ । यसका साथै यो कानून अन्य कानून समेतको अन्तरनिहित माग सिद्धान्त (guiding principle) बन्न पुगेको छ । दिगो विकास, स्तरयुक्त जीवन, सफासुगन्धर र प्रदूषण रहित वातावरण एवं वातावरणीय संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने सिद्धान्तमा आधारित यो कानूनले पृथ्वी र यसमा बसोवास गर्ने मानव जीवजन्तु, वनस्पति आदि जैविक, अजैविक वस्तुहरूको संरक्षण गर्ने गर्दछ । यस कानूनले प्राकृतिक तथा मानव निर्मित वातावरण, भौतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक परम्पराहरू लगायत सम्पूर्ण परिवेश र पर्यावरणको अध्ययन गराउँदछ । असीमित क्षेत्र भएको कारणले यस कानूनको विषयवस्तु व्यापक छ र वातावरणलाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने अनियन्त्रित औद्योगीकरण, अव्यवस्थित शहरीकरण प्रदूषण ओजनप्रतिको भू-उपभोग, भू-क्षय, पहिरो, बाढी जस्ता यावत वातावरणीय पक्षहरूदेखि लिएर जनसंख्या, गरिबी, बसाई सराइ, आप्रवास, सुकुम्वासी समस्या र शरणार्थी आदिसम्म यस कानूनको विषयवस्तुअन्तर्गत पर्दछन् । छोटकरिमा भन्ने हो भने कुनै पनि वातावरणीय समस्याको अध्ययन र समाधानको उपाय बताउने कानून भनेको वातावरण कानून हो ।

वातावरणसम्बन्धी समस्याको अध्ययन र समाधानको खोजि बिसौं शताब्दीको अन्तिम ३० वर्षको समयवधिमा व्यापक रूपमा भएको देखिन्छ । नेपालमात्र होइन विश्व मानव समूदाय एकजुट भएर वातावरण संरक्षणमा लागेको हुँदा विश्वमा कैयौं अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय सम्मलेन, गोष्ठीहरू भएका छन् र सो गोष्ठी, सम्मेलनहरूले एकजुट भएर वातावरणसम्बन्धी कानूनको अवधारालाई प्राथमिकताका साथ पास गरेको छ । नेपाल पनि यस्ता सम्मेलन र गोष्ठीबाट अछुतो रहन नसकेको भएको हुँदा अधिकांश सम्मेलन गोष्ठीमा सामेल भई सहमति जनाएको छ । परिणामस्वरूप २०४७ सालको प्रजातन्त्र आगमतपश्चात संविधान तथा कानूनहरूमा समेत वातावरणको संरक्षण गर्ने व्यवस्था गरेको छ । जसअनुसार

जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छताको चेतना बढाई भौतिक विकाससम्बन्धी क्रियाकलापहरूद्वारा वातावरणमा पर्न जाने प्रतिकूल असर पर्न नदिन एवं वातावरणको संरक्षण गर्न राज्यले प्राथमिकता दिने छ र दुर्लभ वन्यजन्तु, वन र वनस्पतिको विशेष संरक्षण गर्ने व्यवस्था गर्ने छ^{११०} भनी संविधानमा व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै राष्ट्रियहित अनुकूल उपयोगी एवं लाभदायक रूपमा देशको प्राकृतिक स्रोत तथा सम्पदाको परिचालन गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने गरी संवैधानिक व्यवस्था पनि गरेको छ । यसका अतिरिक्त कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण नगरिकन निश्चितता प्रदान गरेको छ । यिनै परिवेशमा हाम्रो सर्वोच्च अदालतले वातावरणसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयहरूमा निम्नानुसारको अभ्यास गरेको देखिन्छ ।

सूर्यप्रसाद शर्मा हुङ्गेल विरुद्ध गोदावरी मार्चल इन्डष्ट्रिय प्रा.लि. समेत^{१११} भएको मुद्दामा गोदावरी क्षेत्रको पर्यावरण संरक्षण जस्तो सम्बेदनशील, मानवीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय महत्त्वको विषयमा उपरोक्त कुरासमेतलाई मध्यनजर राखि लागू नभएको खनिज पदार्थ ऐन, २०४२ लागूगर्न वायु, जल, ध्वनी एवं पर्यावरण संरक्षण गर्न आवश्यक कानून तर्जुमा हुन र गोदावरी क्षेत्रको पर्यावरण प्रभावकारी ढंगले संरक्षणतर्फ कारवाही गर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्देशन दिन उपयुक्त देखिएकाले विपक्षिहरूको नाउँमा यो निर्देशात्मक आदेश जारी गरिएको छ भनी वातावरणको संरक्षण गर्दै मानव जीवनको ज्यान अपहरण नहुने कुराको समेत निश्चित गरेको छ । यसका साथै प्रदूषित वातावरण भएमा मानव जीवन खतरामा हुन्छ । प्रदूषित वातावरणको सिर्जनाबाट कुनै पनि व्यक्तिको जीउज्यान अपहरण हुन्छ भन्दै वातावरणको महत्त्वसमेत प्रष्ट पारेको देखिन्छ ।

प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध श्री ५ को सरकार मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत^{११२} भएको वागमती नदीको प्रदूषण हटाई स्वास्थ्य वातावरण प्रवर्धन तथा संरक्षण गरिपाउँ भन्ने विवादमा शंखमुलदेखि टेकु दोभानसम्म संयुक्त राष्ट्रसंघको पचासौं वार्षिकोत्सवको उपलक्षमा श्री ५ को सरकार मन्त्री परिषद्को निर्णयअनुसार संयुक्त

^{११०} पूर्ववत्, धारा २६(४) ।

^{१११} पूर्व पादटिप्पणी नं. ७ ।

^{११२} ने.का.प. २०५६, पृ. ७०० ।

राष्ट्रसंघ पार्क विकास समिति गठन भई सो समितिअन्तर्गतको कार्य चालु रहेको र धार्मिक, सांस्कृतिक, पुरातात्विक वस्तुहरूको संरक्षण गर्ने र अनधिकृत अतिक्रमण रोक्नेसमेतको कार्य गर्नबाट रोक्न उपयुक्त र आवश्यक देखिँदा पहिलो श्री ५ को सरकारको हेरचाहमा रहेको वा पुरातत्त्वसम्बन्धी वा ऐतिहासिक महत्त्वको तिर्थस्थान वा देवालय संरक्षण गर्नु दोस्रो प्राचीन गर्गहना र धार्मिक सांस्कृतिक वस्तुहरूको लगत राखी संरक्षण गर्ने गराउने कार्य गर्नु तेस्रो वातावरण संरक्षण पुरातात्विक वस्तु र सांस्कृतिको संरक्षण गर्नु चौथो सार्वजनिक धारा, कुवा, पोखरी, पधेरा, पाटी, पौवा, सवल, धर्मशाला, मन्दिर, गुफा, मूल आदिको लगत लिई राख्नु र भक्तिन विग्रन नोक्सान हुन लागेमा त्यसको धनी वारिसलाई मर्मत गर्न लगाउनु पाँचौं वागमती नदीको प्रदूषण हटाउनका लागि मलमुत्र जस्तो विषादी पदार्थलाई वैज्ञानिक रूपमा प्रशोधन गर्ने र treatment plant को व्यवस्था गर्नु गराउनु तथा घाटको अस्तित्व नष्ट हुने कार्य नगर्नु नगराउनु, छैटौं सार्वजनिक घाट, भकारी एवं नदीको क्षेत्रमा प्रतिकूल असर पर्ने कुनै कार्य नगर्नु नगराउनु भन्ने साथै प्रत्यार्थीहरूको नाममा धार्मिक, सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक महत्त्वका वस्तुहरू र वागमती नदीको प्रदूषण हटाई स्वास्थ्य वातावरण प्रवर्द्धन तथा संरक्षण गर्नु भनी परमादेश जारी भएको पाइन्छ ।

सुरेन्द्र भण्डारीसमेत विरुद्ध श्री डिस्टिलरी प्रा.लि. समेत^{५१३} भएको मदिरा र मादक पदार्थको उत्पादनबाट निस्किएको फोहरले वातावरण प्रदूषित भयो भन्ने विवादमा प्राकृतिक सन्तुलन विग्रने गरी उद्योग संचालन भइरहन मिल्दैन वातावरण विनास हुन नदिई उद्योग संचालन गर्ने प्रक्रिया अपनाउनु पर्छ । मानवीय आवश्यकताको पूर्ति र विकासलाई वातावरण संतुलितरूपमा अधि बढाई वातावरणमा ह्रास आउन नदिई आफ्नो उद्देश्य एवं लक्ष्यअनुरूपको कार्य गर्दै जानु प्रत्येक उद्योगको दायित्व रहेको मान्नु पर्छ । वातावरण भन्ने विषयलाई संकुचित रूपबाट हेर्न मिल्दैन । यसप्रति संवेदनशील भई क्रियाशील हुनु अपरिहार्य छ भनी मानवीय आवश्यकतालाई मानव जीवनको दोस्रो अपरिहार्य वस्तु ठान्दै पहिलो आवश्यकता भनेको सन्तुलित वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारलाई स्वीकार गरेको छ साथै वातावरण संरक्षण गर्नु उद्योगको दायित्व हो भनी प्रष्ट्याइएको छ ।

^{५१३} २०५३ सालको रिट नं. ३२५९ ।

केदारभक्त श्रेष्ठ विरुद्ध यातायात व्यवस्था विभागसमेत^{१४} भएको प्रदूषित वातावरण रोक्ने उद्देश्यले डिजलबाट चल्ने तीन पाङ्ग्रे टेम्पोको नयाँ दर्ता गर्न रोक लगाएको विवादमा निर्णय हुँदा- व्यक्तिलाई प्राप्त पेशा व्यवसाय रोजगार गर्ने हक अधिकांशको जीउने हकसँग जोडिएको स्वच्छ र स्वास्थ्य वातावरणको हकलाई सीमित वा समाप्त पार्न सक्ने स्थितिको सिर्जना हुन हुँदैन । व्यक्ति वा समुदायको जीउने अधिकारमा खतरा पुग्ने गरी व्यवसाय आर्जन गर्ने हक कसैलाई हुँदैन । प्रदूषणबाट प्रभावित समुदायको प्रदूषणमुक्त रूपमा जीउन पाउने सो हकको सम्मान तथा रक्षा गर्नु राज्यको दायित्वसमेत हो । राज्यले आफ्नो उक्त दायित्व निर्वाह गर्ने क्रममा परीक्षणबाट सत प्रतिशत नै प्रदूषण मापदण्डभित्र नरहेको डिजलबाट संचालित तीन पाङ्ग्रे टेम्पोको काठमाडौँ उपत्यका बाहिर नेपाल अधिराज्यभर नयाँ दर्ता तत्काल बन्द गर्ने गरेको देखिन आउँदछ ।

यसरी सवारी प्रदूषण मापदण्ड तोकिएको क्षेत्रको जनताले स्वच्छ वातावरणमा जीउन पाउने र सो नतोकिएको क्षेत्रका जनताले त्यस्तो जीवन यापन गर्न नपाउने भन्ने युक्तिसंगत हुँदैन । मापदण्ड तोक्नु न तोक्नु गौण कुरा हो । वातावरण प्रदूषण हुने नहुने मूल कुरा हो । तसर्थ प्रदूषण फैलाउने डिजल टेम्पोलाई क्रमसँग प्रतिस्थापित गर्दै लैजाने राज्यको नीति वेमनासिव भन्न मिल्दैन । स्वास्थ्य वातावरणमा जीउन पाउने हक संरक्षण गर्ने सार्वजनिक हित अनुकूल नै हुने कुरा प्रष्ट हुन आउँदछ भनी फैसला भएको छ ।

भरतमणि गौतम विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत^{१५} भएको ग्यासबाट चल्ने सवारी साधनको हकमा समेत प्रदूषण मापदण्ड निर्धारण गरी नियमित अनुगमनसमेत गर्न माग गरिएको विवादमा सर्वोच्च अदालतको संयुक्त इजलासबाट निर्णय हुँदा- विभिन्न प्रकारका सवारी साधनहरू पैठारी गर्ने कुरा कानूनकै आधारमा श्री ५ को सरकारको नीतिअनुसार हुने हो । वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा १५ ले वातावरण संरक्षणमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने उद्योग, व्यवसाय, प्रविधिलाई प्रोत्साहित गर्न प्रचलित कानून बमोजिम प्रदान गरिएको सहूलियत तथा सुविधाको अतिरिक्त श्री ५ को सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकिए

^{१४} संवत् २०५६ सालको रिट नं. ३१०९, आदेश मिति २०५८/४/२३ ।

^{१५} संवत् २०५७ सालको रिट नं. २७९९, आदेश मिति २०५८/२/२ ।

बमोजिमका थप सहूलियत प्रदान गर्न सक्ने देखिन्छ । सोही दफा बमोजिम उपत्यकामा संचालित तीन पाङ्ग्रे डिजल टेम्पोको संचालनमा निषेध गरी सोको सट्टा ती सवारी धनीलाई पेट्रोल र ग्यासबाट संचालित माइक्रो बसहरू आयात गर्दा श्री ५ को सरकारले सुविधा दिएकोलाई कानून विपरित भन्न मिलेन ।

पेट्रोल तथा डिजलबाट चल्ने ट्रयाक्टर, ट्रक, डोजर, पावरटिलर, लोडर, डम्पर, क्रेन, रोलर, एस्क्याभेटर जस्ता सवारी साधनसम्ममा हाल प्रदूषण मापदण्ड निर्धारण गरेको र ग्यासबाट चल्ने माइक्रो बस जस्ता सवारी साधनको पैठारीमा सुविधा दिने गरेको श्री ५ को सरकारको कामकारवाहीसम्मलाई स्पष्ट आधार र प्रमाण बिना कानून विपरित भन्न नमिल्ने भए पनि ग्यासबाट चल्ने सवारी साधनहरूको हकमा समेत प्रदूषण मापदण्ड निर्धारण नगरेको कारणबाट वातावरण प्रदूषण भई जनस्वास्थ्यमा गम्भीर असर पर्न सक्ने देखिदा सोको मापदण्ड शिघ्र निर्धारण गरी सवारी चलाउन अनुमति दिने गर्नु र त्यस्ता अनुमति प्राप्त सवारी साधनहरूको प्रदूषणको सम्बन्धमा नियमित अनुगमनसमेत गर्न उपयुक्त व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षी मन्त्री परिषद्का नाममा समेत परमादेश जारीहुने ठहर्छ भनी निर्णय गरी वातावरण संरक्षण गर्न महत्त्वपूर्ण योजना दिएको देखिन्छ ।

प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत^{५१६} भएको वातावरण प्रदूषण रोक्न युरो १ को मापदण्ड आत्मासात गरिसकेपछि उचित संयन्त्रको व्यवस्था गर्न जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालयको नाउँमा निर्देशात्मक आदेश जारी गरिपाउन दायर भएको विवादमा अदालतबाट आदेश हुँदा सवारी साधनबाट वातावरणमा हुन सक्ने प्रदूषण रोक्न र विग्रदो वातावरणको संरक्षणार्थ युरो-१ मापदण्डलाई नै आत्मासात गरी नेपाल सवारी प्रदूषण मापदण्ड, २०५६ लागू भएको परिप्रेक्षमा अन्य मुलुकका सवारी साधन उत्पादक कम्पनीबाट दिइने प्रदूषण मापदण्डको प्रमाणीकरणबाट मात्र हाम्रो उद्देश्य पूरा हुन्छ भन्नेतर्फ विश्वस्त नहुनु नै श्रेयकर हुने तथ्यलाई मध्येनजर राख्दा आयातित साधन तोकेको मापदण्डभित्र परे नपरेको Type Approval र confirmity of Production समेतका सम्बन्धमा जाँच गरी एकिन हुन सकिने आवश्यक संयन्त्रको उचित व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीका नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी हुने गरी फैसला भएको छ ।

^{५१६} संवत् २०५८ सालको रि.पू.इ.नं. २५, आ.मि. २०५८/६/११ ।

भोजराज ऐर विरुद्ध जलस्रोत मन्त्रालयसमेत^{१७} भएको जलस्रोतको विभिन्न उपयोग सम्बन्धमा जलस्रोत प्रदूषण सहन सीमा तोक्न उठाएको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट फैसला हुँदा- कानूनद्वारा गरिएको व्यवस्थाप्रति श्री ५ को सरकारले कति चासो राखि कारवाहि गरिरहेको रहेछ भनी हेर्दा वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ को नियम १५ सँग सम्बन्धित मापदण्ड तर्जुमा गर्ने कार्य सुरु गरेको भन्ने जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालयको लिखित जवाफबाट देखिन्छ । जलस्रोत ऐनको दफा १८(१) र १९(१) मा भएको व्यवस्था बमोजिम जलस्रोतको प्रदूषण सहन सीमा तोक्ने व्यवस्था आइनसकेको र अवस्था देखिए त्यसतर्फ सूचना प्रकाशनसमेतको सबै कार्य गरिने भन्ने जलस्रोत मन्त्रालयको लिखित जवाफ देखिदा कानूनद्वारा व्यवस्थित उक्त कार्यहरूप्रति श्री ५ को सरकार सचेत रहन आफ्नो दायित्व निर्वाह गरेको भन्ने देखिन आएन । तसर्थ जलस्रोत ऐन, २०४९ को दफा १८(१) र दफा १९(१) को व्यवस्थाअनुरूप जलस्रोतको विभिन्न उपयोगको सम्बन्धमा आवश्यक गुणस्तर जलस्रोत प्रदूषण सहन सीमा तोक्नु भनी प्रत्यर्थीहरूका नाममा आदेश जारी पनि भएको छ ।

भोजराज ऐर विरुद्ध जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय^{१८} भएको वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ तथा नियमावली, २०५४ को नियम १५ बमोजिम प्रदूषणको रोकथाम तथा नियन्त्रणका लागि आवश्यक मापदण्ड निर्धारणको आदेश गरिपाउँ भन्ने विवादमा अदालतबाट आदेश हुँदा- वातावरण संरक्षण र प्रदूषण जनस्वास्थ्य एवं सर्वसाधारण जनताको बाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकारसँग आवद्ध रहेकाले त्यसका लागि उपयुक्त व्यवस्था गर्नु राज्यको कर्तव्य हुन्छ । लिखित जवाफबाट त्यस दिशातर्फ श्री ५ को सरकार चेतनशील रहेको भन्ने पनि देखिन आउँदछ । प्रदूषण मापदण्ड निर्धारण वेगर वातावरणीय स्वच्छताका लागि व्यवहारमा कार्यान्वयनको कानुनी ढाँचा नबन्ने हुँदा त्यसमा विलम्ब हुनु हुँदैन । अदालतको सहयोगार्थ दुवै पक्षबाट उपस्थित रहेका विशेषज्ञहरूको समेत छलफलबाट जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालयबाट हाल प्राप्त मस्यौदामा माथि उल्लेख भए बमोजिम प्रत्यक्ष सुधारको आवश्यकता देखिएको हुँदा आगामि आर्थिक वर्षदेखि लागू हुने गरी

^{१७} संवत् २०५६ सालको रिट नं. ३३०५, आ.मि. २०५८/६/११ ।

^{१८} संवत् २०५६ सालको रिट नं. ४१९३, आदेश मिति २०५८/१०/२६ ।

सम्बन्धित औद्योगिक प्रतिष्ठान, स्थानीय निकाय, सरोकार संस्था, सरकारी वा गैह्र सरकारी संस्थाहरूको आवश्यकतानुसार परामर्ष र सहयोगबाट वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ तथा वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ को नियम १५ को अभिप्रायमा सो ऐन र नियमावलीको व्यवस्था बमोजिम प्रदूषणको रोकथाम तथा नियन्त्रणका लागि आवश्यक मापदण्ड निर्धारण गर्नु गराउनु भनी परमादेशको आदेश जारी गरेको देखिन्छ ।

यसबाट नेपालको सर्वोच्च अदालतले वातावरण संरक्षण गरी पाउनका लागि दर्ता हुन आएका सार्वजनिक सरोकारको विवादमा सजग र सचेत भएर अभ्यास गर्दछ भन्ने प्रष्ट देखाउँदछ । जसको परिणामले गर्दा मुलुकमा वातावरण संरक्षण सम्बन्धमा त्यति जटिल समस्या देखिएको छैन भन्नु उपयोगी नै मानिन्छ ।

(ख) बालकालिका

बालकालिकाको हकहितसँग सम्बन्धित सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा सर्वोच्च अदालतको अभ्यास मुख्य गरी निम्नानुसार रहेको देखिन्छ ।

तारक धिताल विरुद्ध जि.प्र. कार्यालय काठमाडौंसमेत^{*१९} भएको सार्वजनिक अपराध र एउटा बालकको हकाधिकार विरुद्ध भएको कसुरलाई एउटै कसुर मान्न नमिल्ने भनी दायर भएको सार्वजनिक सरोकारको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा- बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धीले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र समेतलाई उल्लेख गरेको र बालकहरू पनि स्वतन्त्रताको हकबाट वंचित हुन नसक्ने हुँदा सो धारणाको भावना अनुकूल स्वतन्त्रताको हकबाट वंचित हुन नसक्ने स्पष्ट छ । निजको सामाजिक उत्पत्तिका साथै जन्मको आधारमा भेदभाव नगरिने अथवा बाबुआमा वा परिवारको हैसियतको आधारमा भेदभाव नगरिने एवं कानूनको समान संरक्षणको भागिदार बालबालिकासमेत रहेको कुरा सो महासन्धीको धारा (२) को उपधारा (१) र (२) मा व्यवस्थित भएको देखिन्छ । उक्त महासन्धीको धारा ३७(क) ले पक्षधर राष्ट्रले कुनै पनि बालबालिकालाई यातना दिइने वा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमान जनक व्यवहार वा सजाय नगरिने कुरा सुनिश्चित गर्नु पर्ने दायित्वसमेत रहेको देखिन आउँदछ । प्रस्तुत रिटमा पीडित व्यक्ति एउटा

^{१९} संवत् २०५४ सालको रिट नं. ३१२३, आदेश मिति २०५८/२/८ ।

बालक भएको र निजलाई १५/२० दिनदेखि बाँधछाँध गरी काममा लगाउने गरेको प्रत्यर्थी मधुसुदन मुनिकर्मीको कार्यबाट बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ द्वारा संरक्षित निजको हक हनन भएको भन्ने उजुरी निवेदन तत्काल काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा कारवाही नभई मुलतवी रहेको भन्ने निवेदकतर्फका विद्वान् अधिवक्ताहरूबाट दाखिल मुलतवि आदेशको नक्कलबाट बुझिन आएकोले सो निवेदनमा कारवाही हुन बाधा नभएकाले मुलतविबाट जगाई सिघ्रातिसिघ्र जो जे बुझ्नु पर्ने सबुद प्रमाण बुझी कारवाही किनारा गलाउनु भनी काठमाडौँ जिल्ला अदालतका नाममा परमादेश जारिहुने ठहर आएको देखिन्छ ।

तिलोत्तम पौडेल विरुद्ध गृह मन्त्रालयसमेत^{५२०} भएको बालकहरूको आफ्नो हक प्रचलनका लागि संस्था दर्ता गर्न पाउने नपाउने भन्ने विवादमा अदालतले निर्णय गर्दा बालबालिकाको संरक्षण र विकासका लागि कानूनद्वारा गरिएको यस्तो विशेष व्यवस्थाको प्रयोजन नाबालकको हकहित प्रतिकूल मौलिक हकमा बन्देज लगाउने गरी व्याख्या हुन सक्ने देखिदैन । उमेरका कारण नाबालकहरूबाट गरिएको व्यवहारलाई नाबालकको प्रतिकूल कानुनी मान्यता हुन नसक्ने कारणले नाबालक बालबालिका नागरिक नै हुँदैनन् भन्न मिल्दैन । कानूनको स्पष्ट बन्देज बाहेक नागरिकले उपभोग गर्न पाउने नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२ (२)(ग) द्वारा प्रदत्त संघ संस्था खोल्ने स्वतन्त्रताको मौलिक हकबाट बालबालिकाहरूलाई नाबालक रहेकै कारणले वन्चित गर्न मिल्छ भन्न सकिदैन । नेपालद्वारा अनुमोदित बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धीको धारा १५(१) ले बालबालिकाको संगठन खोल्ने अधिकार र शान्तिपूर्वक भेला हुने अधिकार सुनिश्चित गरेको देखिन आउँछ । नेपाल सन्धी ऐन, २०४७ को दफा ९(१) अनुसार नेपाल पक्ष रहेको उक्त सन्धी प्रचलित नेपाल कानूनसँग बाझिएकै स्थितिमा पनि उपरोक्त प्रावधान प्रभावकारी हुने देखिएकाले बालबालिकाहरू संगठित र शान्तिपूर्वक भेला हुने अधिकारमा प्रतिबन्ध लगाउन मिल्ने देखिदैन भनी फैसला भएको छ ।

^{५२०} ने.का.प. २०५८, पृ. ४२३ ।

बब्लु गोडियाको हकमा अधिवक्ता आशिष अधिकारी विरुद्ध बाँके जिल्ला अदालतसमेत^{*२१} भएको बालकलाई कैदमा राख्नु पर्दा कारागारमा नराखि सुधार गृहमा राख्नु पर्नेमा राखिएन भनी उठेको विवादमा फैसला हुँदा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ मा भएको व्यवस्थाअनुसार १६ वर्ष उमेर नपुगेका नाबालकको हकमा सोही बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४२ को उपदफा २(क) ले कुनै कसुरको थुनामा बस्नु पर्ने बालकलाई बालसुधार गृहमा राख्नु पर्ने स्पष्ट अवस्था गरेको देखिएकाले मुलुकी ऐन अ.व. ११८ को देहाय (२) बमोजिम पूर्पक्षका लागि कारागार शाखामा थुनामा राखेको कानूनसंगत देखिन आएन । त्यसरी असंवद्ध ऐन लगाई कारागार शाखामा थुनामा राख्ने गरेको बाँके जिल्ला अदालतको मिति २०५७/७/२७ को आदेश र सो आदेशलाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालत नेपालगंजको आदेशसमेत कानूनसम्मत नदेखिँदा वदर भई बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेशद्वारा निज बब्लु गोडिया केन्द्रीय कारागार शाखा नेपालगंजका कारागारबाट मुक्त हुने ठहर गरिएको छ ।

पोडे तामाङ विरुद्ध जिल्ला अदालत चौतारासमेत^{*२२} भएको बालकलाई मुद्दाको पूर्पक्षका लागि बालसुधार गृहमा राख्नु पर्नेमा नराखि कारागारमा राख्ने गरी गरेको आदेश वदर गरी पाउन दायर गरेको सार्वजनिक सरोकारको विवादमा अदालतबाट फैसला हुँदा बालसुधार गृहमा राख्नु पर्ने बालकलाई कारागारमा राख्नु एकातर्फ कानूनसंगत देखिदैन भने अर्कोतर्फ बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को उद्देश्य पूरा हुनेसमेत देखिदैन । ... अब बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४२(१) को व्यवस्था बमोजिम बालसुधार गृहको स्थापना गरी पोडे तामाङलाई बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४२(२)(क) को व्यवस्था बमोजिम मुद्दाको पूर्पक्षका लागि बालसुधार गृहमा राखि यस अदालतलाई जानकारी दिनु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशको आदेशसमेत जारी हुने निर्णय भएको छ ।

केशव खड्काको हकमा अधिवक्ता आशिष अधिकारी विरुद्ध गृह मन्त्रालय^{*२३} भएको विवादमा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ मा भएको प्रावधानअनुरूप

^{५२१} ने.का.प. २०५८, पृ. ४२३ ।

^{५२२} संवत् २०५८ सालको रिट नं. ४०२२, आदेश मिति २०५८/४/१० ।

^{५२३} संवत् २०५७ सालको रिट नं. ३३८५, आदेश मिति २०५८/१/२८ ।

कारागारमा बालबालिकालाई थुनामा राख्न मिल्दैन । बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४२(१) अनुसार श्री ५ को सरकारले आवश्यकतानुसार बालसुधार गृहको स्थापना गर्नु पर्ने र सो दफा ४२ को उपदफा (३) बमोजिम बालसुधार गृह स्थापना भएको अवस्थामा अन्य व्यक्ति वा निकायद्वारा संचालन गरेको बालकल्याण गृह, अनाथालय वा केन्द्रलाई श्री ५ को सरकारले त्यस्तो व्यक्ति वा संस्थाको स्वीकृतिलाई अस्थायी रूपमा बालसुधार गृहको रूपमा उपयोग गर्न सक्ने अवस्थामा निवेदक केशव खड्कालाई सोअनुरूप थुनामा राखेको नदेखिदा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को प्रावधानअनुरूप भएको भन्न नमिल्ने भएबाट भइरहेको कानुनी व्यवस्थाअनुरूप गर्नु गराउनु पर्ने दायित्व श्री ५ को सरकारको भएकाले श्री ५ को सरकार गृह मन्त्रालय एवं जिल्ला प्रशासन कार्यालय कारागार शाखा धनकुटाका नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर भएको छ ।

यसरी बालबालिकाको संरक्षण सम्बन्धमा पनि सर्वोच्च अदालतले निकै प्रसंसनीय निर्णय गरी बालबालिकाका हक अधिकारलाई सुरक्षित गरेको देखिन्छ । यस किसिमको अभ्यासले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई पूर्णता दिन निकै ठूलो मद्दत मिल्ने देखिन्छ ।

(ग) लैङ्गिक समानता

लिङ्ग भन्नाले सामाजिक मुल्य मान्यताका आधारमा समाजले निर्धारण गरेको काम, कर्तव्य, भूमिका र जिम्मेवारी भन्ने बुझिन्छ । अर्थात् समाजद्वारा महिला र पुरुषले पूरा गर्ने भनी तोकिएका काम, कर्तव्य र भूमिकालाई बुझाउँदछ । व्यक्तिको लैङ्गिक सम्बन्धलाई सामाजिक तथा सांस्कृतिक अभ्यासले प्रभाव पारेको हुन्छ । यसले गर्दा लिङ्गले नत महिलालाई बुझाउँदछ, नत पुरुषलाई मात्र, बरु यसले त महिला र पुरुषको सामाजिक, सांस्कृतिक र मनोवैज्ञानिक भूमिकाको प्रतिनिधित्व गर्दछ । लिङ्गको प्रभाव समय, वर्ग, सांस्कृति, जाति, धर्मअनुसार फरक हुन्छ । यसरी सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक सन्दर्भमा महिला र पुरुषले पूरा गर्नु पर्ने भूमिका हो । यो अस्थायी र परिवर्तनशील हुन्छ । यसको भूमिका नियोजित किसिमको हुन्छ । यसका साथै सामाजिक सांस्कृतिक अभ्यासद्वारा यसको भूमिका तोकिएको हुन्छ । उदाहरणमा लिनु पर्दा महिलाले घरायसि काम गर्नु पर्ने, पुरुष आयआर्जन गर्न बाहिर हिडने, महिला घरको सहायक र पुरुष घरको मूली हुने

आदिलाई लिन सकिन्छ । यस प्रकार समाजमा महिला वा पुरुष बीचको समान एवं असमान कार्य सम्बन्धको अध्ययन र व्यवहारिक पक्ष नै लैङ्गिक समानताको विषयवस्तु हो । पुरुष र महिला बीचमा सिर्जना गरिएका विभिन्न समानता एवं असमानताहरू कति कारणबाट सिर्जना भएका हुन्, कसरी यस्ता असमानतालाई हटाई समानतातर्फ उन्मुख गर्न सकिन्छ भन्ने तर्फमा नेपालको संविधान, ऐन, कानूनका आधारमा सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत न्यायिक सक्रियता देखाउँदै गरेको अभ्यास निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

जीवन श्रेष्ठ विरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत^{२४} भएको संविधानको धारा १७(१) द्वारा प्रत्याभूत सम्पत्तिसम्बन्धी हक कानूनको अधिनमा रही नागरिकलाई प्राप्त हुने हक हो । कुनै पनि महिलालाई सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोवार गर्ने त्यस्तो हकमा इजाजतपत्रवालालाई लागू हुने गरी गरेको प्रक्रियागत कुराले कुनै पनि महिलाको यस्तो हकलाई भेदभाव हुने किसिमले अनुचित बन्देज लगाएको देखिदैन । तसर्थ उपरोक्त आधारबाट वैदेशिक रोजगार ऐन, २०४२ को दफा १२ को महिलासम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाले संविधानको धारा ११, १२(२)(ड) र १७(१) द्वारा प्रत्याभूत मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लगाई महिला वर्गको हितविपरीत लैङ्गिक असमान र भेदभावपूर्ण कानूनी व्यवस्था भएको भन्ने विद्वान कानून व्यवसायीको वहस जिकिरसँग सहमत हुन सकिएन । सो कानूनी व्यवस्था महिला वर्गकै संरक्षण र विकासका लागि संरक्षित कानूनी व्यवस्था नै रहेको देखिन्छ भनी फैसला गरेर पुरुष र महिलाको समानतालाई अभि प्रष्ट व्याख्या गरेको देखिन्छ ।

रूपनारायण श्रेष्ठ विरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत^{२५} भएको मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको १०७, ११०(१), १५२ र १६१ नं. का प्रावधानहरू नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ द्वारा प्रदत्त समानताको हकसँग वाभिन गई लैङ्गिक भेदभाव भयो भन्ने विवादमा अदालतबाट फैसला हुँदा उल्लेखित कानूनी व्यवस्थाहरू कार्यविधि व्यवस्थित गर्न परिचयात्मक प्रकृतिसम्मका प्रावधानहरू देखिन आउँदछन् । निवेदकले रिट

^{२४} संवत् २०५७ सालको रिट नं. २७८४, आदेश मिति २०५८/५/२० ।

^{२५} संवत् २०५८ सालको रिट नं. ५७, आदेश मिति २०५९/१/१९ ।

निवेदनमा उठाएका यस्ता खालका सामान्य कार्यविधिगत कुराहरू कानून संशोधन हुँदा मध्यनजर राखी आवश्यकताअनुसार संशोधन हुन सक्ने नै हुन्छ । यस्ता प्रावधानहरूले महिला वर्गका सारवान हक अधिकारमा कुनै प्रकारको प्रतिकूल असरसमेत पर्ने अवस्था नदेखिदा निवेदकको मागबमोजिम आदेश जारी गरिरहन नपर्ने ठहर पनि भएको पाइन्छ ।

रिना वज्राचार्य समेत विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत^{५२६} भएको शा.ने.वा.नि. का कर्मचारीहरूको सेवा नियमावली, २०३१ को नियम १६.१.३ ले लैङ्गिक असमानता देखाई भेदभाव देखायो भनी उठाएको सार्वजनिक सरोकारको विवादमा अदालतबाट फैसला हुँदा महिला र पुरुषबीचको भेदभावकारी रूपमा जकडिएर रहेको संस्कारले गर्दा पुरुष र महिलाबीच भेदभावकारी ऐन नियमका व्यवस्थाहरू नजाँनिदो रूपमा निर्मित हुने र बहाल रहने गरी आएको तथ्य सबभन्दा ठूलो अड्चन हो । तसर्थ प्रभावकारी लैङ्गिक सामाजिक न्याय प्रदान गर्न समाजको सोचाई, संस्काररूपी जरा नै निर्मूल पार्न सकेमा यस क्षेत्रमा गहकिलो योगदान पुग्न जान्छ भनिएको छ ।

निवेदिकाहरू पुरुषसरहका समान कर्मचारी भई निजहरूको कामको समय, पारिश्रमिक र माथि उल्लेख भएबमोजिम अन्य सुविधाहरू र सोसम्बन्धी सर्त विमान परिचारक (पुरुष) र विमान परिचारिका (महिला) दुवै समान रहे भएको भन्नेमा विवाद देखिन नआई माथि गरिएको संवैधानिक विवेचनाअनुरूप विवादित नियमावली, २०३१ को नियम, १६.१.३ को व्यवस्था लैङ्गिक समानताको विपरीत भई संवैधानिक व्यवस्था प्रतिकूल रहेको पुष्टि हुन आयो भनी निर्णय गर्दै विमानमा पुरुष परिचारक र महिला परिचारिका बीचको असमानताको अन्त्य गर्दै यस्तो कानूनलाई नै खारेज गरिदिएको देखिन्छ ।

वेञ्जामिन पिटर् विरुद्ध गृह मन्त्रालय^{५२७} भएको विदेशीसम्बन्धी नियमावली, २०३२ को नियम १४(३) र १४(४) मा नेपाली पुरुष नागरिक र नेपाली स्त्री नागरिकलाई विभेद गरी असमान व्यवहार गरेको भन्ने विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ को

^{५२६} संवत् २०५४ सालको रिट नं. २८१२, आदेश मिति २०५७/२/२६ ।

^{५२७} ने.का.प. २०४८, पृ. ७४९ ।

व्यवस्था सामान्य प्रकारको हो र सोही संविधानको भाग २ को नागरिकतासम्बन्धी व्यवस्था विशेष प्रकारको हो । त्यसकारण यो विशेष व्यवस्था सामान्य व्यवस्थाअनुरूप भएन भन्ने कुरा मान्य हुने होइन । श्री ५ को सरकारले यस विशेष व्यवस्थाको विपरित हुने गरी कुनै सम्झौता गरेको छ, अथवा गर्दछ, भने पनि त्यो लागू हुन सक्दैन ।

डा. चन्दा बज्राचार्य विरुद्ध संसद सचिवालय सिंहदरबारसमेत^{५२८} भएको मुलुकी ऐन, अंशवण्डाको १२ नं., अपुतालीको २ नं., धर्मपुत्रको ५ र ९ (क) नं. जारीको ४ नं., विहावारीको ९ नं., लोग्ने स्वास्नीको २ नं., पशुकरणीको २ नं. समेतका कानून भेदभावयुक्त हुँदा वदर घोषित गरी पाउन दायर भएको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा निवेदिकाले प्रश्न उठाएको कानुनी व्यवस्थामा महिला र पुरुषका सम्बन्धमा केही भिन्दाभिन्दै व्यवस्था रहेको कुरालाई इन्कार गर्न भने मिल्ने देखिदैन । साथै महिला र पुरुष प्राकृतिक रूपमा नै लैङ्गिक विभेद भएको कारणबाट सामाजिक अवस्थामा पनि स्वभावले केही भिन्न रहने कुरालाई विर्षन पनि मिल्दैन । निरपेक्ष समानता (Absolute equality) को सम्भावना कमै रहेको कुरा सर्वत्र स्वीकार गरी आएको सिद्धान्त पनि हो । रिट निवेदिकाले संवैधानिकताको प्रश्न उठाएको माथि उल्लेखित कानुनी व्यवस्थाहरू चाहे त्यो छोरा नहुने विधवा स्वास्नी मानिसले अरू सगोलका अंशियारहरूसँग छुट्टिन पाउने विषय होस् वा अपुताली प्राप्त गर्ने विषय वा धर्मपुत्र धर्मपुत्री राख्न पाउने विषय अथवा लोग्ने स्वास्नीले केही अवस्थामा अर्को विवाह गर्न पाउने वा त्यस्तै गरी कुनै कानूनले निषेध गरेको कुरा उल्लंघन गरेमा सजायको भागि बन्ने विषय नै किन नहोस् महिला र पुरुषको सामाजिक हैसियत पनि केही पृथक हुने भई त्यहीअनुसार हक अधिकार दायित्व वा सुविधाको निर्धारण पनि भिन्न प्रक्रियाबाट भएको देखिन्छ । संविधान र कानूनको निर्माण समय सापेक्षताको दृष्टिकोणबाट भएको हुन्छ । सामाजिक तथा राजनैतिक परिस्थितिमा परिवर्तन भइरहने हुँदा तदनुरूप समय-समयमा संविधान र कानूनको शंसोधन भइरहन्छ । कुनै पनि चाहिएको कानून नियमहरू त्यस देशका सांस्कृति, परम्परा, आस्था र मान्यताको आधारमा बनेका हुनाले त्यस समाजले स्वीकार गरिराखेको परम्पराहरूमा परिवर्तन ल्याउँदा त्यसको

^{५२८} ने.का.प. २०५३, पृ. ५३७ ।

प्रतिक्रिया स्वरूप र समाजमा के कस्तो असर पर्दछ, समाजले त्यसलाई आत्मासात गर्न सक्छ, सक्दैन भन्ने सोच विचार गर्नु वडो महत्त्वपूर्ण कुरा हो । हाम्रो संस्कृति र परम्परासित मेल नखाने अलिकति मात्र स्थिति आयो भने पूरा सामाजिक स्वरूप वा संरचना नै खल्वलिन्छ, र त्यसबाट समाजमा विभिन्न विकृतिहरू पैदाहुने प्रबल सम्भावना पनि नहुने होइन भन्ने निर्णयमा उल्लेख गर्दै प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदिकाले प्रश्न उठाएको उपरोक्त विषयहरूको प्रसंगमा पनि उपयुक्त विधेयक प्रस्तुत गर्ने निर्णयमा पुग्नका लागि संविधानको धारा ११ द्वारा प्रदत्त समानताको हकसमेतको सन्दर्भमा विचार विमर्श गर्नु पर्ने प्रकृतिको देखिन आएको छ, सोका लागि केही समय लाग्ने देखिँदा निवेदिकाले प्रश्न उठाएका माथि उल्लेख गरिएका विषयहरू र सोसँग सम्बद्ध अन्य विषयहरूमा समेत समष्टिगत रूपमा समाजका विभिन्न पक्षहरूको समेत अध्ययन मनन गरी सोसँग सम्बन्धित व्यक्ति, निकाय, संघ संस्था, समाजशास्त्री तथा कानूनविदहरूसँग जो चाहिने आवश्यक विचार विमर्श गरी यो आदेश प्राप्त भएको मितिले २ वर्षभित्र संसदमा उपयुक्त विधेयक प्रस्तुत गर्नु भनी श्री ५ को सरकारको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी हुने ठहर भएको थियो । उक्त ठहरअनुसार श्री ५ को सरकारले आदेशको पालन गर्दै संसदमा विधेयक पेश गरेर निवेदिकाले उठाएका विवादका विषयलगायतका विषयहरू संशोधन गरी लैङ्गिक समानता कायम गरिसकेको देखिन्छ । यसले गर्दा लैङ्गिक समानतामा सर्वोच्च अदालत सचेत भएर अभ्यास गर्दै छ भन्ने पनि देखिन्छ ।^{५२९}

सपना प्रधान मल्लसमेत विरुद्ध कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत^{५३०} भएको भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २६(१) लाई अमान्य घोषित गरी लैङ्गिक समानता दिलाई पाउँ भन्ने विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट फैसला हुँदा नेपालको कानुनी व्यवस्थानुसार छोरा बुहारीले सम्पत्तिमा छोराको हकबाट सम्पत्ति प्राप्त गर्ने भएकाले छोरोमा मोहियानी हक प्राप्त नभएसम्म सासु ससुरापछि निजको मोहियानी हक सिधै बुहारिमा आउने गरी गरिने व्यवस्था कानुनी संरचनासँग मेल खाने देखिँदैन । पितामाता पछि निजको मोहियानि हक छोरोले

^{५२९} मुलुकी (एघारौँ संशोधन) ऐन, २०५८, लालमोहर र प्रकाशन मिति २०५९/६/१० ।

^{५३०} ने.का.प. २०५३, पृ. १०५ ।

प्राप्त गरेपछि सोही कानुनी व्यवस्थाले छोराकी पत्नी बुहारी भएका नाताले मोही छोरापछि निजको मोहियानी हक बुहारीले पनि प्राप्त गर्न सक्ने वर्गमा परेकै हुन्छ ।

तसर्थ निवेदक मागअनुसार भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २६(१) बमोजिम मोहीपछि मोहियानी हक प्राप्त हुने उत्तराधिकारीहरूमा छोरी र बुहारीलाई नराखी विभेद गरेको कार्य कानुनको उद्देश्य र नीतिसँग युक्तिसंगत (rational) सम्बन्ध रहेको भन्ने बोधगम्य आधार नभएकाले संविधानको धारा ११ को समानताको हक विपरित भई बाभिएको अवस्था नदेखिएकाले स्वतः निष्क्रिय भइसकेको भन्न मिलेन भनी बुहारीको हकमा मोही हक सुरक्षित रहने गरी व्याख्या गरेको पाइन्छ ।

उल्लेखित मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले गरेको निर्णयका आधारमा नारी र पुरुष बीचमा रहेको असमानतालाई हटाई आजको युग सुहाउँदो किसिमले लैङ्गिक समानताको न्याय उपलब्ध गराउने अभ्यास गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत लैङ्गिक समानतालाई टेवा पुऱ्याएको छ ।

(घ) सूचनाको हक

नेपालको सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित देखिने मौलिक हकअन्तर्गतको सूचनाको हकमा निम्नानुसारको अभ्यास रहेको देखिन्छ- गोपाल शिवाकोटीसमेत विरुद्ध अर्थ मन्त्रालयसमेत^{५३१} भएको विवादमा अदालतबाट फैसला हुँदा जनताको सूचित हुने अधिकारले अड्डाहरूमा रहेका लिखतहरू प्रायः सार्वजनिक रूपमा नआउने हुनाले नै प्रजातान्त्रिक पद्धतिअनुरूप धारा १६ को आवश्यकता महसुस भएको हो संविधानको धारा १६ को टिप्पणीमा प्रजातान्त्रिक समाजको प्रमुख विशेषता खुल्ला पन हो भन्दै देशको शासन प्रबन्ध स्वच्छ र सहिदिसामा निर्दिष्ट छ वा छैन भन्ने कुराको निरन्तर सुपरिवेक्षण र मूल्याङ्कनका लागि जनताले जानकारी पाउन आवश्यक हुने भन्ने उल्लेख छ । यसरी निवेदकको सूचना पाउने हक स्थापित छ भने के कति कुन प्रक्रियाबाट पाउने भन्ने स्पष्ट व्यवस्थाको अभावमा कार्यान्वयन पक्षमा अदालतले कानुनी व्यवस्थाको अभाव छ, सोको पूर्ति (Gap) गर्नुपर्ने हुन्छ । किनभने उपचार बिनाको अधिकार निष्क्रिय

^{५३१} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. ११ ।

र निरर्थक हुन जान्छ । हक अधिकारलाई यथार्थ र क्रियाशिल बनाई जीवन्त रूप दिनलाई उपचारको व्यवस्था अनिवार्य हुन्छ । उपचार त्यसै दिने होइन यसका लागि केही प्रक्रियागत माध्यमको आवश्यकता हुन्छ । निवेदकले उल्लेख गरेका लिखतहरूको सूची हेर्दा नै लिखतहरूको परिणाम ठूलो मात्रामा हुने देखिन्छ भने रिट निवेदनमा परियोजनासम्बन्धी सम्पूर्ण लिखत दस्तावेज उपलब्ध गराइपाउँ भन्ने माग भएको पाइन्छ । यति ठूलो संख्या र परिणाममा लिखत उपलब्ध गराउने भार असम्भव प्रायः हुने नै हुन्छ । अदालतले यस्तो भार कुनै पक्षमाथि थोपार्ने कार्य गर्दा न्यायको कठोरपनामात्र प्रदर्शित भई न्यायोचित (Reasonable) मापदण्डको सीमा उल्लंघन हुने हुन्छ ।

तसर्थ कानूनको निश्चित निर्देशनको अभाव देखिएमा काम कारवाहीको तर्कसम्मत कार्यविधिको अनुशरण गर्नु पर्ने हुन्छ । यो कार्यविधि विभिन्न पद्धतिको आधारमा देहाय बमोजिम निर्धारण गर्न सकिन्छ :

- (१) निवेदकले विपक्षीबाट सम्बन्धित विषयमा के कुन लिखतहरू छन् त्यसको (सूची-फेरिस्त) माग्ने ।
- (२) विपक्षीले सातदिन भित्र सो सूची दिएमा निवेदकले सरोकार भएको लिखतको निरीक्षणको माग गर्नु पर्ने ।
- (३) प्रकरण २ बमोजिम माग भएमा विपक्षीले सो प्रयोजनका लागि समय, मिति र स्थान तोकी निवेदकलाई तीनदिन भित्र सूचना दिने ।
- (४) निरीक्षण गरिसकेपछि लिखतबाट टिपोट मात्र गर्ने र नक्कल सार्न आवश्यक भएमा सो सार्ने वा नक्कलका लागि तोकिएको पदाधिकारीलाई अनुरोध गर्ने ।
- (५) नक्कल दिँदा नियमको अभाव भए लागेको यथार्थ खर्च दस्तुरको रूपमा लिएर नक्कल प्रमाणित गरेर दिने ।
- (६) सम्बन्धित लिखतको आम्सिक वा पूर्ण रूपमा सूची दिन वा निरीक्षण गर्न दिन र नक्कल दिन इन्कार गर्ने अवस्था भएमा विपक्षीले सोको कारण जनाई निवेदकलाई तीनदिन भित्र जानकारी दिने ।

- (७) प्रकरण पाँचको अवस्था निवेदकलाई इन्कार गरेको कुरामा वा इन्कार गरेको कारणसँग चित्त नबुझेमा इन्कारीको सूचना पाएको सात दिनभित्र विवादको निरूपणका लागि सर्वोच्च अदालतमा उजुर गर्ने ।
- (८) उजुरीमा कारवाही गर्दाको कार्यविधि सर्वोच्च अदालतको नियमावली बमोजिम गर्ने गराउने ।

माथि १ देखि ८ प्रकरणसम्मका कार्यविधि आवश्यक नियम कानून नबनेसम्म लागू रहने छन् भनी सूचना प्राप्त गर्ने हकलाई सहज र सरल किसिमले अदालत आफैले तत्काल कानून समेत बनाई विधायिकाले कानून नबनाएसम्म लागू हुने गरी सूचनाको हक संरक्षण गर्नुका साथै सूचनाको हक सम्बन्धमा रहेको कानुन शून्यतालाई समेत पूर्ति गरेको पाइन्छ ।

बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत^{५३२} भएको नेपाल र भारत सरकारबीचमा भएका सहमति र निर्णय संविधानको धारा १२६ को उपधारा (२) आकर्षित हुने नहुने भन्ने सम्बन्धमा जानकारी पाउन माग गरिएको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट फैसला हुँदा संविधानको धारा १६ ले सार्वजनिक महत्त्वको कुनै विषयमा सूचना माग्ने र पाउने अधिकार देशका प्रत्येक नागरिकलाई प्रदान गरेको छ । सरकारबाट गरिने यस्ता सबै काम कारवाहीहरू जसबाट राष्ट्रलाई वा सर्वसाधारण जनताको कुनै वर्ग वा समुदायलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा असर पार्न सक्छ, यी सार्वजनिक महत्त्वका हुन्छन् यस्ता सार्वजनिक महत्त्वका विषयमा सरकारले बनाएको नीति र गरेका निर्णय साथै कामहरूको सम्बन्धमा जानकारी दिने एकातिर सरकारको कर्तव्य हो भने अर्कोतिर यस्तो सूचना माग्ने र पाउने नागरिकको अधिकार पनि हो भनिएको छ ।^{५३३}

नरहरि आचार्य विरुद्ध कानून तथा न्याय मन्त्रालय^{५३४} भएको संविधानको पुस्तक निःशुल्क वा नाममात्रको मूल्यमा बिक्री वितरण गराई सर्वसाधारणलाई नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा भएको व्यवस्थाका सम्बन्धमा सुसूचित हुने व्यवस्था गरिपाउँ भन्ने विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा नेपाल

^{५३२} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १३ ।

^{५३३} पूर्ववत् ।

^{५३४} ने.का.प. २०५३, पृ. २१० ।

अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२(२) (क) ले सबै नागरिकलाई विचार एवं अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता हुनेछ भनेको र धारा १६ ले प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ भन्ने पाइन्छ । उक्त धाराले संविधानको मोल निर्धारण गर्नेसँग कुनै सम्बन्ध एवं सरोकार राखेको पाइँदैन । यस्तो अवस्थामा निवेदकको उक्त संविधानको धारा १२(२) (क) ले दिएको हक अधिकार कुण्ठित भयो भन्ने स्थिति रहेन । अब नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १६ तर्फ हेरौं । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मिति २०४७/७/२३ मा नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । जुन संविधानको धारा १६ द्वारा मलाई नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ बारे सूचना माग्ने र पाउने हक छ भनी निवेदक आउनु भएको छ । उक्त संविधान नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित भइसकेकाले निवेदकको उक्त संविधानको धारा १६ ले दिएको हक कुण्ठित भयो भन्न मिलेन । निवेदकको बनाई बमोजिम संविधानको न्यूनतम मोल कायम गर्नेसँग संविधानको उपरोक्त धारासँग कुनै सरोकार राखेको पाइन्छ । कुनै प्रचलित नेपाल कानूनले संविधानको मोल यति हुनुपर्छ भनी तोकेको छैन । उक्त संविधानको कतिमोल कायम गर्ने हो भनी लगत र खर्चको लेखाजोखा गरी रिट क्षेत्रबाट मोल निर्धारण गर्न मिल्दैन भनिएबाट पनि सूचनाको हकलाई अझ स्पष्ट हुन सहयोग पुगेको देखिन्छ ।

बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध जलस्रोत मन्त्रालयसमेत^{५३५} भएको श्री ५ को सरकार र भारत सरकारबीचमा २०५०/९/१० मा भएको सहमतिसम्बन्धी सूचना पाउँ भनी दायर गरेको विवादमा सर्वोच्च अदालतले निर्णय गर्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था र जन उत्तरदायी सरकारको परिकल्पना गरेको छ । सरकारका काम कारवाहीहरू पारदर्शी हुनु आवश्यक छ । यसैले श्री ५ को सरकारका नीतिहरू, सार्वजनिक कार्यहरू र निर्णयहरू जसबाट सर्वसाधारण जनतालाई प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरूपमा असर पर्दछ । त्यसको बारेमा सूचना माग्ने र पाउने अधिकार नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १६ बमोजिम नेपाली नागरिकलाई प्राप्त छ । यस सम्बन्धमा यिनै निवेदक विपक्षी अर्थ मन्त्रालयसमेत भएको २०४८ सालको रिट नं. १८५१ टनकपुर बाँध परियोजनासम्बन्धी मुद्दामा यस अदालतको विशेष इजलासबाट व्यापक विवेचना

^{५३५} ने.का.प. २०५३, पृ. २१० ।

भई सिद्धान्तसमेत कायम भइरहेको सन्दर्भमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १६ तथा उक्त प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतको आधारमा श्री ५ को सरकार र भारत सरकारबीच मिति २०५०/९/१३ मा हस्ताक्षर भएको कार्य योजना (Action Plan) सम्बन्धी अभिलेखलाई गोप्य राख्नु पर्ने औचित्य नदेखिँदा निवेदकले माग गरेको उक्त कार्य योजनासम्बन्धी लिखतको प्रतिलिपि उपलब्ध गराउनु भनी विपक्षी जलस्रोत मन्त्रालयको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिएको छ भनी फैसला भएको छ ।

राधेश्याम अधिकारी विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत^{५३६} भएको कल्याण विक्रम अधिकारीलाई राजदूत नियुक्तिका सम्बन्धमा अपनाइएको संवैधानिक प्रक्रियाका सम्बन्धमा सुसूचित हुन पाउँ भन्ने विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा यस सम्बन्धमा निवेदकले आफ्नो निवेदन पत्रमा संविधानको धारा १६ को उल्लेख गरी सूचनाको हकको प्रश्न पनि उठाउन खोजेको देखिन्छ । तर उक्त धारा १६ ले नेपालका नागरिकलाई प्रदान गरेको सार्वजनिक महत्त्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार असीमित छैन । उक्त धारा १६ को प्रतिबन्धात्मक वाक्याम्सले नै त्यो अधिकार उपरको बन्देज निश्चित गरेको छ । सो प्रतिबन्धात्मक वाक्याम्सअनुसार कानून बमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लाग्दैन । यस स्थितिमा संविधानको धारा ३५ को उपधारा (६) र धारा ४१ को उपधारा (१) अन्तर्गत अदालतमा प्रश्न उठाउन र अदालतले छानबिन गर्न नसक्ने विषयको सूचनालाई पनि उक्त धारा १६ को प्रतिबन्धात्मक वाक्याम्सको संवैधानिक संरक्षण प्राप्त भएको र श्री ५ को सरकार त्यस्तो सूचना दिने दायित्वबाट मुक्त रहेको देखिन आउँदछ । सो अनुसार मन्त्री परिषद्ले श्री ५ मा चढाएको सल्लाह, सिफारिस वा परामर्श सार्वजनिक रूपमा प्रकाशित गर्न श्री ५ को सरकारलाई कर लाग्दैन भनी श्री ५ को सरकारले गोप्य राख्नु पर्ने सूचना लगायतका लिखतलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत सर्वसाधारण सबैलाई जानकारी गराउन बाध्य हुन नपर्ने गरिएको पनि देखिन्छ ।

^{५३६} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. ६ ।

(ड) गोपनीयताको हक

यसरी नै नेपालको सर्वोच्च अदालतले गोपनीयताको हक अन्तरगत सार्वजनिक सरोकारको विवादमा निम्नानुसारको अभ्यास देखिन्छ । *अन्नपूर्ण राणा विरुद्ध काठमाडौं जिल्ला अदालतसमेत*^{३७} भएको निवेदिकाको योनी तथा पाठेघर जाँच गराउन दिएको अदालतको आदेश वदर गर्न दायर भएको प्रस्तुत विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा संविधानको धारा २२ को गोपनीयताको हकको व्यवस्थाबाट व्यक्तिको निजी जीउ अंगको गोपनीयतामा अतिक्रमण गर्न नपाउने गरी गोपनीयताको हक (Right to privacy) का सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था भएबाट अदालतकै आदेश भए पनि यदी शरीरको त्यस्तो गोप्य अंग निजको मंजुरी बेगर जाँच गर्न पाइन्छ भने त्यसबाट व्यक्तिको सो गोपनीयताको हकबाट निजलाई वंचित गर्नु सरह नै हुने स्पष्ट देखिन आउँदछ । सो व्यक्तिका लागि अदालतले जाँच गराउनु र अरू कसैबाट अतिक्रमण गर्नुमा सही मानेमा कुनै खास अन्तर हुन पनि सक्दैन । यसर्थ निवेदिका अन्नपूर्ण राणाको योनी तथा पाठेघरको गाइनोकोलोजिष्टबाट परीक्षण गराउने भनी भएको आदेश नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २२ द्वारा प्रदत्त गोपनीयताको अनतिक्रम्यको हकको उपेक्षा गरेसरह भई सोको विपरित हुन जानेसमेत देखियो भनी व्यक्तिको गोपनीयताको हकलाई संरक्षण गरेको पाइन्छ ।

(च) सम्पत्तिसम्बन्धी हक

सर्वोच्च अदालतले सम्पत्तिसम्बन्धी हकाधिकारका सम्बन्धमा पनि सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत निम्नानुसारको अभ्यास रहेको देखिन्छ- *नन्दकुमारी रावल विरुद्ध उद्योग मन्त्रालयसमेत*^{३८} भएको विवादमा नेपालको संविधान, २०१९ को धारा १५ को एकमात्र मनसाय कार्यपालिकाको स्वेच्छाचारी अतिक्रमणबाट कसैको सम्पत्तिको अपहरण नहोस् भन्ने देखिन्छ । यसले विधायिकी अधिकारमाथि कुनै नियन्त्रण लगाएको छैन । उक्त धारा १५ ले कानूनको स्वरूप वा सीमा नतोकी *कानून बमोजिम बाहेक* भन्नेसम्म उल्लेख गरेकाले संवैधानिक सीमाभित्र रहेर सम्पत्ति अपहरण गर्न कानूनको स्वरूप तोक्न व्यवस्थापिका स्वतन्त्र

^{३७} पूर्व पादटिप्पणी नं. १० ।

^{३८} ने.का.प. २०५०, पृ. १८० ।

देखिन्छ । यथार्थमा नेपालको संविधानले सम्पत्तिको स्वामित्व विदायिकाको तजविजअनुसार अपहरण हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । विदायिकाको अधिकारबाट सम्पत्तिको स्वामित्व अनतिक्रम्य देखिन्छ । सम्पत्तिको हकलाई अनतिक्रम्य (Inviolable) मान्ने बेलायत र संयुक्त राष्ट्र अमेरिकामा पनि यस सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण वैचारिक परिवर्तनहरू भएको र सार्वजनिक हित, राष्ट्रिय सम्पत्ति उपर राज्यको पहिलो हक (Eminent domain) राज्यमा अन्तरनिहित शान्ति र व्यवस्थाको अधिकार (Police Power) सार्वजनिक हित (Public Purpose) इत्यादि विभिन्न सिद्धान्त र अवधारणाहरू विकसित गरी सम्पत्तिको अधिकारलाई अतिक्रम्य गराउँदै गएको सन्दर्भमा हाम्रो जस्तो अविकसित देशका संकिर्ण व्यक्तिवादमा आधारित सम्पत्तिको निरपेक्ष हक भन्ने अवधारणा विकसित गर्नु व्यवहारिक दृष्टिकोणबाट पनि मिल्दैन भनी उदार व्याख्या गरिएको पाइन्छ ।

केदारबहादुर पौड्याल विरुद्ध शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालयसमेत^{३९} भएको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ को दफा २ को खण्ड (ख) मा सर्वसाधारणको हित हुने कार्य पनि सार्वजनिक कार्य भनी परिभाषा गरिएको देखिएकाले सार्वजनिक हित तथा सर्वसाधारण जनताको हित हुने कार्यका लागि श्री ५ को सरकारले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति (जग्गा) अधिग्रहण गर्न वा प्राप्त गर्न सकिने भन्ने कुरामा द्विविधा देखिएन ।

निवेदकको अर्को जिकिरलाई हेर्दा काठमाडौँ विश्वविद्यालय ऐन, २०४८ बमोजिम शिक्षाको विविध क्षेत्रमा अध्ययन एवं अनुसन्धानका लागि उच्च तहका शिक्षण संस्थाहरू संचालन गर्न स्थापना भएको एक संगठित संस्था हो भन्ने कुरा उक्त ऐनको प्रस्तावना र विश्वविद्यालयको स्थापनाको उद्देश्य र उक्त संस्थालाई तोकिएको कामकर्तव्यबाट देखिन आउँदछ । मुलतः यस्ता शैक्षिक संस्थाहरू सार्वजनिक हित र सार्वजनिक कार्यका लागि नै स्थापना गरिएका हुन्छन् । काठमाडौँ विश्वविद्यालय कुनै व्यक्ति विशेष जाति समूहका लागि स्थापना भएको नभई सबै नागरिक, सबै जाति, सबै समूहका लागि प्रत्यक्ष वा परोक्ष हितका लागि स्थापना भएको मान्नु पर्ने हुन्छ भनी सम्पत्तिसम्बन्धी हकमा सार्वजनिक हक र सार्वजनिक

^{३९} ने.का.प. २०५५, पृ. ३६१ ।

कार्यलाई व्याख्या गरी संघ-संस्थाहरूका लागि व्यक्तिको जग्गा अधिग्रहण गर्न सक्ने गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादको निपटारा गरेको देखिन्छ ।

मिथिलेश कुमार सिंह विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत^{५०} भएको जग्गाधनी र मोहीबीचमा जग्गा बाँडफाँडसम्बन्धी विवादको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा जग्गामा हक पुग्ने व्यक्तिको मंजूरी वेगर मोहीलाई आधा जग्गा धनित्वको हक बाँडफाँड गर्ने कार्यका लागि क्षेतिपूर्ति दिनुपर्छ वा दिनु पर्ने अवस्था पर्दछ भन्न मिलेन । जग्गा धनीको आधा हक मोहीलाई बाँडफाँड गरिदिने कार्य सम्पत्तिमाथि राज्यले कुनै प्रकारको हक सिर्जना गरेको भन्न मिलेन अवस्था छैन, किनकी विवादीत संशोधित दफा २६(घ) ले जग्गाधनीको आधा हक मोहीको आधा मोहीयानी हक राज्य आफूले लिएर वितरण गरिदिने व्यवस्था गरेको देखिदैन । भूमिसम्बन्धी ऐनको जग्गाधनीको हकको हदबन्दी वा मोहीको मोहीयानी हक बाहिरका जग्गा राज्यले प्राप्त गर्ने र वितरण गर्ने व्यवस्था देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा राज्यले कुनै प्रकारको हक सिर्जना गरेको हुन जान्छ । तर प्रस्तुत मुद्दामा बाँडफाँड गरिदिने कार्यसम्म राज्यको निकायले गर्ने जग्गाधनीबाट मोहीमा र मोहीबाट जग्गाधनी हकको बाँडफाँडसम्म गर्नुलाई राज्यले हक सिर्जना गरेको भन्न मिलेन अवस्था पर्दैन ।

उक्त मुद्दामा हक भन्नाले कानूनद्वारा प्रदान गरेको र संरक्षण प्रदान गरिएको हितलाई जनाउने हुँदा जग्गामा मोहीयानी हक र जग्गाधनीत्व दुई प्रकारका हक कानूनद्वारा व्यवस्थित हुँदा दुवै हक जग्गासँग सम्बन्धित हुने आ-आफ्नो हकको परिधिभित्र दुवैले रहनु पर्ने हुँदा समानताको प्रश्न नउठ्ने भई सबै प्रकारका हकहरू आ-आफ्नो ठाउँमा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छन्, किनकि दुवै प्रकारका हकको स्रोत कानून हुन्छ र कानूनद्वारा संरक्षित हुन्छ । संविधानको धारा १७ को शिरव्यहोरामा सम्पत्तिको हक भन्ने उल्लेख भएको र धारा १७ पनि धारा ११ देखि २३ सम्मको मौलिक हकका धाराहरू भित्र परेकाले धारा १७(१) पनि मौलिक हकको व्यवस्था हो, अन्यथा मौलिक हक नहुने हो भने मौलिक हकको समूहमा राख्नु नपर्ने भन्ने तर्क गरिएको पाइन्छ, तर कुनै धाराको शीर्षकले धाराभित्र रहेका कुरालाई नियन्त्रण नगर्ने र धारा १७ को उपधारा (२) र (३) ले सार्वजनिक हितका लागि राज्यले जग्गा प्राप्त

^{५०} ने.का.प. २०५६, पृ. ४७८ ।

गर्दा वा कुनै प्रकारको हक सिर्जना गर्दा मुआब्जा दिनै पर्ने हुँदा त्यस्तो व्यवस्थाको मुआब्जा पाउने हक मौलिक हक हो भनी भन्न सकिन्छ । यसरी कुनै धाराले कुनै हक प्रदान गर्दछ भने त्यो मौलिक हक वा संवैधानिक हक हुन जान्छ । उपधारा (१) मा त्यस्तो कुनै हक प्रदान गरेकै नहुँदा मौलिक हक भन्न मिलेन, किनकि धारा १७(१) को अभावमा पनि कानून प्रदत्त सम्पत्तिसम्बन्धी हक अधिकार उपभोग, बेचबिखन कारोवार गर्न पाउने हुन्छ । उपधारा (१) को सन्दर्भ कानून प्रदत्त साम्पत्तिक हक भन्ने कुरा उल्लेख गरी त्यस्तो हक सार्वजनिक हितका लागि राज्यले प्राप्त गरेमा वा आफ्नो हक सिर्जना गरेमा मुआब्जा दिनुपर्छ भन्ने मुख्य मौलिक विषयलाई सुस्पष्ट पार्न सम्पत्तिक अधिकार कानूनले प्रदान गर्ने कुरा उल्लेख गर्नु परेको भन्न सकिन्छ भनी व्यक्तिको जग्गासम्बन्धी साम्पत्तिक हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार नगरी केवल कानुनी हकको रूपमा मात्र स्वीकार गरेको देखिन्छ । यसका साथै व्यक्तिको साम्पत्तिक हकलाई सार्वजनिक कार्यमा राज्यले उपयोग गर्न सक्ने गरी व्याख्या गर्ने गरेको देखिन्छ ।

(छ) बन्दी प्रत्यक्षीकरण

सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित बन्दी प्रत्यक्षीकरणका विषयमा पनि सर्वोच्च अदालतले निम्नानुसारको अभ्यास गरेको देखिन्छ । *इमानसिंह गुरुङ विरुद्ध जनरल सैनिक अदालत शाही नेपाली जंगी अड्डासमेत*^{५१} भएको बन्दी प्रत्यक्षीकरणसम्बन्धी विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा थुनामा राख्ने निकाय साधारण अदालत होस् वा सैनिक, सबैले संविधान र कानूनमा भएका व्यवस्थाहरूको पालना गर्ने पर्छ । संविधानले सैनिक अदालतको कारवाही र निर्णयमा हस्तक्षेप गर्न यस अदालतलाई केही बन्देज अवश्य लगाएको छ, तर त्यसको अर्थ सैनिक अदालतले जे गरे पनि हुन्छ भन्ने होइन । यदी सैनिक अदालतले कानूनको रीत नपुऱ्याई अथवा कानून वा संविधानको प्रतिकूल कसैलाई थुनामा राख्दछ भने त्यस सम्बन्धमा यस अदालतमा उजुर गर्ने बाटो बन्द भए पनि त्यो थुना अवैद्य नै हुन्छ । यस्तो थुनाको विरुद्ध उजुर गर्ने बाटो खुल्ना साथ सम्बन्धित व्यक्ति यस अदालतमा आउन सक्छ र यस अदालतले पनि त्यसलाई अवैद्य घोषित गरी बन्दीलाई थुनाबाट मुक्त गर्न सक्तछ ।

^{५१} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. १२६ ।

सुन्याएबाट कसुर गर्ने मुख्य कारणीभन्दा सुन्याउनेको कसुर र सजायको मात्रा बढी ठहर्‍याउन सैनिक ऐनको दफा ५७ ले पनि अनुमति दिँदैन । तसर्थ प्रमुख सेनानी भरत गुरुडलाई दुई वर्ष छ महिना कैदको सजाय गरी निवेदकलाई आठ वर्ष कैदको सजाय गरेको कानुनसंगत नदेखिदा निवेदकलाई भएको सजाय पाँच वर्ष छ महिना कैदको सजाय वदर गरिएको छ भनी सैनिक अदालतले दिएको सजायलाई शून्यमा परिणत गर्दै सर्वसाधारण व्यक्तिलाई सैनिक अदालतले कारवाही गरी सजाय तोक्ने अधिकार क्षेत्र नभएको कुरा प्रष्ट गर्दै निर्णय गरेको देखिन्छ ।

कृष्णध्वज खड्का विरुद्ध कानुन तथा न्याय मन्त्रालयसमेत^{५४२} भएको बन्दी प्रत्यक्षीकरण मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा प्रस्तुत रिटमा निवेदकलाई दिइएको थुनुवा पूर्जिमा तपाईंलाई त्यसै छाड्न सार्वजनिक शान्ति, सर्वसाधारण जनताको हित एवं सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट समेत उपयुक्त नदेखिँदा भन्नेसम्म उल्लेख गरेको देखिन्छ । तर त्यस्तो सार्वजनिक शान्ति, सर्वसाधारणको हित एवं सुरक्षामा खलल पुर्‍याउनमा के कस्तो आधार र कारण छ पूर्जिमा सो केही खुले खुलाएको देखिँदैन । न त यस्तो आदेशको सूचना नै सम्बन्धित निकायमा पठाएको देखिन्छ । संविधानको प्रस्तावनामै उल्लेखित कानुनी राजको अवधारणा, नागरिकको आधारभूत मानव अधिकार र त्यसमा पनि वैयक्तिक स्वतन्त्रता जस्तो संवेदनशील विषयमा उल्लेखित कानुनको पालना नगरी कुनै उपयुक्त र ठोस आधारबीना कसैको स्वतन्त्रताको अपहरण गर्ने गरी नजरबन्दमा राख्न नेपाल अधिराज्यको संविधानले कसैलाई पनि छुट तथा उन्मुक्ति दिएको पाइँदैन । यस्तो अवस्थामा कानुनको कार्यान्वयन गर्ने हरेक निकायले कानुनको कार्यान्वयन गर्दा कानुनले नै स्पष्ट रूपमा तोकेको कार्यविधि वाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । अतः माथि उल्लेखित आधार र कारणबाट निवेदकलाई नजरबन्दमा राख्नु पर्नेसम्मको संविधान र कानुन बमोजिम उचित र पर्याप्त आधार तथा कारण खुलेको नदेखिँदा थुनुवा पूर्जि गैह्र कानुनी एवं त्रुटिपूर्ण देखिने भई बन्दिलाई छुटकारा दिएको पाइन्छ ।

वेनोज अधिकारीसमेत विरुद्ध गृह मन्त्रालयसमेत^{५४३} भएको बन्दी प्रत्यक्षीकरणसम्बन्धी विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा सार्वजनिक सुरक्षा

^{५४२} ने.का.प. २०५५, पृ. १९५ ।

^{५४३} पूर्ववत्, पृ. १ ।

ऐनअन्तर्गतको थुना निरोधात्मक प्रकृति (Preventive Nature) को हुन्छ । कुनै व्यक्तिलाई देशको शान्ति र व्यवस्थामा खलल पर्न सक्ने कार्यबाट तत्काल रोक्नका लागि केही अवधिसम्म थुनामा राख्ने उद्देश्य रहेको हुन्छ । यस्तो थुनामा राख्दा प्रतिवादीलाई नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४(६) द्वारा प्रदत्त पक्राउ भएको व्यक्तिलाई २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउने र २४ घण्टाभन्दा बढी मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेश वेगर थुनामा रहनु नपर्ने साथै धारा १४ द्वारा प्रदत्त अन्य फौजदारी न्यायसम्बन्धी हकसमेत उपलब्ध हुँदैन । यसैले यस कानूनको प्रयोग राष्ट्रको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति व्यवस्था, सर्वसाधारण जनताको हित वा विभिन्न जाति वा सम्प्रदायहरू बीच सुसम्बन्ध कायम राख्ने उद्देश्यले हुन्छ । तर फौजदारी अपराधमा सजाय भोगाउन थुनामा राख्ने दण्डनीय थुना (Punitive Detention) को प्रकृति उद्देश्य र तात्पर्य विल्कुल फरक हुन्छ । दण्डनीय थुनामा प्रचलित कानून विपरित कार्य गरेको ठहरिएमा सजायको रूपमा थुनामा राखिन्छ । सजाय हुनु अघि सवुद प्रमाण दिने, आफ्नो कुरा भन्ने आदि आधारभूत मानव अधिकारहरू फौजदारी न्याय सम्पादन गर्दा उपलब्ध हुन्छन् । यसमा खुल्ला इजलासमा न्यायिक अधिकारीद्वारा मुद्दाको सुन्वाई र निर्णय हुन्छ । तसर्थ दण्डनीय थुना र निषेधात्मक थुनाको बीचमा आकास जमीनको अन्तर रहन्छ । उपरोक्तानुसार निवेदकलाई सुरक्षा कानूनअन्तर्गत थुनामा राखेको कानूनसंगत नदेखिँदा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेशद्वारा थुनाबाट मुक्त हुने ठहर्छ भनिएको छ ।

सुनिल मास्के विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगसमेत^{५४४} भएको बन्दी प्रत्यक्षीकरण मुद्दामा सर्वोच्च अदातलबाट फैसला हुँदा थुनामा राख्नु पर्ने अवस्था र आधारका सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १६ मा आयोगले भ्रष्टाचारको आरोपमा कारवाही चलाएको कुनै व्यक्तिले कुनै प्रमाण लोप वा नास गर्न सक्ने वा आयोगको कारवाहीमा बाधा व्यवधान वा प्रतिकूल प्रभाव पर्न सक्ने पर्याप्त कारण विद्यमान भएमा आयोगले निजलाई प्रचलित कानून बमोजिम थुनुवा पूर्जिर्दिई थुनामा राख्न सक्ने छ भन्ने व्यवस्था भएको र सोहीअनुरूपको आधार र कारण खुलाई अधिकार प्राप्त अधिकारीले

^{५४४} संवत् २०५७ सालको रिट नं. ३३०८, आदेश मिति २०५७/९/२५ ।

पुनरावेदन अदालतमा पेश गरी अदालतबाट ३० दिनसम्म थुनामा राख्ने अनुमति प्राप्त गरी थुनामा राख्न अनुसन्धानको कारवाही गरेको भन्ने देखिन आयो । थुनाको कानुनी स्थिति र अधिकार क्षेत्रसमेतका सम्बन्धमा मुद्दा हेर्ने निकाय अर्थात् अभियुक्तलाई थुनामा राखि अनुसन्धान गर्न भनी म्याद थप गर्ने अदालतले नै हेर्न सक्ने अवस्था रहेको स्पष्ट नै छ । अतः अदालतबाट म्याद थप गरी कानून बमोजिम थुनामा राखी भ्रष्टाचारको अभियोगतर्फ अनुसन्धान तहकिकात भइरहेको देखिएकाले सो कार्यबाट निवेदकको संवैधानिक हक हनन् भयो भन्न मिलेन । अनुसन्धानको सिलसिलामा मुद्दा हेर्ने अदालतबाट थुनामा राखिनु पर्ने उल्लेखित अवस्था कारण र आधारको सम्बन्धमा समुचित विचार गरेर नै म्याद थप भएको मान्नु पर्ने स्थिति भई सोहीअनुसार थुनामा रहेकोमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्न मिलेन भनी अभ्यास गरेको पनि देखिन्छ ।

रघुनाथ अग्रवाल विरुद्ध जि.प्र.का. काठमाडौँ^{५५} भएको बन्दी प्रत्यक्षीकरणको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा थुनाको निरन्तरता छ र बन्दी प्रत्यक्षीकरणको उपचारको प्राप्ति हुने अवस्था छ भन्ने निर्णय हुँदाका अवस्थासम्म पनि कानून विपरितको थुना जारीरहेको स्थितिमा यस अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रअन्तर्गत उपचार प्रदान नगरिँदा सुरुको गैह्र कानुनी थुनाबाट मुक्त गर्न जारी गरिने बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश प्रवाहिन हुन जान्छ । सुरुको गैह्र कानुनी थुनाको निरन्तरता रहेको अवस्थामा सो तथ्यलाई लुकाई प्रकाउ भएको मिति फरक देखाई पुनः थुनामा राखिएको काम कारवाही सुरुको गैह्र कानुनी थुनाबाट प्रभावित हुने भई सुरुको गैह्र कानुनी थुनापश्चात् थुनामा राख्न भएका कामकारवाही पनि गैह्र कानुनी भएको मान्नु पर्ने हुन्छ । यस स्थितिमा थुनाको निरन्तरता र बन्दी प्रत्यक्षीकरणको असाधारण उपचार बन्दीले प्राप्त गर्ने अवस्था भएकोमा निर्णय हुँदासम्म पनि थुनामा राखिएको संविधान एवं कानूनअनुरूप छ छैन भनी निर्णय हुनु न्यायको सिद्धान्तको भावना अनुकूल देखिने गरिएको छ ।

मनोरथ गिरी विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत^{५६} भएको बन्दी प्रत्यक्षीकरणको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा सैनिकले सैनिकको ज्यान

^{५५} ने.का.प. २०५२, पृ. ५९७ ।

^{५६} सर्वोच्च अदालत वुलेटिन २०५७, वर्ष ९, अङ्क २, पृ. १ ।

मारेको अभियोगमा सैनिक उपचारको मुद्दा हेर्ने अधिकार जनरल सैनिक अदालतलाई भएकाले निवेदक उपरको अभियोगमा कारवाही, सजाय गर्ने अधिकारक्षेत्र जनरल सैनिक अदालतकै हुँदा जनरल सैनिक अदालतको कारवाहीमा अधिकारक्षेत्रात्मक त्रुटी देखिन आएन । निवेदक सैनिक हुँदा गैह्र सैनिकसम्बन्धी विषयमा विचार गर्ने परेन । संविधानको धारा ८८(२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्याम्स (क) मा अधिकार क्षेत्रको अभाव भएको वा सेनासम्बन्धी अपराध बाहेक अन्य कुनै अपराधमा गैह्र सैनिक उपर कारवाही चलाएको वा गैह्र सैनिकलाई सजाय गरेको अवस्थामा बाहेक सैनिक अदालतको कारवाही वा निर्णयमा यस उपधाराअन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्ने छैन भन्ने स्पष्ट संवैधानिक व्यवस्था रहेको देखिँदा जनरल सैनिक अदालतको कामकारवाहीमा हस्तक्षेप गर्नुपर्ने स्थिति देखिन आएन । त्यसो हुँदा प्रस्तुत रिट जारी हुने अवस्था देखिएन खारेज हुने ठहर्छ भनी बन्दिको निवेदन नै खारेज गरिएको पनि देखिन्छ ।

(ज) अदालतको अवहेलना

अदालतको अवहेलनासम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले निम्नानुसारको अभ्यास गरेको देखिन्छ । *थिरप्रसाद पोखेल विरुद्ध हरिहर विरही*^{५७} भएको अदालतको अवहेलनासम्बन्धी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा अदालत वा न्यायाधीश यस्तो संस्था वा व्यक्ति होइन जसको कुनै आलोचना नै नहोस् । न्यायाधीशले कतिपय अवस्थामा धेरै अप्रिय आलोचनाहरू सुन्नु परिरहेको पनि हुन्छ, तर जब आलोचनाले न्यायको नियमित प्रवाहमा नै असर पुऱ्याउँदछ, न्यायाधीशको निष्पक्षता तथा उसको क्षमतामा अनुचित टिकाटिप्पणी गरी सर्वसाधारण जनताको नजरमा अदालतलाई गिराउने कार्य गर्दछ तब त्यो कार्य अदालतको अपहेलनाको विषयवस्तु बन्द छ । न्यायपालिकालाई अवान्छनीय रूपमा होच्याएर वा विवादमा मुछेर जनसाधारणमा अदालतप्रति अनास्था उत्पन्न गराउने प्रयास गरी निष्पक्ष रूपमा न्याय दिन नसक्ने स्थितिमा पुऱ्याइयो भने त्यसको परिणाम न्यायाधीशले वा अदालतले मात्र होइन सम्पूर्ण राष्ट्रले नै भोग्नु पर्ने हुन्छ । अतः न्याय प्राप्त गर्ने जनताको हकहितको संरक्षणको निम्ति अदालतको अवहेलनाको कार्यलाई रोक्नु जरुरी हुन्छ भनिएको छ ।

^{५७} ने.का.प. २०४९, पृ. ७७० ।

कुनै कार्य अवहेलना जनक छ वा छैन भन्ने कुराको निरोपण वस्तुनिष्ठ रूपमा गरिन्छ । कुनै लेख वा अभिव्यक्ति वा कार्यलाई हेरेर सो कार्य अवहेलना जनक छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा सामान्य व्यक्तिको समझ (Man of general prudence) ले निकाल्न सक्ने निष्कर्ष नै अवहेलनासम्बन्धी कार्यको परीक्षणको आधार बन्दछ । यद्यपि कार्टून् सामान्य बोली वा लेख जस्तो सजिलैसँग सोझो र विवादरहित अर्थ निकाल्न सकिने खालको हुँदैन, तापनि कुनै न्यायचित्र अवहेलना जनक छ वा छैन भन्ने सन्दर्भमा माथि उल्लेखित वस्तुनिष्ठ आधारबाट नै जाँच गरिनु पर्ने हुन्छ । अवहेलनाको मुद्दामा अभियुक्तको अवहेलना जनक कार्य गर्ने मनसाय थियो वा थिएन भन्ने कुरा गौण रहन्छ, केवल के कस्तो सजाय गर्ने भन्ने सन्दर्भमा यो प्रासंगिक हुन्छ ।

अवहेलना मुद्दामा निवेदकको हैसियत एउटा सूचनाकर्ताकोसम्म रहन्छ । अवहेलनामा अदालत आफैले पनि अवहेलनासम्बन्धी कारवाही उठाउन सक्छ । यसर्थ यस्तो कारवाहिमा निवेदकले के जिकिर लिनु भएको छ भन्ने भन्दा पनि विवादित विषयवस्तु अवहेलना जनक छ वा छैन भन्ने हेरिन्छ ।

द्रोणप्रसाद दहाल विरुद्ध वासुदेव शर्मा^{५८} भएको अदालतको अवहेलनासम्बन्धी विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा सर्वोच्च अदालतमा प्रतिनिधिसभा पुनः स्थापना सम्बन्धमा परेको रिट निवेदन विचाराधिन रहेको अवस्थामा मलाई फैसला लेख्न दिए निवेदकलाई जिताई दिन्थे भनी विपक्षी वासुदेव शर्माले अन्तर्वार्ता मार्फत टिप्पणी गरेको र सोलाई पत्रिका मार्फत सम्प्रेषित गरेको देखिँदा अदालतमा विचाराधिन मुद्दामा एक सम्मानित ओहोदामा पदासिन व्यक्तिले पछि आउने फैसलालाई प्रभाव पार्ने गरी गरेको टिप्पणी र प्रकाशनले त्यसको नकारात्मक असर जनमानसमा पर्न जाने हुन्छ । यस्तो अस्वास्थ्य टिकाटिप्पणीको न्यायपालिका अनावश्यक र अवाञ्छनीय रूपमा विवादमा मुछिन गई अदालतप्रति जनताको अनास्था उत्पन्न गराउने भई त्यसको परिणाम अन्ततः राज्यले नै भोग्नु पर्ने हुन्छ । तसर्थ व्यक्त अभिव्यक्ति तथा प्रकाशित समाचारले अदालतको अवहेलना हुने कार्य भएमा त्यसलाई अदालतले रोक्न आवश्यक हुन्छ भनी जनभावना साप्ताहिक वर्ष १३, अङ्क ३८, पृ. ३, मिति २०५२/३/२६ को पत्रिकामा सर्वोच्च

^{५८} संवत् २०५२ सालको फौ.नं. १२३, आदेश मिति २०५५/११/८ ।

अदालतका का.मु. सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश वासुदेव शर्माको फोटोसमेत छापिएर प्रकाशन भएको अन्तर्वार्तामा अभिव्यक्त विचारलाई आधार लिएर गरिएको ठहर फैसलाको अभ्यास पनि देखिन्छ ।

गुणनिधि न्यौपाने विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीसमेत^{५४९} भएको अदालतको अवहेलनासम्बन्धी विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा न्याय सम्पादनको कार्यमा अदालतलाई सहयोग गर्नु सबैको कर्तव्य हुने र मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालन गर्नुपर्ने संविधानको धारा ९५ तथा ९६ को प्रावधानको प्रतिकूल सत्तासिन सरकारका महत्त्वपूर्ण पदाधिकारीहरूको कामकारवाही र एमालेकै भातृ संगठनको क्रियाकलापबाट प्रष्ट रूपमा देखापर्न आउँदछ । कुनै कार्यबाट अवहेलाको कसुर हुन जानु र त्यस्तो कार्यलाई उचित ठहराउन खोज्ने प्रयास गर्नु दुवै बेग्लै अवस्था भए पनि कुनै कसुरलाई उचित ठहराउने प्रयासले कसुरको संगिनता भन्न बढाउँदछ । देशको शासन सत्ता आफ्नो नियन्त्रणमा लिने सरकारकै नेतृत्वबाट देशकै शान्ति सुरक्षा कायम राख्नुको सट्टा संविधान बमोजिम स्थापित सर्वोच्च अदालत जस्तो संवैधानिक निकायको फैसला आफ्नो प्रतिकूल भएको भन्ने आधारमा अदालतका न्यायाधीशहरूको शान्ति सुरक्षामा (law and order) समेतमा आँच आउने कार्य देखापर्न गएको देखियो । एमालेको दल र त्यसअन्तर्गतको प्रचार विभाग तथा संगठन विभागसमेतले अदालतको न्यायाधीशमाथि महाअभियोग लगाउने व्यक्तव्य *दृष्टि साप्ताहिक* भाद्र १४ को अङ्कमा प्रकाशित गराइएको देखिएको छ । गृह मन्त्रालयसमेतबाट देशमा शान्ति व्यवस्था कायम गरी देशको संविधान बमोजिम गठित निकायको काम कारवाहिलाई संरक्षण गर्नुपर्नेमा देशव्यापिरूपमा सर्वोच्च अदालतको फैसलाको तिखो आलोचना मात्र नगरी सम्बन्धित न्यायाधीशहरूको विरुद्ध जुलुस निकाली पुत्ला जलाई संवैधानिक मर्यादाको समेत उल्लंघन गरी अदालतलाई होच्याउने तथा जनआस्थामा खलल पारी अदालतको अवहेलनाको कसुर गरेको पुष्टि हुन आयो । यसरी सत्तासिन दल तथा सरकारको उक्त कार्यबाट अदालतप्रतिका जनआस्था घटाई अदालत र अदालतबाट भएका फैसलाको विरोध गर्नका लागि कार्यकर्तासहित जनमानसमा अदालतको मान प्रतिष्ठाप्रति आँच आउने

^{५४९} ने.का.प. २०५७, पृ. ५२९ ।

कार्य भएको देखिन आएको पाइयो । नेपालको न्याय प्रणालिमा संविधानको अन्तिम व्याख्या गर्ने निकाय सर्वोच्च अदालत रहेको कुरा संवैधानिक व्यवस्थाले प्रष्ट गरेको छ । अदालतबाट संविधान र कानूनको व्याख्या भएकोमा सो उपर पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था संविधान तथा न्याय प्रशासन ऐनसमेतले प्रदान गरेको छ । कानुनी उपचारको मार्ग अवलम्बन नगरी सडकमा अदालतप्रति गरिएको मानहानीजन्य क्रियाकलाप उपरको सरकारी व्यवहारबाट सत्तासिन दल र सरकारबाट नै संवैधानिक व्यवस्थाको प्रतिकूल कार्य गरिएको प्रष्ट हुन्छ र संवैधानिक निकायको अवहेलना पनि गरिएको छ । संविधान र कानूनको व्याख्या आफ्नो अनुकूल नभएमा त्यसका लागि सकारात्मक आलोचना वा सुधारात्मक टिकाटिप्पणीको माध्यमबाट असहमति व्यक्त गर्नुको सट्टा प्रजातान्त्रिक संस्कारको मर्म अनुकूलको कार्य नभएको कुरा देखिन आउँछ । यस्तो क्रियाकलापबाट प्रजातन्त्र र प्रजातान्त्रिक निकायहरूको सम्बर्द्धन हुन सक्दैन भनिएको छ ।

... प्रस्तुत मुद्दाका सुवासचन्द्र नेवाङ्ग बाहेकका अन्य सबै विपक्षीहरूले सर्वोच्च अदालतको मिति २०५२/५/१२ को फैसला विरुद्ध रेडियो, टि.भी., गोरखापत्र र कान्तिपुर दैनिक एवं दृष्टि साप्ताहिकमा प्रकाशित समाचार एवं सम्पादकीय समेतको आधारबाट निवेदन भाग बमोजिम सर्वोच्च अदालतको अवहेलना गरेको ठहर्छ ।... विपक्षीहरूलाई जनही रू. १००/- का दरले जरिवाना हुने ठहर्छ । उपरोक्त बमोजिम सुवासचन्द्र नेवाङ्ग बाहेकका सबै विपक्षीहरूलाई माथि उल्लेख भए बमोजिम सजाय हुने ठहर भएको भए तापनि सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७(२) बमोजिम अदालतले तोकेको सर्तमा सजाय मुलतवि राखी त्यस्तो सर्तको पालना भएमा सजाय कार्यान्वयन नगर्न अदालतले आदेश दिन सक्ने भएकाले देशको अति महत्त्वपूर्ण प्रधानमन्त्री र उप-प्रधानमन्त्री जस्तो पदमा आसिन व्यक्तिलाई ठहर भएको सजाय कार्यान्वयन नगरी पछि यस्तो कसूर गरेको ठहर भएमा हाल कायम भएको सजायसमेत असुल गर्दा पनि न्यायको मक्सद पूरा हुने नै हुन्छ । सुवासचन्द्र नेवाङ्गको हकमा... अदालतको अवहेलना हुने कुनै किसिमको कुनै कार्य र अभिव्यक्ति नदेखिइ लिखित जवाफमा पनि अदालतको अवहेलना हुने कार्य नगरेको भनी उल्लेख गरेको देखिएबाट निज सुवासचन्द्र नेवाङ्गले निवेदन दावी

बमोजिम अदालतको अवहेलना गरेको देखिन नआएकाले निजको हकमा दावी पुग्न सक्दैन भनी फैसला भएको छ ।

(भू) सामाजिक न्याय

सार्वजनिक सरोकारसँग सम्बन्धित सामाजिक न्यायका विषयमा पनि सर्वोच्च अदालतले निम्नानुसारको अभ्यास गरेको देखिन्छ- *माधवकुमार वस्नेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत*^{५०} भएको मुगु, कालिकोट, वभाङ, वाजुरा, दार्चुला, हुम्ला, जुम्लासमेत सुदूरपश्चिमका जिल्लाहरूमा भोकमरिले मानिसहरू मरेका हुँदा खाद्यान्नको व्यवस्था गरिपाउँ भन्ने विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णयगत अभ्यास हुँदा यसमा एउटा उत्तरदायि सरकारको प्रमुखकाम कर्तव्य जनताको जीउधनको सुरक्षा गर्नुपर्ने सन्दर्भमा हुम्ला जिल्लासमेतमा फैलिएको भोकमरी र महामारिलाई नियन्त्रण गर्न र राहत सामग्री पुऱ्याउन स्वयम् श्री ५ को सरकार र सो अन्तर्गतका विभिन्न निकायहरू प्रयासरत रहेको कुरा लिखित जवाफबाट देखिन्छ । उक्त कुराहरू वनावटी हुन् भन्न मिल्ने आधार केही देखिँदैन । यसका साथै चालिएका उक्त प्रयासहरू अपर्याप्त र अपुरो छ भन्न सकिने तथ्य युक्त प्रमाणसमेत नदेखिँदा निवेदन माग बमोजिम परमादेश जारी गर्नुपर्ने स्थिति विद्यमान देखिएन भनिएको छ ।

सुशिलराज प्याकुरेल विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत^{५१} भएको नेपाल अधिराज्यको विशेष गरी पश्चिमी क्षेत्र कैलाली, कञ्चनपुर, वर्दिया, दाङ्गसमेतमा मानिसहरूलाई बाँदा श्रम प्रणालिमा लगाउने गरिएको बाँदा कमैयाले पारिवारिक रूपमै मालिकको सेवक भई काम गर्नुपर्ने तथा उनीहरू आफ्नो स्वइच्छाले कुनै कार्य गर्न नसक्ने तथा मालिकहरूले यस्तो बाँदा कमैयाको ऋणभार वहन गर्ने अन्य व्यक्तिलाई बेचबिखन गर्ने गरेको र सो कार्यबाट कमैयाहरूको मौलिक हक हनन् हुन गई सार्वजनिक चासोको विवाद बन्न आएको भनी दायर गरेको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा बाँदा श्रमिक मजदूरहरूको आफ्नै कुनै प्रतिक्रिया एवं आवाज नहुँदा निजहरूप्रति राज्यले विशेष सरोकार देखाउनु परेको छ भन्ने समेत निवेदकको आसय देखिन्छ । वस्तुतः नेपाल अधिराज्यका उल्लेखित क्षेत्रमा केही

^{५०} संवत् २०५५ सालको रिट नं. ३३४९, आदेश मिति २०५५/६/२७ ।

^{५१} संवत् २०५० सालको रिट नं. ३३०२, आदेश मिति २०५४/४/१० ।

यस्ता मानिसहरूले जीवनयापन गरी आएका छन् जो सधैं रगत र पसिना गराएर आफू तथा पूरा परिवारसमेत अरूका लागि श्रम गर्दछन् । अहोरात्र श्रम गर्दा पनि राम्रो गाँस, बास पाउन सक्दैनन् । सधैं ऋणमा डुबेका छन् र ऋणबाट मुक्त हुन सक्ने कुरा सोचन पनि सक्दैनन् । शिक्षाको प्रकाश निजहरूमा पुगेको छैन । अन्धविश्वासमा जकडिएका छन् र विभिन्न तवरबाट निजहरूको शोषण भइरहेको र वास्तविक रूपमा निजहरूले दासत्व जीवन बिताइरहेका छन् र पनि निजहरूबाट कहिलेई कुनै किसिमको प्रतिक्रिया तथा विद्रोह केही हुन सक्दैन । यस्ता निष्क्रिय प्राणीहरूको अस्तित्वलाई मान्न नसकिने देखिँदैन । तर अब जहाँसम्म निजहरूलाई यस्तो शोषणको अवस्थाबाट मुक्ति दिलाउने उपायको प्रश्न छ, नेपाल अधिराज्यमा कतिपय यस्ता सामाजिक प्रथाहरू एवं कुरीतिहरू छन् र यस्ता प्रथाहरू एवं कुरीतिलाई हटाउन कानून नबनेका पनि होइनन् । त्यति भएर पनि समाजबाट यस्तो प्रथा एवं कुरीति हटन सकेको छैन । यो कमैया प्रथाले पनि बलियो जरा गाडेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था नभएको पनि होइन । अब अरू थपकुराको निर्णय नै समस्याको समाधान हुन सक्ला भन्न सकिँदैन । वास्तविक प्रभावकारी उपाय के हुनसक्छ भन्ने तर्फ नै बढी सोच विचार हुनुपर्ने हुन्छ । यसका लागि सरकारी तवरबाट मात्र नभई गैह्र सरकारी क्षेत्रबाट पनि प्रयास हुनु जरूरी देखिन आउँदछ भनी फैसला भएको छ ।

चन्द्रकान्त ज्ञवाली विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत^{५२} भएको कारागारमा कैदी वा थुनुवाहरूलाई (क) र (ख) गरी दुई श्रेणीमा बाँड्ने शिक्षा वा रहनसहनले ठूलो औकातमा बस्ने बानि परेकालाई (क) श्रेणी र (ख) श्रेणीमा राखिने तर मिचाहा बानि परेका पटके अपराध गर्ने बानि परेकालाई नैतिक पतन वा निष्पूर वा कठोर पूर्वक नियोजित अपराधका अभियुक्तलाई (क) श्रेणीमा राखिँदैन, कैदी थुनुवालाई रासन सुविधामा समेत फरक पार्ने गरिएको भनी उठाइएको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा अदालतको फैसलाअन्तर्गत सजाय पाई कारागारमा रहेका कैदीहरूमध्ये शिक्षितलाई (ख) श्रेणीमा राख्न सरसर्ति हेर्दा मुनासिब देखिँदैन । जसरी कानूनले शिक्षित अशिक्षित भन्ने आधारमा नभै व्यक्तिको कसुरको आधारमा सजाय निर्धारण गर्दछ, त्यसरी नै सजायस्वरू कारागारभित्र रहेका कैदीहरूलाई पनि

^{५२} ने.का.प. २०५७, पृ. ५०२ ।

शिक्षा वा रहनसहनको आधारमा तल्लो वा माथिल्लो श्रेणीमा वर्गीकरण गर्ने भन्ने कुरा मनासिब देखिँदैन । कसुरका आधारमा सजाय पाएका सबैले समान रूपमा त्यसलाई भोग्नु पर्ने हुन्छ । शिक्षित वा ठूलो औकातमा बस्ने बानि पर्देमा त्यसले छुट वा सुविधा पाउने भन्ने हुँदैन ।

महिला, बालक, वृद्ध वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्ति वा आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पिछ्छडिएको वर्गको संरक्षण वा विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने छ, भनी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११(३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्याम्पसले अपवादित गरेको अर्थात् कम्जोर वा पिछ्छडिएको व्यक्ति वा वर्गको संरक्षण वा विकासका लागि विशेष कानून बनाउन सक्ने व्यवस्थासम्म गरेको देखिन्छ । तर शिक्षा वा रहनसहनले ठूलो औकातमा बस्ने बानि परेका व्यक्तिका लागि विशेष छुट, सहूलियत वा सुविधा प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्था संविधानमा रहेको देखिँदैन । सबै नागरिक कानूनको नजरमा समान हुने, कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वंचित नगरिने र राज्यले नागरिकहरूका बीच धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जातजाति वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव नगरिने भन्ने जस्ता संवैधानिक व्यवस्थाहरूले नागरिकहरूप्रति सानो ठूलो जे जस्तो औकात भए पनि समान रूपले व्यवहार गर्नुपर्ने उद्देश्य राखेको छ । ठूलो औकात र सानो औकात भन्ने मात्रै आधारमा व्यक्तिहरू बीच भेदभाव गर्दा संविधानको भावनाको प्रतिकूल हुन जान्छ ।

मिरा ढुंगाना विरुद्ध कानून तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत^{५३} भएको विवाहित महिलालाई आफ्नो लोग्नेले जवरजस्ती करणी गरेमा त्यसलाई जवरजस्ती करणी मानिएन, महिला विरुद्ध हिंसा भयो । यौन सम्बन्धमा दुई पक्षकै सहमती हुनु महत्त्वपूर्ण आधार हो । महिलाको आत्मासम्मानको अधिकार, वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अधिकार, समानताको अधिकार, निर्णय गर्न पाउने अधिकारसमेतको हनन् भयो भनी उठाइएको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुँदा जवरजस्ती करणी गम्भिर प्रकृतिको फौजदारी अपराधमध्येको एक प्रमुख अपराध हो । जवरजस्ती करणीले पीडित महिलाको वैयक्तिक स्वतन्त्रता र आत्मा निर्णयको अधिकारमा ठाउँ आघात पार्ने अमानवीय, महिलाको मानवअधिकार विरुद्धको कार्य हो । यसले पीडित

^{५३} संवत् २०५८ सालको रिट नं. ५५, आदेश मिति २०५९/१/१९ ।

महिलाको शारीरिक, मानसिक, पारिवारिक, आध्यात्मिक जीवनमा नराम्रो असर पर्ने मात्र होइन कि महिलाको आत्मासम्मान र अस्तित्वमा नै आँच पुऱ्याउँदछ । यो अपराध पीडित महिला विरुद्धको मात्र नभई सिङ्गो समाज विरुद्धको अपराध हो । हत्याले मानिसको भौतिक शरीर नष्ट पारिदिन्छ, तर जबरजस्ती करणीको अपराधले पीडित महिलाको शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक स्थितिलाई नै क्षतविक्षत गर्दछ । यसैले यो एउटा निस्क्रिष्ट अपराध हो । जुनसुकै देशको कानुनले पनि जबरजस्ती करणीलाई गम्भिर फौजदारी अपराध भनी सजायको व्यवस्था गरेको हुन्छ । नेपालमा पनि मुलुकी ऐन, २०२० को जबरजस्ती करणीको महलको १ नं. ले जबरजस्ती करणीलाई एक संगिन फौजदारी अपराधको रूपमा राखेको छ । यो अति गम्भिर अपराध हो भन्ने कुरा उक्त जबरजस्ती करणीको ८ नं. मा भएको सतित्व रक्षार्थ जुलुमीलाई एक घण्टाभित्र हत्या गरेमा बात नलाग्ने व्यवस्थाबाट अझ प्रष्ट हुन आउँदछ । जबरजस्ती करणी अति घृणित अपराधको रूप हो । यसले महिलालाई समाजमा सम्मान पूर्वक जीउन पाउने हकको उल्लंघन गर्दछ । यसैगरी जबरजस्ती करणीले पीडित महिलाको स्वाभिमान र व्यक्तित्व माथि नै प्रहार गर्दछ भनी महिलाको इच्छा विरुद्ध आफ्नै लोग्नेले पनि संभोग गर्न नपाउने दुवै पक्षको सहमती हुनु पर्ने सार्वजनिक सरोकारको रूपमा देखिएको विवादलाई सामाजिक न्याय दिने अभ्यास गरेको देखिन्छ । यसबाट समाजमा स्वास्ती मानिस भनेका पुरुषका खेलौना हुन भन्ने परम्परावादी सोचलाई परिवर्तन गर्न र आधुनिक समाजमा पुरुष र महिलाको समान इच्छाको अवधारणा विकसित गराएको देखिन्छ ।

नेपालको अभ्यास क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई माथि उल्लेखित विश्लेषणका आधारमा मूल्याङ्कन गरी निष्कर्षमा पुग्नु पर्दा २०४७ साल भन्दा पहिलेको अभ्यास क्रम नगन्य नै देखिन्छ । मुलुकी ऐनलाई २०४३ सालमा संशोधन गरी अ.व. को १० नं. मा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई कानुनी मान्यता दिए पनि त्यसले अवहेलित र पिछडिएका वर्ग वा समूहलाई खासै प्रभावमा परेको देखिएन । त्यसका साथै पंचायतकालमा न्यायपालीका स्वतन्त्र र सक्रिय बन्न नसकेको कारणले गर्दा पनि सार्वजनिक सरोकारको विवाद सम्बन्धमा अदालतको अभ्यास नगन्य नै देखियो । २०४७ सालपछि नेपाल अधिराज्यको संविधानमै व्यवस्था गरिए पनि यसको खास कार्यविधि छुट्टै व्यवस्था गर्न नसकेको कारण

कार्यविधिगत धेरै कठिनाइहरू भेल्लु परेको पनि देखिन्छ । तर पनि २०४७ सालपछिको करिब १० वर्ष भनेको प्रजातन्त्र पुनः स्थापित भई हुर्कने र फक्रने महत्त्वपूर्ण अवसरको रूपमा रहेको हुनाले अदालती अभ्यास क्रममा पनि निकै तिब्रता आएको पाइन्छ । प्रायः धेरै महत्त्वपूर्ण सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूको निपटारा गरी मुलुकलाई लोककल्याणकारी मार्गमा डोऱ्याउने कार्य यसै समयमा भएको छ । प्रजातन्त्रले कानुनको शासनमा विश्वास गर्ने हुँदा सर्वोच्च अदालतको अभ्यास क्रम त्यतैतर्फ लक्षित भएर संवैधानिक सर्वोच्चतालाई उठाउने काम यसले गरेको छ । यसका साथै सर्वोच्च अदालतको अभ्यास क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा रहेको हकद्वैयाको प्रश्नलाई उदारताका साथ व्याख्या गर्दै लागू गरेर महत्त्वपूर्ण अभ्यास गर्न सफल बनेको मानिन्छ । यस अतिरिक्त वातावरण, बालबालिका, लैङ्गिक समानता, सूचनाको हक, गोपनीयताको हक, बन्दी प्रत्यक्षीकरण, अदालतको अवहेलना, सामाजिक न्याय, सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकार आदि जस्ता महत्त्वपूर्ण विषयहरूमा उठेका सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूलाई सहज र सरल किसिमबाट अभ्यासमा उतारेर न्याय दिने कार्यमा अदालतको अभ्यास सफल छ । यसले नेपाली समाजमा रहेको असमानता गरिबीता, असक्षमता आदिबाट पीडित जनताहरूलाई राहत मिलेको महसुस गर्न सकिन्छ । सरकारको कानुन विहितता र जनताका अपहरित हकहरू तर्फ पनि सर्वोच्च अदालतले सजग र सचेत भएर अभ्यास गर्दै सामूहिक रूपमा सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउन विधायिकालाई कानुन निर्माण गर्न र कार्यपालिकालाई कानुन कार्यान्वयन गराई सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउन निर्देशनात्मक आदेशले पनि अभ्यासलाई अघि बढाउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

अध्याय - आठ

सम्भाव्यता र चुनौती

२०४६ सालको जनआन्दोलन पछि पुनः प्राप्त प्रजातन्त्रमा चीरकालसम्म सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक न्याय प्राप्त गर्नुपर्ने प्रमुख आवश्यकता देखिन्थ्यो । प्रजातन्त्रको संरक्षणका क्रममा प्रत्येक नेपाली नागरिकको आधारभूत मानव अधिकार संरक्षण, स्वतन्त्रता र समानताको आधारमा नेपाली जनताका बीचमा भातृत्व र एकता कायम, वालिग मताधिकार, संसदीय शासन प्रणाली, संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्रको सुदृढीकरण, स्वतन्त्र एवं सक्षम न्याय प्रणालीको व्यवस्था, मुलुकमा कानुनी राज्यको अवधारणा, नेपाली जनतालाई प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा जनसहभागीता जुटाउनु, संवैधानिक सर्वोच्चताको सिद्धान्त आदि विषयहरू प्रजातन्त्र रक्षाको क्रममा सम्भाव्यता र चुनौती बनेका देखिन्छन् ।

अर्कोतर्फ सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत नेपाली जनताको जीउ, धन र स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी सामाजिक, आर्थिक एवं राजनीतिक क्षेत्रलगायत राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गरी खुल्ला समाजमा आधारित लोककल्याणकारी राज्य व्यवस्थाको अभिवृद्धि गर्नु, देशमा रहेको उपलब्ध आर्थिक श्रोत र साधनलाई सीमित व्यक्तिहरूमा केन्द्रित हुन नदिई सामाजिक न्यायको आधारमा आर्थिक उपलब्धिलाई न्यायोचित वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाई कुनै पनि वर्ग वा व्यक्तिउपर आर्थिक शोषण हुन नपाउने व्यवस्था गर्न, स्वदेशी, निजी एवं सार्वजनिक उद्योगलाई प्राथमिकता र प्रश्रय दिई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई स्वतन्त्र एवं आत्मनिर्भर गराउनु, राष्ट्रमा सबै किसिमका आर्थिक एवं सामाजिक असमानतालाई हटाई विभिन्न जात, जाति, धर्म, भाषा, वर्ण र सम्प्रदायका बीच सामान्यस्थ स्थानापना गरी न्याय र नैतिकतामा आधारित स्वस्थ सामाजिक जीवनको स्थापना र विकास गर्न, समाजमा शान्ति र व्यवस्था कायम गरी मानव अधिकारको संरक्षण र संबर्द्धन गर्न, सार्वजनिक हितको प्रबर्द्धन गरी विकेन्द्रिकरणको माध्यमद्वारा शासनमा आधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित हुने अवसर जुटाई प्रजातन्त्रका लाभहरूको उपभोग गर्न सक्ने व्यवस्था कायम गर्न, देशको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता र स्वतन्त्रतालाई

कायम राखि अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा राष्ट्रिय सम्मानको अभिवृद्धि गर्ने क्रममा पनि त्यत्तिनै चुनौति देखिन्छन् ।

देशका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रहरूको सन्तुलित विकासका लागि आर्थिक लगानीको न्यायोचित वितरण गरी सबै क्षेत्रका जनताको शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास र रोजगारी जस्ता आधारभूत कुराहरूको विकास गरी जनसाधारणको जीवनस्तर उकास्न, विभिन्न धर्म, जात, जाति, सम्प्रदाय र भाषाभाषीहरूका बीच स्वस्थ एवं सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकसित गरी सबैको भाषा, साहित्य, लिपी, कला र संस्कृतिको विकासद्वारा देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्न, राष्ट्रिय हित अनुकूल उपयोगी एवं लाभदायक रूपमा देशका प्राकृतिक स्रोत तथा सम्प्रदायको परिचालन गर्न, जनसाधारणमा वातावरणीय स्वेच्छताको चेतना बढाई भौतिक विकाससम्बन्धी क्रियाकलापद्वारा वातावरणमा पर्न जाने प्रतिकूल असर पर्न नदिन, दूर्लभ वन्यजन्तु, वन र वनस्पतिको विशेष संरक्षण गर्ने व्यवस्था गर्न, सरकारले कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नति हुने अवस्थाको सिर्जना गर्न र भूमिसुधार कार्यक्रम सञ्चालन गरी कृषिलाई उद्योगको रूपमा विकसित गर्न, देशको मुख्य सामाजिक तथा आर्थिक शक्तिका रूपमा रहेको श्रमशक्तिलाई क्रमशः रोजगार उपलब्ध गराई काम पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न, मजदूरको हक र हितको संरक्षण गर्दै उद्योग व्यवसायमा उनीहरूलाई सहभागिता बढाउन, महिला वर्गको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारको विशेष व्यवस्था गरी राष्ट्रिय विकासमा अधिकाधिक सहभागी बनाउन, राज्यमा बालबालिकाको शोषण हुन नदिई बालबालिकाको हक र हितको रक्षा गर्न, निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्न, अनाथ बालबालिका, असहाय महिला, बृद्ध, अपाङ्ग र अशक्तहरूको संरक्षण र उन्नतिका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्न, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको विशेष व्यवस्था गरी आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पिछडिएका जनजाति र समुदायको उत्थान गर्न, विज्ञान र प्रविधिको विकासलाई प्राथमिकता दिन, देशको प्रजातान्त्रिक समुन्नति र संरक्षणको लागि विदेशी लगानीको प्रवर्द्धन गर्दै देशमा वैदेशिक पूँजी र प्रविधिलाई आकर्षित गराउन, बहुसंख्यक ग्रामीण जनताको हितलाई ध्यानमा राखी ग्रामीण विकासको गतिलाई तीब्र बनाउँदै लैजाने नीति अवलम्बन गर्न, कानुनी राज्यको सिद्धान्त

अनुरूप सबैलाई समान रूपमा न्याय उपलब्ध गराउन, असमर्थ पक्षको प्रतिनिधित्वका लागि निःशुल्क कानुनी सेवा उपलब्ध गराउन संयुक्त राष्ट्र संघको वडापत्र, असंलग्नता, पंचशीलको सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय कानून र विश्व शान्तिको मान्यताको आधारमा अघि बढ्ने अठोट गर्न साथै छिमेकी मित्रराष्ट्रहरू र संसारका अरू सबै मुलुकहरूसित आर्थिक, सामाजिक एवं अन्य क्षेत्रमा समानताको आधारमा सहयोगात्मक सुसम्बन्ध कायम गरी मुलुकमा शान्ति ल्याई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताको आधारमा संस्थागत गर्दै जाने आदि जस्ता सम्भाव्यता र चुनौतीहरूलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादका माध्यमबाट प्रजातन्त्र रक्षाको क्रममा सामना गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

अर्कोतर्फ सार्वजनिक सरोकारको विवाद असल शासनको विकास गर्ने अचुक कानुनी हतियार भएको हुँदा यसले नयाँ अध्याय थपेको छ । यसका लागि सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूले खेलेको महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई हेर्नु पर्दछ । उनीहरूले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत प्रजातन्त्रको रक्षा गर्ने क्रममा निम्नानुसारका चुनौतीको सामना गर्दै भोलि आइपर्ने सम्भाव्यताप्रति पनि चनाखो भएर रहेका देखिन्छन् ।

(१) सरकारलाई सचेत गराउने : अदालतको आदेश र निर्णयलाई मान्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ ।^{५५४} तर सर्वोच्च अदालतले श्री ५ को सरकारलाई सचेत गराउँदै दिएको आदेश तथा निर्णय श्री ५ को सरकारले पूर्ण पालन गरेको भने देखिँदैन । सर्वोच्च अदालतले यस्ता निर्णयहरूलाई व्यवहारमा उतारी कार्यान्वयन गराउनु अदालतको कर्तव्य हो । यसक्रममा सर्वोच्च अदालतमा परेका सार्वजनिक सरोकारका विवादसम्बन्धी मुद्दामा कार्यपालिका र व्यवस्थापिकालाई नीतिगत मार्गदर्शन गर्दै निष्क्रिय कानूनलाई सक्रिय गराई कार्यमा उतार्न दिएको निर्देशान्तमक आदेशहरूलाई लिन सकिन्छ । उदाहरणमा खानी र खनिज पदार्थ ऐन, २०४२, लगायत वातावरणसम्बन्धी छरिएर रहेका कानूनहरूलाई समेटेर एउटा पूर्ण कानून निर्माण गरी कार्यान्वयन गराउन कार्यपालिका र व्यवस्थापिकालाई दिएको

^{५५४} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ९६, (१) मुद्दामामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालन गर्नु पर्दछ,

(२) 'मुद्दामामिलाका रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानुनी सिद्धान्त श्री ५ को सरकार तथा सबै अड्डा अदालतहरूले मान्नुपर्ने छ ।

आदेशलाई लिन सकिन्छ।^{५५५} यस्तै गरी छोरीले छोरासरह अंश पाउने गरी कानून निर्माण गर्न दिएको निर्देशनात्मक आदेश^{५५६} अनुसार मुलुकी ऐनमा एघारौँ संशोधन गरिनु, भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ मा संशोधन गरी छोरीले पनि मोही हक कायम गर्न पाउने गरिदिएको आदेश^{५५७} साथै अरुण तेश्रोसम्बन्धी विवादमा लिखतसम्बन्धी ऐन, २०३९ लाई संशोधन गरी सूचनाको हक समेतलाई संरक्षण गर्ने आदेश^{५५८} लाई लिन सकिन्छ।

(२) मौलिक अधिकारको मूल्य विस्तार गर्ने : नेपालको सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दामा देखिएका सम्भाव्यता र चुनौतीको सामना गर्दै नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को भाग ३ ले व्यवस्था गर्न नसकेको बाँच्न पाउने अधिकारलाई अदालती व्याख्याद्वारा नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गरी मौलिक अधिकारको मूल्यमा विस्तार गरेको छ। उक्त व्याख्यामा स्वच्छ, स्वास्थ्य वातावरण जीवनको समग्रताको अंग भएकोले जिउने अधिकारभित्र स्वस्थ वातावरणको हक पनि पर्ने भनी निर्णय भएको छ।^{५५९} यसरी नै खान पाउने अधिकारको व्याख्या गरी जनतालाई भोखमरीबाट बचाई राख्न सरकारलाई सचेत गराएको छ।^{५६०} अर्कोतर्फ वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अधिकारलाई ज्यादै महत्त्वपूर्ण अधिकारको रूपमा लिइन्छ। वैयक्तिक स्वतन्त्रताअन्तर्गत बाँच्न पाउने अधिकार निहित हुन्छ र यो अधिकार उपभोग गर्न स्वच्छ वातावरणको आवश्यकता पर्दछ। प्रदूषित वातावरणले मानिसको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने र अन्ततः शिक्षा, रोजगारीलगायतका विभिन्न अवसर उपभोग गर्नबाट वंचित हुनुपर्ने स्थितिको सिर्जना हुन्छ। मानवले बाँच्न र हुर्कनमात्र नभई समुन्नत भविष्यको लागि प्रदूषण मुक्त वातावरणमा बाँच्न हुर्कन पाउने अधिकारसँग गाँसिएको मानव जीवनको लागि

^{५५५} सूर्यप्रसाद शर्मा हुङ्गेल विरुद्ध गोदावरी मार्वल उद्योग प्रा.लि. समेत, ने.का.प. स्वर्ण शुभजन्मोत्सव विशेषाङ्क, २०५२, पृ. १६९।

^{५५६} मीराकुमारी हुङ्गना विरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत, ने.का.प. २०५२, पृ. ४६२।

^{५५७} सपना प्रधान (मल्ल) समेत विरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेत, ने.का.प. २०५२, पृ. १०५।

^{५५८} गोपाल सिवाकोटीसमेत, विरुद्ध श्री ५ को सरकार, अर्थ मन्त्रालयसमेत, ने.का.प., २०५१, पृ. २५५।

^{५५९} पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं. २।

^{५६०} माधवकुमार बस्नेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत, सं. २०५५ सालको रिट नं. ३३४१, आदेश मिति २०५५।६।२७।

स्वच्छ हावा, पानी तथा वातावरणको अपरिहार्यता हुन्छ । सो को अभावमा व्यक्तिलाई संविधान र कानुनले प्रत्याभूत गरेको वैयक्तिक हकको औचित्य रहँदैन^{५६१} भन्दै यसले मौलिक अधिकारको मूल्य र महत्त्वलाई विस्तार गरेको छ ।

(३) मौलिक अधिकार लागू गर्न नपुग कानुनको पूर्ति गर्ने : नेपालको सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी पर्न आएका मुद्दाहरूमा भैरहेका कानुनका आधारमा नीतिगत निर्णय गर्ने मात्र होइन यसले मुद्दामा देखिएका सम्भाव्यता र चुनौतीको सामना गर्दै सत्य तथ्यमा आधारित नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दछ । यस किसिमको कार्यबाट अदालतले नयाँ कानुन निर्माण गरेर संविधानमा व्यवस्थित मौलिक अधिकार लागू गर्न नपुग कानुनको पूर्ति गर्दछ । जस्तो सूचनाको हक^{५६२} अन्तर्गत अरुण तेश्रोको कामकारवाही सम्बन्धमा भएका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय बीचमा समजदारी गरिएका कामकारवाहीका लिखत कागजको नक्कल माग गर्दा श्री ५ को सरकार जलश्रोत मन्त्रालय समेतले लिखत कागजको नक्कल दिन इन्कार गरे पछि उब्जिएको सूचनाको हकसम्बन्धी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा अदालतले निर्णय गर्दा *तर्कसंगत* कार्यविधि (Logical procedure) अनुसरण गर्दै अदालतले *आठ बुँदे* कानुन निर्माण गरी जनताको सूचित हुने हकसम्बन्धी कानुन निर्माण नभएसम्म कायम रहने गरी मौलिक अधिकार लागू गर्न अपुग कानुनको निर्माण गरेको पनि देखिन्छ ।^{५६३} तर अदालतले अहिलेसम्म *तर्कसंगत कार्यविधि* के हो ? भन्ने सम्बन्धमा परिभाषा वा व्याख्या गरेको पाइँदैन । यी सबै कुरा भए पनि कानुनको नपुग पनलाई पूरा गरी मौलिक अधिकारको उपयोग गर्नलाई भने सरल पारेको छ ।

(४) राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिलाई न्यायपालिकाद्वारा प्रचलन गर्ने : नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २४ ले राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरू अदालतबाट लागू नहुने व्यवस्था गरेको छ । यी कुरा राज्यका क्रियाकलाप र शासन व्यवस्थाको मुख्य मार्गनिर्देशनको रूपमा रहेका छन् । देशको उपलब्ध स्रोत र साधनका आधारमा कानुन बनाएर क्रमशः कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

^{५६१} भरतमणि गौतम विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत, सम्बत् २०५४ सालको रिट नं. ३०५४ ।

^{५६२} पूर्ववत्, पाद टिप्पणी नं. १, धारा १६ ।

^{५६३} पूर्ववत्, पाद टिप्पणी नं. ५ ।

तर संविधानले व्यवस्था गरेका राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूलाई अदालतले लागू गर्न नसक्ने भए पनि यदि सरकारले संविधानमा व्यवस्थित राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू विपरीत निर्णय गर्दछ भने त्यस्तो अवस्था औल्याउन भने नसक्ने होइन भन्दै संविधानको भाग ४ विपरीत सरकारले निर्णय गर्न नसक्ने गरी प्रष्ट सरकारलाई राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरूलाई संविधानको भावनाअनुसार प्रचलन गर्न मार्गदर्शन गरेको छ।^{५६४} यसले सार्वजनिक सरोकारको विवादअन्तर्गतका सम्भाव्य चुनौतीको सामना गर्दै क्षेत्र फराकिलो गराएको छ। अदालतले गरेको यो निर्णयले सरकारलाई अदालतले सङ्केत मात्र गरेको र निर्णयलाई प्रचलन गराउन खोजेको नभई यो एउटा सामान्य न्यायिक शिष्टाचारमात्र हो भनिएको छ। तर यसको परिणामले संविधानको धारा २६ (३) र (४) लाई प्रचलन गर्ने तरिका निश्चित भने अवस्यनै गरेको छ। यसरी राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिलाई प्रचलन गराउने यो पहिलो निर्णय हो। यो सिद्धान्तलाई यसभन्दा पछि प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत^{५६५} र प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध श्री ५ को सरकार मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत^{५६६} का मुद्दामा पनि प्रयोग गरेको देखिन्छ। जसअनुसार नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को भाग ४ मा व्यवस्था भएका राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू अर्थहीन अवस्थाका होइनन्, यो उपेक्षित रहन पनि सक्दैन। उपेक्षित रहेको देखिए भाग ४ मा रहेको यस व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउनेतर्फ अदालतले आवश्यक निर्देशन दिन सक्छ र यसतर्फ विचार गर्न मिल्ने नै देखिन्छ भनिएको छ।^{५६७} संविधान तथा ऐन, कानूनको पालना गर्नु प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य हो भने सार्वजनिक हकहितको प्रवर्द्धन गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व पनि हो, सर्वसाधारण जनताको सदाचार, स्वास्थ्य, सुविधा तथा आर्थिक हित कायम राख्न विद्यमान ऐन, नियमहरूको परिपालना गर्ने, गराउने काम तत् तत् क्षेत्रबाट हुनु आवश्यक छ। राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू कुनै अदालतबाट लागू गर्न सकिदैन तर पनि राज्यका क्रियाकलाप र शासन व्यवस्थाको मुख्य मार्गनिर्देशकको रूपमा रहेको राज्य नीतिका निर्देशक सिद्धान्तको पालना गर्दै जानु प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीको

^{५६४} योगी नरहरि नाथसमेत विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत, ने.का.प. २०५३, पृ. ३३।

^{५६५} ने.का.प. २०५४, पृ. ३१२।

^{५६६} सम्बत् २०५३ सालको रिट नं. १९२४ आदेश मिति २०५४।१।९।

^{५६७} पूर्ववत्, पाद टिप्पणी नं. १२।

अहम भूमिका हुनुपर्ने कुरामा कसैको विवाद हुनुपर्ने कुनै कारण देखिदैन^{५६८} भनी राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिलाई प्रचलन गराउने निर्णय गर्दै सर्वोच्च अदालतले सम्भाव्यता र चुनौतीको सामना गरेको छ ।

(५) हकदैयाको उदार व्याख्या गर्ने : परम्परागत रूपमा प्रचलित निजी सरोकारको विवादअनुसार चलेको हकदैयासम्बन्धी सिद्धान्तले प्रजातन्त्र रक्षामा कुनै योगदान पुऱ्याएको देखिदैन । यो सिद्धान्त सार्वजनिक सरोकारको विवादका विषयमा बाधक बनेको थियो । अदालतबाट कुनै उदार व्याख्या हुन नसके पनि अदालतलको सक्रियताबाट उदार व्याख्या गर्ने अवसरको सम्भाव्यता भने बढेको थियो । २०४८ सालमा राधेश्याम अधिकारी विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालय समेत भएको गलत किसिमले राजदूत नियुक्ति गरेको मुद्दामा अदालतले सर्वप्रथम उदार व्याख्या गरेर परम्परावादी हकदैयाको सिद्धान्तलाई चुनौती दिँदै नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गर्‍यो ।^{५६९} यस उदार व्याख्या पछि सार्वजनिक सरोकारको विवादमा हकदैयाको प्रश्न उठ्ने क्रम करिब अन्त्य भयो । राधेश्याम अधिकारीको मुद्दामा हकदैयाको उदार व्याख्या भएपछि नेपालमा त्यसैलाई आत्मासाथ गरियो । यसले नयाँ मार्ग खोलकोले अघि बढ्न सहयोग पुऱ्यो र त्यसपछि दायर भएका सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूले हकदैयाको प्रश्नमा नयाँ र सहज मार्गको विकास पाउन सफल भयो ।

तर यसको अर्थ हकदैयाको बन्देज पूर्णतः समाप्त भएको भन्ने पनि होइन । सार्वजनिक हक वा सरोकार भएको कारणले त्यस सम्बन्धमा कारवाही चलाउने हकदैया जनसाधारण मध्येको कुनै पनि व्यक्तिलाई हुन्छ भन्न मिल्दैन । निवेदकले जुन विवादलाई सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद भनेर अदालतमा निवेदन दिएको छ, त्यो विवादको विषयवस्तुसँग निजको सार्थक सम्बन्ध (meaningful relation) वा तात्त्विक सरोकार (substantial interest) हुनै पर्छ र साथै विवादमा मुछिएको सार्वजनिक हक वा सरोकारसँग सम्बन्धित जनसाधारणको प्रतिनिधित्व निजले सही रूपमा गर्न सक्छ भन्ने कुराको पनि निजले अदालतलाई विश्वास गराउन सक्नु पर्छ । अदालतको असाधारण न्यायिक प्रक्रियालाई प्रारम्भ गराउन साधारण अभिरुचि वा चासोलाई मात्र पर्याप्त मान्न सकिन्न । आफ्नो कुनै अर्थपूर्ण सम्बन्ध नभएको वा आफूले सरोकार राख्नु पर्ने पर्याप्त र मनासिव कारण नभएको

^{५६८} पूर्ववत्, पाद टिप्पणी नं. १३ ।

^{५६९} ने.का.प. २०४८, पृ. ८१० ।

कुनै कुरामा विवाद खडा गर्ने र त्यसलाई न्यायिक निरूपणका लागि अदालत ल्याउने अधिकार संविधानको धारा ८८ को उपधारा (२) ले कसैलाई प्रदान गरेको सम्भन मिल्दैन^{५७०} भनी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा हकदैयाको सिद्धान्तलाई उदार व्याख्या गरिदा आइपर्ने सम्भाव्यता र चुनौतीतर्फ पनि सतर्कता अपनाउँदै अदालतले हकदैयालाई लगाम विनाको घोडा बन्नबाट पनि रोक लगाएको छ ।

(६) सार्वजनिक सरोकारको विवादका उजुरी दरपीठ गर्ने : सर्वोच्च अदालतमा दर्ता गर्न ल्याएको उजुरी निवेदन वा अन्य कुनै लिखत कानुनबमोजिम रित नपुगेको वा कानुनबमोजिम खुलाउनु पर्ने कुरा, कारण वा आधारहरू नखुलाएको वा प्रष्ट नभएको देखिएमा रजिष्ट्रारले त्यस्तो लिखतलाई अस्वीकार गर्न सक्ने छ ।^{५७१} दर्ता गर्न नहुने भए जुन कारणले दर्ता गर्न नहुने हो सो कारण स्पष्ट खुलाई सो कागजकै पीठमा लेखी मितिसमेत हाली अड्डाका हाकिमले दस्तखत गरी दर्ता गर्न ल्याउनेको भरपाई गराई कागज फिर्ता दिनु पर्दछ^{५७२} भनी रजिष्ट्रारलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादसमेतका उजुरी अदालतमा दर्ता गर्न ल्याएकोमा दर्ता गर्न नमिल्ने भए कानुनी आधार खुलाएर दरपीठ गर्न सक्नेसम्मको अधिकार दिएको छ । यस्तै श्री ५ को सरकार वा सार्वजनिक निकाय वा पदाधिकारीको कुनै काम कारवाहीको केवल वैधता परीक्षण गरी बौद्धिक लहडवाजी गर्ने वा अदालतबाट निरूपण हुन नसक्ने विशुद्ध वा यस्तै अन्य कुनै विवादलाई अदालत ल्याएर जनमानसमा आशंका, तनाव वा कौतुहल उत्पन्न गराई आफ्नो प्रचार गराउने वा अदालतको विवेक, धैर्य वा क्षमताको परीक्षण गर्ने वा अन्य कुनै अवान्छनीय उद्देश्य पूरा गर्ने प्रयास र प्रवृत्तिलाई संवैधानिक व्यवस्थाले कुनै मद्दत गर्दैन । यस अदालतले पनि यस्तो प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्नु पर्छ^{५७३} भनी नजिर प्रतिपादन भएको हुँदा त्यस हदसम्म पनि रजिष्ट्रारले सार्वजनिक सरोकारको विवादका उजुरी दरिपिठ गर्ने अधिकार छ भनी आधार लिन सक्दछन् । तर निवेदकले दर्ता गर्न ल्याएका सार्वजनिक सरोकारका विवादसम्बन्धी विवेदनको तथ्य संविधान तथा कानुनी विवादमा प्रवेश गरी राजनीतिक परिस्थिति, लोकप्रियता, इजलासलाई

^{५७०} पूर्ववत् ।

^{५७१} सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४७ को नियम १५(२) ।

^{५७२} मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको २७ नं. ।

^{५७३} पूर्व पादटिप्पणी नं. १६ ।

व्यापारीकरण गर्न लागेको भन्ने जस्ता आधार लिएर न्यायाधीशले इजलासमा बसेर गर्ने निर्णयलाई चुनौती दिदै दरपीठ गर्ने अधिकार कानुनले दिएको हुँदैन । यति हुँदा पनि सर्वोच्च अदालतमा दर्ता गर्न ल्याएका सार्वजनिक सरोकारका विवादसम्बन्धी निवेदनमा तथ्यगत विवाद, संविधान र कानुनी प्रावधान समेतको उल्लंघन गर्दै केही महत्त्वपूर्ण निवेदन दरपीठ गरेको देखिन्छ । उदाहरणका लागि *डम्बरसिंह दंगाल विरुद्ध इलाम नगर पालिकासमेत* भएको उत्प्रेषण मुद्दामा भएको दरपीठलाई लिन सकिन्छ ।^{५७४} यसले सार्वजनिक सरोकारको विवाद निपटारा गरी भविष्यको लागि नयाँ निकास लिन बाटो नै बन्द गर्ने प्रयास गर्दै भोलिका लागि सम्भाव्य चुनौति दिएको देखिन्छ । यसो गर्नाले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत समाजमा हुने सम्भाव्य परिवर्तनको ढोका बन्द हुन्छ । यसले गर्दा रजिष्ट्रारले गरेका यस्ता दरपीठका निवेदनहरूलाई ३५ दिनभित्र उजुरी दिई इजलाससमक्ष पेश गर्न सकिने कानुनी प्रावधान^{५७५} अनुरूप उजुरी दर्ता गरी इजलास समक्ष पेश भएपछि त्यसरी रजिष्ट्रारले दरपीठ गरेका आदेश उल्लेखित दरपीठ लगायत धेरैजसो बदर भएका पाइन्छन् ।^{५७६} त्यसपछि दर्ता भएका मुद्दाहरूमा पछि इजलासबाट अन्तिम आदेश हुँदा पनि सकारात्मक परिणाम नै प्राप्त भएका देखिन्छन् । उदाहरणमा *मदन के.सी. विरुद्ध भूमिसुधार कार्यालय काठमाडौँ समेत*^{५७७} भएको मुद्दामा सङ्घटकालीन अवस्थामा दर्ता हुन आएको उक्त निवेदनलाई दरपीठ गरिएको र पछि न्यायाधीशको आदेशबाट दर्ता भै संविधानको धारा ११५(द) ले उल्लेख गरेका बाहेक अरू अवस्थाका रिट निवेदन हेरी निर्णय गर्न पाउने गरी निर्णय भएको छ ।

(७) संस्थागत सोचाईको विकास गर्न नसक्नु : सर्वोच्च अदालतमा दर्ता हुन आएका सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दा लगायत अन्य धेरैजसो मुद्दाहरूमा संस्थागत सोचाईको कमी रहेको देखिन्छ । तर प्रसंग अरू मुद्दाको नभई सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दाको रहेको छ । यहाँ संस्थागत सोचको अर्थ एकै प्रकृतिको सत्यतथ्य बोकेर अदालत प्रवेश गरेका सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूमा अदालतका सबै न्यायाधीशहरूले एकै किसिमको संस्थागत निर्णय दिनु

^{५७४} सर्वोच्च अदालत वुलेटिन, वर्ष १३, पूर्णाङ्क ३०३ ।

^{५७५} मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको २७ नं. ।

^{५७६} पूर्ववत् ।

^{५७७} सं. २०५५ को रिट नं. ३१७९, आदेश मिति २०५६।६।१४ ।

पछि भन्ने विषयको जोड हो । अर्थात् अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी एकै प्रकृतिका तथ्यमा कुनै एक इजलासले एउटा सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दछ भने त्यस सिद्धान्तलाई अदालतका सबै इजलासले अवलम्बन गर्नु पर्दछ । त्यसो गर्न सकेमा अदालतको संस्थागत सोचको विकास हुन सक्दछ र प्रतिपादित सिद्धान्तले पनि स्थिरता कायम गर्दछ । तर यसो नभै उस्तै प्रकृतिका तथ्यमा एक इजलासबाट गरेको निर्णयलाई अर्को इजलासले चुनौती दिदै नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गर्ने हो भने अदालतको संस्थागत सोचमा विकास हुँदैन र समाजमा पनि सकारात्मक सन्देश जाँदैन । परिणामतः सार्वजनिक सरोकारको विवादमा अनेक नयाँ सम्भाव्यता र चुनौती खडा हुँदै जान्छन् । यसैले अदालतका सबै न्यायाधीशहरूले एकै प्रकृतिको विवाद रहेका मुद्दामा सुनुवाईको समय फरक रहे पनि एकै किसिमको निर्णय गर्न सक्नु पर्छ । यसो गर्नु भनेको अदालतको संस्थागत एकता हो । यसो गर्न अदालतका न्यायाधीशहरूको दृष्टि नभै अदालतको संस्थागत सोच मानिन्छ । अदालतमा संस्थागत सोचको अभाव रहने हो भने न्यायाधीशले मुद्दामा निर्णय गर्दा जे उपयोगी हुने देख्दछन् त्यही फैसला हुन्छ । यसरी न्यायाधीश पिच्छे अलग-अलग फैसला हुनु संस्थागत रूपमा उपयोगी होइन । यसले गर्दा संस्थागत निर्णय गर्ने सोचाईको विकास गर्न सके जनताको नजरमा न्यायाधीश र अदालत दुवैको विश्वसनियता बृद्धि हुन्छ र आउने सम्भाव्य चुनौतीहरूलाई एकरूपताका साथ सामना गर्न पनि सहज हुन्छ । यसका साथै न्यायाधीशहरू भविष्यद्रष्टा बन्दछन् र न्यायमा पनि स्थिरता कायम हुन्छ । यसका साथै मुद्दामा पक्षलाई हारजितको नीतिगत कुरा थाहा हुनुका साथै न्यायपालिकाको नीतिगत कुरा सर्वसाधारणलाई जानकारी हुन्छ । यो जानकारीले सर्वसाधारणमा उठेको सार्वजनिक सरोकारले विवादित तथ्यमा मुद्दा गर्ने नगर्ने भन्ने आफै टुङ्गो गर्दछन् । अर्कोतर्फ न्याय निरूपणको प्रश्नमा सम्पूर्ण न्यायापालिका जिम्मेवार बन्दै पद्धतिगत रूपमा न्याय निरूपण हुन्छ । उदाहरणको लागि *मानबहादुर सुना विरुद्ध कर कार्यालय महेन्द्रनगरसमेतको मुद्दा*^{५७८} मा नौजना न्यायाधीशको पूर्ण इजलासबाट निर्णय हुँदा *एकै किसिमको कानुनी प्रश्न समावेश भएको अलग-अलग मुद्दाहरूमा कानुनको अलग-अलग व्याख्या भएर वा अलग-अलग सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएर न्यायिक अराजकताको स्थिति उत्पन्न नहोस्*

^{५७८} ने.का.प. २०५८, पृ. १०९ ।

भन्ने उद्देश्यले एकरूपता कायम गर्न नजिरको सिद्धान्त अपनाइएको हुन्छ । सो सिद्धान्तको पालन भएमा कानून र कानुनी सिद्धान्त निश्चित हुन्छ । त्यसको वेवास्था भएमा कानूनको व्याख्यामा अन्योलको स्थिति उत्पन्न हुने सम्भावना रहन्छ । यस्तो न्यायिक अन्योलता हटाउनु यस अदालतको कर्तव्य र अन्तरनिहित अधिकार भएको हुँदा आफ्ना पूर्वमान्य कानुनी सिद्धान्त वा व्याख्यालाई अनुशरण गर्नु न्यायिक अनुशासनमा रहनु हो । यस अदालतको पूर्व फैसलामा एकपटक प्रश्न उठी आसिन इजलासका माननीय न्यायाधीशहरू भन्दा बढी न्यायाधीशहरूको इजलासले गरेको निर्णय वा कानुनी व्याख्या वा कानुनी सिद्धान्त पछिल्लो निर्णय गर्ने कम संख्या भएको इजलासले प्रश्न उठाउन मनासिव हुँदैन । सो गरेमा न्यायिक अवधारणा र हाम्रो संवैधानिक व्यवस्थाको मर्मको समेत प्रतिकूल हुनजान्छ भनी मिति २०५७ साल भाद्र २ गते फैसला भयो । सो फैसला भएको करिब दुई महिना पछि अर्थात् मिति २०५७ साल कार्तिक १६ गते तिनै पहिलेको इजलासका न्यायाधीशहरूमध्ये केही समेत रहेको नौ जना न्यायाधीशको विशेष इजलासले सार्वजनिक सरोकारको विवाद रहेको संसदका पदाधिकारी तथा सदस्यको पारिश्रमिक र सुविधासम्बन्धी ऐन २०५२ को दफा २५ ले गरेको व्यवस्था संविधानसँग बाभिएकोले बदर गरी पाउँ भनी दायर भएको मुद्दा^{५९} मा हकदैयाको कुनै प्रश्न नउठी उक्त ऐनको दफा २५ संविधानसँग बाभिएको भनी उक्त दफा खारेज हुने ठहर गरियो । अनि त्यसको करिब ७ महिना पछि अर्थात् २०५८ साल जेष्ठ २ गते तिनै पहिले निर्णय गर्ने न्यायाधीशहरू मध्ये केही समेत रहेको सात जना न्यायाधीशको विशेष इजलासले फेरि निवेदकले उठाएको विषय निवेदकसँग सार्थक सम्बन्ध भएको नदेखिनुका साथै निजको मौलिक हक वा कानुनी हक प्रतिकूल असर परेको भन्ने नदेखिएको स्थितिमा सार्वजनिक सरोकारको विषय भनी निवेदकलाई प्रस्तुत रिट निवेदन दिने हकदैया नहुने हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ^{५०} भन्दै अधिवक्ता राधेश्याम अधिकारी विरुद्ध श्री ५ को सरकार मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत^{५१} भएको मुद्दाको निर्णयको समेत विपरित हुने गरी निर्णय भएको छ । उदाहरणमा दिएका तीनै मुद्दाको निर्णयमा मा.न्या. केदारनाथ उपाध्याय र कृष्णजंग रायमाझीको उपस्थिति

^{५९} भरतमणि जंगम विरुद्ध संसद सचिवालय सिंहदरबार, ने.का.प. २०५८, पृ. ५०७ ।

^{५०} भरतमणि जंगम विरुद्ध श्री ५ को सरकार मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत ने.का.प. २०५८, पृ. ५३० ।

^{५१} पूर्ववत्, पाद टिप्पणी नं. १६ ।

रहेको छ भने मा.न्या. गोविन्दबहादुर श्रेष्ठ, हरिप्रसाद शर्मा र दिलिपकुमार पौड्यालको दुई मुद्दाको निर्णय हुँदा उपस्थिति रहेको छ । यसले गर्दा अदालतको संस्थागत सोचमा विकास हुन नसकी सार्वजनिक सरोकारको विवादमा रहेको सम्भाव्यता र चुनौतीलाई अभ् प्रस्रय दिएको जस्तो देखिन्छ । यसको निदान हुनु आवश्यक छ ।

(द) सार्वजनिक सरोकारको विवादको अभ्यास सार्वजनिक र निजी दुवै

तथ्यमा गरिनु : सर्वोच्च अदालतको अभ्यासमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद र निजी सरोकारको विवादका विषयमा निश्चित कानुनी सीमाको निर्धारण गरी छुट्याएको पाइँदैन । बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, अधिकारपृच्छा, प्रतिषेध लगायत जो चाहिने आज्ञा आदेशका लागि संविधानको धारा ८८(१) र (२) अन्तर्गत दायर हुने रिट निवेदनहरू सार्वजनिक सरोकारको रूपमा दर्ता हुन पुगेका छन् र निजी सरोकारको विवादका रूपमा पनि दर्ता भएका छन् । यसले अदालतलाई निजी र सार्वजनिक सरोकारको विवाद संविधान तथा कानुनी आधारबाट छुट्याएको पाइँदैन । इजलासमा बसेका न्यायाधीशले तत्काल स्वविवेकीय अधिकार प्रयोग गर्दै व्यक्तिगत रूपमा छुट्याउँदा सार्वजनिक सरोकारका विवाद निजी सरोकारमा र निजी सरोकारका विवाद सार्वजनिक सरोकारमा परेका देखिन्छन् । जसको कारण सार्वजनिक सरोकारको विवादमा हुने सहज निकासमा चुनौती खडा भएको छ । न्यायाधीशले स्वविवेकीय अधिकार प्रयोग गरी विभाजन गर्नु अदालतका लागि उपयोगी होइन । यसका साथै पक्ष र कानुन व्यवसायीलाई पनि यसले भ्रममा पारेको छ । उदाहरणका लागि संविधानको मूल्य घटाई पाउँ भनेर पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादका रूपमा अदालतमा रिट दायर भएका छन् ।^{५२} पदावधि बाँकी छँदै गैह्र कानुनी रूपमा अवकाश दिएको^{५३} जिल्ला न्यायाधीशहरूको नियुक्तिको सिफारिश संविधान प्रतिकूल भएको^{५४} जिल्ला अदालतको आदेबाट ज्यान मार्ने उद्योग मुद्दा फिर्ता लिने कार्य असंवैधानिक भएको^{५५} आदि जस्ता मुद्दाको अभ्यासले पनि अदालतका न्यायाधीशहरूको सोचाईमा सङ्का पैदा गराई सार्वजनिक सरोकारको

^{५२} नरहरि आचार्य विरुद्ध कानुन, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेत, ने.का.प. २०५०, पृ. ८४ ।

^{५३} गणेश भा विरुद्ध कार्यकारी परिषद् त्रि.वि. समेत, ने.का.प. २०५३, पृ. ७६४ ।

^{५४} रामप्रसाद अधिकारी विरुद्ध न्याय परिषद् सर्वोच्च अदालत भवन, ने.का.प. २०५१, पृ. ४२ ।

^{५५} शंकरप्रसाद ढकाल विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालय समेत, ने.का.प. २०५४, पृ. १०२ ।

विवादको निश्चित विकास गर्नमा बाधा पारेको छ । अदालतले केही अदृष्य उद्देश्यका आधारमा विभिन्न किसिमको स्वरूप भएका मुद्दाहरूलाई पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादका मुद्दाको रूपमा स्वीकार गर्दै निर्णय गरेर वारम्बार गल्ती गरेको छ । यस्ता अति सूक्ष्म र अति गुप्त कारण र तर्कलाई आधारमानि सार्वजनिक सरोकारको विवादको कारवाई र निर्णय गराइले वास्तविक सार्वजनिक सरोकारको विवादका मुद्दाहरूलाई न्यायपालिले ढोका बन्द गर्ने अवस्था छ । यसले संविधानको सही सदुपयोग भएको देखाउँदैन । यसका साथै पवित्र अदालती कार्यविधि पनि क्षण हुने सम्भावना रहन्छ । अदालतको यस किसिमको अध्यास गराइले भोली अदालतमा पर्न आउने सम्भाव्य चुनौतीको सामना गर्न कठिनाई पर्न जान्छ । परिणामतः न्यायको खोजीमा अदालतको ढोका घच्चच्याउने सर्वसाधारण सबैमा विश्वासघात हुन्छ । अदालतबाट यस किसिमको जिम्मेवार विहिन कार्य गराइले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गराउँदैन ।

(९) समयमा अदालतको आदेश कार्यान्वयन हुन नसक्नु : सर्वोच्च अदालतले नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(१)(२) अनुसार कैयौं सार्वजनिक सरोकारको विवादमा श्री ५ को सरकारलगायत सम्बन्धित निकायहरूलाई निर्णयादेश कार्यान्वयन गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ । त्यस्ता निर्देशनात्मक आदेश कति गरिए र तिनमध्ये कतिको कार्यान्वयन भयो भन्ने निश्चित तथ्याङ्क अदालतले पनि निकाल्न सकेको छैन ।^{५८६} अदालतले *न्याय दिएरमात्र हुँदैन पाउनेले पनि पाएको अनुभूति गर्नु पर्दछ* । यो अदालतबाट भएको निर्णय भौतिक रूपमा कार्यान्वयन भएपछि निष्कने परिणाम हो । यसले पिडितलाई न्याय प्राप्तिको अनुभूति गराउँदछ र न्याय प्राप्तकर्ता आफै सन्तुष्ट हुन्छ । तर अदालतले पक्षलाई यस किसिमको सन्तुष्टि दिलाउन निकै ठूला सम्भाव्य चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ । किनकी अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवाद निपटारा गरी पक्षलाई सन्तुष्टि दिने क्रममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्दछ, तर त्यसलाई अवलम्बन गर्ने निकायले के गर्दै छ, आदेश अवलम्बन गर्नु गरेन निर्णयअनुसारको न्यायिक सन्तुष्टि मिल्नो मिलेन भनेर हेरेको कमै पाइन्छ । अर्कोतर्फ अदालतले सरकारलाई आदेश जारी गर्दा प्रारम्भमै व्यवहारमा उत्रन

^{५८६} माधवकुमार वस्नेत, "निर्देशनात्मक आदेश : एक संक्षिप्त टिप्पणी," कानून अङ्क ३४, (२००९), पृ. ६० ।

नसक्ने कठोर आदेश जारी गरेको देखिन्छ । परिणामस्वरूप सरकारले अदालतको आदेशप्रति वेवास्ता गर्दै कान नसुन्ने बहिरो बनिदिन्छ । यसरी सरकारले अदालतलाई गिज्याउन थालेको देखेपछि अदालतले दिएको आदेश कार्यान्वयन भयो वा भएन भन्नेतर्फ ध्यान दिन पनि छाड्दछ । अनि कहिले कहीं कार्यपालिकीय तथा न्यायपालिकीय निकाय अन्तर्गत उच्च ओहोदामा रहेका व्यक्तिहरू बीच आपसी छेड हानाहान गर्दै मन्त्रिपरिषद्का कर्मचारी गैह्र जिम्मेवार भन्ने र अदालतले फैसला ढिलो तैयार गर्दछ, फैसला कार्यान्वयन गराउन कसिदैन भने आरोप प्रत्यारोप लागेको देखिन्छ ।^{१५७} यसरी नै सार्वजनिक सरोकारका तीन दर्जनभन्दा बढी आदेश कार्यान्वयन हुन बाँकी^{१५८} जस्ता समाचारले पनि आदेश कार्यान्वयन गर्न ढिलासुस्ति रही चुनौतीको महसुस हुन्छ । उदाहरणमा सूर्यप्रसाद शर्मा ढुंगेल विरुद्ध गोदावरी मार्वल उद्योग^{१५९} केशवराज पाण्डेय विरुद्ध गृह मन्त्रालय समेत^{१६०} दुर्गा सोवा विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालय समेत^{१६१} का मुद्दाहरूलाई लिन सकिन्छ । सूर्यप्रसाद शर्मा ढुंगेलको मुद्दा मिति २०५२ साल कार्तिक १४ मा फैसला हुँदा तत्कालीन मा.न्या. लक्ष्मण अर्यालले परमादेशको आदेश पालन गर्नु प्रत्यार्थीको कानुनी कर्तव्य हो भनिए पनि आजसम्म उक्त आदेश कार्यान्वयन हुनसकेको छैन । अझ फैसला भएको लगत्तै पछि २०५३ सालमा श्री ५ को सरकारले मार्वल उद्योगको इजाजतपत्र नबिकरण गरेर २०६८ सालसम्म संचालन गर्न पाउने व्यवस्था गरेको रेकर्ड सार्वजनिक हुनपुगयो ।^{१६२} त्यसरी नै केशवराज पाण्डेको मुद्दामा सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३ लाई कार्यान्वयन गर्न दिएको २०५६ सालको आदेश आजसम्म नेपाली समाजले कार्यान्वयनको महसुस गर्न सकेको छैन ।

(१०) सार्वजनिक सरोकारको विवाद निष्टारा गर्नमा अदालतको ढिलासुस्ति:

विवादको विषयलाई हेरेर सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू अदालतले तुरुन्तै निर्णय गरी मुद्दा किनारा लगाउनुपर्ने हुन्छ, होइन भने विभिन्न सामाजिक रूपान्तरणको

^{१५७} राजधानी दैनिक, भाद्र २३, २०५९ ।

^{१५८} कान्तिपुर दैनिक, आश्विन ६, २०५९ ।

^{१५९} पूर्ववत्, पाद टिप्पणी नं. २ ।

^{१६०} सर्वोच्च अदालत बुलेटिन अङ्क (१), (२०५६), पृ. ४ ।

^{१६१} नेपाल कानून पत्रिका (२०५८), पृ. २०५ ।

^{१६२} कान्तिपुर दैनिक, श्रावण २०५७ (गोदावरी मार्वलको म्याद थप गरिएकोमा वातावरणवीदहरूको तिव्र विरोध शीर्षकमा उल्लेख छ) ।

उद्देश्य बोकेर अदालत प्रवेश गरेका सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूले सकारात्मक परिणाम ल्याउन नसक्ने अवस्था सिर्जना भै सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा अदालतप्रति नकारात्मक धारणा फैलन पुग्दछ । परिणामतः सम्बन्धित पक्षमा नैराष्यता उत्पन्न हुन्छ । यसका अतिरिक्त अदालतप्रति न्यायको विश्वास पनि गुम्दछ । यसले गर्दा अदालतले त्यस्ता सम्भाव्य चुनौतीलाई समयमै निराकरण गर्न सक्नु उपयोगी मानिन्छ । अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवाद निप्टारा गर्न कति ढिलासुस्ति गर्दछ भन्ने उदाहरणमा प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध नेपाल खानेपानी संस्था समेत^{५९३} को मुद्दालाई लिन सकिन्छ । उक्त मुद्दा २०४६ साल श्रावण ४ गते दर्ता भएर करिब ११ वर्ष ११ महिना पछि २०५८ साल आषाढ २६ गते निर्णय भएको छ । अर्को बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालय समेत^{५९४} भएको मुद्दा करिब ५ वर्ष पछि निर्णय भएको छ । यस किसिमको ढिला सुस्तिले दिएका सम्भाव्य चुनौतिले सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत प्राप्त गर्न खोजेको सामाजिक न्यायमा कुठाराघात पारेको छ ।

(११) गरिबी : नेपाली समाजको वनोट धनी र गरीबको मिश्रित स्वरूप हो । यहाँ वर्गीय समानता नभै धनीले गरीब माथिको थिचोमिचो अत्यधिक गरेको छ । धनी वर्ग सुख सयलमा तल्लिन छ भने गरीबलाई विहानबेलुकाको छाक टारी गुजारा गरेर पारिवारिक जीवन चलाउन धौ-धौ परेको छ । संविधान, ऐन, नियम र न्यायिक धारणाले गरीबको पक्षमा सकारात्मक सोच राखेर उनीहरूको असन्तुलित दुःखको भारलाई न्यूनिकरण गर्न सक्रिय भएर लागे पनि दरिद्रता, भूखमरी, अज्ञानता र ढिलासुस्ती आदिजस्ता कुराबाट गरिबले मुक्ति पाउन सकेका छैनन् । नेपालीले गरिबी, अज्ञानता, जनचेतनाको अभाव, मूल्य वृद्धि, ढिलासुस्ती आदिलाई हिजोका दिनबाट आजका दिनमा कसरी आइपुग्यौं भनी कानुन र न्यायका आधारमा मूल्याङ्कन गरी हेर्ने विषय हो । हिजोदेखिका भूमिविहिन किसान, अर्काको घरमा काम गर्न बसेका बढूवा श्रमिक, जातजातिको वर्गीकरण, शहरी जीवनको फोहोर वस्तिमा बास, बाच्नको लागि कानुनले तोकेको भन्दा कम ज्याला लिन बाध्य हुनु आदि मुख्य कारणहरू चुनौतीको रूपमा देखापरेका छन् । यसका साथै राजनीतिक स्वतन्त्रताको

^{५९३} ने.का.प. २०५८, पृ. ५९९ ।

^{५९४} ने.का.प. २०५४, पृ. ३३५ ।

रहस्यले गर्दा समाजमा देखिएका खराबी र विभिन्न किसिमका अपराधिक घटना घट्नु पनि गरिबीको कारण बन्न पुगेका देखिन्छन् ।

नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनः प्राप्ति पछि प्राचीनकालदेखि धनी र शक्तिसम्पन्नहरूले गरिब र सुविधाविहिन समूहलाई शोषण, भेदभाव गरी आएका मा त्सबाट मुक्ति पाउनका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत राहत दिने नयाँ उद्देश्य र उदार लक्ष्य उन्मुख कानुन पद्धतिको सुरुवात भएको छ । न्यायपालिकाको सक्रियतामा थालनी भएको यस सार्वजनिक सरोकारको विवादले गरिबी निवारणको लक्ष्यमा पुग्न निकै ठूलो चुनौतीको सामना गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि कानुनी सहायता परियोजना सञ्चालन गरी गरिबी निवारण गर्ने उद्देश्य संविधानले लिए पनि त्यसबाट पूर्ण सन्तुष्टि मिलेको देखिदैन । गरिबलाई यस किसिमको परियोजना अन्तरगतको उदारीकरण उपलब्ध गरिएपश्चात विधायिका र कार्यपालिका गरिबहरूप्रतिको प्राथमिक जिम्मेवारीलिने कार्यबाट अलग रहेका देखिन्छन् । यसले गर्दा गरिबलाई सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउने न्यायपालिकाको एक्लो सक्रिय प्रयासले मात्र उद्देश्य पूरा हुने अवस्था देखिदैन । तर पनि अदालत यस्ता अप्ठेरा चुनौतीको सामना गर्न पछि परेको छैन ।

(१२) दलित र छुवाछुत : दलित र छुवाछुत भन्ने आधुनिक समाजमा पाच्य हुन नसक्ने परम्परावादी कानुनी तथा सामाजिक अविश्वास हो । यसमा माथिल्लो जातको व्यक्तिले तल्लो जात भनिएको व्यक्तिको क्रियाकलाप र बानी व्यहोरालाई श्रद्धा राख्दैन । समाजका हरेक सामाजिक तथा आर्थिक क्रियाकलापमा चियोचर्चो र निन्दा गर्दै छुवाछुतको भेदभाव गरिन्छ । समाजमा तल्लो जातको व्यक्तिले छोएको पानीसमेत माथिल्लो जातको व्यक्तिले खान नहुने, देवीदेवताको मन्दिर छोएमा वा प्रवेश गरेमा अछुतो हुने, माथिल्लो जातको घरभित्र तल्लो जातको व्यक्ति बसेमा घर अछुतो हुने आदि जस्ता परम्परागत रुढिवादी अवधारणाले सताएको हुन्छ । यस किसिमको परम्परावादी समाजलाई आधुनिकतातर्फ डोर्‍याउन र यस्ता जातीय छुवाछुतको सोचाईमा परिवर्तन गरी दलित र छुवाछुत भनेको केही होइन, जातजाति र धर्मको आधारमा मानवलाई वर्गीय विभाजन गरिनु हुँदैन, मानव जाति सबैलाई समानताको व्यवहार गरिनु पर्दछ भन्ने सामाजिक चेतनाको अभ्यास गराई आधुनिक समाज निर्माण गर्नु आजको परिवर्तित आवश्यकता हो । यसका लागि

सार्वजनिक सरोकारको विवादका आधारमा सामाजिक न्याय प्राप्त गर्न अदालत प्रवेश गरिन्छ र अदालतले पनि आफ्नो सक्रियताबाट दलित र छुवाछुतसम्बन्धी समाजमा देखिएका सम्भाव्य चुनौतीलाई सामना गर्दै समाजलाई नयाँ गति दिएर आधुनिकीकरण तर्फ समाजलाई डोर्‍याउँदछ । उदाहरणमा *मानवहादुर विश्वकर्मा विरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत*^{१५} भएको मुद्दामा महत्वपूर्ण चुनौतीको सामना गरेको देखिन्छ । उक्त मुद्दामा निर्णय गर्दा कुनै मन्दिर वा धार्मिक स्थलमा परम्परादेखि चलिआएको व्यवहारलाई भेदभावपूर्ण व्यवहार मानिने छैन भनी अदालको महल, १० (क) नं. को स्पष्टीकरण संविधानको धारा ११ (४) सँग बाभिएको हुँदा उक्त स्पष्टीकरण खण्ड खारेज गरी दलित र छुवाछुतको भावनाबाट प्रेरित परम्परावादी समाजलाई समानताको अधिकारका आधारमा आधुनिकतातर्फ डोर्‍याउन प्रेरित गरेको छ । यसले दलित र छुवाछुतसम्बन्धी समाजमा देखापरेका सम्भाव्यता र चुनौतीको सामना गर्न न्यायपालिका सक्षम रहेको पुष्टि गरेको छ । यस्तै *दुर्गासोव विरुद्ध श्री ५ को सरकार मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत*^{१६} भएको मुद्दामा मुलुकी ऐन अदालको १० (क) नं. ले गरेको व्यवस्थाबाट वञ्चित गरी कसैले जातियताको आधारमा छुवाछुत पूर्ण व्यवहार गरेमा सम्बन्धित निकाय क्रियासिल रही कानूनबमोजिम कार्य गर्नु भनी चुनौतीको सामना गर्न निर्देशनात्मक आदेश दिएको छ ।

(१३) लैङ्गिक समानता र महिलाको संरक्षण : वैदिक विचारअनुसार *मातृदेवो भव* भनी मातृ शक्ति स्वीकार गरिएका महिलाहरूलाई परम्परावादी हिन्दू अवधारणाले थिचेको हुँदा लैङ्गिक समानता प्राप्त हुनसकेको छैन । अझै पनि महिला बाल्य अवस्थामा पिताको, वयष्क अवस्थामा पतिको र बृद्ध अवस्थामा छोराको नियन्त्रणमा रहनुपरेको छ । महिलाका स्वतन्त्रता, समानता र मूल्यमान्यताहरू उनीहरूको आत्मागत चाहना विपरीत देखिन्छन् । उनीहरू स्रोत, साधन, सम्पत्ति र शक्तिविहिन देखिन्छन् । हिंसा, असुरक्षा र भेदभाव सहनु उनीहरूको वाध्यता बनेको छ । उनीहरूले पुरुषद्वारा निर्माण गरेको नियमको लक्ष्मण रेखाभित्र सीमित रहनुपरेको छ । लैङ्गिक समानताको न्याय विलिन भएको छ । यस्तै सामाजिक

^{१५} ने.का.प. २०४९, पृ. १०१० ।

^{१६} सम्मत २०५७ को रिट नं. ३६४३, आदेश मिति २०५८।६।१२ ।

कमिकमजोरी पनि महिलाहरूका लागि चुनौती बनेका छन् । मान्यजनको अगाडि महिलाले घुम्टो हालेर बस्नु पर्ने, पतिको मृत्युपश्चा विदूवा भएर बस्नुपर्ने, बालविवाह, छोरी जन्मिए पछिको हत्या, बहुविवाह, दाइजो आदि यसका उदाहरण हुन् । यस्तै समान कामको लागि महिलालाई समान ज्याला, मातृत्वको फाइदा, खानीमा महिलालाई रोजगारीमा काम नलगाउने, रातको समयमा काम नलगाउने साथै खतर्नाक र स्वास्थ्यको लागि अनुपयुक्त ठाउँमा काम लगाउन नपाइने आदि कानुनी प्रावधानले पनि निष्क्रिय बनेर गम्भिर रूपमा चुनौती दिइरहेका देखिन्छन् । यसता चुनौतीहरूको सामना गर्न नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ तथा मुलुकी ऐन र श्रम ऐनलगायतका ऐनले संवैधानिक तथा कानुनी प्रावधान गरे पनि त्यसलाई व्यावहारिक अभ्यासमा उतारेर लैङ्गिक समानताका आधारमा महिलाको संरक्षण गर्न सफल भएको देखिँदैन । यसैले कृष्ण ऐर भन्दछन्- *महिला जाति जति प्राचीन र आधुनिक कानून पद्धति र धर्मको सिकार बन्नुपरेको छ*।^{१९७} वास्तवमा समानता र मर्यादाको आधारमा महिलालाई बहिनित्व (Sisterhood) कायम गराउन सक्नुपर्नेमा सो गर्न नसकी चुनौतीको रूपमा अगाडि बढेको छ । आजको युगमा माहान महिलालाई स्वतन्त्र महिलाबाट स्वतन्त्र आमाको स्थान ग्रहण गर्न दिनुपर्ने अवस्था भएको छ । यो सोचलाई पूर्ण गराउन नेपाली महिलाहरूले पनि सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र न्यायिक पक्षमा ठूलो संघर्ष गर्नुपर्ने देखिन्छ, साथै उनीहरूको संघर्षलाई साथ दिन सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत पूर्ण सहयोग पुऱ्याउन सक्नुपर्दछ । अनि स्वतन्त्र न्यायपालिकाले पनि सार्वजनिक सरोकारको विवाद बनेर अदालत प्रवेश गरेका लैङ्गिक समानता र महिलाको संरक्षणसम्बन्धमा देखिएका सम्भाव्य चुनौतीहरूलाई सक्रियताका साथ निरोपण गरी सामना गर्न तत्पर रहनुपर्दछ । उदाहरणमा *मिराकुमारी ढुंगाना विरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत*^{१९८} भएको मुद्दालाई लिन सकिन्छ । यस मुद्दामा मुलुकी ऐन अंशवण्डाको १६ नं. को साथै १ र २ नं. मा लेखिएको छोरा भन्ने शब्द संविधानसँग बाभिएकोले अमान्य घोषित गरी छोरीलाई छोरासरह अंश हक दिलाई पाउँ भन्ने मुख्य विवाद देखिएकोमा समानताको अधिकारका आधारमा अविवाहिता छोरीले पनि

^{१९७} V.R. Krishna Lyer, *Human Rights and the Law*, (1984), p. 32.

^{१९८} ने.का.प. २०५३, पृ. ४६२ ।

छोरासरह अंश पाउने गरी लैङ्गिक समानताको व्यवहार गरी महिलालाई संरक्षण गर्न निर्देशन दिएअनुसार मुलुकी ऐनमा एघारौं संशोधन गरी समानताको अधिकार उपलब्ध गराएको पाइन्छ । यस्तै *वेञ्जामिन पिटर विरुद्ध गृह मन्त्रालय भएको* विदेशीसम्बन्धी नियमावली, २०३२ को नियम १३ (३) र १४ (४) मा नेपाली पुरुष नागरिक र नेपाली महिला नागरिकलाई विभेद गरी असमान व्यवहार गरियो भन्ने मुद्दा^{५९९} *चन्द्रकान्त ज्ञवालीसमेत विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत* भएको मातृत्वको आधारमा नागरिकता प्राप्त हुन नसक्ने व्यवस्था असम्बैधानिक भन्न नमिल्ने भन्ने मुद्दा,^{६००} *मिराकुमारी हुङ्गाना विरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत* भएको वैवाहिक सम्बन्ध भएकी श्रीमतीसँग निजको मञ्जुरीबिना करणी गर्नु पनि जवर्जस्ती करणी हुने^{६०१} भन्ने जस्ता थुप्रै मुद्दाहरूबाट उठेका चुनौतीहरूलाई अदालतले सम्मानजनक सामना गरी सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई विकसित गराउन महत्त्वपूर्ण फैसला गरेको देखिन्छ । यस किसिमका फैसलाहरूले लैङ्गिक असमानता हटाएर समान संरक्षण गरेको सिद्ध हुन्छ ।

(१४) वातावरण संरक्षण : नेपालीको आत्माले पृथ्वीलाई *पवित्र आमा* मानेर प्रकृतिको पूजा गर्दछ । यसभिन्न आगो, पानी, हावा, आकाश, रूखविरुवा, प्राणिको जीवन आदि पर्दछन् । प्रकृतिले हाम्रो जीवनका लागि आवश्यक सम्पूर्ण चिज दिएको छ, तर यो लालसा गरेर प्राप्त गर्न सकिने वस्तु होइन, साथै मानव जीवनलाई विकसित गराउन नित्य प्रयोगका लागि नभै नहुने चिज हुन् । प्रकृतिको सहयोगमै हामी नेपाली समाजमा जीउन सकेका छौं । यसैले वातावरणको संरक्षणका लागि आधारभूत सिद्धान्त, मौलिक अवधारणा र मूल्य मान्यताका आधारमा वातावरणलाई सन्तुलित र सामन्जस्य गराएर नियमित गराई पृथ्वीमा जीव परिवृत्तिलाई नास गर्ने, क्षति पुऱ्याउने वा वाधा गरी आपसमा तोडफोड गर्ने आदि जस्ता मानव आचरणलाई रोक लगाएर नियन्त्रण गर्दै प्रकृति र जीव तथा निर्जिव वस्तुहरूका बीचमा सम्भव भएसम्म आपसी सहमति कायम गराउँदै अन्तरसम्बन्ध राख्नु जरुरी छ । यसो गर्नसकेमा मानव जाति, प्राणी र वनस्पति बीचमा समूहगत जीव मित्रता

^{५९९} ने.का.प. २०४८, पृ. ७४९ ।

^{६००} सम्वत २०५८ सालको रिट नं. ३६६८, आ.मि. २०५८।१०।२५ ।

^{६०१} सम्वत २०५८ सालको रिट नं. ५५, आ.मि. २०५९।१।१९ ।

कायम रहन गै वातावरण संरक्षणमा देखिएका चुनौतीको समाधान हुन सक्दछ।^{६०२} यो वातावरणसम्बन्धी मौलिक अवधारणा हो । यसलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादले पनि विशेष महत्त्वका साथ हेरेको छ । वातावरण दूषित गराउने वस्तुमा दूषित ग्याँसको बहाव, उद्योगबाट निस्किएको फोहोर, शहरका नालीमा जमेको मैला, फालिएको फोहोरमैला, रासायनिक र प्लास्टिकबाट अनावश्यक रूपमा निस्किएका जोखिमपूर्ण चिजहरू, माटो, जंगल, पानी, जनसंख्याको विस्तार, स्वास्थ्यको जोखिम, स्तरीय जीवनको अधोपतन आदि जस्ता प्राकृतिक स्रोत र साधनहरूको शोषण गर्ने कारणहरूले पनि सम्भाव्य चुनौती निम्त्याएका छन् । उद्योगबाट निस्किएको फोहोर, ग्यास, विषालू पदार्थ, पानी, हावा, यान्त्रिक धूँवा आदिबाट हुने प्रदूषित वातावरणलाई कसरी नियन्त्रण र नियमित गर्न सकिन्छ साथै यसलाई रोकेर स्वच्छ र स्वस्थ वातावरण नष्ट हुनबाट जोगाउँदै विनाहस्तक्षेप उद्योगहरूको विकास गराउन कसरी सम्भव रहन्छ भन्ने विषय पनि उत्तिकै जटिल देखिन्छ । उद्योगमा काम गर्ने कामदारहरूलाई प्रदूषणयुक्त स्थानमा साहसका साथ काममा लगाएका कारण जीवन खतरा र दूर्दशाबाट स्वच्छ, स्वस्थ वातावरणमा जीवनयापन गर्ने अधिकारलाई कुण्ठित गर्न सकिदैन । यस्ता विषयमा अदालतले सक्रियताका साथ अधि बढेर मानव जीवन र त्यसमा आइपर्ने समस्याका सम्बन्धमा गैह्र जिम्मेवार र गैह्र जवाफदेही भएर बसेको प्रशासन तथा अस्तव्यस्त व्यवस्थापन प्रक्रियालाई जिम्मेवार र जवाफदेहीपूर्ण बनाई प्रभावकारी किसिमले विकसित गराउनु आजको आवश्यकता बनेको छ । यसो गरेर आजका विभिन्न जातजाति, किसान, वन उपभोक्ता समूह, गरीबलगायत सम्पूर्ण जीवजन्तु र वनस्पतिसमेतलाई खुसी गराउन सक्नु आजको प्रमुख आवश्यकता भएको छ । न्यायिक अभियन्ता (Engineering) को रूपमा रहेको अदालतले यस्ता विवादहरूमा देखाएको जीव समस्यालाई संवैधानिक र कानुनी आधारमा समाधान गरेर *जीव न्याय* दिँदै मानव मूल्यमान्यताका आधारमा जीवन रक्षाको अधिकारलाई संरक्षण गरी मानव र प्रकृतिका बीचमा सन्तुलन गराएर मातृभूमिमा बाँच्न सक्ने परिस्थिति स्थापित गराउन सक्नु नै न्यायलयले वातावरणको संरक्षणमा आएका चुनौतीको सामना गर्न सक्षम बन्नु हो । उदाहरणमा *सूर्यप्रसाद शर्मा हुङ्गेल विरुद्ध गोदावरी मार्बल इन्डस्ट्रिज समेत*^{६०३} भएको मुद्दामा स्वच्छ, स्वस्थ वातावरण जीवनको समग्रताको अंग भएकोले जिउने अधिकारभित्र

^{६०२} S.N. Dhyani, *Fundamentals of Jurisprudence, The Indian Approach*, (1997), p. 385.

^{६०३} *पूर्ववत्*, पाद टिप्पणी नं. २, पृ. १६९ ।

स्वच्छ, स्वास्थ्य वातावरणको हक पनि अन्तरभूत हुन्छ भनी निर्णय गरेर यस्ता चुनौतीहरूको सामना गर्न अदालत सक्षम रहेको देखिन्छ । यसरी नै अदालतले सम्भाव्य चुनौतीको सामना गर्ने क्रममा *प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालयसमेत*^{६०४} भएको वागमती नदीको प्रदूषण हटाई स्वास्थ्य वातावरण प्रवर्द्धन तथा संरक्षणको लागि माग गरिएको मुद्दामा वागमती नदीको प्रदूषण हटाउनको लागि मलमुत्र जस्तो विषादी पदार्थलाई वैज्ञानिक रूपमा प्रशोधन गर्ने र Treatment Plant को व्यवस्था गर्नु गराउनु तथा घाटको अस्तित्व नष्ट हुने कार्य नगर्नु नगराउनु भनिएको छ । *सुरेन्द्र भण्डारीसमेत विरुद्ध श्री डिष्ट्रिलरी समेत*^{६०५} भएको अरुण खोलास्थित श्री डिष्ट्रिलरीबाट भएको प्रदूषण रोकी पाउं भन्ने विवादमा मदिरा उत्पादन गर्ने क्रममा निष्कासन हुने गरेको औद्योगिक फोहोरमैलाको यथोचित व्यवस्था भैरहेको भन्ने देखिँदैन । प्राकृतिक संतुलन बिग्रने गरी उद्योग सञ्चालन भैरहन मिल्दैन, वातावरण विनास हुन नदिई उद्योग सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया अपनाउनु पर्दछ । मानवीय आवश्यकताको पूर्ति र विकासलाई वातावरणसँग सन्तुलित रूपमा अघि बढाई वातावरणमा ह्रास आउन नदिई आफ्नो उद्देश्य एवं लक्ष्य अनुरूपको कार्य गर्दै जानु प्रत्येक उद्योगको दायित्व रहेको मान्नु पर्दछ । वातावरण भन्ने विषयलाई संकुचित रूपबाट हेर्न मिल्दैन । यस प्रति संवेदनशील भै क्रियासिल हुनु अपरिहार्य हुन्छ भनिएको छ । *भरतमणि गौतम विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालयसमेत* भएको विवादमा मानव जीवनका लागि स्वच्छ हावा, पानी तथा वातावरणको अपरिहार्यता हुने भई सो को अभावमा व्यक्तिलाई संविधान र कानूनले प्रत्याभूत गरेको वैयक्तिक हकको औचित्य रहँदैन । वागमती नदीलाई स्वच्छ र पवित्र राखि वातावरणलाई प्रदूषण हुनबाट जोगाउन व्यक्ति विशेष, श्री ५ को सरकार तथा सर्वसाधारणलगायत सबैको दायित्व हुन आउँदछ भनिएको छ । *केदारभक्त श्रेष्ठ विरुद्ध यातायात व्यवस्था विभागसमेत*^{६०६} भएको विवादमा व्यक्तिलाई प्राप्त पेशा व्यवसाय रोजगार गर्ने हकले अधिकांश जीउने हकसँग जोडिएको स्वच्छ र स्वास्थ्य वातावरणको हकलाई सीमित वा समाप्त पार्न सक्ने स्थितिको सिर्जना हुन हुँदैन । व्यक्ति वा समुदायको जिउने अधिकारमा खतरा पुग्ने गरी व्यवसाय आर्जन गर्ने समेतको हक कसैलाई हुँदैन । प्रदूषणबाट प्रभावित

६०४ ने.का.प. २०५६, पृ. ७०० ।

६०५ सम्बत् २०५३ सालको रिट नं. ३२५९ ।

६०६ सम्बत् २०५४ सालको रिट नं. ३०५४ ।

समुदायको प्रदूषण मुक्त रूपमा जीउन पाउनु, सो हकको सम्मान तथा रक्षा गर्नु राज्यको दायित्वसमेत हो । राज्यले आफ्नो उक्त दायित्व निर्वाह गर्ने क्रममा परिक्षणबाट शतप्रतिशत नै प्रदूषण भएको र मापदण्डभित्र नरहेको डिजलबाट सञ्चालित तीन पांग्रे टेम्पोको काठमाडौँ उपत्यका बाहिर नेपाल अधिराज्यभर नयाँ दर्ता बन्द गर्ने गरेको देखिन आउँदछ । सवारी प्रदूषण मापदण्ड तोकिएको क्षेत्रका जनताले मात्र स्वच्छ वातावरणमा जीउन पाउने, सो नतोकिएको क्षेत्रका जनताले त्यस्तो जीवनयापन गर्न नपाउने भन्ने युक्तिसंगत हुँदैन । मापदण्ड तोक्नु नतोक्नु गौण कुरा हो । वातावरण प्रदूषण नहुनु मूल कुरा हो । तसर्थ प्रदूषण फैलाउने डिजल टेम्पोलाई क्रमैसँग प्रतिस्थापित गर्दै लैजाने राज्यको नीति वेमनासिव भन्न मिल्ने देखिँदैन भनी वातावरण संरक्षण गर्दै भविष्यमा आइपर्ने खतराको सम्भाव्यता र चुनौतीको अदालतले सामना गरेको देखिन्छ ।^{६०७}

(१५) उपभोक्ता संरक्षण : आजको उपभोक्ता संसारमा खुल्ला अर्थ व्यवस्था, उदारीकरण, खुल्ला व्यापारीकरणले नेतृत्व लिएको हुँदा औद्योगिक विकासको संसार एउटा विश्वव्यापि गाउँ बनेको छ । यस विषयमा नेपाल पनि अछुतो छैन । अर्कोतर्फ उपभोक्ता संरक्षण एउटा राष्ट्र, समुदाय वा व्यक्तिमा मात्र सीमित रहँदैन । यसको लक्ष्य सबैका लागि विकास, सम्पत्ति, स्वास्थ्य, स्वच्छ वातावरण र सबैका लागि उपभोक्ता न्याय रहेको छ, जुन कुरा प्राप्त गर्न आजको एक्काइसौँ शताब्दिमा निकै ठूलो चुनौतीको सामना गर्नुपर्ने देखिन्छ । खुल्ला व्यापार पद्धतिले गर्दा अनैतिक र अस्वच्छ व्यापारमा स्वच्छाचारिताको अभ्यासले भार खप्नु परेको छ । एक आपसको प्रतिष्पर्दाले घांटी रेटारेट गर्नु, न्यून स्तरको सामान उत्पादन गरी बजारमा ल्याउनु, गलत प्रतिनिधित्व गराउनु, पर्याप्त फायदाको अवसर हेरेर सामान भण्डार गर्नु आदि जस्ता अवैधानिक र अनैतिक कार्यहरूले पनि उपभोक्ता संरक्षणमा निकै ठूलो चुनौती निम्त्याएको देखिन्छ । परिणामत उपभोक्ताको सार्वभौमिकता भन्ने अवधारणाको ख्याति प्राप्त नाराले व्यापार व्यवसायमा सार्थकता प्राप्त गर्न सकेको छैन । बजारमा माग र आपूर्ति, फाइदा, न्यून स्तरको सामान उच्च मूल्यमा बिक्री गर्नु आदि कुराले सामान्यतः उपभोक्ताको उद्देश्य पूरा गराउन सकेको देखिँदैन । यसरी नै उपभोक्ताको स्वास्थ्य, सुरक्षा, सामानको गुण शुद्धता, उपभोग्य सामानको

^{६०७} सम्वत् २०५६ सालको रिट नं. ३१०९, आदेश मिति २०५८।४।१३ ।

स्तर, उचित मूल्य, कम्जोर सौदावाजी व्यावसायिक नैतिकताको अभाव आदि कुराहरू पनि चुनौतीको रूपमा गम्भीर भएर देखिएका छन् ।

उल्लेखित रूपमा देखिएका गम्भीर चुनौतीको सामना गर्नका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका निवाउँदै आएको छ । किनकी उपभोक्ताको संरक्षण गर्नु भनेको समूहगत संरक्षण हो । सर्वसाधारण उपभोक्ता समूहलाई उल्लेखित अवस्थाको वास्तविक ज्ञान नभएको कारण उनीहरू मारमा पर्नुपरेको हुनसक्छ । यसका अतिरिक्त उपभोक्ताहरूले अस्वच्छचारी र अनैतिक किसिमले व्यापार गर्ने कालावजारीहरूसँग लडेर उपभोक्तागत न्याय प्राप्त गर्ने शक्ति र क्षमताको पनि अभाव रहन्छ । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत स्वतन्त्र न्यायपालिकामा विवादलाई प्रस्तुत गरेर त्यसपछि न्यायिक सक्रियताको माध्यमबाट उपभोक्तागत न्याय प्राप्त गर्न सक्नु सम्भाव्य चुनौतीको सामना गर्ने उपयोगी माध्यम बन्न पुगेको छ । उदाहरणमा *राधेश्याम सिंघानिया विरुद्ध कर कार्यालय, विक्रीकर शाखा मोरङसमेत*^{६०८} को विवादलाई लिन सकिन्छ । प्रस्तुत विवादसम्बन्धी मुद्दामा असुल गरिएको बढी रकम यथार्थमा उपभोक्ताहरूबाटै गैह्र कानुनी वा गैह्र न्यायिक तवरले असुल गरिएको देखिँदा सो रकमको लागि सही दावेदार सम्बन्धित उपभोक्ताहरू नै देखिन आउँछन् । सो रकम आफैले खाने पचाउने गरी गैह्रन्यायि तवरले सम्बृद्धि वा फाइदा हासिल गर्ने अधिकार वस्तुतः निवेदकलाई कानुनले वा न्यायको कुनै पनि सिद्धान्तले प्रदान गर्दैन । प्रस्तुतः श्री ५ को सरकारको कर कार्यालयसमेत यो रकमको हकमा समान स्थितिमा छैन भन्न मिल्ने अवस्था देखिँदैन । कर विभागको लिखित जवाफमा सो रकम फिर्ता पाउने हक उपभोक्ताहरूको हो भन्ने कुरा स्वीकार गरेको देखिन्छ भनी उपभोक्ताको समक्ष आएको चुनौतीको समाधान गर्दै उपभोक्तालाई संरक्षण गरिएको छ ।

^{६०८} ने.का.प. २०५०, पृ. ५४७ ।

अध्याय - नौ

निष्कर्ष र सुभाष

९.१ निष्कर्ष

प्रजातन्त्र रक्षाका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादले नेपालको संवैधानिक विधिशास्त्रमा विशिष्ट स्थान ओगट्न सफल भएको छ । यो विवादलाई स्पष्ट संवैधानिक प्रत्याभूति दिने नेपाल पहिलो देश हो । नागरिक समाज र कानून व्यवसायीहरू पनि यसमा पूर्ण परिचित भइसकेका छन् ।

सार्वजनिक सरोकारका विवादबाट विकास भएको विधिशास्त्र राजनीतिक मात्र नभई सामाजिक र आर्थिक रूपान्तरणका लागि पनि महत्त्वपूर्ण सावित भएको देखिन्छ । आजसम्मको अनुभवले सार्वजनिक सरोकारको विवाद राज्य संयन्त्रको खराबी हटाउन उत्तिकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । व्यक्तिको जीवनसम्बन्धी हकदेखि समूदाय र समूहका सामूहिक हकसम्मको रक्षाका लागि यसले अद्वितीय भूमिका निर्वाह गरेको छ । *आवाज विहीनका लागि आवाज* दिने अस्त्रको रूपमा पनि यो परिचित छ । सार्वजनिक सरोकार भित्र मौलिक तथा मानव अधिकारको रक्षाको अतिरिक्त भावी पुस्ताका अधिकार र भविष्यमुखि चिन्तन पनि समावेश भएको देखिन्छ ।

सार्वजनिक सरोकारका विवादमा रहेका विभिन्न समस्याहरूका वावजुद पनि यसले खेलेको भूमिका रचनात्मक रहेको मान्नु पर्दछ, समयको गतिले यसमा रहेका कमी कमजोरी हट्दै जान परिस्थिति पनि देखिएको छ । सक्षम न्यायाधीश र विश्वासिलो न्यायप्रणालीमा यसलाई अभि परिस्कृत पार्नु पर्ने कुरामा पनि सबैको सहमति रहेको छ ।

नेपालको प्रसंगमा प्रजातन्त्र पुनःस्थापना पछि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा विकसित गरेको छ । उक्त अवधारणा अनुसार न्यायपालिकाले पनि व्यवहारिक रूपमा स्वतन्त्र बनेर प्रमाणित गरेको छ । नेपालको सर्वोच्च अदालतभित्र प्रगतिशील तथा उदारवादी सोचबाट प्रेरित न्यायाधीशहरूले परम्परावादी सोचअनुसारको हकद्वैतको प्रश्नलाई औल्याउँदै

आधुनिक, प्रगतिशील र उदारवादी व्याख्या गरेका छन् । हकदैयाको विषय यसरी स्वभाविक देखिने गरी व्याख्याका आधारमा विस्तार गरेपछि, असहाय महिला, श्रमिक, बालबालिका, गरिब तथा सामाजिक रूपले पिछडिएका समूदायले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई आधार बनाएर आफ्नो समूहगत अधिकार रक्षाका लागि अदालत प्रवेश गर्न सहज बनेको छ । यसरी अदालत प्रवेश गरेको सार्वजनिक सरोकारको विवादभित्र के रहस्य लुकेको छ भनी विचार गर्न अदालत पनि पछि परेको छैन । त्यतिमात्र होइन, अदालतमा परेका मुद्दाको न्यायिक निरोपण गर्दा मुलुकको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक पद्धतिको सीमाभित्र रहेर उपयोगी निर्णय गर्नुपर्ने उचित परिस्थिति पनि सिर्जना गरेको छ । अदालतमा परेका विवादित मुद्दामा मुख्य गरी हकदैयाका सम्बन्धमा उदार व्याख्या गरिएका राजदूत नियुक्तिसम्बन्धी मुद्दा, महाकाली नदी (टनकपुर बाँधसम्बन्धी) विवाद सन्धि हो वा सम्झौता भन्ने मुद्दा, संसद विघटन गर्ने अधिकार प्रधानमन्त्रीलाई भए नभएको भन्ने विवाद आदि अग्र स्थानमा देखिएका छन् । यस्तै वातावरण संरक्षण गरी मानिसको बाँच्न पाउने अधिकारका सम्बन्धमा गोदावरी मार्बल उद्योगको विवाद, वागमती नदी सफा गर्ने दायित्व कस्को ? भन्ने विवाद, रानीपोखरी संरक्षण विवाद, उद्योगबाट निस्किएको फोहोरबाट वातावरण प्रदूषित भयो भन्ने विवाद, प्राकृतिक वातावरण विनास हुने गरी वनजंगल कटान गरी मेडिकल कलेज खोल्न स्वीकृति दिन नमिल्ने गरी रोक लगाउन उठेको विवाद, दुईपाँगे तथा तीनपाँगे यातायात साधनका इन्जिनबाट निस्किएको धुवाँबाट शहरी वातावरण प्रदूषित भयो रोक लगाई पाउँ भन्ने विवादले पनि नेपालमा ज्यादै महत्त्वपूर्ण स्थान ग्रहण गरेका छन् । यस्तै बालबालिकाको हक अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी विवाद, जसमा बालबालिकालाई फलामे साड्लोले बाँधेर घरमा राखि घरको काम गर्न लगाइएको, बालकले आफ्नो हकहितका लागि संस्था दर्ता गर्न पाउने नपाउने भन्ने, बालबालिकाले गरेको बाल कसुरमा कारागारका अरू कैदीहरू सरहको व्यवहार नगरी छुट्टै बालसुधार गृहमा राख्नुपर्ने भन्ने विवाद पनि उत्तिकै उपयुक्त देखिएका छन् । लैङ्गिक समानतासम्बन्धी विवादमा महिला र पुरुषबीचमा पैतृक सम्पत्तिको समान उपभोग गर्न पाउनुपर्ने भन्ने, शा.ने.वा.नि. मा सेवा गर्ने महिला र पुरुषबीचको भेदभाव हटाई पाउँ भन्ने,

मोहीहक प्राप्तमा महिलालाई भेदभाव गरियो भन्ने विवाद निकै महत्त्वका देखिन्छन् । यस्तै सूचनाको हक, गोपनीयताको हक, सम्पत्तिसम्बन्धी हक, बन्दीप्रत्यक्षीकरण, अदालतको अवहेलना, सामाजिक न्याय, संविधानसँग बाभिएका कानून वदर भागीको घोषणा गर्नुपर्ने विषयमा पनि निर्णय गर्न अदालत पछि परेको छैन । यसका अतिरिक्त राजनीतिक शक्तिको दुरुपयोग, मावन स्वास्थ्य खतरा, बालहित, नागरिक जीवनलाई आकर्षक बनाउने सुविधा, अमानवीय बन्धन, सांसदहरूद्वारा राष्ट्रको ढुकुटी हिनामिना, परम्परागत कला र संस्कृतिको संरक्षण नगर्नु, अनिकालबाट मानवको मृत्यु, समानताको आधारमा लोग्ने मानिस र स्वास्नी मानिस बीचमा आदर नगर्नु, जात र धर्मका आधारमा भेदभाव पूर्ण व्यवहार गर्नु, सार्वजनिक स्थल हेर्न पाउने अधिकार, मन्दिरभित्र प्रवेश गर्न पाउने अधिकार, वैवाहिक सम्बन्ध रहेकी स्वास्नी मानिसको मन्जुरी विबना गरिएको करणी, सांसदहरूको निवृत्ति भरण, संविधानको आधारमा देखिएको कानुनी अस्थिरता, बाँच्नका लागि पर्याप्त आहारको अधिकार, नागरिकता प्राप्तिसम्बन्धी विवाद, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, संसद विघटन, स्थानीय कर उठाएको विवाद, सर्वसाधारणका लागि संचार, गैह्रसरकारी संघ संस्था तथा अन्य सामाजिक संघ संस्थाको आचार संहिता, भूमिको हदबन्दी, विवाह दर्ता, निश्चित क्षेत्रलाई प्रतिबन्ध लगाएर प्रकाशन गरिएको सूचना आदिमा पनि अदालतले न्यायिक सक्रियता देखाउँदै प्रजातन्त्रको रक्षा गर्न सार्वजनिक सरोकारको विवाद मार्फत सहयोग पुऱ्याएको छ । यसरी न्यायिक सक्रियता देखाई नेपालको सर्वोच्च अदालतले उल्लेखित विवादहरूलाई न्यायसंगत तरीकाबाट विश्लेषण गर्नाले नेपालको प्रजातन्त्र रक्षामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुगेको र नेपालको प्रजातन्त्रले सहज किसिमबाट विकसित भई फूल, फल र फैलन सफल भएको छ । त्यसमा पनि हकदैयाको क्षेत्रमा गरिएको उदार व्याख्याले त सार्वजनिक सरोकारको विवाद निप्टारा गर्ने कार्यका लागि फलामे ढोका नै तोडेको छ । यसरी पक्षबाट उठेका सार्वजनिक सरोकारका विवादमा अदालत आफू पनि सम्बन्धित हुँदै विवादमा गम्भीरतापूर्वक निर्णयमा पुग्नुले मुलुकको प्रजातन्त्र रक्षालाई पूर्ण सहयोग पुगेको छ । भारतको अभ्यासमा यस किसिमका विवादगत तथ्यहरू चिठी, पोष्टकार्ड, टेलिफोन, खबरकागजमार्फत अदालत प्रवेश गरेका देखिन्छन् र त्यस्ता विवादहरूमा अदालतले

अभू बढी चनाखो भई उदारताका साथ कार्यान्वयन गरेको देखिन्छ, तर नेपालको सर्वोच्च अदालतले भने त्यस किसिमको अभ्यासको सुरुवात गर्न सकेको छैन । व्यवहारिक पक्षमा नेपालको भन्दा भारतको अदालतले गरेको उक्त कार्यको अभ्यास बढी उपयोगी मानिन्छ । यसले गर्दा नेपालको सर्वोच्च अदालतले पनि चिठ्ठीपत्र, पोष्टकार्ड, खबरकाजग, टेलिफोनमार्फत जानकारी हुन आएका सार्वजनिक सरोकारका विवादलाई रुचिका साथ तहकिकात गरी विवाद निपटारा गर्न सके सर्वसाधारण सबैलाई सहज किसिमबाट न्याय प्राप्त हुने कुरामा दुईमत रहँदैन । यसो गर्नाले सार्वजनिक सरोकारको विवाद निपटारा गर्ने कार्यविधिगत प्रक्रियामा समेत नयाँ विधा थप हुन्छ । यसका साथै अन्यायमा परेका कमजोर नागरिकहरूका लागि यो ज्यादै उपयोगी उपचारको साधन सावित हुन्छ । यसका साथै अदालतका लागि शक्ति विस्तार गर्ने अवसर पनि प्राप्त हुनेछ ।

प्रजातन्त्र रक्षाका क्रममा संयुक्तराज्य अमेरिकामा देवानी प्रकृतिका निजी र सार्वजनिक कानूनबीच दुई चिरा परेको छ । निजी कानून सुरुदेखि नै हकद्वैयामा परिचित छ । तर सार्वजनिक सरोकार कानूनमा स्थापित गर्न खोजेको हकद्वैयामा भने निजी पक्षबाट असन्तुष्टि व्यक्त भएको छ । त्यति हुँदाहुँदै पनि संयुक्त राज्य अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक र निजी अधिकारको बीचमा सह-सम्बन्ध गराउँदै हकद्वैयाको प्रतिनिधित्व गराउनमा सामूहिक रूपको कानुनी सेवा उपलब्ध गराएको छ ।

यसरी संयुक्तराज्य अमेरिकामा सार्वजनिक सरोकारको विवाद सन् १९६० बाट सुरु भई सन् १९७६ सम्ममा उत्सर्गमा पुगेको पाइन्छ । तर सन् १९७६ पछि कानून व्यवसायी, जनता, छापाखाना र बौद्धिक वर्ग समेतले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत सरकारले गरेको अधिकारको दुरुपयोगलाई सच्याउने काम गरेको भन्ने आरोप लगाउँदै अदालतले देखाएको न्यायिक सक्रियतालाई चुनौती दिन सुरु गरेको देखिन्छ । त्यसको नकारात्मक परिणामस्वरूप प्रजातन्त्रको रक्षामा लागेको अदालतले पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राखी दर्ताहुन आएका मुद्दाहरू अस्वीकार गर्दै आत्मासम्यमिक मार्ग अवलम्बन गर्न बाध्य भएको पनि पाइन्छ । यसले गर्दा अदालतले पनि परम्परागत कट्टर नीति अवलम्बन गर्दै

निजी सरोकारका विवाद बराबर मात्र हकदैया उपभोग गर्न पाउने गरी सीमा निर्धारण गरेर सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई वेवास्ता गरेको देखिन्छ । यसरी न्यायिक सक्रियताका विषयमा अमेरिकी सर्वोच्च अदालतको खिचातानीले अन्तिममा परम्परागत कानुनी पद्धतिमा आधारित निजी सरोकारमा रहेको विवाद बराबरमात्र हकदैयाको सिद्धान्तले सीमित हुनुपथ्यो । यस किसिमको सीमितताले सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित अन्य गैह्र न्यायिक घटनाहरूमा समेत उल्टो असर पारेको छ । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादले पहिले पाएको व्यापक समर्थनमा हाल आएर दयनीय अवस्था भोग्नु परेको छ । यसले गर्दा अरू समर्थक संघ-संस्थाहरूले समेत यसलाई मनपराउन छाडेका छन् ।

संयुक्तराज्य अमेरिका, भारत र नेपालको अभ्यासलाई तुलना गरेर सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयमा निष्कर्ष निकाल्दा अमेरिकामा सार्वजनिक सरोकारको विवाद वादक बन्दै अधोगतिमा लागेको देखिन्छ, तर भारतमा सार्वजनिक सरोकारले उत्थानको विन्दू पकड्न सफल बनेको पाइन्छ । यसो हुनुमा संयुक्त राज्य अमेरिकामा परम्परागत निजी सरोकारको विवाद र आधुनिक रूपमा विकसित सार्वजनिक सरोकारको विवादमा रहेको *हकदैयाको सिद्धान्त* नै प्रमुख विवादको विषय बनेको छ । सुरुका दिनमा Data Processing Case बाट न्यायपालिकाले अधिकार तथा सरोकारको संरक्षण गर्न सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत हकदैयाको सिद्धान्तलाई उदार व्याख्या गरेर अघि वढेकोमा पछि गएर अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा उदारवादी प्रक्रिया नअपनाई हकदैयाको सिद्धान्तलाई विनाआधार प्रवेश गराएको भनी अस्वीकार गर्दा खल्लोपन आएको छ ।

यसलाई समग्रमा विश्लेषण गर्दा तत्कालीन अमेरिकी विधिशास्त्री, कानून व्यवसायी, पत्रकारलगायतका बौद्धिक समूदायले सार्वजनिक सरोकारको विवादमा अदालतले हकदैयाका सम्बन्धमा गरेको सारगर्भित निर्णयमा रहेका उत्तम फाइदालाई उचित मूल्याङ्कन गर्न नसकेको भने प्रष्ट देखिन्छ । जसले गर्दा अदालतले उक्त विषयमा भएका निर्णयको प्रभावकारितालाई न्यूनीकरण गरेको हुनसक्छ, यसको परिणामस्वरूप अदालतले सत्यतथ्यमा आधारित भएर नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दै मध्यस्थ बनेर समाजलाई प्राण शक्ति दिने कार्य गर्नु पर्नेमा सो नगरी बन्द गरिदियो ।

अर्कोतर्फ व्यक्ति वा समूहसँग सहसम्बन्ध राख्ने यस्ता सारगर्भित अधिकारलाई उचित विश्लेषण नगरी ठोक्नुका साथ जबरजस्ती एउटा व्यक्तिमा भार ग्रहण गराउने कार्य गर्नु पनि देवानी कानुनको अभ्यासमा अत्यन्तै अनौठो र कठोर पन प्रमाणित भएको महसुस गरिएको छ । अमेरिकाले यस पक्षलाई पुनः सुधार गरी डर्किनको आधुनिक सिद्धान्तअनुसार समाजमा देखापरेका सत्यतथ्य घटनाहरूलाई उचित मूल्याङ्कन गर्दै नयाँ व्याख्याका आधारमा सिद्धान्त प्रतिपादन गर्न सके अमेरिकी समाजलाई विकसित गराउन अझ मद्दत पुऱ्याउन सक्ने देखिन्छ ।

यसरी संयुक्तराज्य अमेरिकामा सार्वजनिक सरोकारको विवादले धुपछायाँको खेल खेलेको देखिए पनि भारतले उत्थानको विन्दूमा फड्को मारेको अवस्थामा, भारतबाट प्रेरित भई नेपालको सर्वोच्च अदालतले पनि हकदैयाको सिद्धान्तलाई उदार व्याख्या गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई माथि उठाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निवाउने कार्य गरेको छ । यसले गर्दा हकदैयाको सिद्धान्तलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादमा हस्तान्तरित गर्दै दुवैमा आपसी मिलेर काम गर्न सजिलो र परिष्कृत वातावरण बनेको छ । यसो हुनुमा आजकल हकदैया तत्वलाई निजी सरोकारमा मात्र सदुपयोग गरेर सहज किसिमले समाधान गर्ने विवादका विषय कमै पाइन्छन् । यसका साथै अर्कोतर्फ आजको समाजमा अनौठा समस्याले सारगर्भित स्थान ओगट्न थालेकाले सामाजिक समस्या समाधान गर्न गरिवोन्मुख विधिशास्त्र अस्तित्वमा ल्याउनु पर्ने अवस्थासमेत देखापर्न थालेको छ । सुरुमा सार्वजनिक सरोकारको विवादमा फर्त नेपालको परम्परावादी नमुनालाई परिवर्तन गर्न अमेरिकी तथा भारतीय अभ्यासमा रहेको हकदैयाको सिद्धान्तले प्रेरणा दिएको छ । यसले गर्दा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई निकै ठूलो उन्नतिमा पुऱ्याएको मान्नु पर्छ । यस किसिमको उन्नतिले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दाहरू अदालतमा प्रस्तुत गर्न उजुरकर्ता पर्याप्त आकर्षित बनेका देखिन्छन् र अदालतबाट पीडितले पर्याप्त उपचार पाएको पनि महसुस गरेका छन् । यसैले यी दुई अलग तथ्यहरू एकै ठाउँ समिश्रण भएर रहेका हुँदा नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई उचाईमा पुऱ्याउन मद्दत पुगेको छ । अर्कोतर्फ अमेरिकी कानुनले निजी हकदयामा व्यक्तिलाई मात्र आकर्षित गरेको हो की भन्ने अनुमान गर्न पनि सकिन्छ । तर नेपालको सर्वोच्च अदालतले निजी हकदैयाको मात्र सोचलाई अस्वीकार गरेको छ ।

यसो गर्नुमा दुईवटा तर्क उठेका छन् । पहिलो, व्यक्ति वा निश्चित वर्ग वा समुदायहरू जो आफूमाथि परेको अन्याय उपर न्यायिक उपचार माग्न आफू गरिब वा सहायताविहिन भएको वा सामाजिक वा आर्थिक कम्जोरीको कारणले अदालतमा उपस्थित भई सोभै उजुरी दिन असमर्थ देखिन्छन्, त्यस्ता व्यक्ति वा समूहका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादमा चाख राखी न्यायिक उपचारको खोजी गर्ने जोसुकैले पनि पीडितको पक्षमा न्यायिक उपचार गरिदिन पाउने हकदैयाको अधिकार हो । यसका लागि अदालतले अरू कुनै व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहमार्फत प्रतिनिधित्व गरेर पीडित पक्षको तर्फबाट कानुनी तथा न्यायिक उपचारको लागि लडिदिन पाउने गरी हकदैया निश्चित गरेको छ । यस किसिमको प्रतिनिधिमूलक सामाजिक सक्रियताको उत्पत्ति र विकास नेपालको सर्वोच्च अदालतले अपवाद वाहेक अरू सामान्य अवस्थामा तेश्रो पक्षबाट पीडितको प्रतिनिधित्व गर्दै बन्दी प्रत्यक्षिकरणको रिट दायर गर्न सक्ने अधिकारबाट थालनी गरेको हो । जसको कारण बन्दीले आफू थुना वा कारागारको कब्जामा परेको अवस्थामा अदालतमा आफैँ उपस्थित भई आफूमाथि परेको अन्यायको उजुरी दायर गर्न सक्ने सम्भव हुँदैन । यस्तै किसिमको अवस्था देखिएको सरोकारको विवादलाई भारतका प्रसिद्ध न्यायमूर्ति भगवतीले सामाजिक कार्यको सरोकार भनी उच्चारण गरेको पाइन्छ । अदालतले यस किसिमको सरोकारको अभाव रहेको देखाएमा गरिबको लागि न्यायिक मूल्याङ्कन गरी दिने अर्को कुनै निकाय नै रहँदैन । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत गरिबका लागि सामाजिक न्याय प्राप्त गर्ने विषय मृग मरिचिका बन्न पुग्दछ । जसले गर्दा लोककल्याणकारी राज्य स्थापित गर्ने संविधानको लक्ष्यमा पुग्न पनि असम्भव हुने देखिन्छ । यसले गर्दा नेपालका लागि पनि यो पद्धति ज्यादै उपयोगी सावित भएको मान्नुपर्दछ । दोश्रो, नेपालको सर्वोच्च अदालतले आदेश जारी गर्दै अपहरित भएका सामूहिक अधिकार वा सामूहिक सम्बन्ध रहेका निजी अधिकार प्राप्त गर्नका लागि कानुनी उपचारको प्रक्रिया अवलम्बन गर्न चाहान्छ भने पर्याप्त सरोकार राख्ने समाजका जोसुकै सदस्यले पनि दावी गर्न पाउने गरी फराकिलो दायरा निश्चित गरेको छ । यहाँ प्रतिनित्व गर्ने व्यक्तिलाई हकदैयाको अधिकार स्थापित गर्दा गरिब र दबिएका पीडितको लागि मात्र प्रतिनिधित्व हुने गरी गरिएको व्यवस्था होइन, बरु प्रत्येक नागरिकको प्रतिनिधित्व गर्दै सार्वजनिक रूपमा

सबैको उपचार गर्नु आफ्नो दायित्व र कर्तव्य महसुस गर्नका लागि हो । यसले गर्दा नेपालको सर्वोच्च अदालतले यो अर्को नयाँ विचारको आविष्कार गरेको देखिन्छ । यसबाट नेपालको सर्वोच्च अदालतले केवल गरिबका लागि मात्र न्याय मूल्याङ्कन गरी प्रतिरक्षा गर्न प्रतिनिधिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने हकदैयाको अधिकार स्थापित गर्न दिएको नभई सार्वजनिक रूपमा सर्वसाधारणका अपहरित अधिकार (यसमा निजी अधिकार पर्दैनन्) सबै लागू गर्ने हकदैया रहेको देखाएको छ । उदाहरणका लागि उपभोक्ता तथा वातावरणसम्बन्धी अधिकारसँग सरोकार राख्ने विवादलाई नयाँ किसिमले विकसित गरेको मान्न सकिन्छ ।

यसकारण नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई व्यावसायिक रूपमा सहभागी गराई अगाडि बढाएर वैधानिक विश्वास कायम गराउने कुराले सङ्काको घेरा तोडिसकेको छ । नेपालमा सार्वजनिक सरोकारको भावना बोकेर अदालत प्रवेश गरेका पछिल्ला मुद्दाहरूले विभिन्न नयाँ क्षेत्रमा तिब्रगति पैदा गराउने उच्च अभिलाषा बोकेको देखिन्छ । यसमा गरिब र पिछडिएका समुदायका लागि सरकारले स्वतः स्थापित प्रतिबद्धता देखाउने मात्र होइन बरु यसले समाजलाई नियन्त्रण गर्ने, समुदाय बीचमा सहसम्बन्ध स्थापित गर्ने, कानुनको शासनलाई संरक्षण दिने, घोषित सार्वजनिक नैतिकतालाई प्रभावकारी गराउने विषयमा सफल भएको छ । यसका अतिरिक्त सार्वजनिक सरोकारको विवादले संविधानलाई हतियार बनाएर शक्तिको दुरुपयोग गर्दै हिंड्नेका विरुद्धमा चुपचाप गैह्र क्रान्तिकारी सङ्घर्ष गर्ने साधन हो भन्ने पनि सावित गराएको छ । यसो गर्नुको उद्देश्य पीडितका लागि सरकारले दिएको वचनवद्धतालाई पूरा गराउन दवाव दिने न्यायपालिकाको कानुनी औजार हो भन्ने प्रमाणित भएको छ । यसले पीडित र अदालतलाई समेत कानुनी शक्ति पैदा गराएर कार्यमा परिणत गर्दछ, यसका साथै विधायिकाले निर्माण गरेको कानुन लागू भए नभएको परीक्षण गर्ने पनि यसले लक्ष्य लिएको छ ।

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा विश्वास राख्ने प्रायः सबै कानुन व्यवसायीहरू कानुन र समाजमा सुधार ल्याउने साधन हो भन्ने कुरामा पूर्ण विश्वस्त देखिएका छन् । केहीलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी निश्चित मुद्दाहरूले असहाय र गरिबलाई प्रभावकारी तथा फलदायी प्रतिनिधित्व गराउनुका साथै समस्याको मूल जडमै आक्रमण गरी समाधान गरेकोमा विश्वास लागेको छ ।

तर अदालतमा नियमित रूपले चलेका मुद्दाहरूमा अन्याय परेको कुराको मूल जड पत्ता लगाउने वैकल्पिक चुनौती कसैले दिन सकेको भने पाइँदैन ।

यस किसिमबाट विकसित भएको सार्वजनिक सरोकारको विवादले नेपालमा रहेको परम्परागत निरंकुश शासक, राजनीतिक दल, उद्योगपति र वातावरण प्रदूषितकर्ताहरूको सत्यक्रिया गरेर फलदायि आधुनिक समाज निर्माण गर्ने नयाँ समूह स्थापित गर्न सफल बनेको मान्नु पर्दछ । यस किसिमबाट परिभाषित नयाँ समूहले आफ्ना अधिकारहरू संरक्षण गर्ने कुरामा सरोकार राख्न असमर्थ रहेको त्यस्तो शक्ति वा समूदायको प्रतिनिधित्व गर्दै उनीहरूका अपहरित सानाभन्दा साना अधिकारहरूको खोजी गर्ने साथै अन्य नयाँ अधिकार स्थापित गराउने कार्यमा सफल बनेको देखिन्छ । यसले गर्दा नयाँ किसिमबाट अधिकारको दुरुपयोग गर्दै निरंकुशता मच्चाउनेलाई पनि सावधान गराएको छ । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको स्वार्थलाई परपन्छाएर आफ्नो निजी स्वार्थ पूर्ति गर्ने उद्देश्य लिएका श्रम संगठन, राजनीति संगठन, राष्ट्रिय अस्तित्वमा आएका निगमहरू, सहयोगी समाज र पेशागत संघ संगठनहरूलाई पनि तेस्रो पक्षले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत कानुनी कारवाहीको घेरामा ल्याएको छ । पदीय अधिकारीले आफू त्यस किसिमको कारवाहीमा परिन्छ भन्ने मनमा त्रास लिएर पारदर्शि तथा जिम्मेवारी बोकेर काम गर्न बाध्य बनेका हुन्छन् । यसले गर्दा समाजमा रहेका असहाय वर्गका अधिकारलाई अपहरण गर्ने र निजी फाइदा उठाउनेलाई उचित कानुनी कारवाही गरी उनीहरूका अधिकार जोगाउने पक्षमा ज्यादै महत्त्वपूर्ण कार्य भएको छ ।

यसरी नेपालमा प्रजातन्त्र रक्षाका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादले पुऱ्याएको सबभन्दा महत्त्वपूर्ण योगदान भनेको सरकार र यस मातहतका निकायहरूलाई समानतावादी, मानवतावादी साथै निष्पक्षतावादी भएर काम गर्न न्यायिक चेतावनी दिने र सरकारले कानुनविहन अवस्था सिर्जना गरी आफ्नो शक्ति वा अधिकारको दुरुपयोग गरेर गल्लि गरे सो कुराको खोजी गरी त्यस्ता गल्लि कार्यलाई न्यायिक नियन्त्रणमा राख्न मद्दत गर्ने गरेको छ । यसो गर्नाले राज्यलाई संविधान र कानुनको उल्लंघन नगरी कम्जोर र असहाय वर्गका समूदायको रक्षा गर्ने नयाँ विधिशास्त्रीय जिम्मेवारी थपिएको महसुस गराउँदछ । यसका साथै राजनीतिक कार्यकारिणीलाई पनि गल्लि गर्नबाट सजग र सतर्क गराउँदछ ।

यस किसिमले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत प्रजातन्त्र रक्षा गर्न पाउने गरी सर्वोच्च अदालतले सर्वसाधारण नागरिकहरूलाई खुल्ला निमन्त्रणा गर्दै सार्वजनिक सरोकारका विषयमा अगाडि बढ्न प्रेरित गर्नुले आधुनिक युगमा प्रवेश गर्ने नयाँ अध्यायको थालनी गरेको निचोड निकाल्न सकिन्छ । यस किसिमले जनताको खुल्ला अदालत बनेर सामाजिक न्याय निरूपण गर्न तत्पर रहेको नेपालको सर्वोच्च अदालतले भविष्यमा कुन हदसम्म पिछडिएका जनतालाई न्याय उपलब्ध गराउन सफल बन्ने हो त्यो भने हेर्न बाँकी छ, किनकि नेपालको सर्वोच्च अदालतको अभ्यासमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद वामे सर्दो अवस्थामा मात्र देखिन्छ । तर जे भए पनि सर्वोच्च अदालतको क्षेत्राधिकारले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत प्रजातन्त्र रक्षा गर्ने अभ्यास गर्न प्रोत्साहित गरेको कुरालाई विर्सनु हुँदैन । उसरी सर्वोच्च अदालतले आधुनिक समानताको विधिशास्त्र विकास गरी प्रजातन्त्रको रक्षा गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दामा निर्णय गर्दा समानताको सिद्धान्तमा आधारित पद्धतिलाई अवलम्बन पनि गरेको देखिन्छ । यस किसिमले सार्वजनिक सरोकारको विवादका यति धेरै फाइदा देखिए पनि यसका विपरित केही दोष पक्ष पनि अदालतले सामना गर्नु परेको छ । उदाहरणका लागि संकुचित विचार रहेका कानून व्यवसायिले आफ्नो ख्याति कमाउने उद्देश्यले मुद्दा दर्ता गर्न ल्याएको कारणले अरू सामान्य मुद्दाको निर्णय गर्ने कार्यमा ढिलासुस्ति हुन पुगेको छ । यसका साथै आधुनिक किसिमको कार्यविधि नभएको कारणले गर्दा अदालतले सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत प्रजातन्त्रको रक्षा गर्ने कार्यमा समस्या उत्पन्न भएको छ । अर्कोतर्फ अदालतबाट भएको फैसला समयमै कार्यान्वयन गराउन सकिएको छैन ।

९.२ सुझाव

प्रजातन्त्र रक्षाका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवादमा देखिएका सम्भाव्यता र चुनौती सम्बन्धमा निम्नानुसार सुझाव प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- (१) **प्रतिद्वन्द्वात्मक मात्र नभएर अन्वेषणात्मक पद्धतिको निष्पक्ष आयोग गठन गरी जनसमूहको अधिकार संरक्षण गरिनु पर्ने :**

सार्वजनिक सरोकारको विवाद विभिन्न स्वरूप देखिने प्रतिद्वन्द्वात्मक नमुनाको विवाद हो । यसलाई प्रतिद्वन्द्वी विहिन विवाद पनि मानिन्छ । भारतको सर्वोच्च अदालतले यस सम्बन्धमा अरू दुई किसिमको कार्यविधि आविष्कार गरेको देखिन्छ । पहिलो, सार्वजनिक सरोकारको विवादमा उजुरकर्ता पक्ष, अदालत र सरकारको संयुक्त प्रयासमा यो विचार विकसित भएको छ, अर्थात् सार्वजनिक निकायहरूले बृहद् जनसमूहको मानव अधिकारलाई अर्थपूर्ण तरिकाले संरक्षण गर्ने आधार स्थापित गरेको छ । यस किसिमको सहयोगात्मक भावना बोकेको विवादलाई निपटारा गर्ने कार्य क्षमताले भ्याएसम्म अदालत तत्पर रहन्छ । जस्तोसुकै जटिल परिस्थितिलाई पनि अदालतले सरलीकरण गर्दै र जनताप्रति उत्तरदायी बन्दै मानव अधिकारको अपहरण हुनबाट संरक्षण गर्ने आदेश गर्न सक्दछ । यसका साथै अदालत सार्वजनिक तथ्यका सम्बन्धमा व्यापक छलफल गर्ने निकाय बन्न वा आपसमा मेलमिलाप गर्नका लागि मध्यस्थ बन्नसमेत तत्पर रहेको देखिन्छ । दोश्रो, सार्वजनिक सरोकारको विवादमा यदि विवाद उठाउने पक्ष अत्यन्त गरिब भै भौतिक सम्पत्ति केही नभएको र सामाजिक श्रोत र साधन पनि केही नभई कसैले नेपत्याएको, विवादलाई अदालत पुऱ्याउनु अगाडि जुटाउनु पर्ने प्रमाण जुटाई पक्षको प्रतिनिधित्व गरी सेवा पुऱ्याउन कानुन व्यवसायीले पनि स्वीकार नगरेको जस्ता अवस्थामा अदालत आफैले विवादको तहकिकात गर्ने कार्य गरेर घटनाको तथ्यगत वस्तुस्थिति बुझी प्रमाण सङ्कलन भएका आधारमा अदालत समक्ष मुद्दा पेश गर्न छुट्टै निष्पक्ष आयोग गठन गर्न सक्दछ । यस किमिले गरिब र पिछडिएका पीडितहरूको मौलिक अधिकारलाई संरक्षण गरेर व्यवहारिक रूपले विकसित गर्दै जाने भारतको न्याय प्रणालीमा अन्वेषणात्मक पद्धति पनि अधि बढाइएको देखिन्छ । यस किसिमको प्रक्रिया संयुक्त राज्य अमेरिकाले पनि ग्रहण गरेको देखिँदैन र नेपालमा पनि यस किसिमको अभ्यास गरेको आजसम्म देखिँदैन । तर अबदेखि यी दुवै प्रक्रियालाई नेपालको सर्वोच्च अदालतले ग्रहण गरी व्यवहारमा उतार्न सके उपयोगी हुन्छ ।

(२) **सत्य तथ्य पत्ता लगाई असहायलाई न्याय उपलब्ध गराउन अदालत आफै सक्रिय हुन सक्नु पर्ने :**

सार्वजनिक सरोकारका विवादको लक्ष्य नेपाली समाजलाई सहज र निश्चित तरीकाले परिवर्तन गर्दै लग्ने रहेको छ । अर्को स्पष्ट तथ्य यो पनि छ कि सार्वजनिक भावना बोकेका व्यक्ति, स्वयमसेवक संस्था वा समुदायहरूले गरिब र पिछडिएका व्यक्ति वा समुदायहरूको मानव अधिकार बृहद् रूपमा उल्लङ्घन भएको सङ्केत गर्दछन् अथवा पीडित भएको सार्वजनिक रूपमा खुलस्त पार्दछन् । भारतको प्रसंगमा उनीहरूले न्यायाधीशलाई सम्बोधन गरेर तथ्यका बारेमा स्पष्ट पार्दै चिठ्ठी लेखेर अथवा पत्रपत्रिकाको स्थायी स्तम्भमा पक्षका सम्पूर्ण विषयलाई समेट्दै सम्पादकीय लेखेर पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई व्यापक गराउँछन् । यसै आधारमा भारतका अदालतले कारवाइलाई अघि बढाउन गर्दछन् । अझ चाखलाग्दो कुरा त प्रायः सबै मुद्दाहरूमा अदालतबाट छानविन गरी सत्य तथ्य पेश गर्नको लागि आयोग गठन गरी तहकिकातको जिम्मासमेत आफै लिन्छ । त्यतिले मात्र नपुगे सम्भव भएसम्म न्यायाधीश घटनास्थलमा आफै उपस्थित भई अवलोकन पनि गर्न सक्दछन् र सम्भव भएसम्म तुरुन्तै उद्धार गर्न समेत रतिभर पछि पर्दैनन् । न्यायपालिकाको यस किसिमको सक्रिय कार्यबाट भारतीय जनताहरूले आफ्ना गुमेका अधिकार सम्बन्धमा ठूलो राहत पाएको देखिन्छ । यसकारण नेपाली भूमिमा पनि नेपालको सर्वोच्च अदालतले सक्षमता र सक्रियता देखाउँदै सार्वजनिक सरोकारको विवादमा अन्वेषणात्मक पद्धति अवलम्बन गर्दै सार्वजनिक संचारका माध्यमले इङ्कित गरेका विवादको सत्यतथ्य पत्ता लगाई निकास दिन सके गरिब र अपहेलित समुदायले आफ्ना गुमेका अधिकारहरू सहज किसिमबाट प्राप्त गरी सामाजिक न्याय परेको अनुभूति गर्ने थिए ।

(३) न्यायपालिकामा रहेको परम्परावादी अघोषित अधिकारमा सुधार हुनु पर्ने :

जब नेपालमा सामाजिक अन्यायको आवाज उठेर विवाद अदालत प्रवेश गर्दछ, त्यसबखत अदालतले लगातार *भूतलक्ष्यीय प्रभाव* पर्ने परम्परागत नमुनाको कार्यविधि अपनाउने इच्छा राख्दछ, अर्थात् अरू कुनै किसिमको उपचारात्मक कार्यविधि रित्तिसकेको जस्तो व्यवहार गर्दछ । नेपालको न्यायपालिका वादीलाई व्यक्तिगत *च्याँखे थाप्ने* परम्परावादी मौलिक सिद्धान्त अवलम्बन गर्ने एङ्गलो-

अमेरिकन पद्धतिबाट प्रेरित छ, न्यायाधीश मुद्दाका पक्षहरूसँग छलफल र बहस गरी सत्यतथ्य निकाल्ने पक्षमा नलागि निष्क्रिय भएर बसिदिन्छन्, यस किसिमको छुट पाउनु न्यायाधीशहरूको अधिकार बनेको छ । अदालतले यस किसिमको छुट पाउनु *अघोषित अधिकार* हो साथै अदालतले *घोषित* अधिकार हो भन्दछ भने यस किसिमको छुट पाउने कुनै निश्चित कानुनी व्यवस्था छैन । यस किसिमको अधिकार नेपालको न्यायपालिकाका विवादको क्षेत्रमा ज्यादै अनौठो र असोभनीय मानिन्छ । यसैले अदालतभित्र उल्लेखित पक्षमा सुधार हुनु सार्वजनिक सरोकारका विवादका पक्षमा पनि उपयोगी हुन्छ ।

(४) आलोचित रूपमा रहेका परम्परागत अदालती कार्यविधि छाडेर नयाँ कार्यविधिको थालनी गर्नु पर्ने :

नेपालका अदालतले मुद्दाको कारवाहीमा नयाँ चालचलन चलाएर विकसित गर्दै ती कार्यविधिलाई विस्तार गरोस् साथै परम्परागत कानुनी कार्यविधि अत्यधिक आलोचित बनेकाले खारेज होस् भन्ने जनताको इच्छा रहेको छ । उदाहरणको लागि *समाज कानून आयोग* (Socio-legal Commission) गठन गरेर त्यसको विशेषज्ञलाई प्रमाण सङ्कलन गर्ने र जिरह गर्ने विशेष छुट दिनु । यसका लागि अदालतले मौलिक तथा संवैधानिक अधिकार लागू गर्ने नयाँ कार्यविधि बनाउनु पर्ने नपर्ने आफै हेरेर निर्माण गर्न पाउने गरी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ निर्माणकर्ताहरूले नै जानिविचारी व्यवस्था गरेको छ । यस किसिमको संवैधानिक व्यवस्थालाई कवुलियतको सारभूत अंग हो भन्ने मानेर सर्वोच्च अदालतले नयाँ र स्पष्ट नमुनाको कार्यविधि तय गर्न सक्दछ अर्थात् सरल र उपयोगी सुत्र निर्माण गर्दा हुन्छ । वास्तवमा अदालतले उपयोगी सुत्र निर्माण गर्न सके मुद्दामा असर पर्ने पक्ष आफै सहज किसिमले प्रमाण र प्रतिवेदनहरू अदालतमा पेश गर्न सक्दछ, साथै विवादित तथ्य सजिलै पत्ता लगाउने यो पनि एउटा सुनौलो अवसर हो । अर्कोतर्फ यस किसिमको उदार अवधारणाले सार्वजनिक सरोकारको विवाद निपटारा गर्ने कार्यमा खतरा पनि उत्पन्न गराउन सक्छ, तर अदालतले यसको सीमा आफै बुझ्नु पर्दछ, किनकि आफ्नो निहित स्वार्थ र सस्तो लोकप्रियता हासिल गर्ने उद्देश्यले सामाजिक सक्रियता देखाउँदै सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत मिथ्या कुराहरू पनि अदालत प्रवेश गराएको हुन सक्दछन् । यसलाई अदालतले होसियारीपूर्वक नियालेर

हेर्नसक्नु पर्दछ । अदालतले सावधानीपूर्वक नियालेर सार्वजनिक सरोकारको सक्कली पहिरन पत्ता लगाउन सकेन भने सार्वजनिक सरोकारको विवाद असफल हुन पनि सक्दछ । त्यसबखत हकदैयाको उदारताले मात्र अर्थ राख्दैन र अधिकारहरू लागू गराउन असफल हुन्छ । यसो भएमा सरकार र समाजमा रहेका खराबीहरू जहाँको तही रहिरहन्छन् । त्यस तर्फ पनि सजग र सचेत रहनु उपयोगी हुन्छ ।

(५) सफा हात लिएर अदालत प्रवेश नगर्नेलाई अदालतले प्रतिबन्ध लगाउन अनौठो मान्न नहुने :

सार्वजनिक सरोकारको विवाद केही निश्चित कुराहरूमा प्रतिबन्ध लगाउनुपर्ने भएमा त्यसको लागि केही हदसम्म सहयोगी पनि बनेको छ । अदालतमा *सार्वजनिक सरोकार* प्रस्तुत गर्ने सदस्य सक्रिय र सक्षम छ, आफ्नो निजी स्वार्थको लागि काम गरेको छैन, सार्वजनिक दायित्व निर्वाहकै लागि अदालतमा प्रस्तुत भएको छ, अदालती प्रक्रिया अपनाएर राजनीतिको दुरूपयोग गरेको छैन, अदालतले गरेको कार्यलाई अरू कसैले हस्तक्षेप गरेको छैन, कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाको कार्यक्षेत्र भन्दा बाहिरको छ भन्ने देखिएमा मात्र अदालतले विवादको निरूपण गरी नयाँ मार्गनिर्देश गर्नु उपयोगी हुन्छ । अन्यथा सफा हात लिएर अदालत प्रवेश नगर्नेलाई अदालतले प्रतिबन्ध लगाउन अनौठो मान्नु हुँदैन ।

(६) सार्वजनिक सरोकारको विवादले प्रजातन्त्रको रक्षा गरेको हुँदा यसलाई आदर गर्दै नयाँ विधिशास्त्रीय वैधानिकता कायम गरिनु पर्ने :

नेपालको सर्वोच्च अदालत *वैधानिकताको माथिल्लो तह* हो तर कति हदसम्म हो भन्ने कुरा खोजेर पत्ता लगाउन *नयाँ विधिशास्त्र* र नयाँ न्यायिक सक्रियतालाई बुझ्ने प्रयास गर्नु पर्दछ । सार्वजनिक सरोकारको विवादले नेपाली समाजमा बढी स्थायित्वको भूमिका निर्वाह गर्दै व्यापक जनसमर्थन प्राप्त गर्न वर्तमान न्यायपालिकाले प्राथमिकता दिई राखेका लक्ष्य भन्दा बढी हुने गरी प्रतिनिधित्व गरेर अधि बढेको छ । नेपालको प्रजातन्त्र रक्षा गर्ने क्रममा सार्वजनिक सरोकारको विवादले प्रजातन्त्रको पुनः स्थापना पछिको एक दशक भित्रै सारवान

रूपमा ठूलो सफलता र विश्वास ग्रहण गर्न सफल भएको छ । यसरी छोटै समयमा पनि सार्वजनिक सरोकारलाई विकसित गराई उचाइको शिखरमा पुऱ्याउनमा नेपालको सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश, कानून व्यवसायी, सम्पूर्ण नेपाली समाजको सक्रियता साथै छिमेकी राष्ट्र भारत र संयुक्तराज्य अमेरिकासमेतको समान सहयोग रहेकाले यी सबैलाई आदर गर्नु उपयोगी हुन्छ ।

(७) अदालतको न्यायिक सक्रियतामा लागेका आरोपबाट सावधान रहँदै जनसमर्थनबाट प्राप्त ख्यातिलाई कृण्ठित हुन दिनु नहुने :

प्रश्न उठ्ने गर्दछ के अदालत एकलैले प्रभावकारी औजार प्रयोग गरेर पर्याप्त सामाजिक न्याय वितरण गरी समाजमा सुधार गर्न सक्दछ ? सक्दछ भने ठिकै छ, होइन भने न्यायिक शक्तिको मौलिक श्रोतमा कुनै असर नपारी यो भन्दा बढी क्रान्तिकारी पद्धति अपनाउन किन अग्रसर नहुने ? अन्यथा प्रजातन्त्रको रक्षामा अदालतको भूमिका च्याँखे थाप्ने वा दाउ लगाउने बाहेक केही हुँदैन । सार्वजनिक सरोकारको विवादका विरुद्धमा अदालतलाई सहनै नसकिने गरी आरोप लगाउँदै अदालतलाई प्रशासनको काम हत्याउने साधन बन्नुको साथै नीति निश्चित गरी स्रोत र साधनलाई बाँडफाँड गर्नका लागि मद्दत गर्ने उपयोगी साधन बनेको छ भन्दछन् । तर नेपालको न्यायपालिका यस किसिमको आरोपबाट टाढै रहन सचेत देखिन्छ । यस किमिसको गल्ती गरी आरोपको खतरा मोलेर दौडन अदालत इच्छुक देखिँदैन । यसका साथै शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तलाई अदालतले बिसिँएको छैन । तर, जब जनताले अधिकार बिक्री भएको थाहा पाएर फिर्ता गर्न माग गर्दछन्, अथवा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिअन्तर्गत विवाद उठेर आउँदछन्, त्यस बखत अदालत राज्यको नीतिगत विषयमा कुममा कुमजोड्नै पर्ने हुन्छ । किनकि यो अवस्था भनेको प्रष्टसँग अधिकारसम्पन्न कार्यकारी निकायले नीतिनिर्माण गर्ने विषय हो । यसकारण, जब अदालतले ध्यानपूर्वक विचार गरेर आधिकारिक निर्णय दिनुपर्दछ वा चिरफार गरेर तुरुन्तै विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसबखत आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र बसेर नीतिगत विषय वा राजनीतिक अभ्यास हो भनी टुङ्गो लगाउन अदालत सक्षम देखिनै पर्छ । अन्यथा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता कृण्ठित हुन सक्छ । यस अवस्थामा मूल्याङ्कन गर्न सक्ने क्षमता भने आरोप लगाउने पक्षसँग पनि रहनु आवश्यक पर्छ ।

(द) **सार्वजनिक सरोकारको विवादले सारवान योगदान दिन सहयोग गरेर वैधानिक सङ्घटबाट मुक्त गराउन सक्नु पर्ने :**

अदालतको वैधानिकतालाई सार्वजनिक सरोकारको सक्रियताको परिणामले बढाउँदछ, कि घटाउँदछ, भन्ने अर्को समान किसिमको प्रश्न पनि उठेको छ । यसमा सार्वजनिक सरोकारको विषय लिएर अदालतको शरणमा दर्ता हुनु आएका विवादलाई प्रमुख प्राथमिकता दिएर हेरिएको छ भन्ने कुरामा शङ्क गर्नु आवश्यक छैन । छापाखाना, समाचारपत्र, पत्रिका र विद्वान्हरूका लेख आदिले सार्वजनिक सरकारको क्रियाकलापका विभिन्न क्षेत्रलाई समेट्दै नयाँ अधिकारको संरक्षण र घोषणा गरेको पूर्ण प्रतिवेदन सर्वसाधारणको सामुन्यमा पेश गरी जानकारी गराउँदछन् । यस किसिमको प्रतिवेदनले व्यापक जनसमर्थन बटुल्दछ । तर सार्वजनिक सरोकारको विवादको बहुदो ध्वनीलाई संबोधन गर्दै पक्षले भेटघाट गर्ने नयाँ थलो माग गर्दछन् । अदालतले पनि अरू सामाजिक र राजनतिक निकायले सामना गरी वैधानिक सङ्घट टार्न असमर्थ भएका सार्वजनिक सरोकारका विवादलाई न्यायपालिकाको उदार अवधारणाका आधारमा कम गर्ने आफ्नो कर्तव्य ठान्दछ । यसबाट अदालतले जनताको नैतिक समर्थन प्राप्त गरी आफ्नो ख्याति बढाउने अवसरको रूपमा सदुपयोग गरी जनताको पक्षमा काम गरेर देखाउँदछ । तर आधुनिक न्यायपालिकाले यसरी काम गरेर देखाए पनि सामाजिक न्यायको विवादका सम्बन्धमा सारवान योगदान नपुऱ्याएसम्म सामाजिक र राजनीतिक निकायबाट दीर्घकालीन वैधानिकता प्राप्त गर्न सक्दैन भनिन्छ । यस किसिमले राजनीतिक भूमिका बाँधेर आरोप लगाउनुमा परम्परागत सोचमा हुर्किएको न्यायपालिकाले गरेको कार्यलाई न्यूनीकरण गरेर भनिएको मात्र हो, तर आधुनिक न्यायपालिकाले आफ्नो समर्थन र ख्यातिलाई उच्च मूल्याङ्कन गराइसकेको छ । प्रजातन्त्र संरक्षणको क्रममा न्यायपालिकाप्रति राजनीतिक निकायहरूले प्राथमिक रूपमै प्रशस्त प्रश्नहरू प्रस्तुत गरे पनि अदालतले यस्ता प्रश्नहरूको गम्भीरताका साथ मनन गरेर समाधान गर्ने सङ्कल्प गर्न सक्नुपर्दछ ।

(९) **न्यायपालिकाले समाजमा रहेका विकृति र विसंगतिलाई हटाएर कानुनी निकास दिन सक्नु पर्ने :**

नेपाली समाजमा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई औपचारिक रूपले कानुनी निकास दिँदै डोऱ्याउन सक्ने क्षमतावान निकायको अभाव खड्किएको देखिन्छ । गरिब नेपाली जनतालाई सुरक्षा दिएर उनीहरूको चलिरहेको जीवनभन्दा उपयोगी जीवन सञ्चालन गर्न सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई परिचालन गर्ने इच्छा भएका निकायहरू भने बढी नै सफल

भएका देखिन्छन् । यद्यपि नेपालको पश्चिम क्षेत्रमा रहेका बढ्दो मजदूर समस्या, छोरीको विवाह गर्दा दुलाहालाई बुझाउनु पर्ने दाइजोको सम्पत्ति, सामाजिक संस्कारअनुसार गरिएको कार्यमा लगाइएको भोजभतेरलगायत अन्य तडकभडक, मानसिक विरामी भै मानसिक अस्पतालमा रहेका विरामीको उपचारमा कमी, विरामीको उपचार क्रममा अन्य मुलुकबाट ल्याइएका विषालु ग्याँस र औषधिहरूको उचित व्यवस्था गरी सडाउन नसक्नु, माओवादी समस्या, अन्य राजनीतिक, आर्थिक अस्थिरता आदिका कारणले नेपाली जनता गरिब भन्दा अझ गरिब हुँदै जानु, सुदूर पश्चिम क्षेत्रको भौगोलिक विकट जिल्लाहरूमा खाद्यान्न सङ्कट भई अनिकाल पर्नु, यान्त्रिक धुवाँ तथा ध्वनि प्रदूषित भई काठमाडौँ उपत्यका लगायतका शहरहरूमा वातावरण संतुलित नहुनु, माओवादीसँगको राजनीतिक समाधान गर्न नसक्दा गाउँका जनता डरले पलायन भई शहर पस्नु र यसको कारणबाट शहरी जनघनत्व बढेकोमा त्यसलाई व्यवस्थित गर्न नसक्नु आदि जस्ता विषयहरूको निकास अझै एकिन गर्न सकेको देखिँदैन । सर्वोच्च अदालतले नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(२) को अधिकार क्षेत्र ग्रहण गरेर २०४८ सालदेखि २०५८ सालसम्म एक दशकको अवधिमा सार्वजनिक सरोकारका विवादसँग सम्बन्धित कयौं विवादहरू निरोपण गरे पनि यसले नेपाली समाजमा पूर्णता प्राप्त गर्न सकेको छैन । यसलाई पूर्णतामा पुऱ्याउन न्यायपालिकाले अझै दृढताका साथ काम गरेर देखाउनु आवश्यक छ ।

(१०) न्यायपालिकाले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई सम्भव भएसम्म कार्यान्वयन गराई समाजमा सामाजिक आर्थिक परिवर्तनमा सहयोग गर्नु पर्ने :

सार्वजनिक सरोकारको विवादको लक्ष्य सम्पत्ति र शक्तिलाई पुनः वितरण गर्ने होइन । यस किसिमको लक्ष्यले आर्थिक तथा सांस्कृतिक परिस्थितिलाई पूर्ण प्रभावित पार्न सक्दैन । नेपाली जीवन शैलीले यसको वास्तविकता पुष्टि गरेको छ । दुर्लभ मानवीय र आर्थिक स्रोतलाई सदुपयोग गरी खर्च गर्नुपर्ने पक्षमा समालोचनात्मक प्रश्न उठाउनु विवादको स्वाभाविक लक्ष्य मान्नुपर्दछ । अर्कोतर्फ न्यायपालिकाको पहुँच सीमित रहेको कारण न्यायिक सक्रियताले प्रतिनिधित्व गरेर मात्र सार्वजनिक सरोकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सम्भव छैन । यसका लागि समाजमा सामाजिक र आर्थिक परिवर्तन गर्न संगठित रूपबाट सुविधा, सहयोग र शक्ति जुट्नु पर्छ । तर न्यूनरूपमा आएका सार्वजनिक सरोकारका विवादको कार्यान्वयन गरेर समाजमा पूर्ण सामाजिक न्याय प्राप्त गर्ने कुरा प्रायः असम्भव नै देखिन्छ । जे भए पनि यो राम्रो सद्दृच्छा हो । नेपाल अन्य धेरै कुरामा विश्वका नजरमा पछि परे पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादमा कानूनअनुसारको अधिकार संरक्षण गर्न भने पछि परेको छैन । यस किसिमको कार्यलाई नेपाली जनताले सकारात्मक मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ ।

(११) सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई केन्द्राभिमूखीकरणको सट्टा अधिकार क्षेत्र विस्तार गरी व्यवहारमा उतार्न सक्नु पर्ने :

सार्वजनिक सरोकारको विवाद हेर्न सुरु जिल्ला अदालत र पुनरावेदन अदालतलाई केही हदसम्म कानुनी क्षेत्राधिकार तोकिए पनि व्यवहारिक र केही

संवैधानिक तथा कानुनी अड्चनले गर्दा पूर्ण रूपमा क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी अभ्यासमा उतार्न सकेको देखिंदैन । अर्थात् करिब पञ्चानब्बे प्रतिशत सार्वजनिक सरोकारको विवादका मुद्दाहरू सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रअन्तर्गतको अभ्यासबाट निरूपण भएको पाइन्छ । यसले सार्वजनिक सरोकारका विवादहरू न्यायिक केन्द्राभिमुखी भएको पुष्टि गर्दछ । यसरी न्यायिक केन्द्राभिमुखीकरण हुनुले पनि सामाजिक न्याय सर्वसाधारणको पहुँचभन्दा टाढा हुनपुगेको महसुस हुन्छ । सर्वसाधारण गरिब र पिछडिएका समूदायलाई केन्द्रसम्म धाएर न्यायिक याचिका बन्न आर्थिक तथा समयको कारणले समेत समस्या गराएको छ । यसकारण संविधान तथा कानूनमा संशोधन गरी यस्ता व्यवधानलाई हटाएर पुनरावेदन अदालतको रिट क्षेत्राधिकारलाई विस्तार गरिनुको साथै जिल्ला अदालतले पनि सहज किसिमले सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई निप्टारा गर्न सक्ने विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्नु उपयोगी हुने देखिन्छ ।

(१२) न्यायपालिकालाई सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत गरिब र असहाय पक्षलाई सामाजिक न्याय उपलब्ध गराउन अन्य सरकारी तथा गैह्रसरकारी निकायको सहयोग लिन सक्नु पर्ने :

गरिब र असाहायहरूको मुद्दा हेर्न अदालतका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवाद निश्चय नै अति आवश्यकीय र महत्त्वपूर्ण साधन बनेको छ । तर अत्यन्त शोषण र अन्यायमा परेका गरिब र असहाय जनताहरूको संरक्षण र प्रतिकार गर्दै उनीहरूका गुमेका अधिकार प्रदान गर्न अदालत आफैले प्रभावकारी निकाय निर्माण गर्न सकेको छैन, साथै यस्ता असहाय समूदायको प्रतिनिधित्व गर्दै कार्य गर्ने स्थायी निकाय पनि निर्माण हुनसकेको छैन । न्यायपालिका एकलैले गरिबी, अज्ञानता र दवावलाई हटाएर समान न्यायको निश्चितता प्रदान गर्न निकै ठूलो कठिनाईको सामना गर्नु परेको छ । यसैले यस किसिमका गरिबी, अज्ञानता र दवावसम्बन्धी बाधा अड्चन फुकाउन सरकारका तीनै अंग (कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिका) हरूको आपसी सहयोग लिएर कार्य गर्नु उपयोगी हुन्छ । यसका साथै कानून व्यवसायी, स्वयमसेवी संस्था सामाजिक क्रियाकलाप, विद्यार्थी सबैको सामूहिक प्रयासले एक आपसमा हातमा हातमिलाएर सहयोग गर्नु पनि उत्तिकै उपयोगी हुन्छ । अन्यथा गरिबी, असहाय र अज्ञानताको भूमरीभिन्न सार्वजनिक

सरोकारको विवाद एकलैले समस्या समाधान गर्न सम्भव छैन । यसले पनि अन्य सामाजिक संगठनहरू असफल भएर पछि हटे जस्तै हट्नु पर्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्दछ । यसैले न्यायपालिकाको मुख्य लक्ष्य मौलिक अधिकारको व्याख्या गर्ने र भैरहेका ऐन, नियमलाई लागू गरी लोककल्याणकारी राज्य स्थापित गराउने उद्देश्यअनुसारको इच्छा राखे पनि तथ्यगत रूपमा यो निकै कठिन कार्य सावित हुनथालेको छ र नेपालका अदालतहरूले यसका लागि थुप्रै काम गर्दै जानु पर्ने महसूस गरिन्छ ।

(१३) सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत प्रभावकारी किसिमले न्याय निरोपण गर्न तल्लो स्तरसम्म कानुनी सहायता परियोजना लागू गर्न ध्यान आकर्षित गर्नु पर्ने :

सरकारले सार्वजनिक सरोकारको गतिलाई समर्थन गरेर गरिब तथा असहाय पक्षका लागि पूर्णरूपमा कानुनी सहायता परियोजना लागू गर्नु पर्छ । यसो गर्न सके गरिब र असहायका लागि कानुनी सहायता परियोजनाले गाउँस्तरसम्म ठूलो राहत पुऱ्याउँदछ । यसैले कानुनी सहायता परियोजनाको बजेटमा विस्तार गरेर राष्ट्रव्यापि रूपमा कानुनी सहायता परियोजना विस्तार गरिनु पर्दछ । यस योजनालाई विस्तार गर्दा कम्तिमा पनि प्रतिएकहजार गरिबले एउटा कानुन व्यवसायी प्राप्त गर्न सक्नु । यसका साथै कानुन व्यवसायी पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादका सम्बन्धमा विशेष ज्ञान भएको र विशेष गरी गरिब, पिछडिएका र अपहेलित समूदायको प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने र मुद्दालाई प्रभावकारी तरीकाबाट उठाई अदालतबाट निरूपण गराउन सक्ने क्षमतावान व्यक्ति हुनु आवश्यक पर्छ । यसका अतिरिक्त प्रशासनिक निकायले संविधान र कानुन विपरीत गरेको कार्यलाई न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने सम्बन्धमा पनि नागरिकहरूको बढी नै सहभागिता रहने हुँदा त्यसतर्फ पनि सम्बन्धित निकायको ध्यान आकर्षित हुनु पर्छ ।

(१४) सरकारले अर्धन्यायिक र प्रशासनिक निकायमा समेत एक कार्यालय एक कानुन व्यवसायिको व्यवस्था गरी राज्यको लक्ष्य पूरा गर्न सहयोग गर्नु पर्ने :

नेपालमा प्रजातन्त्रको रक्षाका लागि कुशल शासन व्यवस्था कायम गर्दै लोककल्याणकारी राज्य निर्माण गर्ने लक्ष्य रहेको छ । यसका लागि सरकारले अर्ध-न्यायिक तथा प्रशासनिक निकायमा दैनिक कानुनी निर्णय र प्रशासनिक

कामकारवाहीका लागि सहयोग पुऱ्याउन उक्त निकायहरूमा कानुनी सहायता परियोजनाअन्तर्गत प्रतिकार्यालय एक कानुन व्यवसायी नियुक्त गरी उनीहरूको सेवा गरिब, अनभिज्ञ र पिछडिएका असहाय जनतासम्म पुऱ्याउन सक्नुपर्दछ । यसरी गरिब, असहाय र पिछडिएका वर्गलाई सहयोग गरी प्रशासनिक कार्यमा तिव्रता कायम गर्न सके प्रशासनिक तथा अर्ध-न्यायिक निकायहरू अझ बढी आकर्षणको विन्दू बन्न गै वैधानिक विश्वास कायम गर्न सफल हुने र यसबाट सुशासनको लक्ष्यमा पुग्न सजिलो हुने देखिन्छ ।

(१५) सार्वजनिक सरोकारको विवादमा रुचि राख्ने कानुन व्यवसायीलाई उचित व्यवस्था गरी अदालतले प्रोत्साहित गर्न सक्नु पर्ने :

सार्वजनिक सरोकारको विवादमा राम्रो दखल भएका कानुन व्यवसायी व्यक्तिहरूसँग छलफल गरी विवादलाई अदालत प्रवेश गराउने र अदालतमा पनि व्यापक बहस र छलफलपश्चात निस्किएको निर्णयको परिणामबाट समाजमा नयाँ सोच पैदा गराउने उद्देश्य रहेको हुँदा त्यस्तो उद्देश्य पूरा गराउने सफल कानुन व्यवसायीलाई प्रोत्साहन स्वरूप उसको कानुनी दस्तुर (फी) अदालतबाट उपलब्ध गराउन सके त्यस्ता कानुन व्यवसायीको उत्साह र जाँगरमा उर्जा थपिने थियो । अर्कोतर्फ उनीहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर रही आफ्नो जीवनस्तर उठाउन नसकेका र सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी नयाँ सामग्री जुटाई अध्ययन गरेर विवादलाई अझ दरिलो निकास दिनसमेत यसले थप सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ ।

(१६) सार्वजनिक सरोकारसम्बन्धी कानुनी सेवा सर्वसुलभ गराउन नेपाल बार एसोसिएसनले स्वयमसेवी नियन्त्रण पद्धति स्थापित गरी त्यसलाई परिचालन गर्न सक्नु पर्ने :

कानुन व्यवसायमा लागेर अगाडि बढेका व्यक्तिले पनि सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई समर्थन गरी सार्वजनिक सरोकारसम्बन्धी कानुनी सेवा सर्वसुलभ तरीकाबाट उपलब्ध हुने गरी नयाँ संयन्त्र खडा गरेर त्यसलाई जिम्मेवारी दिदा पनि उपयोगी हुन्छ । यसका अतिरिक्त नेपाल बार एसोसिएसनले आफ्ना सदस्यहरूलाई आव्हान गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादको समर्थन गरी योगदान पुराउन स्वयंसेवी नियन्त्रण पद्धति स्थापित गर्न सक्नु पर्दछ । यस्तो पद्धति घटीमा

पुनरावेदन वार एसोशिएसन इकाईसम्म रहनु जरुरी छ । यसका साथै सार्वजनिक सरोकारका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने बजेटको व्यवस्था पनि गर्नु पर्दछ । अर्कोतर्फ सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई कानुनी रूपबाट समाधान गर्न सक्ने गरी कानून निर्माण गर्न विधायिकालाई सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ । यसका साथै वारका नवोदित कानून व्यवसायीलाई यस पद्धतिमा समावेश गराई लक्ष्यअनुसार कार्य गराउनु पर्दछ । तिनीहरूले स्वयमसेवि भई दिएको सेवा वापत उनीहरूलाई प्रोत्साहन स्वरूप आर्थिक सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ । यसो गर्न सके नवोदित कानून व्यवसायीलाई प्रोत्साहन मिल्नुका साथै सार्वजनिक सरोकारसम्बन्धी तथ्यलाई प्रभावकारी साथ अदालत प्रवेश गराई सहज किसिमले निर्णय गर्न सक्ने गराउन सफल हुने देखिन्छ ।

(१७) सार्वजनिक सरोकार कानूनको भविष्य उज्यालो पार्न अदालतबाट प्रतिपादित नयाँ सिद्धान्तअनुसार पुरानो सोचलाई परिवर्तन गर्दै जानु पर्ने :

अर्कोतर्फ अदालतबाट प्रतिपादित सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी नयाँ सिद्धान्तसँग पुरानो सिद्धान्तलाई समयसापेक्षित प्रक्रियाले मूल्याङ्कन गरी अगाडि बढ्न जरुरी छ । यसो गर्नाले हकद्वैयासम्बन्धी उदार व्याख्या गराइमा नयाँ पन आउने सार्वजनिक सरोकारको विवादसँग सम्बन्धित मुद्दामा अदालतले गरेको हिलासुस्ती हट्ने, विवादित भगडाको निर्णयबाट हुने समाजसुधारलाई विफल गराउने कुकृत्य आदिबाट पनि जोगिन सजिलो हुन्छ । यसरी नै सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी क्रियाकलापलाई बढी प्रभावकारी बनाई प्रोत्साहित गराउन अदालती कार्यविधिलाई पनि ज्यादै सरलीकरण गर्नु पर्दछ । सार्वजनिक सरोकारको विवादमा संलग्न कानून व्यवसायीको सेवालाई पनि खोजेको समयमा तुरुन्त सम्पर्क हुन सक्ने गरी तैनाथ गरेर राख्नु पर्दछ । वारले यस किसिमको दृढ कार्य गर्न इच्छा देखाउनु पर्दछ । यस्तै सरकारको आर्थिक समर्थन र सर्वसाधारणको समेत समर्थन गर्ने इच्छा व्यक्त हुनुले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । यसो हुन सके सार्वजनिक सरोकार कानूनको भविष्य निकै उज्यालो रहने र क्रमिक रूपमा विकसित हुँदै अगाडि बढ्न सक्ने कुरा निश्चित गर्न सकिन्छ । अन्तिम विश्लेषण गर्दा भविष्यको नेपालमा सार्वजनिक सरोकारका विवादको भाग्य विशुद्ध अभ्यास र अनुभव साथै लगातारको विश्वास, सामाजिक सक्रियता र तिनीहरूको स्थापित समूहको निर्भरतामा भरपर्ने देखिन्छ ।

(१८) आधुनिक समाजलाई बुझेरमात्र सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई व्यवहारमा उतार्न सजिलो पर्ने :

सार्वजनिक सरोकारको विवाद आधुनिक विधिशास्त्रको प्रयोगात्मक पद्धति बनेको छ, र बीसौं शताब्दिको यो नै उपलब्धिपूर्ण अवसर मान्नु पर्दछ । यस किसिमको अवधारणा विकास गर्नका लागि हिजोका जोन वेन्थम, हेण्ड, केल्सन, हार्ट आदि जस्ता विधिशास्त्रीहरूको पछि लाग्नु परेको छैन । अर्थात् सार्वजनिक सरोकारको विवादको विकास विधिविज्ञहरूको बौद्धिक अभ्यासले मात्र नभई समाजको आवश्यकताअनुसारको अभ्यास र विधिको शासनमा निर्भर गरेको छ ।

यसको विकास हुनुको पछाडि मुख्य गरी दुई समूहका व्यक्तिको हात रहेको स्वीकार गर्नु पर्दछ । (क) सार्वजनिक सरोकारको विवादमा रुचि राख्ने न्यायाधीश र (ख) समाजमा सार्वजनिक सरोकारको भावना फैलाउन सक्ने व्यक्ति वा समूदाय । वास्तवमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद आफैमा समस्या होइन, बरु समाजमा फैलने समस्याको समाधान गर्नु हो । यसकारण सार्वजनिक सरोकारको विवाद भनेको के रहेछ भनी कसैले बुझ्न चाहान्छ भने उसले समाजको गहिरो अध्ययन गरी निक्कैलमा पुग्न उपयोगी हुन्छ ।

(१९) सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई सार्थकतामा परिणत गरी प्रजातन्त्रको रक्षा गर्न यसमा देखिएका खराबी पक्षलाई हटाउन सक्नु पर्ने :

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले सार्वजनिक सरोकारको विवादसम्बन्धी मुद्दाहरू हेर्न सर्वोच्च अदालतलाई कार्य तोकिएको छ । यसले गर्दा अदालतले पनि धेरैजसो सार्वजनिक सरोकारको विवादमा समय र परिस्थितिअनुसारको पहिरन लगाई दिने गरेकोले कुरूप तथा भद्दा भएको पनि देखिन्छ । जस्तो हकदैयाको विवाद, अनुमानित विवाद, सार्वजनिक सरोकारको विवादको विषयलाई अदालतले दर्ता गरी कारवाइ अघि बढाउन अस्वीकार गर्दै दरपिट गर्नु, न्यायाधीशले विवादलाई मन पराउने नपराउने मनोभाव आदिलाई लिन सकिन्छ । तर पनि सामान्यतः समानता र वातावरणसम्बन्धी मुद्दाका विवादहरूमा सर्वोच्च अदालतले सकारात्मक भूमिका निवाएको देखिन्छ । अदालतले गरेका यस्ता कार्यको हामीले सम्मान गर्न सक्नु पर्दछ । अर्कोतर्फ यस्ता महत्त्वपूर्ण निर्णय कार्यान्वयन गराउन सक्नुले पनि उत्तिकै महत्त्व राख्दछ । अन्यथा सार्वजनिक सरोकारको विवादले सार्थकता ग्रहण गर्न सक्दैन र प्रजातन्त्रको रक्षा पनि हुँदैन ।

(२०) सार्वजनिक सरोकारको विवादको निरूपण गरी संवैधानिक अधिकार स्थापित गर्न न्यायपालिकाको निरंकुता हटाउन सक्नु पर्ने :

नेपालमा संविधानको भावनाअनुसार सार्वजनिक सरोकारसम्बन्धी विवादको निरूपण गर्न संविधानले नै पर्याप्त अधिकार दिएको छ । तर उक्त अधिकारलाई उचित तरीकाबाट सदुपयोग नगरी न्यायाधीशले जे गर्दछ त्यही ठीक हुन्छ भनी

अधिकारको दुरुपयोग गरेमा न्यायपालिकालाई त्यस किसिमको निरङ्कुश बन्ने अधिकार दिएको होइन र यसरी निरङ्कुश बन्नु गल्ती हो भन्ने बुझ्नु आवश्यक छ ।

(२१) हरेक न्यायाधीशले इमान्दारीपूर्वक सार्वजनिक सरोकारको विवादका पृष्ठभूमिलाई उचित परीक्षण गरी नयाँ अधिकार स्थापित गराउन सक्नु पर्ने :

संयुक्तराज्य अमेरिका, भारत र नेपालका अदालतका न्यायाधीश तथा न्यायिक अधिकारीहरू आफ्नो देशमा न्याय गर्न स्वतन्त्र रहन्छन् र सार्वजनिक सरोकारका विवादमा समेत न्यायाधीशले स्वतन्त्रतापूर्वक निर्णय गरी नयाँ निकास दिन्छन् भन्ने सोचाई राख्नु गल्ती हो । यसमा सत्यता छैन । बरू संविधानद्वारा अदालतलाई निश्चित गरी तोकिएको महान् कर्तव्य इमान्दारीपूर्वक पूरा गर्न सक्नु सत्यता हो । यसका साथै अन्तिम सत्य भनेको हरेक न्यायाधीशले सार्वजनिक सरोकारको विवादको पृष्ठभूमिलाई समयानुसार परीक्षण गरी समयानुकूल नयाँ अधिकार स्थापित गर्नु उपयोगी हुन्छ ।

अन्त्यमा

प्रजातन्त्र रक्षाका लागि सार्वजनिक सरोकारको विवाद : सम्भाव्यता र चुनौती शिर्षकअन्तर्गतको शोधप्रबन्धमा २०४८ देखि २०५८ सालसम्म करिब १० वर्षको नेपालको प्रजातान्त्रिक न्यायिक अभ्यासलाई आधार मानेर शोधको सीमा निर्धारण गरिएको थियो र समग्रमा शोधप्रबन्ध पनि त्यहि सीमामा रहेर सम्पन्न गर्ने प्रयास भएको छ । तर २०४७ सालमा प्रजातन्त्र पुनः प्राप्त पछि प्रजातन्त्रको संरक्षण गर्ने अभ्यासको क्रममा राजनीतिक पक्षमा धेरै उतारचढावहरू देखापरे । जसमा सुरुको आम निर्वाचनमा नेपाली कांग्रेसले पूर्ण बहुमत प्राप्त गरेकोमा निर्वाचन अवधिभर सरकार संचालन गर्न सकेन । बीचैमा बहुमत गुम्न गई मुलुकले मध्यावधि निर्वाचनमा होमिनु पर्ने बाध्यता पयो र २०५२ सालमा मध्यावधि निर्वाचन भयो । उक्त आम निर्वाचनमा कुनै राजनीतिक संगठनले पनि संसदमा बहुमत कायम गर्न सकेन जसको कारण सबभन्दा बढी स्थानमा विजय प्राप्त गरेको नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) को नेतृत्वमा मिलिजुली सरकार बन्यो । तर त्यसले पनि धान्न नसकेर नौ महिना पछि विगठन हुन पुग्यो । त्यसपछि सरकार विगठन हुने क्रम चलिरहे । कहीले राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीको नेतृत्वमा र कहीले नेपाली

कंग्रेस पार्टीको नेतृत्वमा सरकार बन्यो । तर ती कुनै पनि सरकारले सक्षम नेतृत्व दिएर प्रजातन्त्रको संरक्षण गर्न सकेनन् । २०५६ सालको आम निर्वाचन पछि बनेको नेपाली कंग्रेसको सरकारले त प्रजातन्त्रलाई धाराशाही गराएर छोड्यो । यसको परिणाम स्वरूप २०५९ साल असोज १८ गते दरबारबाट शाही घोषणा जारी गरेर प्रजातन्त्रको अन्त्य र निरंकुश राजतन्त्रको सुरुवात गरियो । त्यस बखत न राजनीतिक दलहरूले प्रजातन्त्रको संरक्षण गर्न सके नत सार्वजनिक सरोकारको विवादमार्फत स्वतन्त्र न्यायपालिकाले न्यायिक सक्रियता देखाउँदै प्रजातन्त्रको रक्षा गर्न सक्यो । आखिर नेपालको प्रजातन्त्रले संरक्षकत्व पाउन नसकेर विलिन हुन पुग्यो ।

त्यसपछिका दिनहरूमा निरंकुशताले नेपाली जनतालाई निराश गराएकै बेला २०६१ माघ १९ गतेमा दरबारबाट दोस्रो शाही घोषणा गर्दै नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२७ अनुसार सम्पूर्ण अधिकार राजाले ग्रहण गरी मन्त्रि परिषद्को अध्यक्षसमेत आफै बनि संवैधानिक सर्वोच्चतालाई तिरस्कार गर्दै मुलुकमा निरंकुश राजतन्त्र लादने कार्य भयो । यसका साथै ठूला राजनीतिक दलहरूलाई बेवास्ता गर्दै हुकुमि तन्त्रबाट मुलुकको शासन संचालन हुन थाल्यो ।

अर्कोतर्फ यस किसिमको निरंकुश राजतन्त्रको विरुद्धमा मुलुकका प्रमुख राजनीतिक दल लगायतका सात राजनीतिक दल एक भए र निरंकुश राजतन्त्रको विरुद्धमा लडन तयार भएर संयुक्त रूपमा अधि बढे । त्यसै क्रममा २०६२ साल मंसिरमा सात राजनीतिक दलले नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीसँग १२ बुँदे सम्झातौ गरेर निरंकुशतन्त्रको विरुद्ध एकबद्धता जाहेर गरे । त्यसको परिणामस्वरूप सात राजनीतिक दल र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीसमेत मिलेर एक जुट हुँदै निरंकुश राजतन्त्रको विरुद्धमा र लोकतन्त्रको समर्थनमा लडने अठोट गरे । त्यस किसिमको एकबद्धता जनाई जनसंघर्ष गर्दै २०६२ साल चत्रे २३ गतेदेखि सशक्त रूपमा जनलहर उतार्ने कार्यक्रम तय गरियो र उक्त कार्यक्रमअनुसार जनता सडकमा उत्रन सुरु गरे । त्यसरी सडकमा निस्किएको जनलहरलाई सम्पूर्ण राज्य शक्ति प्रयोग रोक्ने प्रयास गरियो तर सफल हुन सकेन । मुलुकभर उर्लिएको जनआन्दोलनले तिब्रता लिने र सरकारले दवाउने कार्यमा कमि आएन । जसको कारणले गर्दा मुलुकका २२ जना नागरिकले पुनः लोकतन्त्र प्राप्तिका लागि जीवन बलिदान गरे । त्यसका साथै हजारौं व्यक्तिहरू अपाङ्ग र घाइते बने ।

यस किसिमको जनआन्दोलन लगातार १९ दिन चलेपछि आखिर २०६३ साल वैशाख ११ गते मध्यरातमा निरंकुश राजतन्त्रलाई घुँडा टेकाउँदै जनताको सार्वभौमिकता फिर्ता गराई छाडे । उक्त वैशाख ११ गतेको घोषणाले २०५६ सालको आम निर्वाचनबाट स्थापित संसदलाई पुनः स्थापित गराएर छाड्यो । सोही घोषणाअनुसार २०६३ साल वैशाख १५ गतेबाट संसदको बैठक बस्ने भनी संसदको बैठकका लागि पनि आह्वान गरियो । यसरी आह्वान गरिएअनुसार २०६३ साल वैशाख १५ गतेबाट संसदको बैठक बस्न सुरु भयो । यसरी बसेको संसदको उक्त बैठकमा पहिलो दिनमै संविधान सभाको निर्वाचन गर्ने संकल्प प्रस्ताव राख्दै संसदबाट पारित गरियो । त्यसपछि पनि संसदबाट २०६३ साल जेष्ठ ४ गते ऐतिहासिक रूपको राजनीतिक घोषणा गर्दै निरंकुश राजतन्त्रको विरुद्धमा र लोकतन्त्रका पक्षमा अर्को संकल्प प्रस्तावलाई ल्याएर संसदको सर्वसम्मतबाट पारित गर्दै मुलुकलाई नयाँ राजनीतिक गति दिएर प्रजातन्त्रको रक्षा गर्ने कार्य भएको छ । जसको कारण यस घोषणाले नेपालको राजनीतिक पद्धतिलाई नै परिवर्तन गरी नयाँ आयामतर्फ उन्मुख गराएको देखिन्छ । यसले गर्दा देशमा जनताको सार्वभौमिकताको प्रतिकका रूपमा रहेको सार्वभौमिक शक्ति निरंकुश राजामा निहित रहन नदिई संसदमा रहने घोषणा गर्नुका साथै कार्यकारिणी शक्तिको प्रमुखका रूपमा प्रधानमन्त्री रहने र प्रधानमन्त्रीको नेतृत्वमा मुलुकको शासनभार संचालन गरिने पनि उक्त घोषणामा उल्लेख गरिएको छ ।

यसका अतिरिक्त २०६३ साल आषाढ २ गते नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीका अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड) र प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाका बीचमा शिखरवार्ता सम्पन्न भई आठ बुँदे राजनीतिक सम्झदारी पत्रमा हस्ताक्षर गर्दै लोकतन्त्रको रक्षा गरी मुलुकलाई नयाँ दिशातर्फ उन्मुख गराउनमा नेताहरू सहमत भएका छन् । यसै क्रममा सोही दिन नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादी दुवैका तर्फबाट संविधान सभाको निर्वाचन गरी अर्को नयाँ संविधान निर्माण नभएसम्म मुलुकलाई संविधान विहित अवस्थामा राख्न नमिल्ने कुराको महसुस गरी दुवै पक्षको सहमतिमा अन्तरिम संविधान मसौदा समिति गठन गरी अन्तरिम संविधान मसौदा तयार गर्ने जिम्मेवारी सुम्पिएको छ । यसरी जिम्मेवारी प्राप्त समितिले हाल आएर अन्तरिम संविधान मसौदा तयार गरी

रहेका र मसौदा सम्पन्न गरी बुझाउन बाँकिरहेको अवस्था छ । उल्लेखित वर्तमान राजनीतिक अवस्थाको विश्लेषण पछि निचोडमा के भन्न सकिन्छ भने नेपालमा प्रजातन्त्रको अतिनै आवश्यक छ र यसको राजनीतिक पक्षबाट रक्षा गर्न सक्नु पनि त्यतिनै जरुरी छ । यसरी राजनीतिक तथा न्यायिक आधारबाट नेपालमा प्रजातन्त्रको रक्षा गर्न सकेमा मात्र समग्र मुलुकका जनताको प्रगती उन्नति हुने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

प्राथमिक स्रोत

(क) संविधान

नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४ काठमाडौं : गोरखापत्र संस्थान, २००४ ।

नेपालको अन्तरिम शासन, २००७ काठमाडौं : सरकारी छपाखाना, २००७ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ काठमाडौं : कानून तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, २०१५ ।

नेपालको संविधान, २०१९ काठमाडौं : कानून तथा न्याय मन्त्रालय, २०१९ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय ।

भ्लनष्किकज

Act of Settlement, 1701.

American Bill of Right.

American Declaration of Independence, 1776.

Bill of Rights, 1680.

Habeas Corpus Act.

Magnacarta Act, 1215.

The Constitution of India, 1950.

The Constitution of the United State of America, 1787.

The Petition of Right, 1628.

Virginia Bill of Rights, 1776.

(ख) संविधान सुधार आयोग

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ (मस्यौदा, व्याख्या, टिप्पणी र प्रतिवेदन) (अप्रकाशित)

-u_ P]g

मुलुकी ऐन, २०२० (एघारौं संशोधनसहित), काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल ऐन संग्रह, खण्ड १ देखि ९ सम्मका विभिन्न खण्डहरू, काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ ।

नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ ।

भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ ।

प्रमाण ऐन, २०३१ ।

लिखतसम्बन्धी ऐन, २०३९ ।

खानि र खनिज पदार्थ ऐन, २०४२ ।

वैदेशीक रोजगार ऐन, २०४२ ।

नेपालसन्धी ऐन, २०४७ ।

न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ ।

सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ ।

बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ ।

जलस्रोत ऐन, २०४९ ।

वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ ।

कानुनी सहायता ऐन, २०५४ ।

(घ) नियम

पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ ।

सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ ।

वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ ।

कानुनी सहायता नियमावली, २०५५ ।

(ङ) पत्रिका तथा बुलेटिन

नेपाल कानून पत्रिका (मासिक), काठमाडौं : सर्वोच्च अदालत (२०१५ सालदेखि हालसम्मका विभिन्न अङ्कहरू) ।

सर्वोच्च अदालत निर्णय सार संग्रह, काठमाडौं : सर्वोच्च अदालत, (भाग १ देखि २४ सम्मका विभिन्न भागहरू) ।

सर्वोच्च अदालत बुलेटिन (पाक्षिक), काठमाडौं : (विभिन्न अङ्कहरू) ।

द्वितीय श्रोत

(क) किताब

(१) नेपाली

उप्रेती, भरतराज र अरू (सम्पा.), नेपालको संवैधानिक कानून, काठमाडौं : कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम (फिडिल), २०५४ ।

डाहल, रबर्ट ए. (अनु.), उपाध्याय, ऋषिकेश, प्रजातन्त्रका बारेमा, काठमाडौं : क्रिएशन मिडिया प्रा.लि., २००० ।

डायसी, ए.बी. (अनु.), सिंह, भोलाप्रसाद, संवैधानिक कानून के अध्ययन की भूमिका, भागलपुर : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, सन् १९७८ ।

पाठक, नरेन्द्रप्रसाद र खनाल नरेन्द्र प्रकाश, संवैधानिक विवादमा सर्वोच्च अदालतका फैसला, भाग १-२ (सङ्कलन एवं संपादन), काठमाडौं : पैरवी बुक्स एण्ड स्टेसनरी सेन्टर, २०५८-२०६० ।

वन्जाडे, मोहनप्रसाद, संवैधानिक हक र न्यायिक पुनरावलोकन, काठमाडौं : श्रीमती मिरा वन्जाडे, २०४६ ।

- वीरकेश्वर, *विश्व के प्रमुख संविधान*, भागलपुर : विहार हिन्दी ग्रन्थ एकेडेमी, सन् १९७२ ।
- शर्मा, प्रकाशमणि र अरू (सम्पा.), *वातावरण संरक्षणसम्बन्धी मुद्दाहरूको संगालो*, काठमाडौँ : जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो. पब्लिक), २०५७ ।
- शर्मा, गोपाल, *विश्वका प्रमुख कानुनी प्रणालीहरूको रूपरेखा*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०५२ ।
- सिंह, टोपबहादुर, *नेपालको संविधान र संवैधानिक कानून*, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०४६ ।
- श्रेष्ठ, ज्ञानन्द्रबहादुर, *ऐन संग्रह एक टिप्पणी*, खण्ड १, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन, २०५३ ।

(२) English

- Abhram, J. Henry, *Judicial Process*, Delhi: Oxford Press, 1978.
- Agrawal, S.K., *Public Interest Litigation in India A Critique*, Bombay: N.M. Tripathi Pvt. Ltd., 1985.
- Agresto, John, *The Supreme Court and Constitutional Democracy*, London: Cornell University Press, 1984.
- Ahuja, Sangeeta, *People Law and Justice Case Book on Public Interest Litigation*, Vol. I, II., Hiderabad, Orient Longman Limited, 1997.
- Andhyarujina, T.R., *Judicial Activism and Constitutional Democracy in India*, Bombay: N.M. Tripathi Private Ltd., 1992.
- Bakshi, P.M., *Public Interest Litigation*, New Delhi: Ashoka Law House, 1999.
- Basu, D.D., *Administrative Law*, New Delhi: Prentice Hall of India Private Limited, 1986.
- Basu, D.D., *Constitution Remedies and Writs*, Calcutta: Kamal Law House, 1997.
- Basu, D.D., *Introduction to the Constitution of India*, New Delhi: Wadhwa and Company Law Publishers, 1999.
- Baxi, Upendra, *Courage Craft and Contention*, Bombay: Tripathi, 1985.
- Bhagawati, P.N., *Judicial Interpretation in Constitutional Law*, Puna: Law Society, 1992.
- Bhandari, Surendra, *Court-Constitution and Global Public Policy, A Study on Nepalese Perspective*, Kathmandu: Democracy Development and Law, 1999.
- Black Law Dictionary*, 6th Edition, Blackstone Press Limited, 1995.
- Chaudhury's, A.S., *Law of Writs*, India: Law Publication Private Ltd., 1992.
- Chinhengo, Austin M, *Essential Jurisprudence*, Great Britain: Cavendish Publishing Limited, 1995.
- Collerrell, Roger, *The Politics of Jurisprudence, A Critical Introduction to legal Philosophy*, Bullerworths: London and Edinburgh, 1989.
- Curzon, L.B., *Lecture Notes on Jurisprudence*, London: Cavendish Publishing Limited, 1993.
- Dahl, R.A., *Modern Political Analysis*, New Delhi: Printice Hall of India Private Ltd., 1997.

- David, Rene & Brierley, John E.C., *Major Legal System in the World Today*, London: Stevens and Sons, 1985.
- Dembowski, Hans, *Taking the state to Court Public Interest Litigation and Public Sphere in Metropolitan India*, New Delhi: Oxford University Press, 2001.
- Dhungel, Surya Prasad, et al., *Commentary on the Nepalese Constitution*, Kathmandu: Del F. Lawyer's Inc., 1998.
- Dhyani, S.N., *Fundamentals of Jurisprudence The Indian Approach*, Allahabad, Central Law Agency, 1997.
- Diwan, Paras, *Indian Constitution: A Document of People, Faith and Aspiration*, Allahabad: Law Agency, 1981.
- Dua, Sanjay, *Public Interest Litigation in India Evolution Achievements and Limitation*, (Unpublish Dissertation, University of Delhi), 1995.
- Dworkin, Ronald, *Taking Rights Seriously*, London: Gerald Duckworth and Co. Ltd., 1977.
- Fenwick, Helen, *Civil Liberties*, New Delhi: Lawman: Private Limited, 1995.
- Freeman, M.D.A., *Loyd's Introduction to Jurisprudence*, London: Sweet and Maxwell Limited, 1999.
- Hurra, Sonia, *Public Interest Litigation in Quest of Justice*, Ahmedabad: Mishra and Co., 1997.
- Khanal, Bishal, *Regeneration of Nepalese Law*, Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications, 2000.
- Khein, S.G. Mitchell, *Law Court and Policy*, Delhi: Prentice Hall in Engle wood, 1984.
- Kormee, Roger Tan, *The Role of Public Interest Litigation in promoting Good Governance in Malaysia and Singapore* (unpublished Dissertation submitted to the National University of Singapore).
- Lyer, V.R. Krishna, *Social Justice*, Sunset or Down Eastern Book Co., 1987.
- Lyer, V.R.K., *Law Versus Justice*, New Delhi: Deep and Deep Publication, 1985.
- Massey, I.P., *Administrative Law*, Delhi: Western Book Company, 1995.
- Mathew, P.D. & Midha, Seema, *Public Interest Litigation*, New Delhi: Indian Social Institute, 1993.
- Melderson, Wallace (ed.), *The Supreme Court Law and Discretion*, New York: The Dobbs Merrill Co. Inc., 1967.
- Mill, J.S., *Thinking of Representative Government*, New York: Liberal Arts Press, 1956.
- Mishra, O.P., *Public Interest Litigation and Our Rights*, Allahabad: Dwivedi Law Agency, 2003 .
- Morrison, Wayne, *Jurisprudenc: From the Greeks to Post-modernism*, London: Cavendish Publishing Limited, 2000.
- Murphy, Jeffrie G. & Coleman, Jules L., *Philosophy of Law An Introduction to Jurisprudence*, London: Westview Press, 1990.
- Narayan, P.S., *Public Interest Litigation*, Hyderabad: Asia Law House, 1999.

- Newman, Edwin S., *Civil Liberty and Civil Rights*, New York: Oceana Publication, Inc., Dobbs Ferry, 1979.
- Oxford English Dictionary*, Vol. XII, Delhi: Oxford University Press, 1996.
- Pound, Roscoe, *An Introduction to the Philosophy of Law*, Delhi: Yela University press/Universal Book Traders, 1982.
- Ramashandran's, V.G., *Law of Writs*, Lacknow: Eastern Books Company, 1992.
- Rawals, John, *A Theory of Justice*, Delhi: Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd., 2000.
- Raz, Joshep, *The Concept of a Legal System An Introduction to the Theory of Legal System*, Oxford: Clarendon press, 1997.
- Rose, A., *On Law and Justice*, Stevenson and Son Ltd., 1958.
- Rosencranz, Armin & Other, *Environmental Law and Policy in India*, New Delhi: The Book Review Literary Trust, 1992.
- Sarin, Vandana (ed.), *Public Interest Litigation*, New Delhi: Consumer Co-ordination Council, 1995.
- Sarkar, S.K., *Public Interest Litigation and Public Nuisances*, New Delhi: Orient Publishing Company, 2003.
- Sathe, S.P., *Judicial Activism in India*. New Delhi: Oxford University Press, 2002.
- Seervai, H.M., *Constitution Law of India*, Vol. 2, New Delhi: Tripathi Private Ltd., 1999.
- Sharma, Mool Chand, *Justice P.N. Bhagwati Court Constitution and Human Rights*, Delhi: Universal Book Traders, 1995.
- Shelat, J.M., *Social Justice Sunset or Dawn*, Lacknow: Eastern Book Co., 1987.
- Shrestha, Shankar Kumar, *A Step Towards Victim Justice System Nepalese Perspective*, Kathmandu: Pairavi Prakashan, 2001.
- Shukla, V.N., *Constitution of India*, Lacknow: Eastern Book Company, 1994.
- Stavropoulos, Nicos, *Objectivity in Law*, Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Stouds Judicial Dictionary*, Vol. 4, 4th ed.
- Timalsena, Ram Krishna, *Right to Information Philosophy, Law and Practice*, Kathmandu: Mrs. Bigya Timalsena, 2003.
- Tripathi, B.N. Mani, *Legal Theory*, Allahabad: Allahabad Law Agency, 1999.
- Tripathi, Hari Bansh, *Fundamental Rights and Judicial Review in Nepal (Evaluation and Experiments)*, Kathmandu: Pairavi Prakshan, 2002.
- Twining, William, *Globalisation and Legal Theory*, London: Butterworth, 2000.
- Where, K.C., *Modern Constitutions*, London: Oxford University Press, 1971.
- White, Nigel D., *Text Book on Jurisprudence*, London: Blackstone Press Limited, 1993.

(१) नेपाली

- अधिकारी, चन्द्रमणि, 'सार्वजनिक सरोकारमा सूचनाको हक,' *न्यायदूत* (द्वैमासिक), पूर्णाङ्क ५६ (सम्मेलन विशेषाङ्क १), काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन, २०५३/५४ ।
- अर्याल, श्रीहरि, 'जनसरोकारको कसीमा न्यायपालिका र कानून व्यवसायीहरूको चुनौती,' *न्यायदूत* (द्वैमासिक), पूर्णाङ्क १३१, काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन, २०५८/५९ ।
- उपाध्याय, विश्वनाथ, 'नयाँ संविधान, ६ वर्षको प्रयोग,' *कानून*, अङ्क १६, काठमाडौं : कानून व्यवसायी क्लब, २०५३ ।
- ऐर, भोजराज, 'वायु प्रदूषण र यातायात व्यवस्थासम्बन्धी नीति तथा कानून,' *न्यायदूत* (द्वैमासिक), पूर्णाङ्क १०९, काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन, २०५५ ।
- कार्की, विनोद, 'न्यायिक सामाजिकीकरण : न्यायिक सक्रियता,' *कानून*, अङ्क ४३, काठमाडौं : कानून व्यवसायी क्लब, २०६० ।
- खड्का, नारायणबहादुर, 'वातावरण, वातावरणीय हक र न्यायिक सक्रियता,' *न्यायदूत* (द्वैमासिक), पूर्णाङ्क १२०, काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन, २०५७ ।
- खरेल, राजेन्द्र, 'न्यायिक सक्रियता,' *कानून* (द्वैमासिक), अङ्क २७, काठमाडौं : कानून व्यवसायी क्लब, २०५८ ।
- तिवारी, सतिाराम, 'सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा र हाम्रो प्रयोग,' *कानून* (द्वैमासिक), अङ्क २५, काठमाडौं : कानून व्यवसायी क्लब, २०५७ ।
- दाहाल, काशीराज, 'न्यायिक सक्रियता र संवैधानिक गती,' *कानून*, अङ्क ६, काठमाडौं : कानून व्यवसायी क्लब, २०४५ ।
- निरौला, मातृकाप्रसाद, 'हामीले भोग्दै गरेको न्यायिक सक्रियता हो कि विकृति,' *न्यायदूत* (द्वैमासिक), पूर्णाङ्क ९६, (सम्मेलन विशेषाङ्क १), काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन, २०५३/५४ ।
- पन्त, अम्बरप्रसाद, 'प्रसंग नेपालमा वातावरण कानूनको र भविष्य नेपालीको,' *कानून* (द्वैमासिक), अङ्क १६, काठमाडौं : कानून व्यवसायी क्लब, २०५६ ।
- पराजुली, तिलक, 'न्यायपालिका र न्यायिक सक्रियता वर्तमान संविधानमा न्यायपालिकाको स्थान,' *न्यायदूत* (द्वैमासिक), पूर्णाङ्क ९६ (सम्मेलन विशेषाङ्क १), काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन, २०५३/५४ ।
- पराजुली, राधेश्याम, 'न्यायिक सक्रियता र न्यायपालिका,' *न्यायदूत* (द्वैमासिक), पूर्णाङ्क ५६ (सम्मेलन विशेषाङ्क १), काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन, २०५३/५४ ।
- पण्डित, केशरीराज, 'न्यायिक निर्णयको अनुगमन : प्रयोग र प्रचलन,' *कानून* (द्वैमासिक), अङ्क ३६, काठमाडौं : कानून व्यवसायी क्लब, २०५९ ।
- बन्जाडे, मोहन, 'न्यायिक सक्रियता : सैद्धान्तिक चर्चा,' संविधानसम्बन्धी लेखहरूको संगालो, भाग २२, काठमाडौं : नेपाल कानून समाज, २०५२ ।
- वस्याल, कृष्णप्रसाद, 'हकद्वैयाको धारणा र यसको परिवर्तनशीलता,' *कानून* (द्वैमासिक), अङ्क ३०, काठमाडौं : कानून व्यवसायी, २०५८ ।

- भट्टराई, रामप्रसाद, 'सार्वजनिक हक र सरोकारको विवाद,' *न्यायदूत* (द्वैमासिक), पूर्णाङ्क १०६, काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन, २०५५ ।
- सिंह, विजयकुमार, 'न्यायिक सक्रियता र न्यायपालिका,' *न्यायदूत* (द्वैमासिक), पूर्णाङ्क ९६ (सम्मेलन विशेषाङ्क १), काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन, २०५३/५४ ।
- ज्ञवाली, चन्द्रकान्त, 'सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषमया न्यायिक सक्रियता,' *न्यायदूत* (द्वैमासिक), पूर्णाङ्क १२६, काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन, २०५८ ।
- ज्ञवाली, चन्द्रकान्त, 'कानूनको समाजशास्त्र र नेपालमा सामाजिक सरोकारको विषय,' *न्यायदूत*, पूर्णाङ्क १३७ (सम्मेलन विशेषाङ्क २), काठमाडौं : नेपाल बार एसोसिएसन, २०५९ ।

(२) **English**

- Aryal, Raby Sharma, 'Locus Standi in Public Interest Litigation Comparative Constitutional Law and Judicial Approach,' *Essay on Constitutional Law*, Vol. 13, Kathmandu: Nepal Law Society.
- Banjade, Mohan, 'Conceptual Framework of Public Interest Litigation and Adversarial System,' *Essay on Constitutional Law*, Vol. 18, Kathmandu; Nepal Law Society, 1994.
- Banjade, Mohan, 'Harrizen of Public Interest Litigation, Indian Experience,' *Nyayadoot*, No. 88 (English Special Issue), Kathmandu: Nepal Bar Association, 1996.
- Banjade, Mohan, 'Judicial Activism and Judicial Review,' *Law Bulletin*, Vol. 37, 1989.
- Barak, Aharon, 'A Judge on Judging: The Role of A Supreme Court in A Democracy,' *Harvard Law Review*, Vol. 116:16 (2001).
- Basnet, Madhav Kumar, 'Making the State Responsible for Will-being of People: A Critical Study of Practice of Public Interest Litigation in Nepal,' *Annual Survey of Nepalese Law*, Kathmandu: Nepal Bar Association, 2003.
- Baxi, Upendra, *On the Problematic Distinction between Legislation and Adjudication: A Forgetting Aspect of Dominance*, Delhi: Law Review Vol. 12, 1990.
- Baxi, Upendra, 'Taking Suffering Seriously,' *Social Action Litigation in the Supreme Court of India*, *Delhi Law Review*, Delhi: University of Delhi, 1979-80.
- Bhagawati, P.N. 'Judicial Activism and Public Interest Litigation,' *Colombia Journal of Tranjensactional Law*, Vol. 25, 1985.
- Bhagawati, P.N., 'Law as an Instrument of Change Law and Social Action,' A.C. Bhatie, (Edited), Delhi: University of Delhi, 1991.
- Bhandari, Surendra, 'Public Interest Litigation and Social Reform: An Inconvnent Judicial Approach in Nepal,' *Nepal Law Review*, Vol. 12, Kathmandu: Faculty of Law, 1998.
- Bonjade, Mohan, 'Public Interest Litigation: Concept and Framework,' *Essay on Constitutional Law*, Vol. 17, Kathmandu: Nepal Law Society, 1994.

- Cappletti, M. and Admas, J.K., *Judicial Review of Legislation*, European Antecedent and Adaptations, Harvard Law Review, Vol. 79, No. 6, 1966.
- Chahav, S.S., *Judicial Activism and Separation of Power in India*, M.D.V. Law Journal Vol. 3, 1996-97.
- Chayes, Abram, 'The Role of the Judge in Public Law Litigation,' *Harvard Law Review*, Vol. 89 (1976).
- Dahal, Kashiraj, 'Hariprasad Court to Updhyay Court Aprisal,' *Law Bulletin*, Vol. 52, 1992.
- Dhavan, Rajeev, *Judicial Law making and Committed Judges Doctrinal Differences in the Supreme Court and a Recent Case*, Delhi: Law Review, Vol. 6 and 7, 1990.
- Dhungel, Surya Prasad & Adhakari, Bipin, 'Supreme Court and Political Process in Nepal,' *Essay on Constitutional Law*, Vol. 21, Kathmandu: Nepal Law Society, 1995.
- Dhungel, Surya Prasad, 'Judicial Activism: The Burning Issue of Today,' *Nyayadoot*, Vol. 45, Kathmandu: Nepal Bar Association, 2044 B.S.
- Dworkin, R., 'The Case for Law: A Critique of Law,' Vol. I, *Valparaiso University law Review*, 1967.
- Kafle, Rajesh K., 'Air Pollution and Global Climate,' *Nayayadoot*, No. 115, (English Special Issue), Kathmandu: Nepal Bar Association, 2000.
- Khanal, Bishal, 'Practice of Judicial Review in Nepal, Restropective and Prospective,' *Essay on Constitutional Law*, Vol. 5, Kathmandu: Nepal Law Society, 1990.
- Khanal, Bishal, 'Public Interest Litigation: Acceptation Verses Litigation,' *Essay on Constitutionals Law*, Vol. 13, Kathmandu: Nepal Law Society, 1992.
- Khanal, Chiranjibi, 'Judiciary, PIL and Environment Protection,' *Essay on Cosntitutional Law*, Vol. 27, Kathmandu: Nepal Law Society, 1998.
- Mallikarjun, R., *Judges as Makers of Law*, Lex-ET Juris Vol. 3, No. 5, 1998.
- Matwa, Rakesh Kumar, "Law as interest," *Nepal Law Review*, Vol. 14, Kathmandu: Faculty of Law, 2000-2001.
- Mishra, Chandrashaker, 'P.I.L. an Instrument of Social Change,' *Rogori Gurden*, New Delhi: Law Justice and Society Exchange.
- Pound, Rescoe, *Mechanical Jurisprudence*, Columbia Law Review Vol. 605, 1918.
- Ragoni, 'Public Interest Law- The Next Horizon,' *American Bar Association Journal*, 1977.
- Sarabjee, Soli J., 'Judicial Activism: The Indian Experience,' *Essay on Constitutional Law*, Vol. 26, Kathmandu: Law Society, 1998.
- Sehuck, Peter H. 'Public law Litigation and Social Reform,' Vol. 102, *Yela Law Journal*, 1993.
- Shrestha, Kalyan, "Judicial Activism and the Nepalese Experiment," *Nyayadoot*, No. 102, (English Special Issue), Kathmandu: Nepal Bar Association, 1998.

Singh, Parmanand, 'Access to Justice: Public Interest litigation and the Indian Supreme Court,' *Delhi Law Review*, Vol. 10-11, Delhi: University of Delhi, 1991-82.

Singh, Parmananda, 'Public Interest Litigation,' *Annual Serve of Indian Law*, Vol. XXII, Delhi: The Indian Law Institution, 1986.

Tamrakar, Take, 'Social Justice Prevision Illusion or Reality,' *Essay on Constitutional Law*, Vol. 34/35, Kathmandu: Nepal Law Society, 2001.

Tamrakar, Take, 'Social Justice to Dalits: A Constitutional Vision Ignored,' *Essay on Constitutional Law*, Vol. 38, Kathmandu: Nepal Law Society, 2001.

Upadhyay, K.N., 'Judicial Activism- Its Requirement and Scope in Nepalese Context,' *Nayayadoot*, No. 102 (English Special Issue), Kathmandu: Nepal Bar Association, 1998.

(ग) Journals and Periodicals

(१) English

All India Reporter, an English Monthly Law Review, Nagpur (India), All India Reporter Limited.

Annual Survey of Nepalese Law, Kathmandu: Nepal Bar Council.

Competition of the Decision of the Supreme Court of Nepal on the Habeas Corpus (Nepali), Kathmandu: Nepal Law Society, 1990.

Essay on Constitutional Law, an English and Nepali Bimonthly, Kathmandu: Nepal Law Society.

Justice, Kathmandu: Gyangun Research Institution, 1995.

Kanoon Bibaranika, English and Nepali Quarterly, Kathmandu: Nepal Law Society.

Law Bulletin, An English and Nepali Quarterly, Kathmandu: Nepal Law Society.

Nepal Law Review, Kathmandu: Faculty of Law Nepal Law Campus, Tribhuvan University.

Nyayadoot, (Special English Issue), Kathmandu: Nepal Bar Association.

(२) नेपाली

कानून (द्वैमासिक), काठमाडौं : कानून व्यावसायी क्लब ।

न्यायदूत (द्वैमासिक), काठमाडौं : नेपाल वार एशोसिएसन ।

(घ) समाचारपत्र

(१) नेपाली

अन्नपूर्ण पोस्ट (दैनिक), काठमाडौं ।

कान्तिपुर (दैनिक), काठमाडौं ।

गोरखापत्र, (दैनिक), काठमाडौं ।

जनसत्ता (साप्ताहिक), काठमाडौं ।

देशान्तर (साप्ताहिक), काठमाडौं ।

दृष्टि (साप्ताहिक), काठमाडौँ ।

पूनरजागरण (साप्ताहिक), काठमाडौँ ।

समाचारपत्र (दैनिक), काठमाडौँ ।

(२) English

The Hindustan Times (Daily), New Delhi.

The Kathmandu Post (Daily), Kathmandu.

The Rising Nepal (Daily), Kathmandu.

The Times of India (Daily), New Delhi.